II ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

текст як джерело лінгвістичних студій

Національна академія наук України
Інститут української мови

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

текст як джерело лінгвістичних студій

Київ 2015

ЗМІСТ

Жулинський М.Г.
Народна мова – дух народу 6

Онищенко О.С.
Діалектологія – важлива галузь славістики 8

Аркушин Г.Л.
Із досвіду видання західнополіських текстів 10

Бігусяк М.В.
Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографічний аспект і перспективи проблеми 17

Букринская И.А., *Кармакова О.Е.*
Диалектные тексты на лингвистическую тему 30

Вербич Н.С.
Своєрідність членування діалектного мовлення 38

Вербовий М.В.
Із спостережень над контекстом дієслова *укландати* 50

Глібчук Н.М.
Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів 60

Глуховцева К.Д.
Ментальність діалектоносія і питання особливостей діалектного дискурсу 75

Гороф'янюк І.В.
Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів) 83

Гримашевич Г.І.
Варіантність прислівника в діалектному тексті 92

Гриценко П.Ю.
Інформаційний простір діалектного тексту 100

Гуйванюк Н.В., Руснак Н.О.
Багатовимірна реальність діалектного тексту 115

Делюсто М.С.
Діалектна текстографія як прийом дослідження граматики переселенської говірки 124

Исаев И.И.
О диалектной фонетике и объективной транскрипции 135

Іщенко О.С.
Фонотекст як джерело сучасних лінгвістичних досліджень (про перспективу використання "Українського діалектного фонофонду") 141

Касаткин Л.Л.
Магнитофонные / диктофонные записи диалектной речи
как разновидность памятников языка и культуры 150
Касаткина Р.Ф.
Звучащие диалектные хрестоматии 161
Кобиринка Г.С.
Діалектний текст як джерело дослідження наголошення
особових займенників 162
Коваленко Б.О.
Рівень вияву діалектності у фольклорних записах XIX ст. 172
Коваленко Н.Д.
Формування діалектної текстотеки: проблема
інформаційної достатності 186
Колесников А.О.
Діалектні тексти як джерело інформації про генезу
і динаміку українських південнобессарабських говірок 196
Колєснік Л.Я.
Категорія оцінки у просторі діалектного тексту 214
Кунцэвіч Л.П.
Беларуская дыялектная тэкстаграфія: набыткі, стан
і перспектывы даследавання 224
Курцова В.М.
Дыялектныя тэксты як крыніца па вывучэнні стану і дынамікі
развіцця моўных з'яў у гаворках цэнтральнай дыялектнай зоны
беларускай мовы 237
Лесюк М.П.
Діалектний текст як засіб презентації граматичних форм
частин мови 255
Литвиненко Я.О.
Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою 267
Мартинова Г.І.
Діалектний текст як підґрунтя класифікації говірок 284
Osowski Błażej
Teksty gwarowe a reprezentacja językowa regionu 296
Поістогова М.В.
Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації 308
Ровнова О.Г.
Старообрядческая документальная повесть как литературное
явление и диалектологический источник 314

Рябець Л.В.
Діалектний текст – важливе навчальне джерело в курсі
“Українська діалектологія” 328
Sierociuk Jerzy
Korpus gwarowy – możliwości i ograniczenia 333
Тер-Аванесова А.В.
Русские диалектные базы данных и грамматическое
описание говоров 345
Тищенко Л.М.
Потенціал південнослобожанського діалектного тексту
для мовознавчих досліджень 362
Тищенко Т.М.
Лінгвогеографічний підхід до репрезентації
діалектного тексту 377
Ткачук М.М.
Метатекст редуктивної говірки 384
Толстая М.Н.
Диалектные тексты как источник информации
о карпатоукраинских клитиках 394
Фроляк Л.Д.
До питання про корпус українських текстів з Холмщини
та Підляшшя: проблеми та завдання його створення 413
Хобзей Н.В.
Текст і словник: площини перетину 428
Холодьон О.М.
Діалектний текст у дослідженні семантики дієслова
в українських східнополіських говірках 436
Czyżewski Feliks
Uwagi o tekście gwarowym jako jednostce języka (na przykładzie
tekstów gwarowych wschodniej Lubelszczyzny) 447
Щербина Т.В.
Текстова репрезентація прийменникової системи південної
зони середньонаддніпрянського діалекту 460
Ястремська Т.О.
Динаміка діалектних явищ у тексті 476
Публікації текстів українського діалектного мовлення
(*Упоряд. Л.Я. Колєснік, М.В. Поістогова*) 489
Відомості про авторів 494

Академік НАН України
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович,
академік-секретар Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства НАН України

Народна мова – дух народу

Вельмишановні учасники Міжнародної наукової конференції “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій”! Своє слово-привітання волів би розпочати згадкою про нашого славетного мовознавця Олександра Опанасовича Потебню, який наголошував, що для творчого самовираження людина мусить досконало володіти однією мовою, а знання інших мов має сприяти “збудженню думки, що йде по колії рідної мови” (Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М. 1976. С. 267). Учений був переконаний, що є почуття і думки, які жоден талант не здатен висловити загальнолітературною мовою, але які порівняно легко виражаються місцевою говіркою. Саме тому він обстоював шанобливе ставлення до мов малочисельних народів, до діалектів.

Перед початком нашого засідання я оглянув виставку книг на тему “Українська діалектна текстографія”. Вражає оприявнене в цих виданнях різноманіття українських говорів, що засвідчує невичерпність ментального і вербального потенціалу нації, живильних джерел народної психології, народного духу, можливості наблизитися до глибинного пізнання мови. Адже слово тільки в мовленні стає складником речення, у якому формується й матеріалізується мислення.

Діалектні тексти наближують нас до пізнання таємниці слова, хоча, на думку О.О. Потебні, ця таємниця “недосяжна для людини”. Та головне, що завдяки діалектам скорочується шлях дослідників мови до її носія, творця слова – до людини, особистості як виразника “духу народу”. Варто згадати, що Ґ. Геґель у “Феноменології духу” обґрунтував тезу про “мову як форму існування духу” (Геґель Ґ.В.Ф. Феноменологія духу. К. 2004. С. 444). Цю думку обстоював О.О. Потебня, стверджуючи: “мові немає нічого рівного, крім са-

мого духу; разом із духом вона виводиться з божественного начала" (Потебня А.А. Мысль и язык. Одесса. 1926. С. 31).

Діалектологія – наука, яка найближче стоїть до витоків національної мови, складного комплексу національної культури, до самого народу – творця мови і культури. Тому неоціненною є роль діалектології в збереженні й розвитку національної мови, у поступі національної літератури, культури.

На щастя, наша наука вже подолала догмати, що діалекти – це символ, знак сільської відсталості, той різновид мови, якого треба позбуватися, з яким треба боротися. Цей боротьбізм перемогло науково виважене розуміння неперехідної цінності діалектів як першооснови літературної мови, важливого живлющого джерела її поповнення сьогодні, і як свідчення про історичні долі народу, зв'язки різного часу з іншими етносами.

Тому максимально повно записати народне мовлення, глибоко науково, неупереджено витлумачити зафіксовану власне мовну, історико-культурну інформацію, закладену в діалектних текстах, – це пріоритетне і, відверто кажучи, надскладне завдання наших мовознавців. Сьогодні ми з трепетом перечитуємо тексти, що свого часу Олександр Потебня, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Гнат Хоткевич, інші попередники-подвижники записали з уст народу. Ці записи стали мовно-культурними пам'ятками, які ми відкриваємо для себе, досліджуємо на рівні з давніми писемними пам'ятками нашого народу – літописами, давніми грамотами. Таке ж значення невдовзі матимуть сучасні діалектні записи, у яких відбивається епоха, людина цього часу, її мова.

Добре, що ця конференція зібрала представників різних національних лінгвістичних шкіл, які готові поділитися своїми науковими осягненнями, здобутками в галузі вивчення й збереження діалектів. Приємно бачити наших постійних гостей з Польщі, Росії, Білорусі, Норвегії, провідних учених університетів України – від Карпат до страждених Луганська і Слов'янська. Усіх Вас щиро вітаємо в стінах Національної академії наук України.

Інтелектуальний науковий діалог слов'янських учених – це той місток над прірвою штучно створеного недовір'я між сусідніми народами, який так потрібен у сьогоденних складних умовах. Обов'язок учених, окрім розв'язання важливих наукових проблем, – будувати й зміцнювати порозуміння й довіру між нашими народами.

Дозвольте від імені Президії Національної академії наук України привітати учасників круглого столу і побажати всім успіхів у відкритті нових наукових положень, здобуванні нових знань, поглибленні наукової співпраці, щирих міжособистісних контактів.

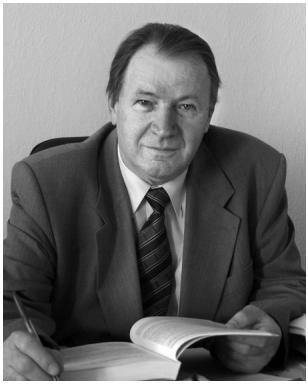

Академік НАН України
ОНИЩЕНКО Олексій Семенович,
голова Українського комітету славістів

Діалектологія – важлива галузь славістики

Діалекти слов'янських мов були й залишаються вагомим джерелом мовної, культурної та історичної інформації. У них закодовано досвід багатьох поколінь, які творили слов'янські мови, наповнювали кожне слово глибоким і неповторним змістом.

Історія слов'ян – це тривалі в часі міжетнічні зв'язки, взаємовпливи, державно-адміністративні об'єднання і роз'єднання, що відбивалися в культурі, мові кожного слов'янського народу. І все це необхідно вивчати, давати йому глибоку наукову, зважену оцінку, часто – дешифрувати ту інформацію, яку збережено в окремих мовних знаках. Такому надзвичайно складному завданню присвячено національні лінгвістичні атласи – української, російської, польської, білоруської, словацької, чеської, лужицьких, болгарської, македонської мов. На це спрямована і колективна міжнародна праця – ***Загальнослов'янський лінгвістичний атлас***, над підготовкою якого працюють усі слов'янські академії разом із Національною академією наук України.

НАН України, її Президент академік Борис Євгенович Патон, Український комітет славістів вітають і всіляко підтримують зусилля українських мовознавців, об'єднання мовознавців-славістів, що досліджують діалекти українського й інших слов'янських мовних обширів, стоять на позиціях наукової об'єктивності в розв'язанні складних проблем слов'янської діалектології.

Зафіксувати народну мову, зберегти інформацію про різноманітні вияви народної мовотворчості, дати мовним фактам наукову інтерпретацію – це завжди актуальні і напрочуд складні завдання лінгвістів. Особливої ваги зазначені завдання набули сьогодні – у час непередбачуваних суспільних катаклізмів, переселень людності великих регіонів, нового руху народів, у період серйозних викликів глобалізації.

Діалекти зберігають багатство безпосереднього пізнавального і суспільного досвіду народів. І це багатство потрібно фіксувати на всіх носіях інформації, ширше вводити в науковий і практичний обіг, робити доступним їхній зміст, роль якого в розумінні культурної спадщини часто недооцінюється.

Мене як історика й філософа цікавлять і територіальні, і соціальні діалекти, те, якою мірою інформація про соціолекти (політичних полемістів, журналістів, молоді, маргінальних груп тощо) потрапляє в коло наукової і суспільної комунікації. Нерідко використання елементів соціолектів поза їхнім природним середовищем функціонування, що обмежене соціальними групами, не сприяє взаєморозумінню людей, переданню інформації про події і явища, а лише засмічують поняттєвий і мовний простір та віддаляють від пізнання суті об'єкта. Діалектологи теж мають бути насторожі адекватності категоріального апарату, яким послуговуються у своїх дослідженнях, дбати про доцільне використання надбань діалектного мовлення в художній творчості.

Українці, кожен зі слов'янських народів, слов'яни як історично-культурна спільнота, як потужний архетип сучасної цивілізації зможуть витримати випробування новітньої епохи лише за умови збереження своєї мови, свого мовного і культурного обличчя у світовому розмаїтті мов і культур.

Останнім часом з'явилися твердження про кризу славістики. Звичайно, різноманітні суспільні негаразди, що торкнулися і слов'янських країн, не сприяють міжнародній співпраці славістів. Однак історично славістика пройшла крізь великі випробування і не втратила, а збагатила свій евристичний потенціал. Він – у розширенні міждисциплінарних студій, застосуванні новітніх пізнавальних технологій, залученні в дослідницьке поле нових об'єктів, виробленні методики комплексних міждисциплінарних досліджень.

Кризові загрози в славістиці виникають тоді, коли вона обмежена традиційним набором дослідницького інструментарію. Коли в науці простежується постійне збагачення й оновлення методологічного арсеналу, розширення міждисциплінарного синтезу, тоді формується живильне середовище для розвитку й оновлення студій.

Я переконаний, що слов'янській діалектології криза не загрожує. Вона, хоч і має справу переважно із старожитностями, є динамічною наукою. І в плані пізнання, і в сенсі збереження свого об'єкта.

На завершення наголошу, що всі народи, всі мови – світові. З цього необхідно виходити, цю ідею необхідно утверджувати!

У величі кожної слов'янської мови переконують інформаційні, світоглядні, ментальні, естетичні глибини народної мови – діалекти!

АРКУШИН Григорій Львович
(*Луцьк*, *Україна*)

Із досвіду видання західнополіських текстів

Про виняткове значення текстів для аналізу всіх рівнів народної мови агітувати не доводиться. Записи за допомогою питальників, безперечно, дають цінний матеріал для студій над лексикою чи словотвором, однак дослідження фонетики і морфології виявиться неповним, а аналіз синтаксису просто поверховим, якщо не спиратися на діалектні тексти. Тому перед діалектологами поставлена сучасна настійна вимога: аналізувати народну мову на основі зв'язних текстів, адже вони "репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови. Свобода мовної самореалізації діалектоносія дозволяє співіснувати на паритетних засадах архаїчних та інноваційних, питомих і засвоєних елементів, узуальних для системи говірки і функціонально обмежених одиниць. Стильова, прагматико-ситуативна диференціація діалектного мовлення, наявність різних мовленнєвих кодів сприяють легкості слово- і формотворення, невимушеності у побудові висловлювань. Усе це забезпечує діалектному мовленню і текстам як його відтворенню високий евристичний потенціал" [3, XV–XVI].

Відрадно, що майже з усіх українських говорів видані зібрання текстів, а з деяких навіть по декілька (огляд таких праць XX – поч. XXI ст. див. у: [2]). На жаль, частина зафіксованих розповідей ще залишається на магнітних носіях або в рукописному вигляді.

Говірки Західного Полісся представлені трьома текстографічними працями відповідно до трьох складових частин цього мовного ареалу: "Голоси з Волинського Полісся" [ГзВП], "Голоси з Берестейщини" [ГзБ] та "Голоси з Підляшшя" [ГзП] (зауважимо, що з цієї території деякі тексти інших авторів уміщені як додатки до монографій, напр.: [1, 157–166; 5, 116–127; 6, 155–172; 7, 151–159], або зрідка оформлені як окремі збірники, пор.: [ГУМ; PUT; TGB]).

Тексти названих трьох “Голосів” записані й опрацьовані однією особою, однак для фіксації розповідей використані різні записувальні пристрої (великий магнітофон, касетний магнітофон, диктофон, відеокамера). Спільним для цих трьох видань є те, що тексти надруковано у двох версіях: ліворуч за допомогою фонетичної транскрипції, праворуч – транслітеровано засобами літературного алфавіту. До цих збірників додані також електронні носії з розповідями (у першому за роком видання лише магнітофонні записи, у другому – магнітофонні з декількома відеозаписами, а в третьому відеозаписи вже переважають). Та й підхід до опрацювання текстів щоразу змінювався: аналізуючи інші текстографічні видання, запозичували з них досвід опрацювання.

І надалі невирішеною проблемою залишається уніфікація транскрипції для діалектологічних публікацій: до апробованої транскрипції в таких виданнях, як хрестоматія “Говори української мови” та АУМ, кожен із дослідників пропонує й свої доповнення та уточнення, бо ж, як справедливо зазначає П.Ю. Гриценко, “звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*” [3, 10].

У першому за роком виданні – “Голоси з Підляшшя” – найважчим виявилася фіксація дифтонгів на письмі, адже спершу потрібно було з’ясувати, чи цей двозвук висхідний чи спадний, його наголошення і як усе це відобразити на письмі. Такий аналіз зроблено тільки на основі власного сприйняття, пор.:

/ на‿дˈругиї руїк йа вже / ну / висˈнойу вс'і вже поˈс'і͡ᵉйал'і поса͡ˈдил'і карˈтохл'і / горо͡ˈди поса͡ˈдил'і все / поса͡ˈдил'і все / прийіжˈʒ’ейе ˈвоїс'ко / окруˈжило сиᵉˈло / и‿йа там коᵘˈроᵘˈви пас / бо ни‿ буˈло коᵘˈму ˈпасти // приˈходит' доᵘ‿ˈмене бˈлис'ко / заˈб’ераї пан кˈрови и: ґон' доᵘˈдому! / то‿ ш йа муˈв’ілем / н'еˈдавно пшиґˈналем / йак йа те пˈрондко кˈрови поˈґон'е? / но / н'іц н'е... / ˈб’ен'ʒ'е ˈакцийа в’і... / ˈб’ен'ʒ'е ˈакцийа / б’ен'ʒ'ете вис'еᵊˈл'ен'і // <…>
/ ну‿і поˈйі͡ехал'і // а шчо взˈа͡л'і? / ми ˈмал'іхмо / то шче нам... / то / дес' ˈтато с‿того знав / ˈразом ˈв:оїс'ку буˈл'і / у вуˈбе був // то попроˈсив йоˈго / то шче нам даˈл'і дв’і͡ᵉ фурˈманкиᵉ // а ˈгиншому ниˈчого ни‿ даˈл'і / ну і шчо на йідˈну фур... / фур... / ˈф’іру? //

Щоб цей текст був доступний звичайним читачам (не філологам), зокрема і підляшукам, на сторінках праворуч ця розповідь передана так:

> *На дру́гий ру^{і}к я вже, ну, висно́ю всі вже посі^{е}ялі, посади́лі все. Приїжджє́є во́йско, окружи́ло сило́. И я там корові́ пас, бо ни було́ кому́ па́сти. Прихо́дить до ме́не бли́сько: "Забє́рай, пан, кро́ви и-и ґонь додо́му!" – "То ш, – я мувілем, – нєда́вно пшиґна́лем. Як я те про́ндко кро́ви поґо́нє?" Но ніц нє... "Бє́ньдзє а́кция ві... бє́ньдзє а́кция, бєньдзє́те висєлєні". <...>*
>
> *Ну і поі^{е}халі. А що взялі́? Ми ма́ліхмо, то ще нам... То десь та́то с то́го знав, ра́зом в во́йську булі́, у вубе́* (< Urząd Biezpieczeństwa, відповідник радянського КҐБ) *був, то попроси́в його́, то ще нам далі́ дві^{е} фурма́нки, а ги́ншому ничо́го ни далі́. Ну і що на їдну́ фур... фур... фі́ру?*
>
> (Менчук Адам Маркович, 1928 р. н., с. Криноверба ґміни Вирикі-Полуд повіту Влодава Люблінського воєводства Республіки Польща; записано 16.11.2006 р.) [ГзП, 66–69].

Для передання дифтонгів на письмі у фонетичній транскрипції використано спеціальний шрифт *Pinchuk*, а в текстах на правих сторінках дифтонги передані так, як це роблять видавці підляського часопису "Над Бугом і Нарвою", пор.: *дв'і^{е}, ру͡ік, по˩с'і^{е}йал'і, по˩йі͡ехал'і = дві^{е}, ру^{і}к, посі^{е}ялі, поі^{е}халі*. Вдалося навіть зафіксувати дифтонги в дієсловах неозначеної форми: *ім'і͡е́, прим'і͡е́*. Для позначення злитої вимови часток і прийменників з іменними частинами мови використали знак ‿, пор.: *на‿д˩ругиї, до^{у}‿˩мене, с‿˩того, ни‿бу˩ло, ни‿да˩л'і, ну‿і*, а для пауз різної довжини знаки /, //.

У підляських "Голосах" подані записи з 35 н. пп.: 6 з південного та 27 з північного Підляшшя і з двох перехідних говірок – холмсько-підляська с. Воля-Угруська Люблінського та білорусько-українська с. Пасинки ґміни Заблудів Підляського воєводства; різна кількість населених пунктів зумовлена тим, що українці з південного Підляшшя внаслідок акції "Вісла" були виселені з рідних місць, а з північного Підляшшя не виселяли, оскільки їх офіційно записали білорусами. У додатках уміщені розповіді підляшуків, які відірвані від своєї говірки і проживають у Любліні, переважно в будинку для літніх людей,

яким опікується православна церква. Перші записи 1997 року, останні – 2006. З деяких населених пунктів наведені записи різних років, напр., із сіл Грабовець і Дубичі-Церковні Підляського воєводства – 1997 і 2002.

За таким же принципом побудований збірник “Голоси з Волинського Полісся”, у якому вміщені розповіді жителів Волинської та з декількох сусідніх сіл Рівненської області, разом із 60 н. пп. Перші записи 1980 року, останні – 2010. З деяких н. пп. записи різних років: с. Сильно Ківерцівського району – 1980, 2009, 2010; с. Залісся Шацького району – 2000, 2001, 2010; с. Мельники Шацького району – 1998, 2003, 2005; с. Забужжя Любомльського району – 1999, 2005, 2006 та ін. Крім магнітофонних, на диску представлені і відеозаписи, а в текстах до них подано значно більше ремарок, що стосуються поведінки та жестів оповідачів:

/ тут так неда|леко кан'і|шевс'к'і бу|ли^е / о|садн'іки^і бу|л·и^е / йіх |тоже |тийі |руск'і пови|вози^ел·и // вин ро|бев суд'і|йойу / (піднявши вказівний палець) *суд'і|йойу ро|бев ви|н / то в'ін пйат' к'і|лометру йшов / кул'|тура бу|ла / то в'ін пйат' к'і|лометру йшов у |горот / бо ми^е пйат' к'і|лометру |дуби^ец'к од‿|города* (рухом руки показала напрямок) <...> */ и‿в'ін и|де / е / а‿|йак ми^е |перший рас / над‿до|рогойу / то бу|ли^е |наш'і по|л'а* (показує рукою прямо перед собою) *// йак в'ін і|де то ми^е пе|реїдемо йо|го / бо та|кеї за|кон був / ну йак йа їду |ж'ети / йа‿ш |тоже |ж'ела |серпом / то |перше пирис|ло на / на‿с|пи^ену* (ніби скручує перевесло і обв'язує поперек) *шоб не‿бо|л'іла // ну‿то‿ш т|реба |пана переўйа|зати на‿ до|рози // вже |майемо злот* (рух рукою) */ вже злот дас'т' // за‿д|вацит' |метрув* (показала*) / д|руга жне там над‿до|рогойу / перейш|ла кан'і|шевс'кого / переўйа|зала / |тоже дав // но |першого* (підтвердила вказівним пальцем) */ вже‿ж не‿|буди^ еш |кажен ден' / о /* (вказівним пальцем) *|бачте йа|ка кул'|тура бу|ла //*

а‿в|же йак став кол|госп / наш (нерозбірливо) *кол|госпу* (заперечливо покрутила головою) */ прий|шов до‿нас той / голо|ва кол|госпу / ми йо|го обвйа|зали / |вервав и‿|вики^ е нув* (різкими рухами показує, як рвав перевесло і викидав) *// о / о|то кул'|тура //*

(Фінюк Марія Остапівна, 1925 р. н., с. Підцир'я Камінь-Каширського району Волинської області; записано 20.06.2010 р.) [ГзВП, 198].

У “Голосах з Берестейщини” записи з 44 н. пп. півдня, центру та заходу Брестської області Республіки Білорусь, тобто з території, де ще побутують українські говірки. Перші фіксації 1983, останні – 2012 року. Лише у декількох селах записи зроблені в різні роки. У додатках уміщені розповіді тих берестейців, які переважно говорять українською літературною мовою, а також оповіді російською (як правило, берестейська інтелігенція іншою мовою не користується) про лаборів та їхню таємну мову (м. Іваново Брестської області).

Для передання особливостей мовлення використані ремарки для відеозаписів, що подані літерами меншого розміру, а слова з логічним наголосом чи вимовлені з підвищеною силою голосу виділені напівжирним шрифтом.

[А бусли у вас є?] */ йе / коˈлис' в‿нас* (піднесла руки вгору) *на йоˈго ˈбат'ка* (великим пальцем убік чоловіка) */ на / на‿саˈрайеви* (махнула вгору) *буˈла:* (круговий рух руками) *ˈбус'н'авка / то приˈн'іс* ***таˈко:го*** (розвела руками на всю ширину) ***навздовиˈки / довˈж’ізного*** */ уˈз'ав і‿наˈверх і‿приˈн'іс до бусеˈн'ат / ну вже йа не‿поˈбачила / шо* ***вин з‿ˈйіми зроˈбив*** (рвучкий рух рукою) */ ц'і ˈйіли йоˈго чи / не‿зˈнайу* (крунула головою) */ то‿вˈже ˈтого не‿скаˈжу ˈточ’но* (сміється, обтираючи губи) // <...>

[По-якому ви говорите?] */ вˈс'акиї йаˈзик наш зˈм’ішаниї // н'е по-б’елоˈруску* (різко покрутила головою, одвернувшись) / [Хадзіць, рабіць.] */* ***н'е‿н'е‿ˈн'е!*** (скривилася, махнувши рукою) */ по-пр·аˈмому йде /* [А ваші батьки звідси родом?] */ зˈв’іц·иˈ* (помах) */ вс'і оˈтут на‿мис'ц'і /* ***і‿ˈтак*** (підтверджує кивками голови) ***вс'і говоˈрили йак ми***[е] (кивок) */* ***н'е*** (покрутила) *по-белоˈруску в‿нас неˈма таˈких* (знизала плечима) */ нема‿неˈма* (махнула обома руками) ***то вже туˈди*** (показала на північ) //

(Олексєюк (Герасімук) Євдокія (Дуня), 1939 р. н., с. Ужово Малоритського району Брестської області Республіки Білорусь; відеозапис 03.08.2011 р.) [ГзБ, 426, 430].

Звичайно, добре було б з таких записів створити фономапу діалекту. Така спроба здійснена Західнополіським ономастико-діалектологічним центром Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, де за основу взято

студентські записи розповідей діалектоносіїв. Бажано було б, звичайно, щоб ця мапа була доступна всім користувачам Інтернету, щоб усі бажаючі могли почути живе мовлення жителів Західного Полісся, як, наприклад, уже представлені говірки північного Підляшшя (див.: http://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszszia/mapa_holosy_mp3.htm). Щоправда тут тривалість розповідей не перевищує однієї хвилини, що, звичайно, замало для аналізу, та й, на жаль, цю фонокарту уже понад десятиліття не поповнювали новими аудіозаписами.

З таких фіксацій зручно встановити особливості говірок, зокрема фонетичні та морфологічні, хоч проаналізувати *усі* відмінності, думається, не вдасться, бо для спостереження потрібні значно триваліші розповіді. Отже, внутрішнє членування за часом говору найпростіше можна буде встановити за фонетичними чи морфологічними особливостями, опрацювавши аудіозаписи. Важче виділити лексичні та словотвірні ареали, оскільки тут наявні розповіді різної тематики: дитячі роки, давня школа, вечорниці, війна, виселення, весілля, праця в колгоспі і на своєму господарстві, святкування, різні випадки з життя та ін. Звичайно, для аналізу лексики було б добре, якби були оповіді на кілька визначених тем, як у збірнику М. Павлюка та І. Робчука “Українські говори Румунії” [УГР], де представлена така тематика: “Сапання картоплі”, “Коса”, “Сінокоси”, “Коноплі”, “Квашення капусти”, “Випікання хліба”, “Сватання”, “Весілля”, “Христини” та ін.

У створюваній фономапі Західного Полісся використані студентські записи лише з Волинського Полісся та суміжних областей України (Волинська, Рівненська та Львівська). Якість записів різна, що залежить від використаної апаратури. Очевидно, для інших частин цієї території, зокрема з-поза меж України, будуть представлені наші записи на доданих дисках до видань “Голоси з Берестейщини” та “Голоси з Підляшшя”.

Створені і викладені в Інтернеті, такі фономапи кожного українського говору були б цікавими не лише діалектологам, а й історикам, фольклористам, етнографам та всім, хто цінує народне мовлення, хоче почути її живе звучання.

1. *Аркушин Г.* Силенська гуторка. Луцьк. 1996.

2. *Аркушин Г.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки: мовознавство. 2011. № 1. Луцьк. 2011.

3. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

4. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони: Тексти. К. 1996.

5. *Клімчук Ф.Д.* Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. Мн. 1983.

6. *Скопненко О.І.* Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001.

7. *Kuraszkiewicz W.* Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa. 1963.

ГзБ	*Аркушин Г.* Голоси з Берестейщини: Тексти. Луцьк. 2012.
ГзВП	*Аркушин Г.* Голоси з Волинського Полісся: Тексти. Луцьк. 2010.
ГзП	*Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
ГУМ	*Говори* української мови: Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова К. 1977.
УГР	*Павлюк М.*, *Робчук І.* Українські говори Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
PUT	*Czyżewski F.*, *Warchoł S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny // Rozprawy Slawistyczne. 9. Lublin. 1998.
TGB	*Teksty* gwarowe z Białostocczyzny z komentarzem językowym / Praca zbiorowa pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej. Warszawa. 1972.

ABOUT AN EXPERIENCE IN EDITION OF THE WESTERN POLISSIA TEXTS

The study describes the creating process of dialect texts from Western Polissia – “Holosy z Volynskoho Polissia”, “Holosy z Beresteyshchyny” and “ Holosy z Pidliashshia” published in different years. Transcription with the various auxiliary symbols was used to test. Audio texts that are attached to books can be used to make the phonetic map of the Western Polissia.

БІГУСЯК Михайло Васильович
(*Івано-Франківськ*, *Україна*)

Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографічний аспект і перспективи проблеми

Розглядати цю проблему саме в такій площині нас спонукали думки проф. В.В. Німчука про те, що історіографічне вивчення мовного явища, яке тривалий час цікавить учених, інколи є більш актуальним, ніж пошуки нових підходів до його вирішення. Воно дає можливість побачити різні аспекти і методи дослідження, розширення і звуження кола об'єктів спостереження, з'ясувати джерела накопичення і процеси відбору фактичного матеріалу, визначити роль окремих учених у вирішенні загальних та часткових завдань. Також історіографія дозволяє глибше з'ясувати сучасний стан вивчення проблеми і накреслити шляхи її подальшого вивчення [31, 294].

Під цим кутом зору розглядаємо праці вчених різних поколінь, у яких досліджуються всі мовні рівні говірок Івано-Франківщини, але насамперед синтаксичний, крізь призму діалектних текстів; одночасно звертаємо увагу на шляхи формування корпусу діалектних текстів досліджуваного регіону.

Вивчення діалектного мовлення на Прикарпатті розпочалося ще у І половині XIX ст., у так званий емпіричний період в історії української діалектології, який тривав, за визначенням А.А. Москаленка, – з кінця XVIII ст. до появи у ІІ половині XIX ст. діалектологічних праць О.О. Потебні, якими розпочинається новий теоретичний період в історії української діалектології [29, 15].

Підтвердженням цьому можуть слугувати діалектологічні матеріали, використані нашим краянином І.М. Вагилевичем у підручнику "Grammatyka języka maloruskiego w Galicii", що вийшов у Львові у 1845 р. Описуючи фонетичні та морфологічні риси практично трьох наріч української мови, він уперше в історії української діалектології виділяє також синтаксичні риси. Так, для галицького наріччя характерним є переважне вживання прийменника ***о*** і рідше ***об***, наприклад: *о мині*, *о зем-*

лю, хоча можуть уживатись *обо мні*, *об земь*; для київського навпаки – переважає вживання прийменника ***об***: *об землю*, *обо мні*, *об земь*; а для карпатського наріччя характерним є вживання прийменників ***ик, ко, к*** – *ик мині*, *ко мні*, *к землі*. Можемо констатувати, що ці особливості не втратили свого значення і до сьогодні в окреслених говорах.

Важливого значення вивченню живої розмовної мови надавав Я.Ф. Головацький. Так, виступаючи у Львові в жовтні 1848 р. перед учасниками з'їзду "ученыхъ рускихъ" у відомій доповіді "Розправа о языцѣ южно-руском и єго нарѣчіяхъ" (опублікована в 1849 р.) зазначає: "Языкъ изъустный народа є запевно правдиве и перше жерело для письменного языка, бо в устахъ народа найчистѣйше заховуются всѣ формы, цѣлый ладъ и складъ языка, правый дух єго…" [9, 58]. Хоча жодної синтаксичної риси вчений тут не наводить, однак подає "Декотри слова онакше уживани" і серед них виокремлює такі прийменники у словосполученнях, що властиві для волинсько-подільського або українського наріччя, як: ***къ, икъ*** (икъ менѣ); для галицького або наддністрянського ***къ, ко*** (менѣ); для гірського або карпаторуського ***дъ*** (дъ мѣнѣ) [9, 55].

Слід зазначити, що у 1876 р. в Києві була надрукована праця П.Г. Житецького "Очерк звуковой истории малорусского наречия", у кінці котрої подано "Образцы народных говоров малорусскаго нарѣчія", які стали, по суті, першою хрестоматією зразків діалектної мови з усієї території України [29, 30].

Під заголовком "Галицкія разнорѣчія" вміщено 10 пісень із семи сіл та з міста Галича колишньої Станіславської округи (Івано-Франківська область) і 7 пісень із шести сіл Коломийської округи (Івано-Франківська область). До текстів автор додає невеликий коментар, де вказує на те, що галицький говір має три різноріччя: підгірське, гуцульське і лемківсько-бойківське, останнє, зауважує П.Г. Житецький, звичайно, поділяють на лемківське і бойківське, "но мы не видимъ существенныхъ звуковыхъ отлічій между рѣчью лемковъ и бойковъ" [16, 336]. Дослідник звернув увагу на межі побутування цих різноріч, коротко схарактеризував основні фонетичні особливості, однак нічого не сказав про синтаксичні ознаки галицького говору.

Найпостійнішим і найпослідовнішим дослідником гуцульських і покутських говірок, за словами Я.В. Закревської, був Б.В. Кобилянський, який ще в роки І світової війни почав зби-

рати матеріал з цих регіонів і в 1928 р. опублікував обширну статтю у першій книзі "Українського діялектологічного збірника" під назвою "Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття". У цьому дослідженні звернена увага на звукову, морфологічну будову двох діалектів і "лексикальну скарбницю" гуцульського говору, за термінологією автора [18, 1–92].

Пізніше, у монографії "Діалект і літературна мова (східнокарпатські і покутські діалекти, їх походження і відношення до літературної мови)" вчений звертає увагу на поодинокі синтаксичні діалектизми, які використовували галицькі письменники в художніх творах, однак про народнорозмовні синтаксичні конструкції, що побутують у цих говорах, не сказано нічого. Тільки із статті Я.В. Закревської "Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок" ми дізнаємося, що цей учений підготував "Хрестоматію діалектних і фольклорних текстів, записаних у XIX–XX ст. та вибраних документів і грамот XIV–XVIII ст." і планував видати в книзі "Східнокарпатські говірки в сучасному і минулому" (рукописне дослідження має 520 сторінок) [17, 17]. Думаємо, що публікація такої праці не забариться і слугуватиме надійною джерельною базою для вивчення синтаксичних особливостей цих говорів.

Приблизно у цей період відомий мовознавець, наш краянин, уродженець с. Мошківці, тепер Калуського району Івано-Франківської області Ян Янів започаткував вивчення прикарпатських говірок науковцями Львівського університету [12, 97–101]. У 1926 р. він видає монографію "Gware maloruska Moszkowiec i Siwki naddniestrzanskiej z uwzglednieniem wsiokolicznych". У ній не лише докладно описано фонетичні, граматичні та лексичні риси говірки, але й подано велику добірку діалектологічних текстів наддністрянського говору, укладено словник говірки. Низку праць Я. Янів присвятив дослідженню гуцульських і покутських говірок, про що докладно довідуємося із статті Януша Ріґера "Ян Янів як дослідник гуцульських говірок" [33, 38–47]. У цих працях вчений також опирався на записані ним зв'язні тексти, однак розлогих міркувань над синтаксичними особливостями досліджуваного матеріалу ми не подибуємо. Добре було б присвятити окреме лінгвістичне дослідження цій проблемі, досліджуючи динамічні процеси, що відбуваються у цих мовно-територіальних утвореннях.

Більше 50 записів зразків говірок української мови подає у додатках до монографії “Нариси з діалектології української мови” (1955 р.) Ф.Т. Жилко. Особливістю цих записів, як зазначає автор, є те, що у наведених текстах точно відтворена їх транскрипція, яка використовується при записуванні матеріалів до Діалектологічного атласу української мови. З досліджуваного нами ареалу потрапили тільки 3 тексти, записані в покутських селах Перерів Коломийського району та Княже Снятинського району [15, 214; 15, 243–247]. Загалом ця праця справедливо одержала високу оцінку в тодішній пресі, однак А.А. Москаленко зауважує, що “автор чомусь подав крім фонетичних, морфологічних і лексичних особливостей ще і синтаксичні, але тільки для південно-західного наріччя. Чому? Адже кожна діалектна група має і деякі синтаксичні особливості” [30, 73].

Виділяючи загальні місцеві синтаксичні риси, професор Ф.Т. Жилко звертає увагу на способи вираження підмета, конструкції підметів з числівниковим означенням – ***два***, ***три***, ***чотири***, виражених назвою предметів у формі родового відмінка множини: *два моло*ˈ*дих х*ˈ*лопц’іў*, *два моло*ˈ*дих х*ˈ*лопц’і*. У галицьких говірках переважають звороти, що вказують на володіння чимсь, із присудком від дієслова ***мати***: *йа* ˈ*майу к*ˈ*нигу*; також використовується складений присудок з дієслівною зв’язкою ***бути*** у теперішньому часі: *в’ін йе маши*ˈ*н’іст*, *р’і*ˈ*ка йе* ˈ*ширша*; окремі дієслова мають безприйменникове керування з давальним відмінком об’єкта (додатка) на відміну від прийменникового: *ме*ᵘˈ*н’і голо*ˈ*ва бо*ˈ*лит*; перевага вживання прийменника ***до*** зі знахідним відмінком іменника (крім назв країн) при дієсловах руху замість поширеного ***у*** (***в***): *схо*ˈ*вала до ки*ᵉˈ*шен’і*; також прийменника ***на*** у зворотах, що виражають скерованість дії на предмети рослинного і тваринного світу: *п’і*ˈ*демо на ма*ˈ*лини*, *на гри*ˈ*би*, *на* ˈ*зайц’і* [15, 102–103].

В історії української діалектології беззаперечним є те, що із виходом у 1977 р. збірника “Говори української мови” починається становлення української текстографії. Адже тут вміщено тексти із 206 населених пунктів України, а також із 26 українських говірок з-поза її меж. До цього видання ввійшли також і тексти говірок Івано-Франківщини із 15 населених пунктів, які репрезентують 5 бойківських, 3 наддністрян-

ських, 5 гуцульських, 7 покутських говірок; по одному тексту записано із перехідних гуцульсько-бойківських та гуцульсько-покутських говірок. Ці тексти, поряд із іншими, частково стали предметом дослідження О.В. Юсікової у статті "Основні диференціації явищ діалектного синтаксису" [36, 243–257].

Дослідники відзначають, що пік друкування подібних збірників припадає на перше десятиліття XXI віку (див. детальний огляд у статті Г.Л. Аркушина) [1, 4]; безпосереднім поштовхом до публікації текстів став, звичайно, збірник "Говірки Чорнобильської зони" (науковий керівник проекту П.Ю. Гриценко) [8]. Серед таких праць, що репрезентують досліджуваний регіон, можна виокремити збірник "Говірки південно-західного наріччя української мови" [7] і його продовження "Українські говірки південно-західного наріччя: тексти" [34], в основу котрих лягли студентські записи із діалектологічних експедицій. У першій праці наведено 8 текстів із двох бойківських та із однієї наддністрянської говірки Івано-Франківщини. Друга збірка представляє 18 текстів: 15 – із двох наддністрянських говірок і 5 – із однієї бойківської говірки. Затранскрибовані тексти репрезентують архаїчні діалектні явища, які можуть стати об'єктом різноаспектних лінгвістичних досліджень. Цікавими є спостереження впорядниці збірника Н.М. Глібчук про давні діалектні риси на різних мовних рівнях, які побутують і сьогодні у мовленні старших та молодших діалектоносіїв. Серед синтаксичних особливостей виділяються прийменникові конструкції *без*^{с} *|поле*^{и}, *без*^{с} *|хату* у надсянських, наддністрянських говірках; *к |соб'і*, *д |хат'і* у бойківських говірках. Засвідчено також, що й експлоратори в говірковому оточенні не цураються діалектних норм, які, на відміну від норм літературної мови, не закріплені в словниках та правописі, а вироблені традиціями життя говору, передаються від покоління до покоління, сприймаються як природні [34, 5].

Зразки суцільних текстів з різних регіонів Гуцульщини, зроблені на основі сучасних магнітофонних записів, подано у збірнику "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди" [11, 271–284] та в розділі "Полонинське пастухування Гуцульщини в текстах", що є складовою монографії Т.О. Ястремської "Традиційне гуцульське пастухування" [37, 217–271]. До цього унікального дослідження лексики, пов'язаної з гуцульським відгінним пас-

тухуванням у всіх його виявах, ввійшло 9 обширних текстів, записаних на теренах галицької Гуцульщини: у Косівському та Верховинському районах.

Скрупульозним дослідником гуцульських та покутських говірок, мовлення галичан є професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника М.П. Лесюк. Цим проблемам він присвятив, за нашими підрахунками, близько 40 статей та монографію "Мовний світ сучасного галицького села" (2006 р.) [26]. У монографії подано фонетичною транскрипцією і паралельно в звичайному записі 18 обширних автентичних текстів мовлення мешканців села Ковалівка Коломийського району, деякі обрядові пісні, колядки та віршовані тексти, найпоширеніші парубоцькі коломийки-співанки. Цікавими, на нашу думку, є записані місцевою говіркою так звані ковалівські придибашки, тобто різноманітні дотепи, жарти, анекдоти, описи курйозних сцен. Вражає також тематичне розмаїття текстів, адже в книзі поряд із наративами на традиційні теми: спогади дитинства, минулого, мабуть, уперше записані спогади про сталінські гулаги, про Сибір, про боротьбу ОУН-УПА, про Афганістан. Тому справедливо в рецензії на це монографічне дослідження Г.Я. Василевич відзначає: "Вона є цінною і для діалектологів, які досліджують українські говори, і для пересічного, незаанґажованого читача; у ній кожен може знайти щось цікаве для себе… Перечитуючи книжку, записані на диктофон тексти, і насмієшся, і наплачешся" [5, 61].

У монографії описано поряд із фонетичними, граматичними та лексичними особливостями говірки с. Ковалівка також і синтаксичні відмінності. Серед них відзначено збереження у знахідному відмінку історичних форм, ідентичних формам називного: *ˈмайу др'ібˈн'і ˈд'іти*. Уживаються тут у давальному відмінку іменники з прийменником ***до***, у якого відбулася редукція [о]: *д-ˈнему*, *д-ˈхат'і*, *д-ˈтоб'і*. Засвідчені різноманітні безприйменникові конструкції: *ˈтото ˈд'ітим* (для дітей), *п'іˈшоў воˈди* (по воду); або з прийменником ***за*** на місці літературного ***про***: *за них говоˈрило ц'іˈле сеˈло* і под. [26, 73].

У передмові до цієї книжки автор справедливо відзначає, що тепер змінилося ставлення до мови автохтонного населення, уже немає гоніння на місцеві говірки, як це було в радян-

ські часи, коли кожна форма слова, що відрізнялася від літературної, викликала іронічні зауваження чи кепкування вчителів. Корінні мешканці, особливо старше покоління, "зберегли рідну говірку, користуються нею в побуті і передають своїм дітям та онукам. Її не нехтують, не зневажають, нею не гордують, вона почувається у сільському соціумі, як і належить рідній мові, затребуваною і необхідною, важливим засобом спілкування і взаємовідносин людей" [26, 10].

Зауважимо, що дослідник часто вводить у свої наукові розвідки діалектні тексти – зразки гуцульського, покутського, наддністрянського, бойківського говорів. Наприклад, свої спостереження над сучасним діалектним мовленням краю у статті "Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення" професор М.П. Лесюк обґрунтовує, виходячи із аналізу шести діалектних текстів з різних регіонів. Аналогічні підходи застосовано і в розвідках "Сучасне мовлення гуцулів" [27, 115–118], "Фонетичні та граматичні риси говірки с. Сваричів на Івано-Франківщині" [28, 100–105], "Динамічні процеси в говорах Прикарпаття" [22, 22–25]. Предметом мовознавчих студій ученого став також лінгвістичний феномен митрополита Андрея Шептицького та мова його послання "До моїх любих гуцулів" [24, 104–109; 25, 119–125].

В україністиці вже стало традицією вміщувати у додатках до дисертації зв'язні тексти, що відповідають темі дослідження. Однак, за нашими спостереженнями, таких робіт, де предметом дослідження є тексти або зв'язне мовлення говірок Прикарпаття, ще досить мало. Серед них можемо відзначити дисертаційне дослідження Я.Ю. Вакалюк "Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франківської області)", захищено 1974 р. У додатках подано тексти народнорозмовного мовлення про лікування хвороб [4, I–V]. 30 текстів гуцульського мовлення додано також до дисертаційної роботи О.В. Вінтоняк "Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки с. Баня-Березів Косівського району Івано-Франківської області" [6, 194–217]. Різноманітним є тематичне спрямування текстів. Це наративи про народні промисли і ремесла, відгінне пастухування, предмети побуту, пісні, прислів'я й приказки, легенди.

Добре збереження гуцульських говіркових рис у мовленні молодшого покоління засвідчують тексти зі села Криворівня Верховинського району у записах Ю.І. Бідношиї [3, 327–331].

Низку обширних текстів бойківської весільної обрядовості опублікувала Н.В. Хібеба. Такими є "Оповідки про весілля" у селах Слобода-Небилівська та Осмолода Рожнятівського району, які додані до статті "Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень" [35, 480–502]. На основі цих текстів та записів весілля у 5 селах Богородчанського району опубліковано транскрибовані тексти під назвою "Повір'я та звичаї бойківського весілля" у 8 (с. 333–340) та у 9 випусках "Діалектологічних студій" (с. 548–553). Ці тексти репрезентують автентичне бойківське весілля і народну філософію. Більшість записів зроблено у першому десятилітті XXI ст. і в них, як слушно зауважує дослідниця, помітний вплив літературної мови на діалекти. У мовленні одного і того ж інформанта трапляються фонетичні трансформи: діалектні та літературні [35, 482].

До текстової джерельної бази говірок Івано-Франківщини належать опубліковані матеріали так званої народної прози. Такі записи автентичного матеріалу стали наслідком наукового підходу до збирання матеріалу, який оформився на кінець XIX ст. і вимагав обов'язкового збереження і фіксації діалектних особливостей. Цей фольклорно-літературний рух охопив усю Україну, особливо значним він був у Галичині. Тут, на теренах нашого краю, тоді працювали такі визначні письменники, етнографи, фольклористи: І.Я. Франко, В.М. Гнатюк, Г.М. Хоткевич, Ф.М. Колесса, Ф.К. Вовк, В.О. Шухевич, А.І. Онищук та ін. Опублікований у різних джерелах цей скарб усної прозової словесності ще недостатньо описаний, однак є важливим свідченням для цілісного дослідження говірок. Сьогодні жде своїх дослідників і збірник "Коломийки Прикарпаття", який упорядкував і видав Я. Куняк у 2006 р.; матеріали збірки паспортизовані, що підвищує їх наукову цінність. Відзначимо, що синтаксис коломийкового вірша розглянуто й у статті В.В. Коломийцевої, але на матеріалах інших збірників [20, 129–133]. Фразеологічний аспект коломийок частково став предметом дисертаційної роботи "Лексика та фразеологія інтимної лірики (на матеріалі українського фольклору)" С.М. Григораш; евфемістична лексика та фразеологія описана

у монографії М.П. Лесюка "Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект" (2010 р.).

Говірки Івано-Франківщини неоднаково заманіфестовано в українській художній мові, з-поміж усіх говірок, поширених у краю, найбільше представлено гуцульський діалект. Використанню діалектних рис гуцульського, бойківського, покутського та лемківського діалекту в мові української художньої літератури XIX–XX ст. присвячена монографія Василя та Валентини Ґрещуків "Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис" (2010 р.). Залежно від ступеня насиченості мови художнього твору гуцульськими діалектними одиницями, їх різновидів, вживання їх у авторській мові та мові персонажів, автори виділили чотири типи літературно-діалектної взаємодії [13, 190–192]. Уперше, на нашу думку, виокремлено четвертий тип – "література на діалектах", тобто суціль писана діалектом, який репрезентують новели О. Манчука та роман П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік". "Про мову останнього твору можна говорити, – зазначають автори, – як про писемну пам'ятку художньо опрацьованого гуцульського говору, риси якого настільки повно відбиті, наскільки дозволила правописна система без застосування фонетичної транскрипції, і з успіхом може використовуватись у діалектологічних дослідженнях" [13, 189]. Аналогічне можна сказати і про тексти "Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори" (2009 р.), куди ввійшли наративи, надруковані у 10–30-х рр. минулого століття у тогочасній періодиці, в яких збережені особливості мови автора, правопису та пунктуації.

До пограничної сфери між діалектним і художнім текстом належить книга "Старовіцкі повісторькє" П. Плитки-Горицвіт, як зазначає авторка, "твір написаний Гуцулсков говірков – переважно – майже ? з додатком пояснювання на Гуцулскі слова" [32, 11]. П.Ю. Гриценко зауважує, що тексти згадуваної книги не тільки орієнтовані на збереження мови гуцулів, але й одночасно в них відчувається стремління до вишуканої народної словотворчості, використання прийомів фольклорної поетики [10, 13].

Сучасний дослідник покликаний студіювати художню творчість наших земляків Р. Іваничука, Р. Федоріва, Д. Павличка, Т. Мельничука, С. Пушика, а також модерні тексти Ю. Андруховича, С. Процюка, Т. Прохаська та ін., більшість з яких

орієнтовані на діалектне мовлення. На регіональне спрямування цих творів вказують назви: “Кілько того світа”, “Ади жию”, збірки поезій В. Шкургана; прозові тексти “БотакЄ”, “НепрОсті” Т. Прохаська; “Косиці на писанках” М. Яновського; “Миколині фіґлі” М. Негрича та ін. Наприкінці минулого року вийшла збірка гуцульської прози “У нас, гуцулів” Люби-Параскевії Стринадюк, куди входять дві повісті – “А кємуєш, єк то було” й “У нас, гуцулів”, у яких майстерно переплетено живе гуцульське діалогічне мовлення на тлі літературного ідіому.

Сьогодні процеси діалектизації (за висловлюванням П.Ю. Гриценка) охопили також важливі сегменти комунікативного простору, де раніше побутувала винятково літературна мова. Говірковий матеріал досліджуваного регіону сміливо займає свою нішу у мові засобів масової інформації. Це виразно проступає у публікаціях журналу “Перевал”, який виходить в Івано-Франківську і є всеукраїнським письменницьким виданням, у місцевих газетах “Галичина”, “Галицький кореспондент”, “Репортер”, “Західний кур’єр” і в районній пресі. Такі публіцистичні дискурси, насичені діалектним мовленням, як у репортажах, так і в авторських текстах, є цінним джерелом до пізнання цілісного портрету говору. Активніше варто залучати до аналізу мову модерних мас-медійних засобів, яким є Інтернет. Минулого року в спеціалізованій вченій раді Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Я.Б. Голодюк захистив кандидатську дисертацію на тему “Прагматичні виміри українського інтернетного дискурсу”, у якій є підрозділ, присвячений особливостям використання говіркових елементів південно-західного наріччя української мови в інтернетній комунікації. Тут зосереджено увагу на когнітивно-прагматичних особливостях перемикання коду з конвенційного на діалектний у мережевому дискурсі.

Підсумовуючи зазначимо, що початки вивчення діалектного мовлення Прикарпаття сягають І пол. XIX ст. Підтвердженням цьому слугують діалектологічні праці І.М. Вагилевича, Я.Ф. Головацького, в котрих до аналізу лінгвістичних проблем залучалися записи діалектного та фольклорного матеріалів. Згодом на зламі XIX–XX ст. у Галичині пожвавився фольклорно-літературний рух, який позначився науковим підходом до записів етнографічних матеріалів і публікуванні їх

у друкованих джерелах, які на сьогодні є надійним джерелом для вивчення діалектної діахронії. Інтенсифікація формування діалектної текстології досліджуваного регіону припадає на ІІ пол. ХХ ст. і пов'язана із виходом загальноукраїнської та регіональних хрестоматій діалектних текстів і опублікуванням текстів як додатків до дисертаційних досліджень.

На сьогодні кожен діалект, що побутує на Івано-Франківщині, має свою базу діалектних текстів, але найбільш представленим у діалектній текстографії є гуцульський говір, інші репрезентовано фрагментарно, особливо покутський. Заповнити цю прогалину повинна хрестоматія діалектних текстів говірок Івано-Франківщини, яку заплановано видати разом із аудіодиском.

Історіографія питання вказує на те, що діалектні тексти часто є первинним джерелом для вивчення всіх рівнів діалектної мови, однак і досі малодослідженими є синтаксичний та акцентуаційний рівні говірок Івано-Франківщини.

На часі скрупульозне вивчення особливостей та специфіки використання діалектних рис письменниками-модерністами, які продукують оригінальні тексти, у яких діалектні риси часто слугують благодатним матеріалом для художніх словесних практик. На окреме дослідження заслуговують питання діалектних впливів на літературну норму через художній текст та публіцистичні дискурси.

1. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету: Філологічні науки. Мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.

2. *Бевзенко С.* Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник. К. 1991.

3. *Бідношия Ю.* Діалектні тексти зі села Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. Львів. 2005

4. *Вакалюк Я.Ю.* Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франківської області): дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1974.

5. *Василевич Г.Я.* Визначна діалектологічна праця // Лесюк Микола Петрович: бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження). Івано-Франківськ. 2010.

6. *Вінтоняк О.В.* Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки с. Баня-Березів Косівського району Івано-Франківської області: дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ. 2011.

7. *Говірки* південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

8. *Говірки* Чорнобильської зони: Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

9. *Головацький Я.* Розправа о языцѣ южноруском и єго нарѣчіяхъ. Львов. 1849.

10. *Гриценко П.* Диалекты в современной языковой ситуации Украины // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 15. М. 2015.

11. *Гуцульщина.* Лінгвістичні етюди. К. 1991.

12. *Ґрещук В.В.* Дослідження гуцульських говірок у Львівському університеті міжвоєнного періоду // Етнос і культура. Івано-Франківськ. № 8-9. 2011-2012.

13. *Ґрещук В.В.*, *Ґрещук В.В.* Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис. Івано-Франківськ. 2010.

14. *Дурново Н.Н.* Хрестоматия по малорусской диалектологии. М. 1913.

15. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.

16. *Житецький П.Г.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К. 1876.

17. *Закревська Я.В.* Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

18. *Кобилянський Б.В.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. Кн. 1. К. 1928.

19. *Кобилянський Б.В.* Діалект і літературна мова (східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). К. 1960.

20. *Коломийцева В.* Синтаксис коломийкового вірша // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Вип. XXV–XXVI. Івано-Франківськ. 2010.

21. *Лесюк* Микола Петрович: бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження). Івано-Франківськ. 2010.

22. *Лесюк М.П.* Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. № 4. 2011.

23. *Лесюк М.П.* Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. К.; Івано-Франківськ. 2006.

24. *Лесюк М.П.* Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Мовознавство. Вип. XIX–XX. Івано-Франківськ. 2008.

25. *Лесюк М.П.* Мова послання Андрея Шептицького “До моїх любих гуцулів” // Спадщина Митрополита Андрея Шептицького. Івано-Франківськ. 2000.

26. *Лесюк М.П.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.

27. *Лесюк М.* Сучасне мовлення гуцулів // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. К. 2008.

28. *Лесюк М.*, *Ткач Н.* Фонетичні та граматичні риси говірки с. Сваричів на Івано-Франківщині // Етнос і культура. Івано-Франківськ. 2008.

29. *Москаленко А.А.* Нарис історії української діалектології. Одеса. 1961.

30. *Москаленко А.А.* Нариси історії української діалектології (Радянський період). Одеса. 1962.

31. *Нимчук В.В.* Карпатоукраинско-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования (1984). М. 1988.

32. *Плитка-Горицвіт П.* Старовіцкі повісторькє. Косів. 2008.

33. *Рігер Я.* Ян Янів як дослідник гуцульських говірок // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

34. *Українські* говірки південно-західного наріччя: тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

35. *Хібеба Н.* Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. Львів. 2004.

36. *Юсікова О.* Особливості диференціації явищ діалектного синтаксису // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. Львів. 2006.

37. *Ястремська Т.* Традиції гуцульського пастухування. Львів. 2008.

THE TEXT AS A SOURCE OF DIALECT RESEARCH OF IVANO-FRANKIVSK REGION

In this article the data based on dialect texts from Ivano-Frankivsk region is analysed in historiographical aspect. Some syntactic issues of dialects are described. Prospects for the future studies are proposed.

БУКРИНСКАЯ Ирина Анатольевна,
КАРМАКОВА Ольга Евгеньевна
(*Москва*, *Россия*)

Диалектные тексты на лингвистическую тему

Человеку свойственно задумываться над особенностями своего языка и высказываться на эту тему. Поэтому записи каждого диалектолога содержат много разнообразных суждений о языке, принадлежащих информантам. Во время экспедиционных бесед именно неодинаковый социально-культурный статус участников речевого общения – говорящего, которым выступает носитель говора, и слушающего, приехавшего диалектолога, – способствует активизации языкового сознания и побуждает к рассуждениям на лингвистическую тему.

Изучение “наивной лингвистики” становится все более популярным среди языковедов, включая и диалектологов. Так, представители Томской лингвистической школы еще в 80-ые годы XX в., работая над словарями, начали исследовать феномен языкового сознания диалектоносителя, и в настоящее время успешно продолжается изучение метатекстовых высказываний во многих научных центрах, что дает возможность воссоздания наивной картины мира и описания языковой личности.

В статье будут рассмотрены тексты, собранные авторами во время экспедиций, а также примеры из статьи известного лингвиста В.З. Санникова “Деревенские в городской языковой среде (по моим детским воспоминаниям)” [3, 376–381].

Высказывания информантов о языке разнообразны как по тематике, так и по форме. Наиболее распространенные темы таковы: фонетические и просодические черты говора, лексический состав и значения отдельных слов, оценка и сравнение своего идиома и чужого, отношение информантов к литературному языку, объяснение “лингвистических” прозвищ, народная этимология, случаи коммуникативных неудач.

Тексты диалектоносителей могут быть краткими, состоящими из нескольких замечаний, могут содержать развернутое рассуждение на какую-то лингвистическую тему или представлять собой небольшой сюжетный рассказ – нарратив. Напомним, что нарратив характеризуется событийностью, вре-

менной последовательностью, обозначением начала и конца повествования, как правило, наличием оценочного компонента и присутствием в тексте авторского взгляда на ситуацию. Нарративные тексты *с лингвистическим уклоном* мало исследованы и потому представляют особый интерес (см. об этом [1, 34]). Ниже приведем записанный нами рассказ (д. Зяблицы Варнавинского р-на Нижегородской обл., запись 2002 г.):

В каждой деревне был свой говор / хотя все деревни друг от друга очень близко // у всех разный такой разговор // вот прудо́вские они ***тянули*** *// они* ***говорили*** *очень* ***напевно / растянуто*** */ и ходили в школу они через Зя́блицу // а в Зя́блице наоборот* ***говорили*** *очень* ***отрывисто*** */ как дрова рубили / часто и отрывисто // и вот / значит / эти зя́блинцы дразнили прудо́вцев / кричали / "Чей ты?" // А он говорит / "****Прудо́-оо́ський****" // А они / зябля́ны / опять говорят / "А уж больно ты* ***фиго́-оо́ський****" // И вот они / значит / обижались //*

Текст начинается с утверждения, которое является знаком начала повествования, далее представлен авторский взгляд на просодию чужого и своего говора. Затем следует небольшой сюжетный рассказ с диалогом, имитирующим речь обеих сторон, где приводится и фонетическая черта языка соседей – смягчение согласного в суффиксе -*ск*-. Завершается повествование выводом. Рассказ достаточно типичен, в нем отражается тематика многих метаязыковых высказываний: именно просодия в первую очередь привлекает внимание инакоговорящего, в результате особенности чужого идиома становятся поводом для насмешки, что приводит к обиде. Действительно, носители диалекта порой болезненно реагируют на высмеивание и критику своего языка со стороны чужих.

Так, В.З. Санников, уроженец пермской деревни, вспоминая свои детские ощущения, пишет: "Неприятное чувство, что мои родные и сам я в чем-то (в манере поведения, в разговоре) хуже (именно – хуже!) коренных горожан-воткинцев, пришло ко мне довольно рано. Помню разговор соседки с мамой о моем брате Гере: «Что это вы, Ефросинья Николаевна, так некрасиво сына зовете, как собаку: «*Герко! Герко!*»? Я думал, что мама возразит, а она, обычно такая уверенная, обиженно поджала губы: «*Ну*, *чо с нас взять? В лесу родились*, *пеньку молились. Чурки с глазами*»" [3, 377]. Деревенский житель, с од-

ной стороны, принимает авторитет литературного языка (языка горожан), а с другой – у него возникает обида за свой язык, выраженная в данном случае “в уничижении паче гордости”.

Обычно родной говор при сравнении с литературным языком оценивается как *плохой*, *шубной*, *кривой*, но совсем иное отношение проявляется при сопоставлении его с идиомом соседей, в этом случае “своё” представляется правильнее и красивее “чужого”, так “окальщики” гордятся тем, что говорят, как пишется. Однако встречается и иной взгляд на литературный язык: его обороты кажутся странными и комичными.

Приведем еще один рассказ В.З. Санникова о родном говоре: “Впрочем, сельские жители и в “городском языке” находили иногда что-то нелепое и смешное. Помню, и дедушка Аким Никитьевич, и мама посмеивались: “Чудно́ в городу́ говорят. *Ходить за ягодами*, или того чишше: *за водой.* Это что – ягоды от тебя бегут, а ты за ими идешь, или речка текёт, а ты за ей бежишь?” (в пермских говорах в этих случаях употребляется предлог *по*: *Я с утра-та по ягоды ходила*, *а счас вот по́ воду иду)*” [3, 381].

Любопытные суждения о языковых особенностях находим в районах пограничья, в зоне интерференции, где соседствуют разные языки. Здесь важным фактором при оценке языка становится национальная самоидентификация, осознание себя как части определенного этноса. Нами были обследованы говоры русско-белорусского пограничья: север Витебской области (Городокский и Полоцкий р-ны) и юг Псковской области (Невельский р-н). Жители северной части Витебской области, которая неоднократно меняла свою административную принадлежность, часто и охотно рассуждают о своем языке и оценивают его как *смешанный*, при этом многие говорят, что они русские и язык их русский с включением белорусских элементов.

Вот у нас язык почти так / смоленский и витебский // Витебская облась ето отно́сится одно // як Смоле́ншшына / так и Ви́тебшшына // за Минск чуть-чуть дальше / за Минск до Тала́шина / а там уже совсем друу́ей разговор // Минск тоже уово́рит не так / як мы // правда? // у Слуцке там тоже разуовор друу́ей // (пос. Городок Витебской обл., запись 2004 г.).

Приведем еще одно замечание подобного рода, записанное от информантки – участницы фольклорного ансамбля, исполняющего белорусские и русские песни:

На такéм языке γовóрю я / йон и ня русский / и ня белорусский // тут и украинское наречие и польское можем найти и русское можем найти // несёт / везёт / поёт / это русский язык // нясé / вязé / спявáе / это белорусский // нясуть / вязуть / спявають – у нас // хмáра (‘туча’) *это белорусский язык и Польша и украинский* // (д. Бояновщина, Полоцкий р-н Витебской обл., запись 2005 г.).

Это пример редкого высказывания, в котором отмечены особенности грамматические, помимо фонетических и лексических.

В Белгородской области, где живет много украинцев, была сделана следующая запись:

Информант: *Мы кацапы, а энти какие-то хохлы вроде… Они вот цыбуля звали.*

Диалектолог: *А кацапами вас кто называет?*

И: *Да усе, щас не зовут, а то усе звали. Усе звали… Аγа… Усех.*

Д.: *А что значит “кацапы”?*

И: *Ну, этакий, может, как это, небразованныи*…(Смеется) *Боγ знаит, што это за люди кацапы. Кацапы – это наша кличка была, роγоватовская //* (с. Роговатое, Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2009 г.).

Региональные прозвища часто возникают на основе подчеркивания яркой фонетической черты, распространенного слова или грамматической формы.

Жительниц с. Роговатое Старооскольского района традиционно зовут *щакухами*:

*Ну, как мы разγовариваем / этак мало разγоваривают чужие // Одни мы этакие небразованны // Как-то вот усё у людях / да што / да почаму / да как?/ А у нас это щас почу(яли) / у нас начáли / а то раньше “**що**” γоворили / Не што, а **що** // Вот **щакухи** нас и звали // **Щакухи** / Да / **Щакýхами** звали // Вот поедем у γород / крухмал повезем // О-ой / Щакухи / щакухи появились / у них крухмал хорошай // Бярут они* // (Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2013 г.).

Подобного рода наименования проникают в научную литературу и порой становятся общепринятыми названиями региональных групп населения (субэтническими): *щекуны́* (то же, что *щакухи*, уроженцы Воронежской губернии), *цукáны* (по цоканью, однодворцы Воронежской губернии), *йóнки* (от *йон* –

он, жители Тульской и Тамбовской губерний), *яγуны́*, *коγуны́* (от *яγо*, *коγо*, воронежские и орловские крестьяне) [1, 112].

Деревенские жители любят рассуждать не только об особенностях говора, но и об истории края, названиях окружающих деревень. Один из таких рассказов записан от библиотекаря Н.Ю. Козыревой, 1948 г. рождения (д. Зяблицы Варнавинского р-на Нижегородской обл.):

Я собирала историю деревни Зя́блица / так как эта очень была мне близка деревня // хотя я не роди́лась в этой деревне / но всю свою сознательную жизнь прожила в Зяблице // И в то время / когда я собирала / много было еще этих исторических (смеется) *лиц / которые помнили все это // но теперь уже там никого не осталось // Как это выяснилось // первый житель деревни Зяблицы был эстонец по национальности // и вот Зяблица может быть она из-за этого и называцца Зяблицы / потому что когда выезжали из леса / а в лесу было тепло / а выезжали в чисто поле // и вот этот эстонец на таком языке русском ломаном говорил: // "Зябли лица" // Может быть поэтому деревня Зяблицы так и называцца // а вторая версия / потому что там были зяблики / были леса / их разрабатывали / может из-за зябликов назвали Зяблицы //*

В тексте мы видим пример народной этимологии при объяснении названия деревни, кроме того, в речи информанта встретился непроизвольный каламбур – *исторические* лица, так сказано о людях, знающих историю: рассказчица почувствовала двусмысленность и засмеялась. Приведенный нарратив схож с современными анекдотами, связанными с особенностями прибалтийского акцента. Он демонстрирует определенную тенденцию, имеющуюся в народном сознании: объяснять непонятные слова иноязычным происхождением. Подобные тексты в среде деревенского социума часто становятся прецедентными.

Темой многих метаязыковых нарративов становятся случаи коммуникативных неудач. Как правило, непонимание бывает связано с лексическими, реже фонетическими особенностями говора. Такие случаи тоже становятся местными анекдотами.

Вот был случай с мужиками из другой деревни // "Хотите яблошника?" // "Бабуль / хочу" // Она вытаскивает ***карто́фельник / я́блошник*** *звали // все звали картошку "ябло-*

ки” // “Мужики / хотите яблоки кушать?” / Она выставляет картофельник // Мужики / “Что это / бабушка / где же яблоки?” // – “Это они и есть”//

Тетка одна наша / хромая была // говорит / “Будете ли яблоки кушать?” // “Да / съедим по яблочку” // Она картофь и выставляет на плошке // “А ты яблоки обещала” // все смешинки я вам рассказала // (Варнавинский р-н Нижегородской обл.).

Примеры непонимания чужого слова приведены в вышеназванной статье В.З. Санникова: “…А как он [друг детства] хохотал, когда я сказал, что у нас сегодня *Будут губы жарить!* спросил “А носы вы жарить не будете?” Дело в том, что у нас *губами* называли грибы, а губы – часть тела – это у нас *брылы*” [3, 378].

Подобного рода истории, связанные с незнанием местного слова, встречаются в разных регионах, приведем еще примеры:

Девушку-невестку свекровь отправила принести ***коре́ц*** *// Та вышла в сени и стоит / не знает / что брать // Возвратилась пустая // Соседка догадалась / говорит / “Это так ковш у нас называют” //* (пос. Любытино Новгородской обл., запись 2008 г.);

Ма́льцы */ у нас не только называют подростков / но друγ с друγом встречаются уже женатые мужчины и γоворят // “****Ма́льцы*** */ куда вы там?” // Приехали с Азербажану / живут здесь у нас / γоворят // “Какие ж* ***ма́льцы*** */ скоро седые бороды?”* (с. Усть-Долыссы, Невельский р-н Псковской обл., запись 2006 г.).

Следующий рассказ о коммуникативной неудаче предваряется интересным рассуждением о том, что сейчас неловко говорить по-деревенски, особенно с чужими людьми, и информанты стараются подбирать слова “получше”.

Щас уже…// Ну, стареньки каки / се равно кой-када вот и “щокнеш” / се равно ишшо / фсе ишшо не забываиш // А бывае / када уже и видиш … вроде уже стыдна // При́деш… у людей и думаиш // как-то хоть чуть-чуть отличаисси / ну хоть чуть-то балакаиш / штоб получче / как бы выбираиш слова // А то ж какое-нибудь ляпниш слово / шо шыш поймеш да вся дело //

Это у старину моя подруγа жили на стороне // И вот мы / допустим / от заγлу́шка / сенцы заγлушить // “Иди ***заγлуши!****” // Ну / а она када приехала с Украины и тады γаварить // “Иди* ***зачини****!” // А мы уже не понимали / шо как это – “зачини”? //*

Она одно же и то же слово – “зачини” / а мы – “заулуши” // Заулушку / допустим / ф сенцы / да, закрыть – “заулуши” // “Поди сенцы заулуши – заулушил // Она “зачини” сказала // Если так / а мы этаа не знали / а как это “зачини”? // Што “зачини” / каво “зачини”? // “Ну заулуши” / она уж тады повторяет по-своему // Видишь / так и… привыкнешь / живе столько лет // (с. Роговатое, Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2013 г.).

Трудности понимания могут быть вызваны и фонетическими особенностями говора: цоканьем, произношением [г]-фрикативного. Библиотекарь Е. Пунько (с. Усть-Долыссы, Невельский р-н Псковской обл., запись 2006 г.) рассказывает историю о себе и своей коллеге:

Эта девушка / ее по распределению прислали сюда к нам в нашу (библиотеку*) / она из Красноуородска // это опочицкий край / тоже Псковская область // Но у них друуие наречия // Коуда я к ней поехала / в автобус села / как с иностранцами / ничеуо не понимаю // Они там* ***цóкают*** */ и потом какие-то тоже слова используют // Тоуда я только пóняла / почему она меня не понимала //*

Она сюда приехала и уоворит // “Что / что?” // Я повышаю уолос / “Так что ж ты не слышишь / улухая что ли?” // Она уоворит / “Да я все слышу / я хорошо слышу / просто я не понимаю // Ты коуда [γ] в начале произносишь / я слова понимаю / а коуда это [γ] встречается в середине слова / то / уоворит / получается совсем что-то непонятное” // И конечно / непонятно / если я вот это вот некоторые буду уоворить / можно даже некоторое слово и не понять // Перевод надо записывать тоуда //

Итак, бесспорно, что диалектный текст на лингвистическую тему содержит языковую информацию о конкретном говоре, взгляд информанта на язык как таковой, но помимо этого отражает мировосприятие носителя диалекта. Специальный интерес представляют нарративы, которые встречаются в разных текстовых корпусах, в связи с чем изучены в меньшей степени. Многим метатекстовым высказываниям свойственна установка на смешное, ироничность, их отличает повышенная эмоциональность. Сбор и анализ подобных текстов представляется актуальным и перспективым, так как дает возможность

судить о народном менталитете, о чертах национального характера, тем более, что комплексное изучение языка, культуры и языковой личности лежит в русле общей тенденции к антропоцентричности лингвистических исследований конца XX – начала XXI вв.

1. *Березович Е.Л.* Наивная лингвистика как объект диалектологического исследования // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. К. 2008.

2. *Власова И.В.* Этнографические группы русского народа // Русские. М. 1997.

3. *Санников В.З.* Деревенские в городской языковой среде // Материалы и исследования по русской диалектологии. Вып. I (VII). М. 2002.

DIALECT TEXTS ON THE LINGUISTIC THEME

The article deals with metatext statements and narratives from different regions of Russia. This material is interesting from linguistic, cognitive, historical and cultural points of view.

ВЕРБИЧ Наталія Сергіївна
(*Київ*, *Україна*)

Своєрідність членування діалектного мовлення

Дослідження діалектів будь-якої мови починають із записів говіркового мовлення, які пізніше представляють як затранскрибовані тексти. Нині відомо понад 80 хрестоматій і збірників українських діалектних текстів[1]. Справедливо вважають, що такі праці є надійним підґрунтям для подальших досліджень. Доброю традицією стало унаочнення збірників текстів дисками зі звуковими файлами, які повністю або частково дублюють надруковані оповіді чи доповнюють їх новим матеріалом, що дає змогу послухати живе мовлення діалектоносіїв, адже, за словами П.Ю. Гриценка, "звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише образ звучання" [5, 10]. Не применшуючи значення надрукованих і рукописних (як додатки до дисертацій) текстів, підкреслимо, що часто затранскрибовані монологи не відтворюють сповна особливостей мовлення діалектоносіїв, а є більшою або меншою мірою відредагованими варіантами діалектного мовлення. До такого висновку спонукає добір матеріалу для експериментально-фонетичного дослідження інтонації діалектного мовлення. Чи не найбільше неточностей та різночитань стосується сегментування діалектного тексту.

Проблема виділення сегментів з мовного потоку багатоаспектна, оскільки поєднує кілька різнорівневих питань: по-перше, слухове сприйняття оповіді; по-друге, членування звукового файлу за допомогою спеціальних програм для опрацювання усних текстів з урахуванням паузального й мелодичного компонентів інтонації; по-третє, співвідношення суб'єктивного (слухового) й об'єктивного (інструментального) членування та випрацювання алгоритму автоматичного сегментування усного тексту.

Експериментальні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що аналіз зовнішньої структури тексту, зокре-

[1] Див. інформацію на сайті Інституту української мови НАН України – ium.nas.gov.ua.

ма характеру членування / зв'язності та виділення ключових слів – найважливіший етап сприйняття усного мовлення. Р.К. Потапова вважає, що сегментування спонтанного тексту "сьогодні становить окрему лінгвістичну дисципліну, адже має окремий об'єкт вивчення – різнорівневі мовленнєві сегменти, та предмет аналізу – ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи" [6, 10]. Отже, сегментування – один із напрямків лінгвістичного аналізу усного тексту; способи, види членування, характеристика його окремих складників є важливими для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

Аналізуючи затранскрибовані діалектні тексти та працюючи з поданими до них аудіозаписами, спостерігаємо випадки невідповідності реального членування мовлення (підтвердженого інструментальним аналізом) і суб'єктивного, відображеного у графічно відтворених текстах.

Матеріал для порівняння – 6 збірників українських діалектних текстів, які містять диски із записами: "Говори української мови" [ГУМ]; "Говірки Чорнобильської зони" [ГЧЗ]; "Голоси з Підляшшя" [Аркушин]; "Говірки Західної Полтавщини" [ГЗП]; "Говірки Черкащини" [ГЧ]; "Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас" [ХДТ].

У проаналізованих збірниках фіксуємо кілька форм представлення матеріалу: 1) записи подано за традиційною в українському мовознавстві фонетичною транскрипцією; 2) укладачі пропонують транслітерацію текстів засобами графіки української літературної мови; 3) розповіді діалектоносіїв відтворено фонетичною транскрипцією, а членування текстів передано за допомогою розділових знаків; 4) паралельне відтворення двох варіантів розповіді – затранскрибований і транслітерований.

Безперечно, сегментування розповіді за допомогою розділових знаків спрощує сприймання, оскільки надає текстам звичного для читача формату. Водночас таке членування унеможливлює відтворення семантичної, прагматичної, експресивної організації діалектного тексту, бо головна функція розділових знаків – відображення насамперед синтаксичної структури фрази. Поширенішим у збірниках є запис із фіксацією пауз. Традиційно в передмовах зазначають, що "коротка пауза в середині

фрази між окремими цілісними відрізками мовлення, а також коротка пауза, яка виникла внаслідок перериву мовлення, промовчування і под., передається однією скісною лінією (/), а довга пауза в кінці фрази – двома такими лініями (//)” [ГУМ, 12]. Отже, йдеться про поєднання двох різних характеристик паузального членування – власне акустичної (що стосується тривалості пауз: довга – коротка) і функційної (що пов’язана з місцем реалізації паузи та її значенням: пауза в кінці фрази – в середині фрази). Водночас це суперечить особливостям сегментування діалектного мовлення, яке суттєво відрізняється від членування попередньо підготовленого й відредагованого тексту. Зокрема, результати експериментального (слухового й інструментального) аналізу не підтверджують чіткої кореляції між тривалістю паузи та її місцем у тексті. Спостережено, що міжсинтагмові паузи й особливо паузи вагання можуть суттєво перевищувати за часовим показником міжфразову паузу.

Укладачі хрестоматій усі міжфразові паузи кваліфікують як довгі, тоді як часто ні слуховий, ні інструментальний аналіз не підтверджує цього, пор. членування фраз у хрестоматіях (ліва колонка) і результати комп’ютерного аналізу (права колонка) (табл. 1).

Таблиця 1

Членування фрази в діалектному мовленні

Членування фраз у збірниках	Членування фраз за результатами комп’ютерного аналізу
// *ну і тогˈди вже до… / до в’інˈц´у ˈйіᵉдемо / ˈйіᵉдемо ˈфурам’і / молоˈдуйу веˈзут ˈпару кон´ елеˈґанцко в шел´естуˈни вбˈрани / вбˈрани ˈкон´і / беˈрез´інойу вуᵒсᵃ уˈчепйани йак на кл´еˈчан´йіе / на з´еˈл´они свˈйонтк’і / о* // [Аркушин, 424].	// *ну і тогˈди вже до-о / дов’інˈц´у ˈйіᵉдемо / ˈйіᵉдемо /е* – 349/[2] *ˈфурам’і* /535/ *молоˈдуйу веˈзут ˈпару кон´ елеˈґанцко в шел´естуˈни вбˈрани* /245/ *беˈрез´інойу вуᵒсᵃ уˈчепйани йак /и* – 315/ *на кл´еˈчан´йіе на з´еˈл´они свˈйонтк’і* /550/ о /85/
// *ну і хто зна / отак йа і п’ішˈла / пˈросто поˈмамину / ˈмама скаˈзала шо іˈди / батˈ᷄ки ˈйого хаˈрош’і / ˈбат´ка не буˈло / ў йоˈго ˈмати / і ўˈсад´ба / й ˈцерква бˈлиз´ко / і йди ˈзам’іж* // *і так йа й п’ішˈла* // [ГУМ, 468].	// *ну ну хто ї зна* /322/ *отак йа і п’ішˈла* /752/ *пˈросто поˈмамину / ˈмама скаˈзала шо* /472/ *іˈди /е* – 881/ *батˈ᷄ки ˈйого хаˈрош’і / ˈбат´ка не буˈло ў йоˈго ˈмати* /516/ *і ўˈсад´ба й ˈцерква бˈлиз´ко і йди ˈзам’іж* /51/ *і так йа й п’ішˈла* /730/

[2] У дужках зафіксовано тривалість пауз у мілісекундах.

// *ˈпр'адка / ˈвилка там / шˈпул'ка / і оˈце сиˈдиш і пр'аˈдеш ниточку тоˈнен'ку / оˈце з пˈл·оскони пол·отˈно ˈдуже ˈгарне"* // [ГЗП, 168].	// *ˈпр'адка ˈвилка там* /330/ *пу шˈпул'ка* /399/ *і оˈце сиˈдиш і* /279/ *пр'аˈдеш ˈниточку тоˈнен'ку* /469/ *оˈце з пˈл·оскони* /551/ *пол·отˈно ˈдуже ˈгарне"* /140/

Попри неможливість установлення усередненої тривалості, яка віддзеркалювала б релятивну характеристику пауз, помітні відмінності їхніх абсолютних величин. При цьому не завжди довші паузи збігаються з паузами міжфразовими, а коротші – з паузами міжсинтагмовими. Отже, тривалість паузи не може бути однозначним маркером розмежування синтагми / фрази.

Відомо, що в українському кодифікованому усному мовленні інтонаційними параметрами кінця фрази, крім тривалої темпоральної (із перервою у фонації) паузи, вважають кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу (див. [2, 25; 3, 66; 4, 90; 8, 49–54]). За наявності таких інтонаційних параметрів у діалектному тексті (див. рис. 1) слухач-експериментатор без труднощів визначає межу між фразами.

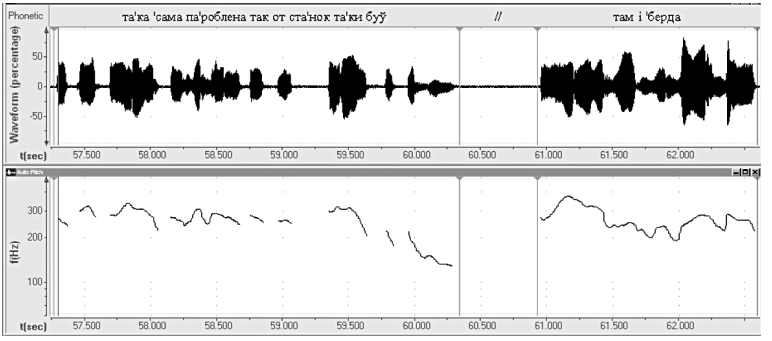

Рис. 1. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
/ *таˈка ˈсама паˈроблена так от стаˈнок таˈки буў* //
там і ˈберда /

Однак у спонтанному діалектному мовленні однозначні, чіткі інтонаційні параметри кінця фрази трапляються не завжди. Виявлено, що аудитори по-різному кваліфікують межу

фраз у дуже довгих мовленнєвих сегментах, там, де міжфразова пауза коротка або середня, а остання синтагма має виразний висхідний контур або термінальний тон зафіксовано в середній зоні без яскраво вираженого протиставлення з початком наступного висловлення. У таких випадках можливе подвійне потрактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудитори орієнтуються на просодичні характеристики та не фіксують фразоподілу, інші – на синтаксичні характеристики, відносну смислову завершеність фрагмента й відповідно констатують міжфразовий стик. Так, у ГУМ визначено міжфразовий шов між сегментами мовлення / *ma'д'і^{е} шит' са'рочку* / *і спад'ниц'у* / *і 'кохту* / *и 'хустку* // *ўсе* / *ўсе з ад'ного палат'на* / [ГУМ, 141], тоді як під час експериментального слухового аналізу троє з п'яти аудиторів позначили в цьому місці міжсинтагмовий шов, що підтверджують і результати інструментального аналізу (див. рис. 2).

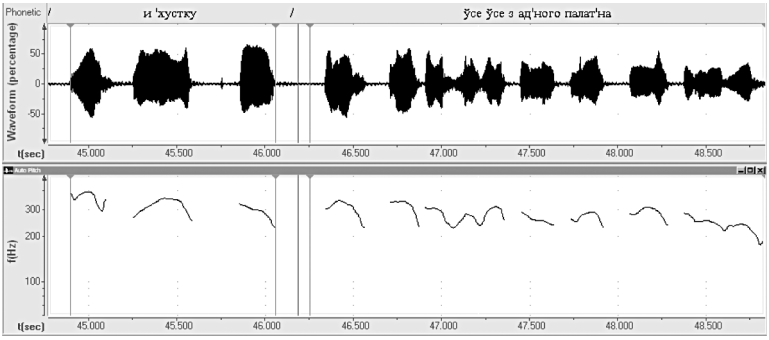

Рис. 2. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення /*и 'хустку* // *ўсе ўсе з ад'ного палат'на* /

В одному й тому ж тексті по-різному встановлюють межу між окремими сегментами мовлення у випадках фіксації нетемпоральної паузи (фізичним корелятом якої є не припинення звучання на деякий час та падіння рівня інтенсивності до нуля, а різка зміна частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу [10, 67]) та наявність паузи вагання.

Очевидно, під час відтворення діалектного тексту важливим критерієм класифікування паузи як міжфразової є насам-

перед логіко-семантичні зв'язки в тексті та відносна смислова завершеність окремих фрагментів мовлення, тоді як інтонаційні параметри є лише додатковим маркером сегментування.

Членування усного тексту на синтагми – загальновизнаний спосіб сегментації усного кодифікованого мовлення, що залежить передусім від змістової єдності сполучуваних елементів; са́ме інтонаційне об'єднання дає змогу слухачеві сприймати їхню значеннєву цілісність.

Синтагму розуміють як "ритмо-інтонаційну єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному відношенні. Синтагма створюється мелодикою, наголосом, темпом і паузою. Вона збігається з видихальною групою, тобто відрізком мовленнєвого ланцюжка, який вимовляється одним напором видихуваного повітря без пауз" [9, 590–591]. Однак таке визначення стосується насамперед мовлення підготовленого або виголошеного з опорою на написаний текст, де спостерігаємо чітке членування тексту відповідно до встановлених правил і норм сегментування, а самі синтагми є відносно завершеними щодо змісту й синтаксичної організації одиницями.

Діалектне мовлення з огляду на свої основні характеристики – спонтанність і непідготовленість – недостатньо структуроване, межі окремих елементів часто нечіткі, розмиті.

Отже, спонтанність, яка виявляється в породженні тексту в момент говоріння, одночасності мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли мовець не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки, зумовлює наявність у логіко-семантичній структурі діалектного монологу помилок, обмовок, самовиправлень, еліптичних конструкцій, перебудову щойно висловленої думки, невиправданого багатослів'я, не досить чітких синтаксичних конструкцій, появу чималої кількості слів-зв'язок, повторів, конструкцій-кліше, слів-паразитів, надмірної кількості вигуків, вагання під час пошуку потрібного слова. Брак часу для обдумування спричиняє, з одного боку, спрощене (невигадливе) оформлення фрази, клішованість мовлення [12, 161], часто заважає знайти найоптимальнішу, відшліфовану форму висловлення. З другого боку, процеси високої автоматизації застосування лексичних, граматичних і фонетичних засобів полегшують вибір мовленнєвих засобів.

Щодо усного спонтанного тексту до сьогодні не маємо загальноприйнятого терміна на позначення одиниці сегментування. Серед запропонованих понять найчастіше трапляються такі: мовленнєвий блок, міжпаузальна група, конструктивно-синтаксична одиниця, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця. Водночас у більшості досліджень науковці, обираючи новий термін для окреслення реального відрізка мовлення, не відмовляються від терміна синтагма, а вживають його паралельно з обраним поняттям. Пошук нового позначення пов'язаний насамперед із розумінням синтагми як "фонетичної єдності, що становить єдине змістове ціле у процесі мовлення-думки" [11, 87], тобто одиниці, що відзначається смисловою й синтаксичною цілісністю, а членування тексту на синтагми узгоджується передовсім із синтаксичним членуванням [7, 469].

У діалектному мовленні не всі мовленнєві відрізки можемо співвіднести з синтаксичними одиницями (реченням, словосполученням) і схарактеризувати як змістово завершені через наявність гезитаційних явищ, які руйнують фонетичну єдність, у "змістовому цілому" з'являються невиправдані граматикою чи семантикою тексту тривалі паузи, різкі зміни частоти основного тону тощо. Це стосується уривків із еліптичними конструкціями, повторами, самообривами, паузами вагання тощо. Такі елементи в діалектних хрестоматіях часто пропускають, не фіксують (див. попередні й наступні приклади). Так само складно кваліфікувати як традиційну синтагму однослівні сегменти зі службовими словами *(і, а, от, так, ось, ну)* та довгі конструкції, що часом містять кілька частин складного речення або кілька окремих простих речень: / *та й вже си'діла там си'діла по'тому вже нак'лали там 'йісти на стіл во'ни го'рілку при'несли та й за'ч'ели гуво'рити* / [с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1967 р.]; / *йой так ме'ні с'туді так йа сі перевер'тайу на о'ден бік на д'ругий бік так йа сі ку'пайу в 'тому 'житі* / ... / *а'би так йа сі в цім 'житі ку'пайус' а'би так х'лопец' до 'мене прис'тав а'би так ме'не л'у'бив йак йа до 'цего 'жита сі ту'л'ейу* / [с. Бабинопілля Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1969 р.]; / *йа ле'жала в 'лікарні з ру'койу син то ле'жав на туберку'л'оз в лі'карні а о'дин си'нок 'дома страж'дав 'коло в'с'ойі госпо'дарки* / [с. Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1967 р.]; / *йак і 'нині наш ук'райінец' пі'де слу'жити в 'армійу пос'лужит дес'*

там на ˈДал'н'ем Восˈток'е приˈходит та й вже тут ну ніˈхто не поніˈмайу ніˈкак не мо вже ˈмамі гоˈворит то / [с. Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; 1964 р.][3].

Розв'язати складну проблему вибору й потрактуванння одиниці усного мовлення може розуміння синтагм як семантично значущих і акустично відокремлених блоків, пов'язаних між собою вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком при переривчастому, розірваному мовленні, або ж тісним зв'язком – при плинному, логічному усному мовленні [2, 97]. При цьому єдиним надійним сигналом сегментації спонтанного тексту є пауза, а реальною одиницею членування стає відрізок звукового мовлення, обмежений з двох боків паузами.

Відзначимо виявлені типові неточності сегментування фрази на синтагми у збірниках діалектного мовлення.

Трапляються випадки зміщення міжсинтагмового шва: напр., у наведеному фрагменті *сиˈд'іли ми / йак то одˈно в'ремйа п·іш'ли ми в шˈколу* / [ГЧ, 432] межа позначена після слова *ми*, а у звуковому файлі фіксуємо нетемпоральну паузу після слова *як-то*, див. інтонограму аналізованого фрагмента мовлення, що демонструє зміну частоти основного тону в слові *одно* (виділений сегмент на рис. 3).

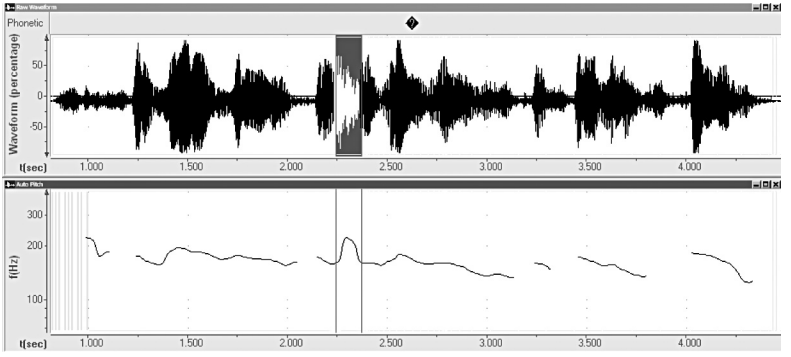

Рис. 3. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
/ сиˈд'іли ми / йак то одˈно в'ремйа п·іш'ли ми в шˈколу /

Об'єктивно не підтверджений міжсинтагмовий шов (і відповідно коротку паузу) часто встановлюють на межі окремих

[3] Із записів Українського діалектного фонофонду, що зберігається в Інституті української мови НАН України.

синтаксичних одиниць (однорідних членів речення, вставних і вставлених конструкцій, двох частин складного речення), дублюючи в такий спосіб розділові знаки: *ˈОл’га ˈЙаковна / зˈнайу ˈточно* / [ГЧ, 432]; *так вун ˈдумайе / шо це должˈно помогˈт’і / от / оʸн на хуˈдоб’і спˈробуйе / на чолоˈв’іку спˈробуйе / аˈга / помогˈло* / [ГЧЗ, 297–298], водночас ні слуховий, ні інструментальний аналіз звукових файлів не дає об’єктивних підстав позначати ті межі (див. інтонограми на рисунках 4, 5).

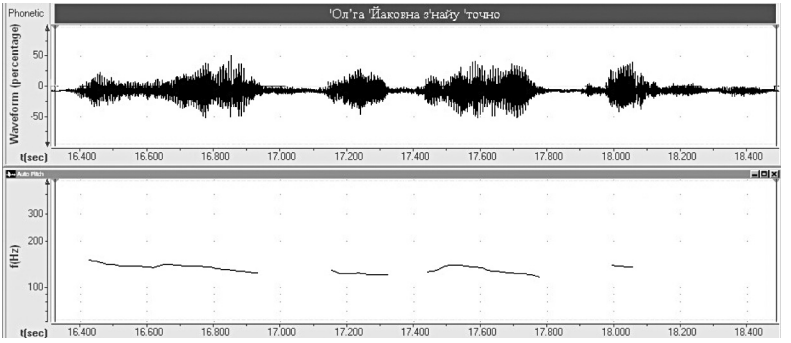

Рис. 4. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення /*ˈОл’га ˈЙаковна зˈнайу ˈточно* /

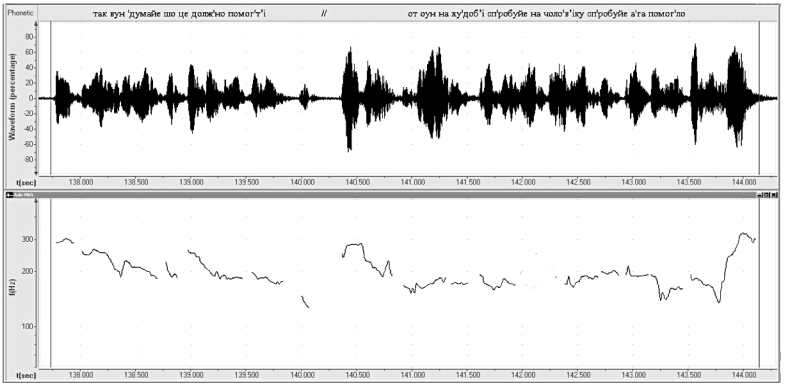

Рис. 5. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення /*так вун ˈдумайе шо це должˈно помогˈт’і / от оʸн на хуˈдоб’і спˈробуйе на чолоˈв’іку спˈробуйе аˈга помогˈло*

Очевидно, таке членування у виданнях ґрунтується насамперед на врахуванні смислових зв'язків у монологах та орієнтацію укладачів хрестоматій на знання про основи сегментування писаного тексту. Адже відомо, що в кодифікованому усному мовленні (зокрема під час читання й виголошення підготовлених виступів) існує взаємозв'язок між синтаксичним і фонетичним членуванням. Водночас важливо пам'ятати, що діалектне мовлення – це явище спонтанне і його граматика в широкому розумінні суттєво відрізняється від граматики писаного тексту. У спонтанних оповідях унаслідок одночасності й синхронності процесів обдумування, планування й продукування мовлення кореляція зміст – форма часто порушується, окремі сегменти мовлення не пов'язані чіткими формально-граматичними зв'язками (межі фраз / синтагм "розмиті", їхнє просодичне оформлення не має чітких делімітативних ознак).

Особливе питання відтворення реального звукового мовлення на письмі – ігнорування пауз вагання. Укладачі збірників діалектних текстів або замінюють паузу вагання позначкою паузи граматичної, або не фіксують її (табл. 2).

Таблиця 2

Паузальне членування фрази в діалектному мовленні

Паузальне членування фраз, зафіксоване у збірниках	Паузальне членування фраз за результатами комп'ютерного аналізу
і тогˈдиᵉ нас в'іпраўˈйейут у сеᵘˈло с колаˈч'еми проˈсетиᵉ на благословеˈнство // [ГУМ, 317].	*і тогˈдиᵉ нас в'іпра /и* – 313/[4] *праўˈйейут у сеᵘˈло* /2,0866/ *с колаˈч'еми* /106/ *проˈсетиᵉ на благословеˈнство* /885/
Ў тˈрицит' тˈрет'ім ˈроц'і буˈли ше ˈтато і ˈмама / і ˈнас дв·і / буˈло / і цеˈво / і ше сестˈра буˈла ˈма… / ˈтатова / ˈтатова сестˈра буˈла ˈколо ˈнас // [ХДТ, 14].	*Ў тˈрицит' тˈрет'ім ˈроц'і буˈла ше* /553/ *тат /е* – 351/ *ˈтато і ˈмама* /795/ *і* /433/ *ˈнас* /628/ *дв·і* /535/ *буˈло* /799/ *і-і цеˈво* /1,392/ *і ше сестˈра буˈла /е* – 833/ *ˈмам /е* – 245/ *ˈтатова /180/ ˈтатова сестˈра буˈла ˈколо ˈнас* /362/

Питання природи й функціонування пауз вагання дуже складне й потребує спеціального розгляду. Доведено, що під час породження тексту зазначені паузи виконують низку функцій: комунікативну (забезпечують канал зв'язку між співрозмовниками); планування (дає мовцеві час для прийняття рі-

[4] У дужках зафіксовано тривалість пауз у мілісекундах.

шень про побудову фрази, сприяє формуванню синтаксичного каркасу висловлення); відновлення якості мовлення; фатичну (контактовстановлювальну); маскування мовленнєвих труднощів та збентеження, що вони спричиняють; ритмоутворювальну. Під час сприйняття інформації паузи вагання забезпечують зв'язок між окремими частинами висловлення; надають додатковий час для усвідомлення почутого; маркують нові тематичні фрагменти дискурсу; сприяють концентрації уваги на важливому елементі повідомлюваного тощо [1, 21–22].

У дослідженнях спонтанного мовлення неодноразово підкреслювали, що ігнорування явищ гезитації загалом і пауз вагання зокрема або їхня заміна на граматичні паузи порушує ефективність мовленнєвої комунікації. Адже пауза вагання – це асемантичний сегмент, який може змінити чи навіть зруйнувати граматику висловлення, або, навпаки, забезпечити комунікативну дієвість спонтанного тексту.

Отже, під час роботи над збірниками діалектних текстів потрібно уникати низки давніх штампів. Ідеться, зокрема, про змішування акустичних і функційних характеристик пауз. У передмові до збірників варто визначити обраний принцип сегментування усного мовлення – *логіко-семантичний* з опорою насамперед на змістовий чинник, або власне *інтонаційний* – з орієнтацією на реальне паузальне членування текстів.

Важливою умовою представлення реального діалектного тексту є відмова від орієнтації на кодифіковану літературну норму, зокрема редагування усного тексту за зразками писемного тексту (мова про обов'язкове позначення пауз на місці розділових знаків, ігнорування пауз вагання тощо).

Уважаємо, що орієнтація на відтворення *спонтанного мовлення* (а не попередньо продуманого, відредагованого) не лише покращить якість видань діалектних текстів, але й уможливить використання збірників для розв'язання низки наукових проблем, які до сьогодні не були в полі зору діалектологів. Маємо на увазі, зокрема, аналіз комунікативних і когнітивних аспектів діалектного мовлення, мовленнєвої поведінки діалектоносія, стратегій і тактик діалектного мовлення, впливу на структуру діалектного дискурсу екстра- та соціолінгвальних чинників тощо.

1. *Александрова О.А.* Речекоммуникативный статус паузы колебания: дисс. … канд. филол. наук. Великий Новгород. 2004.

2. *Багмут А.Й.* Семантика і інтонація в українській мові. К. 1991.

3. *Багмут А.Й.*, *Борисюк І.В., Олійник Г.П.* Інтонація спонтанного мовлення. К. 1985.

4. *Борисюк І.В.* Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. К. 1990.

5. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

6. *Потапова Р.К.* Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // Проблемы фонетики II: Сб. ст. М. 1995.

7. *Русский* язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. М. 1997.

8. *Типологія* інтонації мовлення / Відп. ред. А.Й. Багмут. К. 1977.

9. *Українська* мова. Енциклопедія. К. 2004.

10. *Цеплитис Л.К.* Анализ речевой интонации. Рига. 1974.

11. *Щерба Л.В.* Фонетика французского языка. М. 1963.

12. *Яковлева Э.Б.* Специфика сегментации спонтанной речи и коммуникативная значимость хезитаций // Теория и практика речевой коммуникации: тезисы докладов. М. 2004.

Аркушин	*Аркушин Г.Л.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
ГЗП	*Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.
ГУМ	*Говори* української мови. Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.
ГЧ	*Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.
ГЧЗ	*Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
ХДТ	“*Палає* пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.

SEGMENTATION OF DIALECTAL SPEECH

The article focuses on the features of oral spontaneous speech segmentation. This study shows the difference between real sound file and its fixing in collections of dialectal texts. The difference between punctuation and pause segmentation was observed. Special attention was paid to the elliptic constructions, reiteration, hesitation pauses. It was emphasized on need to use special programs for analysis segmentation of the dialectal speech.

ВЕРБОВИЙ Микола Володимирович
(*Кривий Ріг*, *Україна*)

Із спостережень над контекстом дієслова *укландати*

У тексті казки № 50 “Змій” (видання І. Рудченка) виступає дієслівна форма “*пошлиж його ще медвежого достать молока*; *там певно вже ведмеді* ***укландають*** *його*” [Рудченко, 134]. Автори Етимологічного словника української мови, подаючи діалектну форму *кла́ндати* ‘благати’, наводять і діалектне дієслово *укла́ндати* ‘умовити’, треба думати, вилучене з розгляданого тексту казки [ЕСУМ 2, 453]. Щоправда, значення ‘умовити’ для цієї форми ніяк не обґрунтовано (очевидно, вирішальну роль у визначенні семантики слова відіграла сучасна форма *кла́ндати* та префікс *у*-). Проте з погляду цілого тексту казки дієслово *укландати* просто не може мати тут такого значення. Мова йде про те, що Змій, щоб звести героя казки Івана “зі світу”, посилає роздобути лисячого (далі – вовчого та ведмежого) молока. Ясна річ, “*як він прийде туда*, *дак там його лисиці и* ***згризуть на смерть***” [Рудченко, 133]. Якщо лисиці Івана “*згризуть на смерть*”, то чому “*вже ведмеді* ***укландають*** *його*” [Рудченко, 134], тобто ‘умовлять’?

У збірнику І. Рудченка подано три варіанти цього сюжету [Рудченко, 115–141], але дієслово, що нас цікавить, трапляється лише один раз в одному тексті. Додамо, що схожі казки є у збірнику І. Манжури, але і там цього слова немає.

Наскільки нам відомо, у словниках дієслово *укландати* найраніше фіксує Уманець, подаючи переклад до російських дієслів уко́кать, укоко́шить = уколо́шкати, уколошма́тити, **укла́ндати**. *Певно медвідь його укландав*. п. к. [УмСп 4, 147]. Паспортизація (п. к. = народна казка [п. – друкарська помилка. – М. В.]) вказує на видання казок або І. Рудченка, або І. Манжури [УмСп 1, X], ці тексти, як відомо, пов’язані з північно-східними та східними говірками української мови. Оскільки розгляданого слова в казках, записаних І. Манжурою [Манжура], ми не знайшли, то це означає, що приклад (з певними змінами) до словника взято з видання І. Рудченка.

Відповідно до поданих у цьому ж словнику дієслів *ко́кать*, *ся*, *ко́кнуть*, *ся* ‘1. уда́рити, ся, бу́ти, ся. 2. товка́ти, навбу́тки

бúти ся’ та *кокóшить* ‘бúти, лупúти, лупцювáти і т. д.’ [УмСп 2, 25] можемо здогадуватися, що дієслівна форма *уклáндати*, принаймні для Уманця, означала ‘бúти, лупúти, лупцювáти’. Але й ця семантика погано узгоджується з текстом розгляданої казки, оскільки текст вимагає не ‘бúти’, а ‘вбúти’.

Здається, не помилимося, коли висловимо здогад, що форма **уклáндати** для укладачів словника була невідомою й семантично затемненою, оскільки цього кореня немає в статтях **просúть, ся** [УмСп 3, 208] та **упрáшивать**, **упросúть**, **ся** [УмСп 4, 18]. Тобто поза текстом казки у виданні І. Рудченка укладачі більше цього слова ніде не зустріли. Чи не означає це, що слово було, найвірогідніше, або новим, або вузькодіалектним?

Принагідно вкажемо, що пізніші російсько-українські словники С. Іваницького і Ф. Шумлянського [РУС, 483] та В. Дубровського [СМУ, 501] подають дієслівну форму **уклáндати** за Уманцем, тобто нічого нового обидві праці не додають до розуміння семантики й можливих шляхів постання слова. А вже О. Ізюмов. у своєму “Російсько-українському словнику” в статті **укокошить** подає тільки одну українську форму *уколóшкати*, *-каю* [Ізюмов, 603]. Треба думати, укладач відкинув слово *укландати* як непевне.

В Етимологічному словнику української мови вказано, що дієслово [клáндати] ‘благати’ … “неясне; можливо, афективне утворення” [ЕСУМ 2, 453].

Спробувати пояснити форму *клáндати* ‘благати’ як похідну від *клáнцати* ‘клацати зубами‘ (< *ікла* / *ікланці* ‘ікла і зуби тварин; зуби, великі зуби’) [ЕСУМ 2, 453] не дозволяють кілька причин: по-перше, викликає труднощі нетипова для східних говірок зміна приголосних *кланцати* ~ *кландати*, по-друге, надто різким – отже, малоймовірним – має бути семантичний перехід від ‘клацати зубами’ (тобто або бути голодним, або погрожувати) до ‘благати’. І найголовніше, форма дієслова *кланцати* побутує в західних говірках (Б. Грінченко взяв до свого словника форми *клáнцати* та *кланцáтий* ‘зубастый’ зі словника Є. Желехівського, а іменник *клáнці* ‘клыки звѣрей и зубы’ – з праці І. Верхратського [Гр. 2, 248]), а в східних – тільки *клацати* [Гр. 2, 248]. Вторинна форма зі вставним сонорним *клáмцати*, потрапила до праці Б. Грінченка зі збірника

М. Номиса [Гр. 2, 247], де вказано, що приказку № 360 “*Миже двома дубами* ***кламцає*** *баба зубами (id). Яц.*” [Ном., 300] записано в Ново-Ушицькому повіті на Поділлі. А на Полтавщині та Херсонщині відповідно побутує конструкція “... ***клаца*** *вовк зубами*” [Ном., 300], так само й для Харківського повіту *клацу́н* ‘тот, кто клацает зубами *Вовк-клацун*.’ с. Солнцевка, Харьк. у. [Я., 354]. Тобто насправді територіально близькими виступають лише форми *кла́ндати* та *клацати*. Отже, ніякого словотвірного зв’язку між словами *кла́ндати* та *кла́нцати* немає.

Здається, можна ствердити, що дієслово *кландати* є оригінальним похідним утворенням від польського з походження [Br., 305–306] (що своєю чергою продовжує німецьке) дієслова *ла́нда́ти* “бродяжити; нишпорити, грабувати Ж; байдикувати МСБГ; повільно ходити МСБГ” [ЕСУМ 3, 190]. Цікаво відзначити, що дієслово *ла́нда́ти* відоме на значній частині української території, наприклад: **ланда́ти**, **ландува́ти**, **ландиґува́ти** ‘vagabundieren; 2) stöbern, plünden’ [Ж. 1, 396].

Це ж слово фіксує й “Словник бойківських говірок” М. Онишкевича, хоча упорядник подає не власний запис, а власне тлумачення до прикладу з “Галицько-руських народних приповідок” І. Франка: **ланда́ти** ‘працювати, докладати зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. І. Франко не тільки записав приказку в Нагуєвичах, а й подав відповідний коментар: “27. *Як не буде бідний* ***ланда́ти***, *то буде голодати* (Наг.) *Мусить* ***ходити сюди-туди***, *щоб придбати поживи*” [Франко, 55]. Тобто значення дієслова таки буде ‘ходити’, а не ‘працювати, докладати зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. Цілком очевидно, що семантика ‘бродити, ходити туди-сюди’ закономірно послужила основою для розвитку значення ‘просити’, пор. **ла́ндати** ‘1. *знев.* ходити без діла, байдикувати. 2. Повільно ходити, важко переступаючи ногами’ [МСБГ 5, 12], **ландува́ти** ‘ходити’ [Москаленко, 47] та західноволинську форму **ланда́те** ‘просити’ [Корзонюк, 152].

Як думаємо, на поширення дієслова *ла́нда́ти* може вказувати і контамінована форма *ландрувати* (*ландати* + *мандрувати*) [1, 68], зафіксована в Люберському районі Житомирської та Сокирянському районі Чернівецької областей [АУМ 2, 96, 99].

Від дієслова *ланда́ти* у західноукраїнських говірках відомий похідний іменник *ла́нда* ‘бродяга, ледар; грабіжник’

[ЕСУМ 3, 190], який потрапив і до білоруської мови *ла́нда* ‘пляткарка’ [ЭСБМ 5, 223–224]. На сході української території побутував іменник *ландарь*, очевидно, з таким самим значенням ‘бродяга, ледар; грабіжник’, пор. сучасний іменник-прізвище *Ландарь* (дві форми) [КТ, 363, 364].

Повертаючись до дієслова, зазначимо, що в західнополіських говірках знаходимо форму *кле́ндати* знев. ‘швендяти’ та, слід думати, віддієслівний іменник *кле́нда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225]. Якщо в діалектній мові в дієслові відбулася зміна наголошеного голосного *-а-* після сонорного на голосний *-е-*, то це, по-перше, вказує на те, що дієслово, найвірогідніше, східноукраїнського походження, оскільки маємо наголошеним перший, а не другий (передостанній) склад, пор. звичні західноукраїнські форми *ланда́ти* [Ж. 1, 396; О. 1, 403], зокрема й територіально сусідню західноволинську форму *ланда́те* [Корзонюк, 152]. По-друге, західноволинська дієслівна форма *кле́ндати*, слід думати, виказує, що спочатку від дієслова *ла́ндати* утворено афективну форму *кла́ндати* з тим самим значенням, а вже пізніше семантика закономірно змінилася від ‘ходити без діла’ до ‘просити, благати’. У північно-східних говірках, де власне, як вважаємо, й виникла афективна форма *кла́ндати*, семантичну зміну ‘ходити без діла’ > ‘просити, благати’ могла, на наш погляд, підтримувати зворотна позика з російської мови *клянчить* (генетично полонізм) [Ф. 2, 259–260], пор. *кля́нчить* ‘канючити, цига́нити’ [УмСп 2, 20], у нижньонаддіпрянських говірках *кля́нчить* ‘канючити’ [СГНН 2, 179] та форму лірницького арґо *кле́нчити* ‘ставати на коліна і співати пісню про Сина Божого, Марію і Святого Духа, випрошуючи собі милостиню’ (1889 р.) [Я., 355–356].

В українській мові, крім західнополіського віддієслівного іменника *кле́нда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225], вживані ще подібні афективні форми з початковим приголосним *к-* [1] (етимологія яких, зрозуміло, тут мало важить): **клю́би** ‘большие, “*невковирні*” ноги’ [Я., 356], **клю́зати** ‘шагать (слово низкое)’ [Б.-Н., 185]; іменник **клю́ша** ‘человѣкъ, на ходу задѣвающій ногою за ногу въ косточкахъ’

[1] Питання особливостей функціонування глухого ***к-*** на початку слова в арґотично-жарґонному словнику “потребує детальнішого вивчення” [2, 110].

Борз. у. [Гр. 2, 251] та відповідні прикметники **клúша́вий** ‘косолапый’ НВолын. у. [Гр. 2, 251]; **клишоно́гий** ‘косолапый’ [Гр. 2, 251]; а також іменники, що характеризують людину, **кнúпоть** ‘неотеса (бранное слово)’ [Я., 360], **кнюхало**, **кнюхедло** ‘увалень; вялый, неповоротливый человек’ [Я., 360]. Здається, яскраво засвідчує афективний характер початкового *к*- іменник *клепото́н*, утворений як прикладка-рима до власної назви *Антон-клепотон*. Харьк. губ., Куп. у. ‘много разъ одно и тоже толкующій; встрѣчается въ видѣ эпитета къ собственному имени Антонъ’ [Я., 358].

Сказане, вважаємо, дозволяє реконструювати можливий розвиток аналізованого дієслова: *ла́нда́ти* ‘ходити’ > *ла́нда́ти* ‘ходити без мети’ > *кла́ндати* ‘швендяти’ > *кла́ндати* ‘випрошувати, благати’. Причому, на наш погляд, семантичний перехід від ‘швендяти’ до ‘випрошувати, благати’ міг статися лише на території, де попередній уплив польської мови був уже зупинений, тобто йдеться про північно-східні говірки української мови. Для західноукраїнських говірок, де польська мова “підтримує” форму *ланда́ти* ‘ходити’, така зміна не характерна. Але показово, що тут від дієслова *ланда́ти* афективні форми утворено за допомогою [о] після м’якого приголосного [3, 830–831], напр.: західноукраїнська форма *льо́ндати* ‘дибати’, *ходити льо́ндом* ‘нічим не займатися, байдикувати’, *льо́нда* ‘повія’ [ЕСУМ 3, 347].

Чи не можна за текстом казки визначити місце постання утворення *кла́ндати* ‘випрошувати, благати’? Видавець указує, що казку № 50 “Змій”, передруковано з “Чернігівських губернських відомостей” (№ 21 за 1858 р., текст записав невідомо де О. В. Шишацький-Ілліч). Мовні особливості досліджуваного тексту дозволяють, по-перше, ствердити північне (Чернігівщина) походження оповідача, а по-друге, виказують також помітний уплив східних говірок, тобто мова, очевидно, має йти про територію, суміжну між лівобережними та середньонаддніпрянськими говірками:

1) немає розрізнення ненаголошених голосних *е* та *и* в словах *седить* (130)[2], *седіти* (132), (132), *битемеш* (133), *мині* (133);

2) голосні *о* та *е* залишаються без змін у закритому ненаголошеному складі: *старость* (130), *погреб* (138);

[2] Тут і далі в круглих дужках подаємо номер сторінки тексту казки за виданням *Народные южнорусские сказки*. Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869.

3) після шиплячого голосний *е* заступлено голосним *о*: *чопурна* (133);

4) на початку тексту казки виступає форма *у Бога* ***святого*** (130), а далі – лише форми *колодезь* (135) *колодєзь* (136), *гледить* (136), *єзик* (135);

5) сполука *ст'* міняється на *сц*' у слові ***щасцю*** *сирицькому* (131), але *подасть* (133), *єсть* (133), *костяна* (135);

6) послідовно виступає твердий приголосний *р* перед голосним *а* та в кінці слова: *страхнуть* (131), *звіра* (131), *бовдур* (132), але порівняймо у семантично затемненому *зачеряпила* 'зачерпнула'? (136);

7) кінцевий приголосний *ц* твердий *мокрец* (138), але *удалець* (138);

8) кінцевий шиплячий *ч* переважно пом'якшений: чотири форми *хочь* (136) проти двох *хоч* (136), *на-плачь* (138);

8) перед початковим голосним *о* виступає приставний *гострить* (137), у цій позиції протетичний приголосний "типовий для південно-київських говірок" [4, 168];

9) між префіксом і коренем після голосного приголосний *й* переважно не зникає, напр.: 12 форм *прийшли* (131), *пийде* (131) та 11 форм *пійди* (134), *прійшов* (135) проти чотирьох форм *пішли* (131), *пішов* (133). У конструкції *віри поняв* (132) дієслово виступає без *й*;

10) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-у* та *-ови* / *-ові*: *Ивану* (132), *братови* (132) / *братові* (132). Пор. ще форми *братіка* (132) та *братуха* (133);

11) в орудному відмінку флексії іменників першої відміни *під землею* (138), *дорогою* (132), *товкачем* (135);

12) у називному множини іменники середнього роду мають форму *гиллє* (131) [4, 165];

13) прикметники чоловічого роду в називному однини втрачають кінцевий *-й*: *жовти* (130), *кволи* (136) [4, 165], але *такий густий* (134), *другий* (137);

14) прикметник та вказівні займенники мають нестягнені форми *другеє* (131, 132), *до* ***сеєйі*** *Гали* (131), ***сеє*** *молоко* (135), ***теє*** *море* (136);

15) указівний займенник переважно (13 прикладів) виступає у формі *оцей* (дві фіксації без початкового голосного *ціх* (130), *це* (135)) проти восьми форм *сеє* (134), *сей* (138). У корені виступає голосний *і*: *ціх* (130), *оці* (133), *оціми* (136) пор. [4, 165];

16) займенник третьої особи однини в непрямих відмінках після прийменника вживаний здебільшого без приставного *н-*: *на йійі* (131), *з йім* (133) (8 форм), але *биля нейі* (132), *коло нейі* (133) (2 форми);

17) у дієсловах виступає лише суфікс *-ова-*: *будовати* (131), *ціловать* (132), *дивовався* (137);

18) кількісно переважають інфінітивні форми з суфіксом *-ть* (50 фіксацій) над формами з суфіксом *-ти* (24 фіксації);

19) у першій особі однини в дієсловах другої дієвідміни *д* змінюється на *ж* [4, 168]: *посажав* (137);

20) у третій особі однини дієслів другої дієвідміни не під наголосом виступає закінчення *-ить* [4, 165]: *нудить* (132), *приносить* (134), *уходить* (137);

21) фіксуємо "типовий черніговізм" [5, 62] – прийменник ***к** животу* (134);

22) послідовно вживаний тільки прийменник *од* (131);

23) при помітному пануванні прийменника ***коло** йійі* (138) (6 форм) один раз ужито прийменник ***биля** нейі* (132);

24) сполучники *дак* (130), *да* (134) вживаються в єднальній та протиставній функції;

25) виступають виразно поліські лексичні одиниці *бовдур* 'димар' (132), *нудити* 'змушувати' тощо.

Окремо відзначимо вживання в тексті казки слів російської мови, які або безпосередньо перенесені до української, напр.: *щоб **попреков** людских не терпіти* (131) (пор. *попрёкъ* 'докір, …, нарікання, догана, напад…' [УмСп 3, 114]), або, треба думати, скальковані з російської, напр.: *и на дворі гарно*, ***вдовольно***, *и в господі **согласно**, **примірно*** (131). Прислівник ***вдовольно*** в цьому контексті, очевидно, має позначати 'добре, хороше', тобто слово треба було б розуміти як семантичний дериват від прикметника *дово́льный* 'дово́льний, задово́лений …, ра́дий' [УмСп 1, 184], але форма спонукає до думки, що маємо справу з похідним від російського *вдо́воль* 'до́сить, дово́лі, вдо́сталь і т. д.' [УмСп 1, 67], ще пор. дальші прислівники *согла́сно* 'у згоді' та *примірно* 'як приклад'. Прикметно, що псевдо(?)російська форма виступає як синонім до української, тобто оповідач уводить до тексту слова чужої мови, щоб "прикрасити" текст. Такою самою прикрасою, безперечно, виступає в тексті й прикметник ***пивнолика***, *білолиця та*

румяна (131), що є очевидним відштовхуванням від звичних *повновидий*, *повнолиций* [Гр. 3, 224] за допомогою російсько-церковнослов'янського іменника *лик* 'лицо' [Ф. 2, 495–496]. Привертає увагу, що ці слова разом зі слов'янізмом *навожденіе* (131) виступають компактно на початку тексту.

Іменник *капут* (135) 'край, кінець' [УмСп 2, 8] оповідач казки міг перейняти або безпосередньо з російської мови, або опосередковано – з мови фольклору: збірник Номиса фіксує вживання приказки № 4323 "*Там ёму й капут*" на території Брацлавщини (Вінницька область), на територіях Зіньківського, Лохвицького та Лубенського районів Полтавської області, а також у Прилуцькому районі Чернігівської області [Ном., 84]. Б. Грінченко у статті *капут* 'конецъ, смерть, гибель' додає ще приклади з "Чорної ради" П. Куліша та з творів С. Руданського [Гр. 2, 219].

На наш погляд, лексичний склад розгляданої казки № 50 "Змій" засвідчує, що оповідач, мабуть, хизуючись перед "добродієм" (130) знанням багатьох незвичних слів, уводив до тексту слова, значення яких сам докладно не знав. Безсумнівно, дієслово *укла́ндати* – одне з них. Це значить, що для з'ясування особливостей розвитку утворення *кла́ндати* та території постання цієї форми текст казки нічого дати не може, оскільки оповідач, найімовірніше, десь почув нове (модне?) слово, яке при нагоді й ужив, однак неправильно.

Через вісімнадцять років після того, як у "Чернігівських губернських відомостях" надруковано текст казки, дослідники зафіксували дієслово *кла́ндати* в Катеринославській губернії у Маріупольському "*Пішов Нечипір і давай* ***хландать*** *кума*" [Драгоманов, 398] (с. Ольгинское) та Новомосковському повітах "*Вхопив гроші у його з рук та й заховав. Давай вони його кландать*, *шоб оддав*" [Гр. 2, 247–248]. Дієслово й нині активно побутує на цій території ***кла́ндать*** / ***кла́ндять*** 'упрошувати, вговорювати' [СГНН 2, 175], тому припускаємо, що форма *кла́ндати* найімовірніше постала у першій половині XIX ст. на території Нижньої Наддніпрянщини.

1. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

2. *Ставицька Л.* Арго, жарґон, сленґ. Соціяльна диференціяція української мови. К. 2005.

3. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. Харків. 2002.

4. *Шевельов Ю.* Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови // Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк. 1996.

5. *Shevelov G. Y.* Die “Grammatik der kleinrussischen Mundart” von Pavlovskij und ihr Autor // Zeitschrift für slavische Philologie Band XXVII. Heft 1. 1958.

Аркушин	*Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: в 2 т. Луцьк. 2000.
АУМ	*Атлас* української мови: в 3 т. К. 1984–2001.
Б.-Н.	*Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчука. К. 1966.
Гр.	*Грінченко Б.* Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Т. 1–4. К. 1958.
Драгоманов	*Малорусские* народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. К. 1876.
ЕСУМ	*Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2012.
Ж	*Желехівський Є.*, *Недільський С.* Малорусько-німецький словник. Т. I–II. Львів, 1886.
Ізюмов	*Ізюмов О.* Російсько-український словник. К. 1926.
Корзонюк	*Корзонюк М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. К. 1987.
КТ	*Квартирные* телефоны Кривого Рога. Симферополь. 1977.
Манжура	*Манжура И.* Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. II. Вып. 2. Харьков. 1890.
Москаленко	*Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса. 1958.
МСБГ	*Матеріали* до словника буковинських говірок. Чернівці, вид-во Чернів. ун-ту Вип. 1–6. 1971–1979.
Ном.	*Номис М.* Українські приказки, прислів’я і таке інше. СПб. 1864.
О.	*Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. Ч. 1–2. К. 1984.
Рудченко	*Народные* южнорусские сказки. Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869–1870.
РУС	*Іваницький С.*, *Шумлянський Ф.* Російсько-український словник / Підгот. до перевид. Л. Масенко. К. 2006.
СГНН	*Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1–4. Запоріжжя. 1992.
СМУ	*Дубровський В.* Словник московсько-український. К. 1918.
УмСп	*Словарь* росийско-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Т. I–IV. Львів. 1893–1898.
Ф.	*Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1986–1987.

Франко	*Галицько-руські* народні приповідки. Т. І. Вип. І. (А–Відати) // Етнографічний збірник. Том Х. Львів. 1901.
ЭСБМ	*Этымалагічны* слоўнік беларускай мовы. Т. 1–10. Мн. 1978–2010.
Я.	*Яворницький Д.І.* Словник української мови. Т. 1. Катеринослав. 1920.
Br.	*Brükner A.* Słownik etymologiczny języka polskego. Kraków. 1927.

THE CONTEXT OF UKRAINIAN DIALECT VERB *UKLANDATY*

The article presents a detailed analysis of a dialect verb *uklandaty* (“to ask”) in the text of Ukrainian folk tale. The analyzed material enables to conclude that the origin of the verb dates back to the 19th century when it appeared in the Lower Dnipro area dialects.

ГЛІБЧУК Наталія Мирославівна
(*Львів, Україна*)

Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів

Діалектні тексти – важливе джерело багатоаспектних лінгвістичних, фольклористичних, етнографічних, культурологічних, історичних досліджень. Насамперед вони цінні для мовознавців, бо дають змогу об'єктивно й вичерпно описати фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості того чи іншого говіркового масиву. На думку П.Ю. Гриценка, фіксація живого мовлення "дозволяє визнати текст за модель досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи" [2, 7].

Саме говірку як мікросистему репрезентують діалектні тексти, записані впродовж 1999–2005 рр. у с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл. від Павлюк Парасковії Андріївни, корінної жительки села, 1914 року народження, неписьменної. Багатство мовлення респондента та евристичний потенціал розповідей стали поштовхом до транскрибування і публікації цих матеріалів. Вони опубліковані у двох хрестоматіях: "Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів" [ГПЗН], "Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти" [УГПЗН]. Мета статті – описати ідіолект Парасковії Павлюк на фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному рівнях, виявити своєрідність мовленнєвої особистості носія говірки. Об'єкт дослідження – конкретний представник с. Волосянка як мікросистеми бойківського говору. Предмет дослідження – діалектне мовлення Парасковії Андріївни Павлюк, матеріалізоване в аудіозаписах та затранскрибованих текстах.

Варто відзначити, що фольклористи вже розпізнали в цій жінці справжнього носія народної творчості. Так, у примітках до антології балад "З гір Карпатських" С.В. Мишанич зарахував Параску Павлюк до "яскравих носіїв пісенної епіки старшого покоління з високим громадянським авторитетом, природною мудрістю, помноженою на багатий життєвий досвід, глибоким інтелектом, спостережливістю, розважливістю,

історичним та художнім чуттям, поетичною обдарованістю, великим за обсягом репертуаром" [12, 422]. Цінною не тільки для фольклористів, а й для мовознавців є книга "Народні пісні з голосу Параски Павлюк" [13]. Дослідження ідіолекту цієї обдарованої особистості дасть змогу ввести в науковий обіг новий фактичний матеріал.

Українські лінгвісти виявляють наукову зацікавленість мовленням конкретних носіїв говірок, акцентують увагу на тому, що вивчати їхнє мовлення варто на ґрунті діалектних текстів. Як стверджує П.Ю. Гриценко, "пізнання ідіолекту здійснюється шляхом аналізу насамперед текстів, у яких реалізована мовна діяльність ідіолекту, та моделювання мовного довкілля, яке впливало (могло впливати) на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту" [3, 16]. Л.Д. Фроляк низку праць присвятила проблемі вивчення ідіолекту як складової ієрархії української діалектної мови [19–22]. Дослідниця визначає говір як сукупність ідіолектів, вказує на низку соціолінгвістичних параметрів, які виступають чинниками формування словника, граматичної будови індивідуального діалекту, визначають ступінь оволодіння говірковими і літературними нормами. Л.Д. Фроляк трактує ідіолект "як елементарну мовну систему, притаманну окремому носієві говірки" [18, 174].

Глибоко і всебічно тлумачать цей феномен польські соціолінгвісти. На їхню думку, "ідіолект відображає не тільки особистість, переконання, темперамент, а певною мірою також нашу соціолінгвістичну біографію – індивідуальну участь у комунікативних ситуаціях як пережитих, даних у досвіді, так і актуальних з відповідною їм мовною поведінкою. Різниця між ідіолектами виявляється більшою мірою у сфері фонетики (вимови) і лексики, синтаксису, ніж на граматичному рівні (флексії, словотвір)" [MST, 50]. Отже, розуміємо ідіолект як сукупність мовних засобів і екстралінгвальних чинників, що характеризують мовлення конкретної людини. Близьким до ідіолекту є термін "мовленнєва особистість".

На думку К.Д. Глуховцевої, "діалектоносій виявляє себе як мовленнєва, комунікативна, словникова, етносемантична дискурсивна особистість" [1, 124].

Феномен мовленнєвої особистості став об'єктом наукових зацікавлень таких російських лінгвістів, як Ю.М. Караулов [8],

В.Д. Лютикова [11], К.В. Іванцова [7] та ін. Так, О.О. Нефедова акцентує увагу на тому, що саме необхідність вивчення динаміки сучасних говорів, визначення джерел, ресурсів і засобів варіювання висуває на передній план діалектологічних досліджень постать конкретного носія говірки – мовленнєву особистість [14, 34]. Як стверджує Ю.М. Караулов, “за будь-яким текстом стоїть мовленнєва особистість, що володіє системою мови” [8, 2].

Вважаємо, що терміни “ідіолект” і “мовленнєва особистість” не можна ототожнювати. При аналізі ідіолекту мовознавці акцентують увагу на описі фонетичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, лексичних особливостей мовлення конкретної людини. Вивчаючи мовленнєву особистість, дослідники зосереджуються на ній самій. Намагаються відтворити її картину світу, що відображена в мовленні, з’ясовують, як за допомогою засобів мовної системи людина творить текст, розглядають позалінгвальні чинники, що впливають на мовлення індивідуума.

Спробуємо описати ідіолект Парасковії Павлюк і водночас окреслити визначальні риси її мовленнєвої особистості. Діалектні тексти, записані від цього інформанта, – вдячний матеріал для комплексних лінгвістичних студій. За нашими спостереженнями, у Парасковії Андріївни було добре розвинуте мовне чуття. Вона досконало знала бойківські звичаї та обряди, різні жанри народної творчості. Більше того, жінка сама складала пісні, намагалася пояснити, осмислити творчий процес: *ну та йак ми|н'і п’іс'|н'і при|ход'ат? // йа то ўс'о пе^и^ре^и^|быда / а тê|пêр' у|ж’е ч’êт|вêр'тиї р'ік / йак м’ії ч’одо|в’ік у|мêр' // йа са|ма ў |хат'і / ш|тири с'|ц'іни / |йедно в’ік|но // но тê|пêр'ка зи|ма ве^и^|дика / ро|бити ўже ни |годна / а ш’ч’е виш’и|вайу / так т|роха / ни |можу таґ |доўго // |пêрший рас ўсну / а тог|ды ду|майу і скда|дайу // ї ўно ми|н'і їде на |годову |мойе жи|т'а / пе^и^ре^и^жи|т'а // йаґ би то хтос' быў / йаґ о|но ми|н'і їде на |годову |мойе жи|т'а / пе^и^ре^и^жи|т'а / ми|н'і би |декше / йа би |б’іл'ш’е здо|жида // а то ни|ма ко|му пи|сати // то ч’и|каї / о|но ми|н'і йак ўпди|вайе на |годову і так і в’іт|ходит // йаґ би то хтос' пи|саў / йа би |доста здо|жида //* [ГПЗН, 116].

Діалектоносій репрезентує говірку села Волосянка Сколівського району Львівської області. Цей населений пункт

розташований у південній частині Бойківщини на річці Славці за 35 км від районного центру м. Сколе, за 8 км від смт Славського і приблизно за 6 км від кордону із Закарпатською областю. Уперше документально це поселення згадане 1572 р. Історичних відомостей про заснування села немає. Кількість жителів – 1537. Парасковія Павлюк (дівоче прізвище – Вепрів) – корінна жителька Волосянки, походила з багатодітної бойківської родини. За спогадами сина Парасковії Андріївни Степана Павлюка, "матуся володіла винятковою пам'яттю: досить було де-небудь почути приповідку, приказку, легенду, якусь історію, пісню тощо, як запам'ятовувалось на все життя. А будучи прекрасним оповідачем, гарно співаючи, а ще жвавою на забавах, весь набутий фольклорний масив закріпила в пам'яті" [16, 10]. Закономірно, що в мовленні цього носія говірки переважають архаїчні риси.

На фонетичному рівні ідіолект Парасковії Андріївни характеризується такими особливостями.

Звук [е]→[ê] як позиційний варіант здебільшого перед м'якими приголосними: *на с'т'іў кˈлаḍос'а оˈтавы п'іт сˈкатêр'т' і зˈв'êр'ха в'іˈнêц' із в'іўˈса спˈḍетеᵘний* // [ГПЗН, 16]. Зрідка звужену вимову [ê] спостерігаємо і перед твердими приголосними: *ўˈз'аḍа сêрпêˈнину / п'ішˈḍа ˈжыто ˈжати* // [УГПЗН, 114]. Це явище акомодації та гармонії голосного *е* охоплює південну частину Бойківщини, східні лемківські говірки і весь закарпатський діалект [АУМ 2, к. 58], тому закономірно, що в мовленні жительки Волосянки простежуються риси, спільні із закарпатськими говірками.

Як свідчать аудіозаписи, звук [и] має позиційно-комбінаторний вияв [ы] – голосний середнього ряду високого підняття: *уˈдên' ˈкуры гоˈдуйут на Сˈв'атыў ˈвêч'ер' / оўˈсы таˈкым веᵘˈḍыкым ˈмотузом опˈт'агнеᵘс'а і туˈды пшеᵘниц'і с'а ўсêрêˈдыну ˈсипḍе аˈбы ˈкурка не сˈтаḍа ˈдаḍе* // [ГПЗН, 16].

У наголошеній позиції перед ў [а] →[aᵒ]: *буў кн'аз' ў даўниˈну / і маᵒў йеˈдыного ˈсына* // [УГПЗН, 124], *а тот Соḍоˈмон тоˈто знаᵒў* // [УГПЗН, 127], *ўже стаᵒў скоˈтарити / стаᵒў звиˈчаїне соˈб'і* // [УГПЗН, 126]. Перехід [а] →[aᵒ] простежується і в закарпатських говірках. Це закономірно, оскільки південно-бойківські та верховинські говірки взаємовклинюються, про що свідчать матеріали "Атласу україн-

ської мови” [АУМ 2, к. 405]. Цілком підтримуємо думку професора Л.М. Коць-Григорчук, що “немає виразних меж єдиного бойківського говору, відсутнє єдине для бойківських говірок спільне ядро, яке могло б цей говір організувати в окрему діалектну структуру, хоч і не позбавлена діалектна Бойківщина на всій своїй території власного мовотворення ” [9, 125].

Варто відзначити, що в мовленні Парасковії Павлюк виявлено протетичний *й* у незначній кількості слів: *йобл*ˈ*ва – ува*ˈ*жайте / по*ˈ*ўстанˈч’ик’и / бо йе ў*ˈ*сел'і йобл*ˈ*ва* // [УГПЗН, 115], ˈ*йочи – та‿ї в’ін* ˈ*іш’ч’е т*ˈ*роха* ˈ*дыхаў /* ˈ*выко*ˈ*л*ˈ*ли* ˈ*йочи //* ˈ*они* ˈ*очи выко*ˈ*л*ˈ*ли / ˈвер*ˈ*ли йу пус*ˈ*тин'у* // [УГПЗН, 120], *йобиˈйдеме* (обійдемо) – *оі у* ˈ*л*ˈ*уз'і / у ши*ˈ*рок’ім / зиˈ*л*ˈ*ена сми*ˈ*р'ічка / мы мос*ˈ*кал'а йобиˈйдеме / хо*ˈ*ў‿бы‿ї* ˈ*темна* ˈ*н'ічка* // [УГПЗН, 119], ˈ*йуте*ᵘ*рно* (ранково) – ˈ*йуте*ᵘ*рно ў* ˈ*по*ˈ*ли / на* ˈ*ч’ис'т'ім* ˈ*по*ˈ*ли* // [ГПЗН, 18], *йу* (у) – *ту п’іў*ˈ*ночи йу ва*ˈ*гон'і зроби*ˈ*л*ˈ*ис'а писко*ˈ*ты* // [УГПЗН, 119]. Зауважимо, що в одному тексті спостерігаємо паралельне вживання поданих слів із протетичним *й* і без нього: ˈ*йочи –* ˈ*очи*, *йоб*ˈ*л*ˈ*ава – об*ˈ*л*ˈ*ава.* Наведених фонетичних діалектизмів не подає “Словник бойківських говірок” М.Й. Онишкевича, не зафіксоване це явище і в “Атласі української мови” [АУМ 2, к. 123–125]. Як відомо, протетичний *й* характерний для носіїв північного наріччя української мови [АУМ 1, к. 139], а в досліджуваній говірці – це, безперечно, архаїчне явище, збережене в ідіолекті Парасковії Павлюк.

Заслуговує на увагу редукція голосного [у] в словоформах *бу̂йдеш*, *бу̂йдете – а ты / ста*ˈ*ра* ˈ*маты /* ˈ*мусиш выба*ˈ*чаты / а йаґ бу̂йдеш бур*ˈ*т'іти /* ˈ*выведу т'а с* ˈ*хаты //* [УГПЗН, 114], *закриˈч’ал*ˈ*л'удо*ˈ*йіди / іздаˈйтес'і у*ˈ*с'і ўрас // мы бу*ˈ*йдеме вас стр'і*ˈ*л'ати / бу̂йдете* ˈ*жити вы у нас //* [УГПЗН, 115]. Спостерігаємо скорочення тривалості ненаголошеного звука, ослаблення контрасту між приголосним та наступним голосним, тобто більш суцільну нерозчленовану вимову всього складу. Явищем редукції можна пояснити зміну займенникових форм *вона*, *воно*, *вони* на *ўна*, *ўно*, *ўни*: *п’іш*ˈ*л*ˈ*а ўна до* ˈ*дон'к’и / а* ˈ*дон'ка йаґ* ˈ*ружа / і*ˈ*ди /* ˈ*мамо / с* ˈ*хаты / бо с'а* ˈ*бойу* ˈ*мужа //* [УГПЗН, 114]. Наголошені звуки не можуть зазнавати редукції, тому поряд із поданими формами в мовленні інформанта зафіксовано ˈ*они*: ˈ*они* ˈ*соб’і* ˈ*файно* ˈ*жи*ˈ*л*ˈ*ли / з* ˈ*д'ім'ми гово*ˈ*ри*ˈ*ли //*

[УГПЗН, 115]. Крім цього, виявлено і форму *оˈни*: *та йак сˈтаḏи поўстанˈ'ч'ик'и москаˈḏик'іў гˈнати // ўни ўс'і ˈногы поḏоˈмиḏи / ни могˈḏи ўт'іˈкати // оˈни пˈрос'ат поўстанˈ'ч'ик'іў / шчобⁿ йіх добиˈвати* // [УГПЗН, 114]. На вживання того чи іншого фонетичного варіанта, на наш погляд, впливає темп мовлення, інтонація, у пісенних текстах – ритм.

В ідіолекті Парасковії Павлюк, як і в мовленні інших жителів Волосянки, причому різних вікових груп, спостерігаємо посилення функціонального навантаження африкати [ǯ] на місці давнього *dj: *ў ˈчуǯ'ім – та йа сˈвого миḏеїˈкого ў ˈчуǯ'ім кˈрайу ізнаїˈду* // [УГПЗН, 121], *дожǯ – наˈд'іїде дожǯ / пшеᵘˈниц'і с'а ўˈродит* // [УГПЗН, 126]. На думку М.Й. Онишкевича, це бойківсько-словацька паралель [15, 52].

Після губних відсутній епентетичний звук [л]: *ˈвисиᵉпйут – йак соˈḏому ˈвисиᵉпйут / ˈд'іты тогˈды ўже л'аˈгайут у тоˈту соˈḏому* // [ГПЗН, 16], *ˈсипйут – а то с'а гˈрош'і ˈсипйут та ї ˈсипйут* // [ГПЗН, 33], *пеᵘˈреспйу – тої ˈкаж'е / ˈдобре / йа ї п'іт сˈтоḏиᵉком пеᵘˈреспйу* // [ГПЗН, 25].

Варто зазначити, що діалектоносій послідовно вживає альвеолярний [*ḏ*], тобто звук, що утворюється в процесі наближення або доторкання кінчика язика до альвеол: *ої коˈваḏа зозуˈḏен'ка ў ˈḏуз'і на каˈḏин'і / йак то ˈбуḏо ˈт'ашко ˈж'ити на ˈнаш'іі Ўкраˈйін'і // йак то ˈбуḏо ˈт'ашко ˈж'ити / москаˈл'і знуш'ˈчаḏи / коᵘˈтˈр'і ˈбуḏи украˈйін'ц'і / ў Сиˈб'ір в'ітсиˈḏаḏи* // [УГПЗН, 120]. Ця фонетична особливість характерна і для закарпатських говірок.

Шиплячі *ж*, *ч*, *ш* вимовляються історично м'яко, як *ж'*, *ч'*, *ш'*: *ш'ч'о м ˈвид'іḏа / ш'ч'о м пеᵘреᵘˈбыḏа / ну та ї тоˈто прийшˈḏо миˈн'і на ˈгатку / йа тиˈпер'к'и то скˈḏадуйу* // [УГПЗН, 115].

У мовленні Парасковії Павлюк спостерігаємо послідовний перехід кінцевого, а також серединного [л] після голосних в [ў]: *с'т'іў*, *оˈреў*, *роˈс'іў*, *гоᵛˈр'іўка.* За даними "Атласу української мови", це явище поширене не лише на Бойківщині: воно охоплює буковинські, надсянські, острівцями – лемківські говірки, а також південну частину наддністрянських [АУМ 2, к. 127].

Ще однією фонетичною особливістю досліджуваного ідіолекту є зміна м'якого [н′] на [ї] перед [к]: *ої ˈгайу м'іїˈ зиḏиˈнейк'иї / ˈгайу гайоˈваниї /ої ˈвидитц':а / м'іїˈ миˈḏейк'иї /*

ш'ч'ос' намал'ованиї // [УГПЗН, 124], *ли|ш'иў |дома |ж'інку ї |мат'ір' / ма|лейку д'і|тину* // [УГПЗН, 120]. Пояснюється це явище "сильнішою, ніж в інших говорах, палаталізацією цього приголосного, що викликана більшим підняттям при його артикуляції спинки язика до середнього піднебіння й просування у сферу творення [j], який після голосного перед приголосним вимовляється як [ї] нескладовий" [6, 102]. Ця фонетична особливість охоплює незначну частину бойківських говірок, до яких належить говірка села Волосянка.

На морфологічному рівні в мовленні діалектоносія зафіксовано значну кількість рис, відмінних від норм української літературної мови. Здебільшого це архаїзми чи особливості, що витворилися в процесі різних граматичних аналогій. Окреслимо найбільш характерні морфологічні діалектизми.

Парасковія Павлюк послідовно вживає форми із закінченням *-и* в род., дав., місц. відм. однини та наз. відм. множини іменників колишньої основи на *-ї-*: *|ноч'и – та ї у|бидли моска|л'уги те^и^мне^и^ї|койі |ноч'и* // [УГПЗН, 120], *к|рови – ўже об|лаўц'і іс поўс|тан'ц'іў к|рови с'а напи|ли* // [УГПЗН, 116].

У досліджуваному ідіолекті іменники колишніх основ на *-ā*, *-jā* в орудн. відм. однини замість закінчень *-ойу*, *-ейу* мають переважно флексію *-оў*, що виникла внаслідок "випадіння інтервокального *j* і пов'язаної з цим зміни кінцевого голосного *-у* в нескладотвочний звук *-ў*" [6, 129]. Виявлено поодинокі словоформи із закінченням -еў: *пше^и^|ницеў – |сипйу тоў пше^и^|ницеў* // [ГПЗН, 16]. Отже, простежується тенденція до уніфікації парадигми: *го|р'іўкоў – там сто|йала п|лете^и^нка з го|р'іўкоў* // [УГПЗН, 116], *ве|ч'ер'оў – йа ш'ч'е бы|ла д'і|тиноў ма|лоў / йак ўс'і мо|лилис'а надво|р'і / |перед ве|ч'ер'оў і по ве|ч'ер'і* // [УГПЗН, 116]. Зауважимо, що завжди прикметники, займенники, порядкові числівники переймають закінчення *-оў*. У текстах зафіксовано форми орудн. відм. однини з флексією *-ойу*, що відповідає нормі української літературної мови: *во|дойу*, *сли|зойу – чим с'а ў|мыйемо / чим с'а ў|мыйемо / |мойа |л'уба с то|боўйу? // оі ты во|дойу / а йа сли|зойу* // [ГПЗН, 19]. Водночас виявлено унікальні словоформи із закінченням *-оўйу*: *то|боўйу*, *дру|гоўйу – ку|да |п'ідемо / ку|да |п'ідемо / |мойа |л'уба / с то|боўйу? // оі ты го|роў йе|н:ойу / а йа го|роў*

дру|гоўйу / м'ії не|л'убе с то|боўйу // [ГПЗН, 19]. У формах на зразок *то|боўйу*, *дру|гоўйу* простежується накладання закінчень *-оў* та *-ойу*. Припускаємо, що виникнення таких словоформ зумовлене специфікою жанру, бо в прозових текстах слів із такими флексіями не зафіксовано. Парасковія Андріївна не вивчала поетики, але внутрішньо відчувала ритм пісні, що підтверджує милозвучність її творів.

В аудіозаписах виявлено форми із закінченням *-ом* в орудн. відм. однини іменників ч. р. на *-ец'* і с. р. з основою на *-ц*: *рукаў|ц'ом – чим с'а утре|мо / чим с'а утре|мо / |мойа |л'уба / с то|боўйу?// ої ты руч'нич'ком / а йа рукаў|ц'ом / м'ії не|л'убе / с то|боўйу* // [ГПЗН, 19], *|серц'ом – ми|ден'к'иї / ми|ден'к'иї / ш'ч'о ты ізро|биў? / п'іт |серц'ом д'і|тинка / а ты йі у|биў* // [УГПЗН, 122]. Варто відзначити, що в ідіолекті Парасковії Павлюк форми на *-ом* характерні для всіх іменників ч. р. з основою на м'який приголосний: *ко|н'ом – ве^и|зе ко|н'ом с|нопы* [ГПЗН, 26], *моска|л'ом – |н'іч'ого ту|ж'ити / бо |йіду за Ўкра|йіну з моска|л'ом с'а |бити* // [УГПЗН, 120]. Ці форми виникли внаслідок граматичної аналогії. Можна стверджувати про вирівнювання, уніфікацію парадигми.

У діалектних текстах зафіксовано поодинокі залишки двоїни в орудн. відм. множини іменників, а саме словоформи із закінченням *-ма*, *-ома*: *к'ін'ма – ве^и|р|тайуц':а ўже / х|лопêц с |к'ін'ма* // [УГПЗН, 126], *йаї|ц'ома – |мойі куроч'кы / не^и|суч'кы / а |л'уц'к'і се^и|руч'кы / так бы сте |сипалы йаї|ц'ома / йак йа |сипйу тоў пше^и|ницеў* // [ГПЗН, 16], *пал'|ц'ома – а тот пал'|ц'ома у то'|т'і д'ір|кы* // [ГПЗН, 27].

У місц. відм. множини іменників ч. р. зафіксовано паралельні форми із закінченнями *-ах*, *-ох*, *-іх*: *ў поне^и|д'ілок і|дут ж'ін|к'и до |цêр'кви ў |ч'іпц'ох / крас|но / ў чо|бот'іх / у кожу|хах* // [ГПЗН, 35]. Словоформи на *-ох*, *-іх* – архаїчні явища, збережені в мовленні жительки Волосянки. Опираючись на писемні пам'ятки XVI–XVII ст., Ф.Т. Жилко стверджував: "Індукція закінчення *-ах* місц. відмінка мн. жін. роду *-а-*, *-ја-* основ найперше позначилася на іменниках жін. роду *-ĭ-*основ та іменниках *-о-*основ у місц. відм. множини. Проте ця індукція завершилася не в усіх говорах. Частина південно-західних говорів ще зберігають давні закінчення *-іх* (з *-ѣхъ*), *-ох* (з *-ъхъ*), що походять з *-ŏ-* та *-ĭ-*основ" [4, 84].

У 1-й особі множини теперішнього і майбутнього часів дієслів типовими є словоформи із закінченням *-ме*, *-еме*, *-ыме*, як і в бойківському говорі загалом: *поўсˈтанˈчˈикˈи вˈітпоᵘˈіḍи / а мы сˈа вам не здаˈме / будеˈме сˈа бороˈнити / ˈзакˈи ˈсиḍи у нас стаˈне* // [УГПЗН, 115], *мы мосˈкалˈа йобиїˈдеме* // [УГПЗН, 119], *нˈі / ми неᵘ зˈробыме тоˈто* // [УГПЗН, 127]. Ці закінчення поширені в південних говірках Бойківщини, охоплюють закарпатські та лемківські говірки [АУМ 2, к. 241]. М.Й. Онишкевич писав: “Двояко можна розглядати бойківське закінчення *-ме*, тобто: або як результат впливу словацької мови, або як архаїзм, що зберігся з доісторичної доби в глибоких і глухих Карпатах” [14, 79]. На думку Л.М. Коць-Григорчук, “між українською і західнослов’янськими мовами витворилися в українському діалектному просторі риси, властиві багатьом говіркам – зоні українсько-польських та українсько-словацьких інтерференцій” [10, 231].

Від дієслів на *-ати* засвідчено форми 3-ї особи однини на зразок *ˈчекат*, *поˈховат*: *вˈінˈчˈекат миˈḍейку / ˈмиḍойі ниˈма* // [УГПЗН, 122], *хто поˈховат ме стаˈрейку / ˈсиву годˈвочˈку?* // [УГПЗН, 121]. У формі 3-ї особи множини також спостерігаємо це явище: *де сын?* // *но гаїдуˈкˈиᵉ ни поˈвˈідат* // [УГПЗН, 122]. На думку Ф.Т. Жилка, це одна з рис, запозичених від західнослов’янських мов, тобто з польської або словацької [4, 123]. З другого боку, М.А. Пшеп’юрська-Овчаренко пише, що ці форми спільні для бойківських та лемківських говірок [18, 84].

Синтаксичні особливості, виявлені в діалектних текстах, заслуговують на увагу діалектологів як архаїчні і водночас малодосліджені. В ідіолекті Парасковії Павлюк засвідчені форми знах. відм. іменника з прийменником *на*, що виражають цільові семантико-синтаксичні відношення: *на ˈводу – і тогˈды беᵘˈрˈе госˈподарˈ ˈрано веᵘдˈро / іˈде на ˈводу до кирˈницˈі* // [ГПЗН, 17]. Функціонують конструкції знах. відм. числівника з прийменником *у*: *у сˈім ˈрокˈіў дˈізˈнаўсˈа – дˈітину пˈрийˈнаḍа / ўсˈо / і ˈцицˈки даˈйе / поˈḍагодиḍисˈа / сˈім ˈрокˈіў кохати / а цар′ у сˈім ˈрокˈіў дˈізˈнаўсˈа / поˈвˈіḍи / шˈчˈо таˈкˈиї і таˈкˈиї жиˈйе* // [ГПЗН, 17]. Така словоформа передає темпоральні відношення, її відповідник в українській літературній мові – *за сім років*. У діалектних текстах, записаних від Парасковії Павлюк, виявлено форми дав. відм. з прийменником *к*, а також із варіан-

тами *д*, *ід*: *тогˈды тот кеᵘреᵘˈчˈун / хлˈіп / госˈподарˈ киˈдайе вˈіт поˈрога // каˈчˈаїсˈа вˈіт поˈрога // йак сˈа приˈкотит і к ˈдавˈі ˈвивêрне / ˈтогоᵛ ˈроку ˈбуде смêрˈтˈ / обоўйазˈково // до трˈох рас каˈчˈайе // йак пˈіˈде д ˈдавˈі / зноў ˈвивêрнеᵘсˈа / смêрˈтˈ // йак пˈіˈде / ˈвивêрнеᵘсˈа к пˈрипˈічˈкови / ґазˈдинˈа бŷˈде буˈгата / йак пˈіˈде соˈбˈі споˈкˈіїно / зноў там сˈа ˈвивêрне ўже бŷˈде ˈдобре ў тˈіїˇ ˈхатˈі / йак ід ˈдавˈі пˈриїде / сˈа ˈвивêрне / смêрˈтˈ ˈтогоᵛ ˈроку ˈбуде* [ГПЗН, 17]. У наведеному уривку прийменник *к* (*д*, *ід*) разом із відмінковою формою іменника є виразником об’єктних відношень, хоча в інших контекстах словоформи з прийменником *к* можуть передавати локативні, темпоральні відношення. Зауважимо, що в “Словнику бойківських говірок” М.Й. Онишкевича прийменник *к* із його фонетичними варіантами не зафіксований. Його вживання в мовленні респондента свідчить про живий зв’язок діалектології та історії мови, є переконливим фактом того, що на Бойківщині збереглося чимало архаїзмів, які вийшли з ужитку в українській літературній мові.

Закономірними і природними в цьому ідіолекті є сполучник *би* ‘щоб’ у підрядних з’ясувальних реченнях: *а йа ˈішоў ˈгорˈі ˈседом та ї сˈа оптаˈдапаў // каˈзаў миˈнˈі богаˈчˈейко / би йа ˈдˈіўку сˈватаў //* [УГПЗН, 121]. У реченнях міри і ступеня виявлено частку *ци* в значенні сполучника *як*: *ˈтˈілˈкˈиᵉ ў ˈжˈінкˈиᵉ ˈрозуму ў годˈвˈі / ци ў оˈтых ˈпартицˈах //* [УГПЗН, 125]. Замість порівняльного сполучника *ніби* Парасковія Павлюк уживає сполучник *ім*: *а ў пса таˈкˈиї йаˈзык / ім лˈуˈдыни //* [УГПЗН, 125]. В ідіолекті функціонують сполучники *коˈбисˈ*, *аˈбисˈ* у значенні ‘щоб’: *даш / ˈкаже ˈпанˈійі / ґазˈдыни / коˈбисˈ нˈіˈкому ни даў прочиᵉˈтати // і ˈтамкˈи напиᵉˈсаў / йак пˈриїде тот хˈдопêц доˈмˈіў / аˈбисˈ вˈідˈразу ў бˈроварˈ //* [ГПЗН, 27]. Наведені приклади свідчать, що й на синтаксичному рівні Парасковія Павлюк дотримувалася діалектних норм говірки с. Волосянка. Описані риси виходять з ужитку, їх не завжди можна простежити в мовленні інформантів молодшого віку.

На особливу увагу заслуговують словотвірні діалектизми, виявлені в діалектних текстах: *дˈітиˈницˈа* ‘дитина’– *колиˈшисˈа / колиˈсочко / та ˈпопˈіт поˈваду // а йа ў ˈтобˈі закоˈдишу дˈітиˈницˈу ˈмаду //* [ГПЗН, 21]; *сêрпêˈнина* ‘серп’– *ўˈзˈада сêрпêˈнину / пˈішда ˈжыто ˈжати //* [УГПЗН, 114]; *тоˈварисниї* ‘близько знайомий’ – *а ˈтамкˈи ˈсерêд ˈгорба*

ˈхата і таˈка ˈбуḏа ˈж'інка тоˈварисна / і йа заїшˈḏа до ˈнейі // [ГПЗН, 34]; *фарˈбити* ‘фарбувати’– *д'іўˈчата соˈб'і писанˈк'и пиᵉˈсаḏи / фарˈбиḏи / і ўс'о* // [ГПЗН, 34]. У “Словнику бойківських говірок” М.Й. Онишкевича наведені слова не зафіксовані. Не знайдемо в ньому і діалектизму *анˈкагеᵘб* ‘член НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки СРСР)’: *аш ту прийшˈḏи анˈкагеᵘби уноˈчи / ўˈз'аḏи мне в'ід^{т} ˈмамк'и до ˈтемнойі т'урˈми* // [УГПЗН, 125]. На основі абревіатури Парасковія Павлюк створила оказіоналізм, який став історизмом. Здатність до словотворення свідчить про високу творчу активність діалектоносія, її вміння володіти мовними засобами.

Лексичний рівень досліджуваного ідіолекту може бути предметом окремого лінгвістичного аналізу. У мовленні цієї непересічної особистості функціонує чимало діалектизмів, які є нормативними в говірці с. Волосянка. На основі фактичного матеріалу можна виділити окремі тематичні групи лексики:

1) назви осіб за професією чи родом діяльності: *коˈнар'* ‘конюх’ – *диᵉˈв'іц':а / коˈнар' / хḏопˈч'ина / там із ˈк'інˈми //* [ГПЗН, 29], *скоˈтар'* ‘пастух’ – *скоˈтар' соˈб'і ўстаˈйе / виїˈмайе тоˈт'і ḏышˈкы / повеˈресḏо / і даˈйе ˈкожн'іі худоˈбин'і з'ˈйісти //* [ГПЗН, 29], *поˈл'іжниц'а* ‘породілля’ – *а поˈл'іжниц'а ш'ч'е ў ˈл'ішку / бо ўноˈчи ўˈродиḏа* [ГПЗН, 29];

2) назви одягу, головних уборів, прикрас: *ч'іˈпêц'* ‘очіпок’, *ˈпартиц'а* ‘стрічка’ – *і ˈвыпраḏа соˈб'і цаˈриц'а ч'іˈпêц' // ˈдоста ˈпартиц' уˈс'ак'их / уˈс'ак'их / так в'ід^{т} ˈвуха до ˈвуха / тоˈто во так маˈхаḏа і поḏоˈжиḏа на парˈкан // но і ˈв'ітêр' ˈдуйе і ˈпартиц'ами маˈхайе //* [УГПЗН, 124], *руˈбатка* ‘кусок полотна’, *пеᵘḏеᵘнˈча* ‘пелюшка’ – *і ˈдивиц':а / там йаˈкас' руˈбатка пˈḏавайе // ˈдумайе / та ў ˈводу неᵘ п'іˈду // шо то за руˈбатка? / ˈможе / гˈрош'і / ˈможе / шос' / йаˈкас' руˈбаточка // ˈдивиц':а / а там д'іˈтина жиˈва ў пеᵘḏеᵘнˈчат'і //* [ГПЗН, 26];

3) назви страв, хлібо-булочних виробів: *роˈс'іў* ‘пісна рідка страва на відварі з грибів’ – *на Сˈв'атиї ˈвêч'ір' / ваˈриц':а ˈперше / у нас ваˈрили роˈс'іў із гриˈбом //* [ГПЗН, 16], *кеᵘреᵘˈч'ун* ‘різдвяний хліб’ – *і тогˈды ˈрано йак усˈтанут і кеᵘреᵘˈч'уˈны с'а пеᵘˈче кˈругл'і / веᵘˈлик'і / таˈк'і тˈрохы ˈмен'ч'і / г'і пасˈкы //* [ГПЗН, 17];

4) назви предметів побуту: *обˈн'іжеᵘн'а* ‘дошки, що з’єднують ніжки стола’ – *і тогˈды у ˈхат'і пеˈред веˈчереў ˈкоḏо*

сто|ла / нази|вайес'а об|н'іже^и^н'а то|то / об|йазували лан|цом // [ГПЗН, 17], *|тоўчка* ‘товкач з цвяхами на головці’– *та|ка |тоўчка / шчо ко|лис' пше^и^ниц'у об|шустовали* // [ГПЗН, 31];

5) назви ознак: *кв'і|тованиї* ‘квітчастий’ – *у поне^и^д'іл'ок і|дут ж'ін|к'и до |цêр'кви ў |ч'іпц'ох / крас|но / ў чо|бот'іх / у ко^у^ж|у^х^ах / у та|к'их кв'і|тованих* // [ГПЗН, 35];

6) назви на позначення дій, станів: *|верчи* ‘кинути’, *|йімитис'а* ‘загорітися’– *і тог|ды че^и^|кали / ск|рут'ат |пап'ір і |вержут у п'іч / йак |пап'ір с'а у |пар'і |йімит / зго|рит / не са|джайут / бо шче зго|рит |паска* // [ГПЗН, 35], *|гоїкати* ‘кричати’ –*|д'іты тог|ды ўже л'а|гайут у то|ту со|лому і |гоїкайут і шу|кайут цу|к'ер'кы палыч'|камы //* [ГПЗН, 16], *об|шустовати* ‘очищати зерно від лушпиння’ – *та|ка |тоўчка / шчо ко|лис' пше^и^|ниц'у об|шустовали* // [ГПЗН, 31].

У текстах виявлено чимало семантичних діалектизмів, які, як відомо, мають інше лексичне значення, ніж відповідники літературної мови. Наприклад, слово *ро|б'ітниї* в ідіолекті Парасковії Павлюк має значення ‘будній’: *а ко|лис' ж'ін|к'и^е^ но|сили |ч'іпц'і на голо|в'і та|к'і / так с'а в'і|тали / і |мали ў ро|б'ітниї дêн' хо|дыти ў ч'іп|ц'ах* [УГПЗН, 124]. У “Словнику української мови” в 11-ти томах наведено такі значення прикметника *робітний*: ‘працьовитий’, ‘який працює’, ‘призначений для роботи і робітників’ [СУМ 8, 585]. Семантичним діалектизмом є іменник *пш'е|ниц'а* у значенні ‘кутя’: *по|мол'ац':а / пок|лич'ут по|мерших і пш'е|ниц'а |ліш'айец':а на сто|л'і / |кажут / шо при|ход'ат мер|ц'і |йісти* // [ГПЗН, 16]. Слово *пшениця* в українській літературній мові має значення ‘рослина родини злакових’, ‘зерна цієї рослини’ [СУМ 8, 415]. У “Словнику бойківських говірок” М.Й. Онишкевича зафіксовано іменник *пшениця* у значенні ‘пшенична кутя’ [СБГ 2, 164]. У діалектних текстах виявлено іменник *ро|с'іў* у значенні ‘юшка’: *у нас ва|рили ро|с'іў із гри|бом* [ГПЗН, 16]. Слово *розсіл* (*росіл*) у літературній мові має значення ‘розчин для засолювання овочів, риби тощо’, ‘насичена сіллю природна вода’ [СУМ 8, 808]. Наведені семантичні діалектизми трапляються в записах від інших інформантів із Волосянки, наприклад: *ў нас ро|с'іў та|к'иї йе / то йа не^и^ з|найу / ў д|ругих |селах йо|го на|пеўно не^и^ ва|р'ат // то ка|пуста в'і|д|варе^и^на і ту|да гри|б'іў да|йут / п'ід^т^|бываниї та|к'иї // но не^и^ тої ро|с'іў /*

шо ˈкур'ачиї назиˈвайец':а / а то таˈк'иї п'іс ˈный // [УГПЗН, 138]. Це свідчить, що лексичний рівень ідіолекту, як і всі інші рівні мовної системи, є "віддзеркаленням" діалектних норм Волосянки, які формувалися впродовж тривалого часу.

Щоправда, поодинокі росіянізми, виявлені в діалектних текстах, хоча не вписуються в систему бойківської говірки, проте в піснях є яскравим стилістичним засобом: *скаˈмейка* 'лавка', *диˈжурный* 'черговий' – *ўˈз'ади мне в'ід^т ˈмамк'и у ˈтемнуйу т'урˈму / ˈмамку подоˈж'иди у сыˈру зимˈл'у // ˈсижу йа на скаˈмейц'і / диˈжурный дˈвир'і в'іт:орˈмос / ўз'аў і заˈв'іў н'а до с'л'іˈч:ого на выпˈрос* // [УГПЗН, 118], *дуˈб'інка* 'дрюк', 'ломака' – *бо у ˈт'урмах / у п'іˈвал'і ˈйісти ни даˈйут / ˈт'іл'ко з'л'ійі вартоˈвийі дуˈб'інкам'і бйут* // [УГПЗН, 120]. Від сина Парасковії Андріївни Степана Павлюка нам вдалося довідатися, що його мати не була в Сибіру, проте надзвичайно болісно сприймала розповіді родичів, знайомих, фіксувала цю інформацію в пам'яті, а потім відтворювала в піснях.

У текстах, записаних від Парасковії Павлюк, простежуємо біль, тривогу за долю України, зневагу та ненависть до окупантів. І це зрозуміло, адже її родина зазнала утисків та знущань тоталітарного режиму. На очах Парасковії 1946 року від рук енкаведистів загинула сестра Настасія, чоловік Петро пережив десятилітнє ув'язнення як ворог радянської влади. Тому цілком закономірно, що в текстах так багато експресивних засобів. Найбільше їх виявлено на лексичному рівні: *москаˈл'уг'и – ту п'іўˈночи москаˈл'уг'и ўдоˈмиди ў хаˈтыну* // [УГПЗН, 115], *л'удоˈйід^т – уˈдариў йі л'удоˈйід^т ў ˈгодову* // [УГПЗН, 116], *анˈкаге^и би – аш ту прийшˈди анˈкаге^и би уноˈчи* // [УГПЗН, 118]. Наведені слова виражають негативне ставлення діалектоносія до ворогів українського народу. Водночас у текстах функціонує чимало лексем із зменшено-пестливими суфіксами позитивної оцінки: *по^у ўстан'ˈч'ик'и – ˈмати в'ікˈно в'ітво^у ˈрида / та ї виˈч'ер'у подаˈда // уваˈжайте / по^у ўстан'ˈч'ик'и / бо йе ў ˈсел'і йобдаˈва* // [УГПЗН, 115], *мат'іˈночка – іш'ˈч'е сˈтара мат'іˈночка в'ід^т в'ікˈна ни в'ітступиˈда // йак обˈдаўц'іў ˈпоўна ˈхата до хаˈты с'а ўˈточ'ида* // [УГПЗН, 115], *кˈроўц'а – з ˈмойіх ˈциц'ок кˈроўц'а ˈтече / а гˈруди йу ˈранах* // [УГПЗН, 115].

Аналіз ідіолексикону Парасковії Павлюк дозволяє говорити про системність діалектних виявів на цьому мовному рівні у

межах описаних тематичних груп. Значна частина експресивних утворень і порівняно невеликий відсоток оказіоналізмів відображають індивідуальну манеру мислення й оригінальну асоціативність інформанта.

Отже, комплексне дослідження ідіолекту показує, що діалектні тексти презентують непересічну мовленнєву особистість, яка творчо використовувала все багатство мови. Парасковія Павлюк як представниця бойківського говору через рідну говірку транслювала досвід попередніх поколінь. Описаний ідіолект яскраво відображає не тільки характерні говіркові риси, а й індивідуальний креативний підхід у використанні мовних ресурсів – образність, виразність, насиченість архаїчними елементами та індивідуальними новотворами. Парасковія Павлюк є водночас типовою представницею говірки с. Волосянка і яскравою мовленнєвою особистістю, дослідження ідіолекту якої в різних аспектах має наукову перспективу.

1. *Глуховцева К.Д.* Діалектоносій як дискурсивна особистість // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

2. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.

3. *Гриценко П.Ю.* Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко. К. 2007.

4. *Жилко Ф.Т.* Говори української мови. К. 1958.

5. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. Вид. 2-ге. К. 1966.

6. *Жовтобрюх М.А.*, *Волох О.Т.*, *Самійленко С.П.*, *Слинько І.І.* Історична граматика української мови. К. 1980.

7. *Иванцова Е.В.* Феномен диалектной языковой личности. Томск. 2002.

8. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. М. 2002.

9. *Коць-Григорчук Л.* Діалектні проблеми Бойківщини // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. К. 1997.

10. *Коць-Григорчук Л.* Зона вібрацій на західному мовному пограниччі // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів. 2003.

11. *Лютикова В.Д.* Языковая личность: идиолект и диалект: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Екатеринбург. 2000.

12. *Мишанич С.В.* Примітки // З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади. Ужгород. 1981.

13. *Народні* пісні з голосу Параски Павлюк / Зібр. та упоряд. В. Сокіл. Львів. 2008.

14. *Нефедова Е.А.* Лексико-семантическое варьирование в пространстве диалекта. М. 2008.

15. *Онишкевич М.* Нариси з лексикографії і лексикології Бойківщини за даними словника бойківських говірок: дис. … докт. філол. наук. Львів. 1968.

16. *Павлюк С.* Слово про Матусю // Народні пісні з голосу Параски Павлюк / Зібр. та упоряд. В. Сокіл. Львів. 2008.

17. *Пшеп'юрська-Овчаренко М.* На пограниччях надсянського говору // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXII: Збірник філологічної секції. Т. 25. Нью-Йорк; Париж. 1954.

18. *Фроляк Л.Д.* Ідіолект гетерогенного походження у системі новоствореної говірки // Діалектологічні студії: зб. на пошану Дмитра Гринчишина. Вип. 1. Мова в часі і просторі. Львів. 2003.

19. *Фроляк Л.Д.* Ідіолект як частина говірки // Лінгвістичні студії. Вип. X. Донецьк. 2002.

20. *Фроляк Л.Д.* Функціонування ідіолекту з південно-західною діалектною основою в умовах новоствореного говору // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Вип. IV. Львів. 2003.

АУМ *Атлас* української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

ГПЗН *Говірки* південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

СБГ *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. Ч. 1–2. К. 1984.

СУМ *Словник* української мови: в 11 т. К. 1970–1980.

УГПЗН *Українські* говірки південно-західного наріччя: Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

MST *Skudrzykowa A.*, *Urban K.* Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej. Kraków; Warszawa. 2000.

PARASKOVIYA PAVLIUK'S IDIOLECT THROUGH THE PRISM OF DIALECT TEXTS

The article describes Paraskoviya Pavliuk's idiolect; born in 1914, illiterate, she was the native resident of Volosianka village (Lviv region, Skolivskyi district). Phonetic, morphological, syntactical and lexical features of the dialect texts are analyzed. The study examines the characteristics of Paraskoviya Pavliuk's language personality.

ГЛУХОВЦЕВА Катерина Дмитрівна
(*Старобільськ*, *Україна*)

Ментальність діалектоносія і питання особливостей діалектного дискурсу

У сучасній лінгвістичній літературі вчені значну увагу приділяють розмежуванню понять *дискурс* і *текст*. На думку М.П. Кочергана, під текстом зазвичай розуміють об'єднану смисловими зв'язками послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність. Під дискурсом – різні види актуалізації тексту, розглянуті з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками [10, 162]. Актуальності набувають слова Ю.С. Степанова, який стверджує, що "дискурс існує насамперед і головним чином у текстах, але таких, за якими стоїть особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – зрештою – особливий світ. У світі будь-якого дискурсу діють свої правила синонімічних замін, свої правила істинності, свій етикет. Кожен дискурс – це один зі світів" [13, 44–45].

В.І. Карасик виділяє два види дискурсу з позицій соціолінгвістики: персональний (індивідуально-орієнтований) та інституційний (статусно-орієнтований) [9, 6]. Персональний дискурс репрезентує побутове спілкування, відображене в дослідженнях розмовного стилю та діалектної мови. Отже, діалектний дискурс є індивідуально-орієнтованим, він нерідко має спільні риси з розмовним дискурсом. Специфічних рис цей дискурс набуває за умови участі у спілкуванні мовців окремих соціальних чи територіальних спільнот.

Так, скажімо, у середовищі гончарів нерідко для номінації гарного гончарного виробу використовують іменники жіночого роду, які зазвичай в усному мовленні не функціонують. У цьому разі опозиція лексем *горщик – горщиця*, *глечик – глечиця* (с-ще Опішня Полтавської обл., с. Лиман Луганської обл.) зумовлена такою диференційною рисою, як якість виробу з глини: лексемами *горщик*, *глечик* номінують звичайний глиняний посуд, а ті глечики й горщики, що по-особливому звучать при легенькому постукуванні по їхніх боках, уважають добре ви-

паленими, їх характеризують як посуд, що має особливі якості, і називають *горщиця*, *глечиця*. У них буде смачною страва. Деривати *горщиця* і *глечиця* використовують при характеристиці технології виготовлення глиняного посуду чи якості виробу, поза цим контекстом вони не функціонують. Утворені ці номени за однією моделлю (від іменників чоловічого роду за допомогою суфікса *-иц'-*), вони немовби заповнюють лакуни, що виникли через відсутність утворень жіночого роду при наявності іменників чоловічого роду для називання цієї реалії. Деривати мають специфічну конотацію.

У говірках української мови опозиції іменників такого типу за родовою ознакою не є поодинокими. До них відносимо: *дощ* 'атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді води' – *дощица* 'мокра дощова погода' (*така дощица цілий день* [МСБГ 2, 37]); *дурец* – *дурица* (бот.) 'пажитниця п'янка' [ГГ, 65]; *лед* – *ледица* 'грудка кам'яної солі' (*худобі треба давати ледиці лизати*, *аби ліпше пасла* [МСБГ 5, 19]). В одних випадках лексеми з суфіксом *-иц'-* мають самостійний відтінок значення чи специфічну конотацію, а в інших – значення обох номенів однакове.

Інколи іменники з суфіксом *-иц'-* набувають етнокультурної конотації і входять до вжитку діалектоносіїв окремого населеного пункту чи навіть ареалу. Наприклад, в українських говірках зафіксовано слова *кисіль* і *киселиця*. Лексема *кисіль* номінує драглисту страву з ягідного або фруктового сиропу чи молока з домішками крохмалю [ВТССУМ, 537]. У свідомості носіїв мови лексема *кисіль* має асоціації, пов'язані з чимось непевним, нестабільним, далеким (*Десята вода на киселі* – про далеку рідню), закінченням чогось, напр., гулянки (*у|же ки|с'іл' пода|ли*, *т|реба йти до|дому*). Невипадково кисіль називають *ви^е^га|н'аїлом.*

Лексема *киселиця* функціонує для називання обрядової страви. Вона номінує драглисту страву зі слив та борошна або круп [ВТССУМ, 537]; у киселицю нерідко додавали кукурудзяну, житню, вівсяну чи ячмінну муку [СУМГ, 239]. Технологія приготування цієї страви в різних регіонах України різна. Гуцули варили її як різновид киселю зі слив, кукурудзяних круп або борошна [8, 285]. На Лемківщині напередодні Святвечора замочували мелений овес, потім переціджували той заквас через сито, щоб відділити остюки. Очищену густу рідину

варили, постійно помішуючи, щоб не пригоріла. Заправляли кмином, часником та лляною олією.

На Слобожанщині на Свят-вечір в окремих селах (с. Штормове, Новоайдарський р-н) зазвичай варили дві киселиці і ставили ці страви з різних боків столу як обереги від злих духів. Одну киселицю можна назвати різновидом киселю, її варили з фруктів та картопляного чи кукурудзяного крохмалю. Іншу киселицю заварювали гречаним, житнім чи вівсяним борошном, іноді – картопляним крохмалем, у цей відвар додавали гриби, засмажку, спеції (сс. Штормове, Новоайдарський р-н, Шпотине, Старобільський р-н). За переказами старожилів, киселиця була обов'язковою стравою на Свят-вечір в окремих н. пп., доповнювала пісні страви, яких на святковому столі мало бути дванадцять, виконувала оберегову функцію й символізувала добро, достаток, здоров'я, щастя.

Подібне протиставлення властиве словам *діж* і *діжа*. Лексема *діжа* зафіксована у відомих лексикографічних працях із такими значеннями: 'низька широка дерев'яна діжка, у якій готують тісто', 'виготовлене в цій посудині тісто' [ВТССУМ, 304; СУМГ 1, 390]. Діжею називають і череп'яну посудину, в якій замішують тісто.

Лексема *діжа* має низку символічних значень. У загадці *За лісом, за пралісом золота діжа сходить* це слово символізує сонце, у сполученні *пікна діжа* – щось священне, достаток [8, 189]. На Слобожанщині був такий звичай: коли купували діжку, то рахували кількість тросток, промовляючи "Діж", "Діжа". Якщо діжка мала парну кількість тросток, то рахунок закінчувався на слові "Діжа", що символізувало хорошу якість діжки, здатність її до засолювання й тривалого збереження овочів. Якщо діжка мала непарну кількість тросток, то рахунок закінчувався на слові "Діж", що символізувало погану якість діжки.

Отже, спільнокореневі слова *діж* і *діжа*, так само, як і *кисіль* і *киселиця*, належать до різних родів. Іменники жіночого роду в аналізованих випадках мають позитивну конотацію, їхню символіку пов'язують із чимось священним, сакральним. Іменники чоловічого роду можуть мати негативну або нейтральну конотацію. Такі явища, ймовірно, мають бути предметом вивчення когнітивної морфології чи (ширше) граматики. У наш час ці терміни не мають єдиного значення. Проте помічено, що відбувається розширення діапазону граматики. По-перше, лінгвісти

дедалі частіше вивчають взаємодію лексичного й граматичного в мовних одиницях. По-друге, враховують залежність інформації, введеної в речення, побудовані за однією схемою, від лексичного складу до семантичної взаємодії лексем. По-третє, предметом аналізу стають граматичні конструкції, у яких можуть бути задіяні обмежені шари лексики певної семантики. На основі розширення діапазону питань, які можуть бути предметом вивчення граматики, стає можливим виділення груп засобів різних рівнів мови за критерієм здатності виражати деякі однорідні значення [7, 16]. Такими, на наш погляд, є форми жіночого чи чоловічого роду, які є носіями різної культурної інформації в розмовному та діалектному дискурсах.

Класифікаційна категорія роду іменників на основі співіснування семантико-граматичного та формально-граматичного змістів [6, 87] виявляє здатність створювати опозиції словоформ різних лексем та спрямована передусім на вирізнення формальних показників чоловічого та жіночого родів, а потім і середнього. Проте змішування форм чоловічого і жіночого родів у говірках української мови помічене давно, у східнослобожанських говірках воно стосується тих груп іменників, рід яких у російській та українській мовах різний. Це явище описане в науковій літературі як “хитання в роді окремих іменників” [14, 56–60; 11, 35–37; 2, 91]: *мо*ˈ*йа б·іл’*, *да*ˈ*лека С’і*ˈ*б·ір’*, *ви*ᵉˈ*сока* ˈ*насип*, *кра*ˈ*сивиї т’ул’* (сс. Тарасівка, Березівка, Золотарівка, Дякове, Литвинівка Луганської обл. та ін.). Закінчення форм або чоловічого, або жіночого роду можуть набувати також іменники, що означають абстрактні назви: *сво*ˈ*йу паї со*ˈ*бац’і о*ˈ*д:аї* (Дякове), *п*ˈ*тич’а* ˈ*вир’ії* (Євсуг), *ласт’іўˈки з* ˈ*вир’ійу при*ᵉ*ле*ᵘˈ*т’іли* (Танюшівка).

Окрему групу складають іменники, формальні показники яких передбачають віднесення до різних родів: *ка*ˈ*дик – ка*ˈ*дика* ‘випнута хрящева частина горла’ (Свистунівка), ˈ*волок – во*ˈ*лока* ‘невелика сітка для ловлі риби’ (Курячівка), *гар*ˈ*миде*ᵘ*р – гар*ˈ*миде*ᵘ*ра* ‘безладний галас, метушня’ (Булавинівка), *д’уїм* – ˈ*д’уїма* ‘міра довжини’ (Олександропіль), *капе*ᵘˈ*л’ух – капе*ᵘˈ*л’уха* ‘чоловічий головний убір’ (Лозно-Олексанрівка), *за*ˈ*соў – за*ˈ*сова* ‘пристрій для замикання дверей’ (Шарівка), ˈ*кенд’ух* – ˈ*кенд’уха* ‘шлунок тварини’ (Лизіне), ˈ*посуд – по*ˈ*суда* ‘загальна назва посуду’ (у 47 говірках з 57 обстежених), ˈ*пупйанок* – ˈ*пупйанка* ‘зародок квітки, листка або рослини’ (Підгорівка) та ін. Цей ряд іменників

доповнюють однородові утворення з різними флексіями, що мають розмовний характер: *жис'т'* – *ˈжис'т'а* 'життя' (Микільське), *злос'т'* – *зˈлос'т'а* 'злість' (Калмиківка), *ˈзавис'т'* – *ˈзавис'т'а* 'заздрість' (Євсуг).

Варіантів типу *дрозд* – *дрозˈда*, *моˈтил'* – *мотиˈл'а*, які зафіксував у східнослобожанських говірках Б.А. Шарпило в середині XX ст. [15, 12; 2, 91], при повторному обстеженні ареалу не виявлено. Тільки зрідка функціонують паралелі *метр* – *ˈметра*, *центр* – *ˈцентра*, що постали "внаслідок неоднакового оформлення запозичень на говірковому ґрунті" [15, 22].

Отже, загальновідому гіпотезу про чітке протиставлення родових форм іменників чоловічого, жіночого та середнього роду у східнослобожанських говірках уважаємо правильною. Однак спостережене паралельне функціонування словоформ із нульовим закінченням та флексією *-а*, одна з яких належать до чоловічого, а інша – до жіночого роду, потребує докладного вивчення.

Попередній огляд досліджених тематичних груп лексики засвідчує, що при найменуванні свійських тварин опозиція зоономенів за статтю та віком тварини лексично виражена й чітко простежена в усіх досліджуваних говірках. За свідченням О.В. Верховод, яка описала тематичну групу лексики живої природи, при називанні диких тварин трапляються випадки, коли родова опозиція відсутня, а репрезентантами обох сем є загальна назва тварини. Але не зафіксовано однокореневих лексем, граматичне оформлення яких передбачає віднесення до різних родів [4, 10]. Так, опозиція 'лис-самець' : 'самка лиса' об'єднує словотвірні опозити. Для номінації самця в переважній більшості обстежених говірок уживають непохідну назву *лис*, зафіксовано також спорадично поширені похідні іменники із суфіксами *-ак-,* який виражає відтінки згрубілості, зневажливості [14, 45] (*лиˈсак*), та складним суфіксом *-овин-* (*лисоˈвин*). Для номінації самки в усіх говірках зафіксовано назву *лиˈсиц'а* [5, 185]. Проте при номінації миші опозиція *миш* – *миша* є типовою [4, 22].

Якщо врахувати лексеми-архаїзми, що були виявлені в східнослобожанських говірках 50 років тому (ці найменування також подав С.П. Бевзенко в посібнику з діалектології), то при називанні птахів протиставлення *птах* – *птаха*, *оˈрел* – *орˈла*, *дрозд* – *дрозˈда*, *ˈжаїворонок* – *ˈжаїворонка*, *ˈзозуль* – *зоʷˈзуля* можливі [15, 12], однак вони виявлені спорадично. Г.І. Богуцька, яка на терені України зафіксувала більше ста назв чайки,

виявила й такі, як *киб – киба*, *чибис – чибиса*, хоч більшість найменувань – іменники жіночого роду, як і загальновживане *чайка*: *киба*, *кіба*, *кеба*, *кебавка*, *кебиска*, *кибиска*, *кебистка*, *скебиска*, *ибиска*, *кигиця*, *кикигичка*, *кігітка*, *тигитка*, *цегитка*, *пиголиця*, *келбаска*, *титичка*, *кобавка*, *скигля*, *гігічка*, *пишкавка*, *татарочка*, *душа татарська*, *потя татарська*, *турецька птаха*, *татарка*, *підскибиця*, *орачка*, *віщунка*, *луковиця*. Іменників чоловічого роду виявлено лише кілька: *кєбис*, *чайбис*, *тогодь*, *тигель*, *чибис*, *чібіс*, *тижик*, *квилун*, *кувик*, *пігриц*, *лібуц*, *кирлик* та ін. [3, 15–17].

Утворення іменників жіночого роду за допомогою формального показника *-а* або суфікса *-иц'-* може виявлятися при називанні рослин: *барвінок – барвінка*, *могильник – могильниця*, окремих дерев: *абрикос – абрикоса* [12, 15–16].

Ю.В. Абрамян, яка досліджувала назви сільськогосподарських рослин, зафіксувала близько ста назв картоплі в говірках сходу України. Сему 'картопля, Solanum tuberosum' у всіх досліджених говірках репрезентує лексема *кар|тошка* (виявлено морфемні варіанти – *кар|тоха*, *ка|тоха*), *кар|топл'а* (*кар|тофл'а*). У правобережнополіських говірках виявлено номени *кар|топл'а* з фонетичними варіантами основи слова та форма чоловічого роду *карто|пел'*; протиставлення *карто|п'іл' – кар|тофл'а* побутують у західнополіському мовленні.

Номінація сортів картоплі в східнослобожанських говірках реалізована надзвичайно широко за такими ознаками:

– за місцем походження (пряма чи опосередкована вказівка на ймовірну територію, де були виведені сорти, або в основу найменування покладено назву етносу): *сла|в˙анка*, *ци^е|ганка*, *го|ланка*, *ч'е^р|н'ігоўс'ка*, *молда|ванка*, *ку|б˙інка*, *к|римс'ка* (*к|римка*) та ін.;

– за кольоровою ознакою: *|б˙іла*, *|син'а*, *син'ег|лас³ка*, *|жовта*, *|розова* та ін.;

– за часом достигання або збирання: *|м˙іс'ач'на*, *сорока|денка*, *|ран':а*, *|п˙ізн'а*, *йа|рина*;

– за формою коренеплоду (здебільшого через асоціативне сприйняття): *ла|дошка*;

– за антропонімною назвою: *і|ван-да-|марйа*, *ок|сана*;

– за станом шкірки: *|репанка*, *ше^р|шава*;

– за призначенням: *кормо|ва*, *йіст'іў|на*, *харч'о|ва*;

– за місцем вирощування: *луго|ва* (*лугоўс|ка*) та ін. Проте більшість виявлених назв – іменники жіночого роду. Лише при

називанні картоплі за формою коренеплоду зафіксовано іменники чоловічого роду: *ˈлапот'*, *баˈнан*. До цих найменувань можна додати назви з невиразною мотивацією, ймовірно, надані новим сортам, як-от: *божеˈдар*, *сеᵘрˈпанок*, *кард'іˈнал* [1, 12–13].

Більшість назв фруктових дерев – це іменники жіночого роду: *яблуня*, *груша*, *вишня*, *слива*, *шовковиця* (*тютіна*), *абрикоса* (*жерделя*). Однак, якщо дерево рідко родить або впродовж кількох років після посадки не цвіте, про нього іронічно говорять: *шос'ˈнаша гˈруша не ц'в·іˈте / ˈмабут'то в·ін поˈпавс'а.* Так само кажуть про троянду (або іншу квітку), яка чомусь рідко цвіте.

Загалом найчастіше опозиція іменників за родовою ознакою з нульовою флексією та закінченням *-а* можлива за участі в опозиції абстрактних іменників, назв предметів побуту та тих, у яких не розрізняють біологічний рід, бо ця диференціація не має практичного значення: *люфт – люфта* ‘протяг’ [МСБГ 5, 43], *ґирлиґ – ґирлиґа* [МСБГ 2, 10], *дриветень – дриветня* (східнослобожанські говірки), *зеленопух – зеленопуга* ‘зелені недостиглі фрукти та овочі’ [МСБГ 2, 62]. Помічено, що при функціонуванні значної кількості лексем для найменування одного предмета, однієї реалії, більшість діалектних іменників мають той же рід, що й загальновідома назва.

Отже, родову віднесеність окремих іменників іноді пов’язують з ознаками реалії, які можна зрозуміти за спеціальними типами конотацій, властивих діалектному дискурсу. У зв’язку з тим, що жінку асоціюють з берегинею домашнього вогнища, сакральністю такої сфери, як дітонародження, назвам окремих предметів чоловічого роду надають формальних ознак жіночого роду, що сприяє виникненню додаткових диференційних сем, які нашаровуються на інтегральні.

1. *Абрамян Ю.В.* Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східнослобожанських говірках: автореф. дис. … канд. філол. наук. Луганськ. 2011.

2. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.

3. *Богуцька Г.І.* Назви чайки в українській народнорозмовній мові // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови: тези наук. респ. конф. Ужгород. 1989.

4. *Верховод О.В.* Генеза українських східнослобожанських говірок на лексичному рівні: автореф. дис. … канд. філол. наук. Луганськ. 2009.

5. *Верховод О.В.* Лексична реалізація опозиції ‘самець’ : ‘самка’ у ЛСГ “Дикі тварини” (на матеріалі українських східнослобожанських говірок) // Лінгвістика: зб. наук. пр. Луганськ. №1. 2008.

6. *Виноградов В.В.* Современный русский язык: Грамматическое учение о слове. М. 1938.

7. *Галич Г.Г.* Когнитивная грамматика: ранние версии и новые вопросы // Концептуальні дослідження в сучасній лінгвістиці. СПб.; Горлівка. 2010.

8. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. 2006.

9. *Карасик В.И.* О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград. 2000.

10. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство. К. 2008.

11. *Матвіяс І.Г.* Іменник в українській мові. К. 1974.

12. *Скорофатова А.О.* Ономасіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослобожанських говірках: автореф дис. … канд. філол. наук. Луганськ. 2008.

13. *Степанов Ю.С.* Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: сб. статей. М. 1995.

14. *Сучасна* українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. К. 1969.

15. *Шарпило Б.А.* Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. Луганськ. 1959.

ВТССУМ — *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь. 2005.

ГГ — *Гуцульські* говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.

МСБГ 2 — *Матеріали* до словника буковинських говірок: навч. посіб. / Ю.О. Карпенко, К.М. Лук'янюк, В.А. Прокопенко, В.В. Яківчак. Вип. 2. Чернівці. 1971.

МСБГ 5 — *Матеріали* до словника буковинських говірок: навч. посіб. / В.А. Прокопенко, В.С. Лимаренко, К.Ф. Герман, В.В. Яківчак. Вип. 5. Чернівці. 1976.

СУМГ — *Словарь* української мови / За ред. Б.Д. Грінченка: в 4 т. Т. 2. К. 1908–1909.

MENTALITY OF A DIALECT SPEAKER AND ISSUE OF DIALECT DISCOURSE

The article deals with cases where generic relatedness of individual nouns associated with features of realities that can be understood as special types of connotation peculiarities, which belong to dialect discourse. Due to the fact that women are associated with housewives, sacred areas of such sphere as baby birth, names of masculine individual items are provided formal feminine traits, which contribute to the differential additional things, which accumulate in integral things.

ГОРОФ'ЯНЮК Інна Валентинівна
(*Вінниця*, *Україна*)

Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів)

Когнітивно-дискурсивна парадигма сучасної лінгвістики актуалізує дослідження інформації, вербалізованої в тексті, а також сховані в ній ментальні одиниці і структури, з урахуванням прагматичної спрямованості тексту, інтенцій автора й особливого контексту комунікативного акту [5]. Відповідно автобіографічний текст як об'єкт аналізу активно привертає увагу лінгвістів. Сьогодні існує достатня кількість досліджень, здійснених науковцями на матеріалі автобіографічної літератури. У них, зокрема, розглянуто мовні особливості організації мемуарно-автобіографічних текстів (Н.А. Ніколіна, О.Г. Новікова), стилістичні прийоми (Є.А. Кованова), засоби вираження об'єктивного і суб'єктивного чинників у жанрі автобіографії (Т.І. Голубєва), лексичні особливості (І.В. Бєлобородова, Т.О. Іванова), специфіку функціонування категорій "простір" і "час" в автобіографічних текстах (О.В. Погодіна, І.В. Гороф'янюк), модальність як текстотвірну категорію (Т.В. Романова), жанрові характеристики та мовне втілення автобіографічної розповіді в діалектній комунікації (С.В. Волошина) [1].

С.В. Волошина виділяє низку особливостей автобіографічної розповіді в діалектній комунікації: оскільки інформантів просять розповісти про своє життя, ці тексти є усними, спровокованими та реактивними. Таку розповідь автор має презентувати за короткий проміжок часу і без тривалих роздумів. Обмеженість розповіді в часі сприяє актуалізації найбільш важливих життєвих подій і досягнень людини [2, 11]. Це спостереження дослідниці цілком підтверджено нашим досвідом запису розповідей подолян про своє життя. Більшість записаних нами подолян пережила голод у 30-х і повоєнних 40-х роках, а тому центральною темою автобіографічних розповідей є саме переживання і виживання в ті скрутні для українців часи.

Метою нашої розвідки є опис мовного втілення життя подолян в автобіографічних діалектних текстах. Джерельною базою слугували експедиційні записи – 37 автобіографічних текстів-спогадів очевидців Голодомору, отриманих упродовж 2007–2013 рр. методом польових досліджень у 30 населених пунктах Вінницької, 2 – Хмельницької та по 1 – Житомирської й Чернівецької областей [ППС].

Спостережено, що автобіографічні тексти подолян 20–30-х рр. народження мають відносно варіативну форму, проте сталий зміст: у фокус комунікації інформантів потрапляють події, що організовують сільське життя – робота, сім'я, звичаї. Щоправда, в аналізованих текстах ці мікротеми підпорядковані одній макротемі – виживання в умовах відсутності їжі. Крізь призму цієї макротеми сприймається все життя того періоду: робота полягає в пошуку харчів і способів прогодувати близьких. Сім'я постає в ракурсі хто вижив, а хто загинув від голоду, хто з членів родини у який спосіб добував їжу. Звичаї репрезентовані описом поховального обряду. Отож, типологічно аналізовані автобіографічні тексти мають низку схожих сюжетів та мотивів, що перетворює їх на один великий метатекст, у якому різними голосами озвучений один і той же сюжет – вимирання з голоду подільського селянина протягом 30–40-х років XX ст.

Переконані, що лінгвістичне розуміння інформації прямопропорційне її мовному втіленню. А тому аналіз автобіографічного метатексту подолян будуємо на дослідженні засобів мовного втілення диктумного змісту. Останній формують найтиповіші сюжети, пов'язані з конфіскацією майна та збіжжя й наступними спробами виживання, екстремальним харчуванням, описами смертей, способами поховання, випадками грабунку, божевілля й канібалізму. Часто оповідачі роблять спроби узагальнень із приводу причин Голодомору.

Основними засобами вербалізації диктумного змісту є переважно одиниці всіх мовних рівнів.

Спектр задіяних лексичних ресурсів охоплює назви побутових реалій, зокрема продуктів харчування і страв: *хл'іб*, *зерˈно*, *ґрис*, *мˈн'асо*, *молоˈко*, *сиˈроватка*, *пшеˈниц'а*, *ґрис*, *траˈва*, *кˈл'евер*, *бликоˈта*, *шчаˈвел' / шчаˈв'ії*, *квасниˈчок*, *лобоˈда / либоˈда*, *бурˈйан*, *бураˈчин':а*, *бураˈки*, *гоˈрох*, *ˈжолуд'і*,

каш|тани, *|липа*, *брос'т'*, *цв'іт з ва|кац'ії*, *|йагоди*, *|кол'за*, *фа|сул'і*, *кар|топл'і гни|л'і*, *бара|бол'а*, *кар|тошка*, *лушпайоч|ки*, *|губи*, *|риба*, *мо|л'уски*, *|раўлики*, *ко|ти*, *пси*, *|кон'і*, *во|рони*, *жом*, *пампуш|ки*, *млин|ц'і*, *блин|ц'і*, *бл'і|ни х|ронов'і*, *|боршч*, *суп*, *ко|л'іш*, *балан|да*, *|каша з шчи|риц'і*, *чу|реки*, *|боўт'анка*: *Було / та|ке шо ў л'у|дини ў |ж'інки ў|мерла ди|тина / і |ж'інка пору|бала йі|йі / пок|лала ў |д'іжку і ва|рила і |йіла то* ***м|н'асо з ди|тини*** */ бо ди|тина ў|мерла // |йіли |****кон'і*** *|тоже / та|ки* ***пси*** *|йіли / |даже* ***со|бак*** *не |було / ло|вили со|баки /* ***во|рони*** *ло|вили / |тоже |йіли |лу'ди / пси |йіли |л'уди / не |було ни|чого і недо|род буў / і заби|рали ўс'о // |л'уди |йіли* ***тра|ву*** */ бо голо|доўка |була / хто маў ш'е т|рошки / клаў* ***фа|сул'і*** *то хто ш'е м'іг / то хо|диў у|ден' і |порпаў фа|сул'і і |йіли си|р'і // |дуже т'аж|ке / т'аж|ке |дуже жи|т'а |було //* [ППС, 133].

Людина живе в просторі й часі, а тому номінації цих осей буття активно представлені в кожному аналізованому тексті (докладніше див.: [4]).

Лексико-семантичне поле "голод" репрезентовано лексемами *|голод* (62 слововжитки), *голодо|мор* (23), *голо|доўка* (10), *б'і|да* (22), *гено|цид* (1) та їхніми прикметниковими й дієслівними дериватами: *го|лодний* (10), *голоду|вати* (7), *б'іду|вати* (8), *б'і|дити* (2): *це буў |голод / |холод / б'і|да / а|ле |л'уди бу|ли |мужн'і / д|ружн'і / допома|гали о|дин о|дному // ўс'ім хо|т'ілос'а |жити //* [ППС, 51]. Формують ці лексеми і вільні словосполучення: *|жити |голодом*; *з|нати |голод*; *з |голоду |пухли і ўми|рали*; *з |голоду спу|хали*; *|мерти з |голоду* , *по|мерти з |голоду*, *з |голоду за|гинути.* Прикметно, що в корпусі вербалізаторів поняття "голод" не зафіксовано лексем *лихо*, *горе*. Функціонування в цьому номінативному ряді лексеми *б'і|да* зумовлене тим, що основний вербалізатор поняття – лексема *голод* – у корпусі аналізованих текстів уживається здебільшого в другому з трьох лексичних значень, кодифікованих у літературному ідіомі: 1) гостре відчуття потреби в їжі, сильне бажання їсти; тривале недоїдання через відсутність їжі; 2) відсутність або гостра нестача хліба та інших продуктів харчування з певних причин у населеному пункті, районі, країні тощо; 3) *перен.* гостра нестача чого-небудь украй необхідного [7, 113–114]: *вес' хл'іп ў ўс'іх позаби|рали / і йа|кис' |коло |бабц'і м'і|шок два три бу|ло хл'іба / позаби|рали / з горш|к'іў повит|рус'ували / те ї |****голод*** *//* [ППС, 39].

В аналізованому корпусі текстів, що репрезентує буття українців у І пол. ХХ ст. – період Радянської України часів Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр., частовживаними є назви реалій, характерних для тієї епохи (т. зв. лексичні маркери епохи). Вони концептуально репрезентують час, а паралельно ще й характеризують дійсність – за політичним устроєм, за способом життя людей: *піч*, *клуня*, *жорна*, *віз*, *плуг*, *підвода*, *пуд*, *хліб*, *горщик*, *коні*, *карточка*, *активісти*, *куркуль*, *розкуркулити*, *колективізація*, *колгосп*, *емтеес*, *революція*, *радянська влада*, *репресірувати*, *трудодень*, *день уштруду*, *комуніст*, *комуняки-міліціонери*, *комісія*, *енкаведе*, *бригада*, *комітети незаможніх*, *голодовка: Т'ії заби|рали ўс'о / паш|н'у заби|рали / ше з* ***груш|к'іў*** *вит|руйували / і |мус'іў |бути* ***голодо|мор*** *// заби|рали го|дежу / заби|рали ўс'о / та|к'і т'і / кот|р'і ўже бу|ли слу|жили при |цему і во|ни заби|рали / бо |нав'іт'і ў нас |мого |тата бу|ло дв'і* ***дес'а|тин'і зем|л'і|*** *бат'ко даў п|риданого |мам'і // |тато не хт'іў іти ў* ***кол|госп*** */ во|ни заг|нали кол|госпу і |вижали це |жито / заб|рали //* [ППС, 32].

Опис життя неможливо створити без дієслів зі значенням життєдіяльності: *люди |жили*, *ро|били*, *б'іду|вали / б'і|дили*, *|пухли*, *голоду|вали*, *ішл|и по |миру*, *іш|ли ў кол|госп*, *пропа|дали*, *поми|рали*, *ўми|рали*, *спа|салис'а*, *|вижили.*

Натомість людей *обди|рали*, *роскур|кул'ували*, *р'епр'е|с'ірували*, *заби|рали*, *на|логами опкла|дали*, *гни|дали*, *гно|били*, *гнуз|дали*, *с ха|т'іў вига|н'али*, *ў кол|госп го|нили*, *арешту|вали*, *в'ідп|равили на буд'іў|ництво Б'ило|морс'кого ка|налу: ха|пали / б|рали на п'ід|води / ви|возили і ки|дали п|рамо |насипом ў ка|гати / бо во|ни ў|мерш'і ли|жали там / і за|копували //* [ППС, 59].

На морфологічному рівні традиційно спостерігаємо в кожному тексті вживання кількісних, порядкових числівників для позначення року, віку, кількості осіб у родині. Натомість сприймання навколишніх явищ у кількісному вияві мовці вербалізують почасти і за допомогою іменників, прислівників: *а ў нас тут |* ***пачками*** *на|род пропа|даў // да // а то спец'і|ал'но бу|ло з|роблено // йак недо|род / хаї| буде недо|род / то |нашо гет'ў бу|тилку хто на|сипле чи ў горш|чок йа|кий там / то витра|сали / заби|рали* ***до кап|йа*** *ўс'о / ўс'о заби|рали* ***под чис|ту****! //* [ППС, 17].

В описах пережитих бід інформанти активно послуговуються прислівниками, що позначають ступінь вияву

ознаки, дії: ***дуже***: *Ў ˈнашому сиˈл'і Гороˈдишче / коˈлис' в'ін буў Воїˈн'ачин / буˈла голоˈдоўка ў нас ў тˈриц'іт' тˈрет'ому ˈроц'і // ˈ**дуже** баˈгато л'уˈдеї ўміˈрало // буˈли ˈ**дуже** баˈгато поˈрожн'іх ў ˈнашому сиˈл'і хаˈт'іў / гаˈле буˈли наˈпухш'і ˈл'уди / ўміˈрали ў хаˈтах //* [ППС, 59]; ***тяжко***: *Голоˈдоўка йак буˈла // ˈл'уди ˈпухли ˈ**т'ажко** //* [ППС, 93]; ***чуть***: *В'ін гет' / гет' з горшˈк'іў витˈрушуваў // хто схоˈвайе ў ˈгоршчик **чут'** пашˈн'і / воˈни витˈрушували і забиˈрали / т'і актиˈв'істи // і забиˈрали гет' таˈко с:криˈн'іў / у ˈкого буˈли / йаˈка гоˈдежа буˈла / ўс'о забиˈрали* [ППС, 34].

Більшість інформантів в автобіографічних текстах використовують прислівники ***тяжко***, ***тяжело***, ***страшно*** для оцінки свого життя: ***т'ажеˈло*** */ ˈдуже буˈло **т'ажеˈло** // ну ше ˈвижили // ше жиˈв'і до йаˈких пор / ˈБоже м'ії // **т'аˈжоле** ў'рем'а буˈло / таˈке **т'аˈжоле** / шо не ˈмона ˈвисказати //* [ППС, 105]; *ˈдужи ˈбуло **т'ажˈке** ў'ремн'а / ˈ**т'ажко**ˈ було ˈжити ˈдуже / ˈдуже **т'ажˈке** ў'рем'н'а ˈбуло / невозˈможно ˈбуло / ˈ**т'ажко**ˈ жити ˈбуло ˈдуже* [ППС, 132]; *ˈдужи **стˈрашно** ˈбуло каˈзали / ˈдуже буˈло **стˈрашно** / тоˈму шо ˈдуже буˈло ˈ**т'ажко** //* [ППС, 56].

У діалектному дискурсі спостерігаємо накладання ситуації-теми і ситуації реального спілкування [3, 6], а тому, розповідаючи про колишнє життя, мовець паралельно з дієсловами минулого часу вживає дієслівні форми теперішнього або й майбутнього часів: *То ˈл'уди ц'і **ваˈл'алис'** / то там **ў'мерло** / то там **ў'мерло** // то тоˈд'і **д'ї'журили** ц'і п'іˈводи / тут по шл'аˈху **д'ї'журили** // ˈПисар'іўка / в'ід Шˈч'іток до Соˈкиринец' / а Соˈкиринц'і до Комаˈрова / оˈтак **дїˈжурили** / **забиˈрали** ц'іх л'уˈдеї по соˈш'і // а Шˈч'ітки до Хутоˈр'іў / а Хутоˈр'і до тих Хутоˈр'іў / до ˈВ'інниц'і / теї **забиˈрали** // теї **позабиˈрайут** / ˈйаму **ˈвикопайут** туˈто / туˈто цˈвинтар буў / оз'ˈдо ˈколо ˈцеркви / де ˈзараз ˈдач'і подаˈвали // теї так ˈ**викопайут** ˈйаму / теї **привиˈзут** п'ідˈводойу / **пере**ˈ**кинули** / **пере**ˈ**кинули** / **заˈсипали** / теї //* [ППС, 42].

Прикметно, що план майбутнього часу не представлено в аналізованих текстах традиційними граматичними формами, натомість спостерігаємо вживання наказового або умовного способів дієслова в значенні майбутнього часу дійсного способу: *Шоб ви йоˈго / шоб вам у с'н'і не сˈниўс'а цеї голодоˈмор //*

[ППС, 96]; *І даї ˈБоже / шоб ˈцего не поўтоˈр'алос'а // ˈбуд'те здоˈров'і //* [ППС, 123]; *Йа не хт'іў би / шоб ˈворог м'ії проˈжиў так йак йа проˈжиў своˈйі диˈт'ач'і роˈки / і шоби моˈйі ўˈнуки і пˈраўнуки не зˈнали такˈого / йак йа переˈжиў //* [ППС, 131].

Автобіографічна розповідь засвідчує постійні перемикання часових зрізів, найчастіше від минулого до теперішнього. Із цією метою мовці активно вживають антонімічні пари прислівників часу ***колись-тепер***: *ˈжито буˈло на гоˈрод'і / поᵘс'ійали куˈсочок ˈжита / а то // і ше / ше воˈно не досˈп'іло ˈдобре / і ˈмама цеˈво / п'іˈдут наˈр'іжут ˈтого коˈлос':а / коˈлос':а / і се боᵘршˈчу / бо* ***коˈлис' / теˈперки*** *таˈке ˈпан'ство / шо не йіˈд'ат таˈкого / о // і заˈпарат / і се ˈборшч ми вариˈмо с:им // воˈно / зˈнайете / прогˈрайе / о / а ше тˈрохи ˈц'ого квасниˈчок / бо ше ˈйаблук не буˈло // квасниˈчок / і се так ваˈрили ми то ˈборшч // страˈдали ўс'о наˈрод / ўс'о наˈрод //* [ППС, 16]; ***перше-тепер***: *бо* ***ˈперше*** *на гоˈр'і ўс'о склаˈдали / а* ***теˈпер*** *ўже ˈмайут ... де сˈтавити ўс'о //* [ППС, 53]; ***тепер-тоді***: *п'іˈшли до суˈс'ітки / воˈна ˈдала йім бураˈка / ˈзам'ісц' йак* ***теˈпер*** *ˈсахар / а* ***тоˈд'і*** *буˈрак таˈкиї ˈб'ілиї // воˈни тˈрошки ˈз'іли і поўмиˈрали ў ˈнейі ў ˈхат'і / о //* [ППС, 68].

Виразною особливістю автобіографічних текстів на синтаксичному рівні є повтор – багаторазове відтворення різних лінгвістичних одиниць: слів, словосполучень, речень. Він бере участь у здійсненні локальної (зв'язність лінійних послідовностей у тексті, насамперед речень і більших одиниць, наприклад надфразної єдності, абзацу) та глобальної зв'язності (те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішню цілісність) [6, 56]. Повтор, на думку І.А. Синиці, виконує дві основні функції – структурноорганізуючу, функцію зв'язку (нейтральне використання мовних одиниць): *І це* ***зроˈбиў голодоˈмор Сˈтал'ін*** *// йа буˈла ў Полˈтав'і / йа полˈтаўка саˈма // у нас уроˈжаї буў / а в'ін позабиˈраў ˈнав'іт'йаˈка ˈбаба буˈла ˈдушча / пшеˈнички наˈсипала / схоˈвала / то в'ін повисиˈпаў //* ***голодоˈмор зроˈбиў Сˈтал'ін*** *//* [ППС, 97] та стилістичну (емоційно-експресивне вживання): *Дес' ˈтато д'іˈстали муˈки кукуˈруз'анойі / таˈкойі / стаˈра ˈхата ўˈнас буˈла // кукуˈруз'анойі муˈки те ˈтам поˈклали дес' // воˈна пробˈралас'а у в'іˈкно і забˈрала ту муˈку / ўкˈрала //* ***ˈголод не не даˈваў ˈжити // ˈголод не даˈваў ˈжити*** *// а поˈтом уже ... заˈчали / ўже тˈрохи сˈтало ˈлегше /*

ўже за|чали то|го / ми ўже пост|ройілис' // ўже по|том |сорок |с'омий |р'ік / ўже то б'іду|вали / бо с|тройіли |хату / бо та ста|ра бу|ла |хата // [ППС, 15].

Найчастіша теза автобіографічних текстів – спогадів подолян про голодомор – це аномальність цього явища, яка простежується в низці деталей. Головним порушенням норми є відсутність звичної їжі: *Н'і|чого не бу|ло // бура|ки не ўро|дили / ка|пуста і д|руг'і там |овоч'і |тоже / не бу|ло н'і|чого //* [ППС, 129], уживання в їжу недопустимих за звичних умов продуктів: *|Йіли |липу / шча|в'ій / хр'ін // бл'і|ни та|к'і х|ронов'і пек|ли / о // ли|пу |терли / йак брун'|ки |липов'і //* [ППС, 125], канібалізм: *|Йіли т|рупи / |йіли л'у|деї //* [ППС, 128], спланованість цього явища через вилучення продуктів харчування: *А пра|в'іт'ел'і |робл'ат'не|добре // ў три|ц'ат'і ро|ки са|м'і |вин':і |тоже так |само / Ро|с'ійа |вин:а / бо во|на х|т'іла Укра|йіну з|нишчити // ўс'о зер|но з|везли / ў |море пото|пили / а |л'уди ос|талис'а го|лодн'і //* [ППС, 125].

Усі ці конститутивні елементи явища "голод" звучать розрізнено в кожному проаналізованому діалектному автобіографічному тексті, проте унікальні мовотворчі якості діалектоносія та мудра індивідуальна інтерпретація власного життєвого досвіду породжують мікротексти, у яких ословлено кожний зазначений вище фрагмент: *б'і|да |дуже т'аж|ке ў|рем'н'а |було / невоз|можно |було / |т'ажко |жити |було |дуже // |було / та|ке шо ў л'у|дини ў |ж'інки ў|мерла ди|тина / і |ж'інка пору|бала йі|йі / пок|лала ў |д'іжку і ва|рила і |йіла то м|н'асо з ди|тини / бо ди|тина ў|мерла // |йіли |кон'і |тоже / та|ки пси |йіли / |даже со|бак не |було / ло|вили со|баки / во|рони ло|вили / |тоже |йіли |лу'ди / пси |йіли |л'уди / не |було ни|чого і недо|род буў / і заби|рали ўс'о // |л'уди |йіли тра|ву / бо голо|доўка |була //* [ППС, 133].

Екстремальність ситуації голоду зумовлює виправдання порушення усталених звичаїв і норм поведінки. Голод – це час, коли прощається невиконання релігійних звичаїв, зокрема поховальної обрядовості: *Ви|возили ў|мерших п'ід|водами // набе|ре на п'ід|воду чи д|войе / чи т|ройе там / за|йіде на |вулиц'у / хто там йо|го ўже поп|росит' / не з|найу // теї |викопайут' |йаму / теї за|копуйут ... / н'і|кого // так / |викопали ї за|кидали // і н'іх|то не п|лаче / і н'іх|то не |варе їм го|б'ід'іў / не спраў|л'айе йім |ц'ого |похорону // це так хо|вали*

ў голо|довку / л'у|деї // ве|зут' уже / ве|зут' он|до п'ід|водойу! // таї приви|зут / таї |йаму йід|ну |викопайут / таї за|кидайут чи двох / чи трох у т'ії |йам'і // ни ўби|райут йіх / н'і|чого // ої |Господи! // [ППС, 86]. Біблійна заповідь "Не кради!" нівелювалася задля виживання: *Ше |помн'у / шо не було шо |йісти / а за се|лом буў ка|гат // ко|лис' бара|бол'а бу|ла і во|на по|мерзла / ну кул|госпна // і |л'уди ту|ди хо|дили і рос|копували ц'у // ну во|на пог|нила та бара|бол'а //* [ППС, 44]. Крадіжки виправдовувалися: не каралися, а, навпаки, прощалися: *Во|ни хаз'айу|вали / ў них ше бу|ло шос'йісти / |али ўно|ч ˙і прийш|ли раз та|к'і |вурки / бо то не |л'уди бу|ли / |вит'агнули те|л'а / ї пот'аг|нули йо|го ў |жито / по|вели ї там |мама // со|с'іди // ї там |мама п'іш|ли // і їдут / а|ле |ж'інка йо|го та ї |кажи / |Ган'а / не ї|ди |туди // ти ж бач / шо во|ни з об|р'езви / во|ни ж те|бе ўбйут / не їди ту|ди // |мама ў|з'али та ї вер|нулис'а // а|ле проїш|ло / |с'іл'ки там проїш|ло / дв'і ни|д'іл'і / та ї ўже те м|н'асо ми|нулос'а / шо во|ни те ти|л'а заб|рали / |з'іли // при|ходе та |ж'інка та ї / |Ганечко / даї моло|ка по|пити // ўже ў |нейі / ў |тейі |ж'інки / |ноги по|пухли / |руки // |мама |кажут / не |варто |дати / но ти ж не |вин:а / ти ж не т'аг|нула // |мама |дали / йі|йі на|л'али / |дали с:о|бойу |того моло|ка / а|ле ўс'о рам|но во|на та|ке ї не |вижила / бо бо та|к˙і бу|ли ро|ки / шо не |було шо |йісти / та ї во|на по|мерла //* [ППС, 56].

Отже, проаналізовані автобіографічні тексти подолян мають низку схожих сюжетів та мотивів, що перетворює їх на один великий метатекст, у якому різними голосами озвучений той самий сюжет – вимирання з голоду українського селянина протягом 30-х та повоєнних 40-х років. Основними засобами вербалізації диктумного змісту є переважно одиниці всіх мовних рівнів.

1. *Волошина С.В.* Автобиографический рассказ как объект лингвистического исследования // Вестник Томского государственного университета. № 308. 2008.

2. *Волошина С.В.* Речевой жанр автобиографического рассказа в диалектной коммуникации: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Томск. 2008.

3. *Гольдин В.Е.* Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии: автореф. дисс. … докт. филол. наук. Саратов. 1997.

4. *Гороф'янюк І.В.* Мовні засоби реалізації просторово-часового континууму в діалектному тексті // Мовознавчий вісник. Вип. 18. 2014.

5. *Кубрякова Е.С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. М. 1995.

6. *Синиця І.А.* Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту // Мовознавство. № 2–3. 1994.
7. *Словник* української мови: в 11 т. Т. 2. К. 1971.

ППС "*Палає* пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця. 2014.

LIFE OF PODILLIA PEOPLE IN THE LIGHT OF LANGUAGE (BASED ON AUTOBIOGRAPHICAL TEXTS)

The article analyzes the dialectal texts based on narratives of 37 Podillia representatives. These texts are autobiographical memories of the past about the famine in 1932–1933 and 1946–1947. The lexical, morphological and syntactical means detected in texts have been characterized.

ГРИМАШЕВИЧ Галина Іванівна
(*Житомир*, *Україна*)

Варіантність прислівника в діалектному тексті

Варіативність – одна з важливих проблем сучасної лінгвістичної науки. Загальнотеоретичні аспекти варіантності порушено в працях як зарубіжних, так і українських лінгвістів: О. Ахманової, Є. Бартмінського, В. Виноградова, Б. Гавранека, Е. Косеріу, О. Курило, В. Матезіуса, О. Пєшковського, Е. Сепіра, В. Солнцева, Ф. де Соссюра, Ф. Філіна, Р. Якобсона та інших, що свідчить про те, що проблема варіантності в лінгвістиці не є новою, хоча передовсім її порушували мовознавці-лексикологи, які працювали над розв'язанням питання тотожності слова і в дослідженнях яких зазначено, що варіанти – різновиди (модифікації) однієї й тієї ж лексичної одиниці.

Натомість упродовж останніх десятиріч зріс інтерес мовознавців, зокрема й українських (І. Вербовської, І. Вихованця, Л. Гнатюк, К. Городенської, Н. Діденко, А. Загнітка, Т. Коць, А. Мойсієнка, В. Семиряк, Г. Стрельчук, Л. Шевченко, І. Царалунги, В. Юносової та ін.), до проблем морфологічної варіативності, хоча переважно їхні дослідження пов'язані з аналізом варіантних форм змінюваних слів. Водночас проблема варіативності діалектних одиниць різних рівнів перебуває в полі зору Н. Глібчук, І. Глуховцевої, Г. Кобиринки, Г. Мартинової, Л. Осташ, Р. Осташа, Б. Пристая, В. Ужченка та ін.

Зауважимо, що в лінгвістиці відоме різне потрактування термінів на позначення мовної варіантності, найпоширенішими з яких є варіантність, варіативність, варіант, варіювання. Як зауважує О. Тараненко, варіанти мовних одиниць – видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонетичний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності [6, 62]. Н. Діденко вважає варіантність однією з форм мовного динамізму, яка демонструє складну, об'єктивно вмотивовану діалектичність стабільного і змінного, що визначає конкретні шляхи розвитку мови [4, 5], у нашому випадку – розвитку діалекту.

Предметом нашого розгляду є варіантність спільнокореневих прислівників, зафіксованих у діалектному тексті, який репрезентує говіркове мовлення жителів одного поліського населеного пункту. Вибір діалектного тексту як одиниці, у якій функціонують варіанти прислівників, зумовлений тим, що саме в процесі зв'язного, тим паче діалектного, мовлення людина вживає низку варіантів слів, навіть не задумуючись над цим, оскільки спонтанно розповідає про ті чи інші події. Водночас у лексикографічних виданнях варіативні одиниці здебільшого позбавлені текстового оточення інших класів слів, тому важко простежити варіанти лексем, особливо незмінюваних класів слів, у словниках, хоча в більшості сучасних діалектних лексикографічних видань такі варіанти вже представлені. Зазначене вище ще раз підтверджує думки діалектологів про важливість дослідження мовних одиниць різних рівнів саме в діалектному тексті, бо діалектні тексти – реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови [3, 15], великі діалектні тексти є об'єктивним джерелом вивчення акцентуаційного, фонологічного, фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів мови, дають змогу засвідчити діалектне явище в системі й простежити всі закономірності його функціонування [2, 5–6].

Джерелами нашого дослідження слугували опубліковані записи зв'язного діалектного мовлення редуктивної говірки с. Машеве Чорнобильського району. Вибір саме цих діалектних текстів зумовлений тим, що вони репрезентують говіркове мовлення одного населеного пункту, водночас тут можна простежити різний ступінь варіативності адвербіативів в ідіолекті кожного носія говірки. Зазначимо, що варіативність прислівників розглядаємо з позиції синхронії, оскільки об'єктом дослідження є варіативні одиниці, які функціонують в одну епоху й в одному діалектному соціумі. Крім того, зауважимо, що аналіз варіативності на матеріалі прислівників значно відрізняється від розв'язання цієї проблеми щодо змінних класів слів, які мають парадигми роду, числа, відмінка, часу, особи тощо і в яких варіативність є більш виразною, видимою, природною, цілком закономірною. Водночас саме діалектний текст дає підстави констатувати, що й незмінювані класи слів,

із-поміж них і прислівники, у діалектному мовленні набувають значної кількості варіантів.

З огляду на статус прислівника як незмінюваної частини мови серед зафіксованих діалектних варіантів виділяємо насамперед фонетичні (здебільшого не пов'язані з чергуванням звуків), оскільки відзначаємо низку утворень із різним фонетичним наповненням, які вельми часто функціонують у мовленні одного діалектоносія. Крім того, кількість фонетичних варіантів адвербіатива може сягати 5–7 модифікацій: *по'то^{у}м* [ГСМ 1, 16][1], *'поти^{і}м* [ГСМ 1, 16], *по'ту^{о}м* [ГСМ 1, 16], *пу^{о}'то^{у}м* [ГСМ 1, 62]; *^{о}т'цул'а* [ГСМ 1, 18], *от'ц'ул'а* [ГСМ 1, 100], *'ц:ул'а* [ГСМ 1, 34]; *с'огон'е^{і}*, *с'о'годні^{е}* [ГСМ 1, 150], *с'е'гон':е* [ГСМ 1, 312], *с'о'гон':е* [ГСМ 1, 322], *'с'он':і^{е}* [ГСМ 1, 164], *'с'одні^{и}* [ГСМ 1, 166], *с'о'гон'і^{е}* [ГСМ 3, 209]; *зноў* [ГСМ 1, 16], *із'ну^{о}ў* [ГСМ 1, 36], *із'но^{у}ў* [ГСМ 1, 65]; *сед'но*, *с'ед'но* [ГСМ 2, 258], *с'од'но* [ГСМ 2, 260], *ўс'ед'но* [ГСМ 2, 260]; *те'пер* [ГСМ 2, 94], *т'е'пер* [ГСМ 2, 96], *т'е'пер'* [ГСМ 2, 32], *ц'е'пер* [ГСМ 2, 226], *т'е'пер'а* [ГСМ 2, 92], *от'е'пер* [ГСМ 2, 126І], *те'перека* [ГСМ 2, 102], *т'е'пер·і^{и}ка* [ГСМ 2, 190], *т'е'перека* [ГСМ 2, 66]; *тог'ди^{і}* [ГСМ 1, 18], *то'ди^{і}* [ГСМ 1, 32], *тоді^{и}* [ГСМ 1, 42]; *'очи^{і}н'* [ГСМ 1, 20], *'очі^{и}н'* [ГСМ 1, 20], *'оч'е^{і}н'* [ГСМ 1, 42], *'очем-то* [ГСМ 1, 32], *'очи^{і}н'-то* [ГСМ 1, 112]; *ка^{о}'лі^{и}с'*, *ко'лі^{и}с'* [ГСМ 2, 142], *ко'ли^{і}с* [ГСМ 2, 232], *ко'л'іс'* [ГСМ 2, 234], *ко'лі^{и}з'* [ГСМ 1, 150]; *із'разу* [ГСМ 1, 14], *з'разу* [ГСМ 1, 16]; *попе'ру^{о}д* [ГСМ 1, 76], *попе'род* [ГСМ 1, 80]; *но^{а}'заўтра* [ГСМ 1, 62], *но'заўтре* [ГСМ 1, 80], *но'заўтр'е* [ГСМ 1, 90]; *посл'і^{е}*, *'посл'е^{а}* [ГСМ 3, 210], *у'посл'і^{е}* [ГСМ 1, 86]; *осто'рожно*, *сто'рожно* [ГСМ 3, 214]; *ког'да-то* [ГСМ 1, 42], *ко'да-то* [ГСМ 1, 42]; *ні^{и}г'д'е* [ГСМ 1, 58], *н'і'д'е* [ГСМ 2, 82]; *уруш'ну* [ГСМ 1, 238], *уруч'ну* [ГСМ 2, 240]; *інт'е'ресно* [ГСМ 1, 148], *онті^{и}'ресно* [ГСМ 1, 160]; *специ^{і}'йал'но* [ГСМ 1, 172], *спеці^{и}'йал'но* [ГСМ 1, 172] та багато ін. Представлені приклади демонструють різноманітні фонетичні варіанти прислівників, які загалом виявляють фонетичні особливості середньополіського діалекту, водночас відрізняються наявністю / відсутністю вставних /

[1] Наприклад, у мовленні інформанта Горбаченка Василя Калениковича, матеріали від якого записані на с. 15–123 першої книги, відзначаємо найбільшу кількість різних видів варіантних форм прислівника (понад 60), що зумовлено обсягом записаного діалектного тексту та рівнем освіти діалектоносія (він зовсім не ходив до школи).

приставних звуків, демонструють явища асиміляцій, окання / акання, палатальності / велярності приголосних тощо. Крім того, відзначаємо низку так званих усічених (скорочених) варіантів адвербіативів, наявність яких, очевидно, зумовлена законом мовної економії та темпом мовлення інформанта; у деяких фонетичних варіантах спостерігаємо вплив білоруської мови (*дз'ес'* [ГСМ 1, 220], *дес'* [ГСМ 1, 30]; *т'е'пер'* [ГСМ 2, 32], *ц'е'пер* [ГСМ 2, 226]). У мовленні діалектоносіїв спорадично функціонують також фонетичні варіанти прислівників у формі компаратива: *бо^{у}л'ш* [ГСМ 1, 260], *бол'ш* [ГСМ 2, 226]; *'раньше* [ГСМ 1, 318], *'ран'ше* [ГСМ 2, 44], *'ранше* [ГСМ 1, 318] тощо.

Зазначимо, що в досліджуваних текстах фіксуємо низку фонетичних варіантів прислівника з початковими [у], [ў], які, на відміну від літературної мови, де вони сприяють милозвучності, в діалектному мовленні зовсім не пов'язані з евфонією, оскільки представлені в будь-якому фонетичному оточенні: *уно'чі^{и}*, *ўно'чі^{и}* [ГСМ 3, 209]; *'ўн'і^{и}'зу*, *уні^{и}'зу* [ГСМ 3, 211], *ўздоўж*, *уз'доўж* [ГСМ 3, 212]; *у'дома*, *ў'дома* [ГСМ 3, 212]; *ў'ранци^{і}* [ГСМ 1, 338], *у'ранци^{і}* [ГСМ 1, 342]; *ўп'е^{а}'т'ох* [ГСМ 1, 326], *уп'е'т'ох* [ГСМ 1, 326] та ін.

Як зауважують мовознавці, морфологічні варіанти відрізняються, по-перше, наявністю різних формотворчих афіксів та парадигмою відмінювання (дієвідмінювання); по-друге, варіантністю граматичних категорій при змінній або незмінній формі слова, особливо на рівні роду, іноді числа [6, 63]. Оскільки прислівники належать до незмінюваних слів, у них спостерігаємо лише різноманітність формотворчих афіксів, передусім суфіксів, для утворення форм компаратива адвербіативів, напр.: *'бол'ейе* [ГСМ 1, 228], *бо'л'еї* [ГСМ 2, 216], *'бол'е* [ГСМ 2, 210], *'бол'ше* [ГСМ 1, 246], *бо^{у}л'ш* [ГСМ 1, 260]; *м'еніш^{ч}*, *'м'еніш^{ч}е* [ГСМ 1, 66], *'мен'шеї* [ГСМ 1, 114]; *'ран'ше* [ГСМ 2, 44], *ра'н'іше* [ГСМ 2, 92], *'ран'е* [ГСМ 2, 158], *ро'ні^{и}ш·е^{ї}* [ГСМ 1, 202], *'ранчеї* [ГСМ 1, 344]; *дал'ш* [ГСМ 1, 212], *'дал'ше* [ГСМ 1, 240], *'дал'еї* [ГСМ 1, 296], *'дал'і^{и}ї* [ГСМ 2, 128]; *'луч:е* [ГСМ 2, 22], *'луч:ей* [ГСМ 1, 24] та низка інших.

Словотвірні варіанти розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні [6, 63]. І. Вербовська, розв'язуючи проблему словотвірної синонімії та словотвірної варіантності прикметника в українській мові, спираючись

на різні теорії про морфемне варіювання, зокрема на погляди І. Ковалика, А. Грищенка, Н. Клименко, Є. Карпіловської, словотвірні варіанти визначає як спільнокореневі похідні, утворені за допомогою вільних варіантів або за допомогою аломорфів, водночас зазначаючи, що невід'ємним параметром дериваційної варіантності є тотожна лексична і словотвірна семантика компонентів пари [1, 5], з чим ми цілком погоджуємося. Словотвірних варіантів загалом у досліджуваних текстах виявлено чимало, незважаючи на статус прислівника як незмінюваної частини мови, водночас відзначаємо здатність адвербіативів утворювати дериваційні варіанти за допомогою невеликої кількості афіксів, причому словотвірних варіантів набувають насамперед прислівники місця та часу, рідше – способу дії завдяки додаванню здебільшого суфіксів чи постфіксів, рідше – префіксів: *у'доўж*, *заўдоўж'кі*, *доўжі'нойу* [ГСМ 3, 221]; *'ну^{о}ч:у*, *уно'чі^{и}* [ГСМ 3, 209]; *'п'е^{і}шки^{і}* [ГСМ 1, 20], *п'е^{і}ша'ка* [ГСМ 1, 20]; *'зарез*, *'зарезко* [ГСМ 3, 210]; *з'молоду*, *із'молоду* [ГСМ 3, 210]; *ко'л'і-'н'ебуд'*, *ко'л'іс'* [ГСМ 3, 211]; *там*, *'тамака* [ГСМ 3, 212]; *'гордо*, *горд'лі^{и}во* [ГСМ 3, 214]; *'раптом*, *роп'тово* [ГСМ 3, 216]; *о'гулом*, *о'гул'но* [ГСМ 3, 216]; *'рачкі^{и}*, *ноко'рачкі* [ГСМ 3, 219]; *ноўмо'н'ак*, *ноўмон'кі^{и}* [ГСМ 3, 219]; *пуд'рад*, *пудре'ди^{і}* [ГСМ 3, 220]; *те'перака* [ГСМ 1, 16], *те'пер* [ГСМ 1, 16]; *на^{о}'зад* [ГСМ 2, 140], *ўзад* [ГСМ 2, 142]; *'дома*, *'удома* [ГСМ 3, 212]; *но'л'ево*, *ў'л'ево* [ГСМ 3, 212]; *ноп'раво*, *ўп'раво* [ГСМ 3, 212]; *н'ено'жерліво*, *об'жерліво* [ГСМ 3, 216]; *'йакос'* [ГСМ 1, 158], *йак-ні^{и}'буд'* [ГСМ 1, 162]; *напри^{і}'мерно* [ГСМ 2, 234], *напрі'мер* [ГСМ 2, 236]; *'рано*, *зо'ран'ше* [ГСМ 3, 210]; *кос'а^{е}'ка*, *наўко'с'ак* [ГСМ 3, 2218], *в'ес'нойу*, *нов'ес'не^{і}* [ГСМ 3, 209] та низка інших.

Водночас зауважимо, що представлений матеріал демонструє також комбінаторні варіанти адвербіативів, які розрізняються кількома ознаками: *строш'не* [ГСМ 1, 66], *ст'рашно* [ГСМ 1, 82]; *ба^{о}'гато*, *бого'т'ушчо* [ГСМ 1, 140]; *'ранчеї* [ГСМ 1, 344], *ран'шей* [ГСМ 1, 160]; *по'ка* [ГСМ 1, 132], *'покул'* [ГСМ 1, 132]; *'даром*, *до'ремно* [ГСМ 3, 219] тощо, причому насамперед спостерігаємо функціонування акцентуаційно-фонетичних, фонетично-формотворчих, фонетично-словотвірних модифікацій прислівника.

Отже, дериваційна варіантність прислівників пов'язана з варіюванням морфеми в спільнокореневих словах, вільній за-

міні однієї морфеми іншою, використанням у тій самій ситуації мовлення різноманітних словотвірних варіантів-дублетів, які мають однакову семантику. З-поміж зафіксованих словотвірних варіантів переважають суфіксальні та постфіксальні варіанти прислівників, рідше – префіксальні та префіксально-суфіксальні; усі вони демонструють багатство діалектного словотворення.

Зауважимо, що серед словотвірних майже не відзначено варіантів (крім одного: *ту'да-с'у'да* [ГСМ 2, 134], *с'у'да-ту'да* [ГСМ 1, 236]), які відрізняються порядком компонентів, що насамперед мали б спостерігати в адвербіативах-юкстапозитах, оскільки такі прислівники функціонують спорадично й використані в усталеному порядку розташування їхніх компонентів: *кр'ест-'накр'ест* [ГСМ 1, 240], *'перво-'наперво* [ГСМ 1, 182], *бу^{о}л'ш-м'ени* [ГСМ 1, 86], *с'у'ди^{і}-ту'ди^{і}* [ГСМ 1, 192], *'ні^{и}шком-'ті^{и}шком* [ГСМ 3, 216] тощо. Крім того, не зафіксовано словотвірних варіантів прислівників зі зменшено-пестливими суфіксами, оскільки такі демінутивні утворення в мовленні інформантів відзначені лише спорадично й, на нашу думку, залежать від ідіолекту носія; прислівників зі згрубілими суфіксами не зафіксовано зовсім.

Отже, варіантність прислівників спостерігаємо в мовленні всіх інформантів, матеріали від яких представлено у виданні "Говірка села Машеве Чорнобильського району", хоча варто відзначити, що кількість варіантів прислівників залежить від ідіолекту носія говірки[2], тривалості його мовлення, оскільки спостерігаємо найбільшу кількість варіантів одного й того ж слова в найбільших за обсягом записах. Наші спостереження підтверджують думку Л. Осташ та Р. Осташа про те, що варіантність залежить від особистості мовця, його творчої індивідуальності, емоційного стану інформанта, тривалості розмови, умов бесіди [5, 155]. Аналіз варіантів адвербіативів із досліджуваного видання засвідчує, що більша кількість варіантів притаманна, крім зазначеного вище, інформантам із мінімальною освітою; водночас мовці з вищим рівнем освіти уникають (свідомо чи несвідомо) значної кількості варіантів, іноді називають спочатку виразний діалектний варіант й одразу ж схожий до літературного чи навіть літературний. Очевидно, зна-

[2] У записах мовлення Потапенко Ганни Данилівни [ГСМ 1, 352– 360] не відзначено жодного варіанта прислівника.

чна кількість варіантних утворень зумовлена ще й тим, що інформанти свідомо уникають повторення однієї й тієї ж форми, демонструючи в такий спосіб розмаїття своїх мовних засобів. Л. Осташ та Р. Осташ вважають, що діалектне розмовне мовлення дає змогу мовцеві почувати себе вільно при вираженні думок у різних ситуаціях і використовувати як спільні мовні надбання певного діалектного соціуму, так і власні творчі знахідки [5, 157]. Отже, варіантність морфологічних діалектних форм загалом і прислівника зокрема зумовлена зазначеними вище факторами, наявність чи відсутність яких призводить до збільшення / зменшення кількості модифікацій слова.

Водночас частотність уживання інформантом варіантних форм прислівників різна і залежить від розряду адвербіатива за значенням. Найбільшу кількість варіантів мають прислівники місця та часу, що зумовлено тематикою розповідей інформантів, оскільки вони подають інформацію про події, пов'язані з особистим життям, які відбувалися в певній хронології та в певному місці.

Найвищу частотність використання мають фонетичні та словотвірні варіанти прислівника від питомих основ, від запозичених їх відзначено набагато менше, як і самих прислівників з іншомовними коренями. Однією з причин появи фонетичних варіантних форм адвербіативів є близькість із білоруськими говірками. Крім того, на кількість варіантів впливає літературна мова та загальна освіта діалектоносія. Функціонування фонетичних, морфологічних варіантів діалектних прислівників іноді супроводжується змінами акцентів адвербіатива, тобто сприяє появі комбінованих варіантів прислівників. Використання діалектоносіями кількох паралельних форм прислівників є свідченням активності діалектного слово- та формотворення в царині прислівника, оскільки ця частина мови, незважаючи на давню історію становлення, й досі поповнюється новими діалектними елементами, наслідком чого є збагачення говіркового мовлення та поповнення діалектного лексикону новими утвореннями.

У діалектному мовленні різноваріантні форми прислівників функціонують паралельно, не заперечуючи й не виштовхуючи один іншого, а, навпаки, залежно від ситуації мовлення, підсилюючи вказівку на місце, час, причину, спосіб дії, про що свідчить паралельне вживання одним діалектоносієм під

час розповіді про ті самі події значної кількості варіантів прислівників.

Отже, варіантність прислівників у діалектному тексті є своєрідним виявом мовного паралелізму насамперед на граматичному рівні, сприяє виникненню значної кількості нових варіантних форм не тільки від проаналізованих нами спільнокореневих, а й різнокореневих адвербіативів, які в діалектному тексті перебувають у різних типах системних відношень (лексичних і граматичних), що й буде предметом дослідження в наступних наукових студіях.

1. *Вербовська І.Т.* Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови: автореф. дис. … канд. філол. наук. Львів. 2007.

2. *Говірки* Західної Полтавщини: Зб. діалект. текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

3. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

4. *Діденко Н.М.* Варіантність дієслівної парадигми у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII століття: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2013.

5. *Осташ Л., Осташ Р.* Варіантність у діалектному мовленні // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка. К. 2008.

6. *Тараненко О.О.* Варіанти // Українська мова: Енциклопедія. К. 2004.

ГСМ Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–3. К. 2003.

VARIATION OF ADVERB IN DIALECTAL TEXT

The variant forms (mainly phonetic and word-formation) of adverbs fixed in published spoken texts of reduced dialect coherent speech (Masheve of Chornobylsky district) were analysed in the article. Features and reasons of functioning, specificity of adverbative variant forms using in the idiolect of one dialect speaker and generally in speech of village inhabitants were found out.

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович
(*Київ, Україна*)

Інформаційний простір діалектного тексту

1. На кінець XX ст. в українській діалектології серед дослідницьких домінант виразно окресленими залишалися дескриптивні, лексикографічні та лінгвогеографічні праці. На цьому тлі записування, упорядкування та видання зібрань текстів усного мовлення носіїв діалектів ще не належало до кола пріоритетних завдань лінгвістів, лишалося здебільшого підпорядкованим практиці викладання діалектології в університетах. До видань невеликих зібрань діалектних текстів (далі – ДТ), здебільшого обсягом 1–2 с. з кожної говірки, часто долучали навчальні завдання для студентів, що зосереджувало їхню увагу на рисах виразних, насамперед диференційних стосовно літературного ідіому. Для потреб дидактики нерідко передруковували ДТ з давніших видань – початку і першої половини XX ст., які відтворювали особливості мовлення різних наріч, поєднуючи при цьому записи різної якості й неоднакових засад транскрибування текстів. Репрезентувати в діалектних текстах увесь український континуум як цілість (за винятком деяких говірок за межами України) вперше вдалося в 1977 р. у виданні “Говори української мови. Збірник текстів” [7]. Працю схвально оцінили діалектологи, проте вона традиційно мала ознайомлювальне спрямування, оскільки об’єднувала невеликі тексти, які не могли забезпечити розгортання на їх основі поважних системних досліджень різних структурних рівнів говірок. Та все ж праця давала загальне уявлення про просторову диференціацію континууму. Цей цінний досвід укладання текстотеки не став прикладом широкого наслідування. Після екологічної й гуманітарної катастрофи на Чорнобильській АЕС (1986 р.), коли постала проблема збереження інформації про архаїчні поліські діалекти, важливість яких для мовознавства та історії слов’янських мов і культур віддавна визнавалася незаперечною, почала формуватися нова аксіологія ДТ, осмислення їх широких джерелознавчих функцій. Адже відселення мешканців з ареалу середньополіських говірок, ураженого радіацією, а тому непридатного для даль-

шого проживання людей, означало руйнування, припинення існування природно сформованого діалектного ареалу. Лінгвістичні праці, насамперед атласи [АУМ; ДАБМ; 12], лексикон [11] та описові студії, подавали інформацію, обсяг якої не був достатнім, аби надалі забезпечувати потреби в нових емпіричних свідченнях про ці говірки. Швидке руйнування після 1986 р. частини центральнополіського ареалу як цілісного автохтонного мікроконтинууму, зокрема багатьох окремих говірок, що стало наслідком некомпактного (розпорошеного) розселення соціумів їхніх носіїв у кількох, часто віддалених між собою населених пунктах, унеможливило для багатьох колишніх говірок поповнення інформації про їхню структуру: для говірок поліщуків-автохтонів із Чорнобильщини існувало минуле, проте вже не було майбутнього.

2. Проблема забезпечення повноти інформації про структурні риси говірок зони обов'язкового відселення (пізніше для їх позначення усталилася назва *говірки Чорнобильської зони*) загострила увагу до текстів як можливого формату упорядкування й збереження інформації про діалекти. Задум створити фонд фонозаписів і діалектних текстів говірок Чорнобильської зони [9] згодом був реалізований, зокрема, у зібранні текстів [6]. Прикметна риса видання – зорієнтованість на презентацію кожної говірки значними за обсягами текстами, що на той час уважалися достатніми для докладного вивчення структури цих говірок. Досягнення повноти емпіричних свідчень про кожну говірку було оцінено як важливий крок у розумінні інформаційної цінності ДТ як лінгвального джерела, що невдовзі спричинило розгортання підготовки подібних текстових зібрань із різних зон українського діалектного континууму. Згодом з'явилося чотиритомне видання про одну говірку, в якому 1-й і 2-й томи презентують тексти усного мовлення [4]. Укладання нових зібрань ДТ нерідко супроводжувалося модифікацією завдань як на етапі записування діалектного мовлення, так і його графічного відтворення; тривало удокладнення транскрипції, було апробовано нові формати збереження текстів. В останнє десятиліття усталюється практика видання розлогих текстів, орієнтованих на створення надійної джерельної бази насамперед для різнопланових мовознавчих досліджень; до графічно відтворених текстів у низці видань додавано автентичні аудіозаписи.

Локальні зібрання аудіозаписів українського діалектного мовлення і ДТ дослідники дедалі частіше пов'язують не тільки з визначеними дослідницькими програмами, а й можливістю зберегти діалектне мовлення насамперед у записах – своєрідних статичних образах-фіксаціях його колишнього живого функціонування; наявність записів та формована позитивна аксіологія створення фоно- і текстотеки сприяють трансформації діалектного мовлення в художній чи своєрідний діалектно-художній дискурс (історіографію та осмислення цінності ДТ див.: [1; 10]).

Закономірно, що увага до діалектного мовлення у зв'язку з діалектною текстографією – підготовкою й виданням зібрань ДТ – спричинила аналіз текстотворення – породження реального мовленого тексту в різних ситуаціях діалектної комунікації, питань структури тексту, насамперед в опорі на параметри і традиції текстології усного літературного та писемного художнього мовлення та внаслідок відштовхування від цієї традиції; осмислення реальних евристичних можливостей ДТ, їхної цінності для пізнання структури говірок, визначення ареалів окремих одиниць чи явищ діалектної мови. Новим лінгвістичним змістом поступово наповнюється постулат про усну форму існування діалектів, оскільки концепт *усність* підпорядковано інтерпретації мовних елементів, поясненню їхніх структурних, функційних особливостей та еволюції [8]. Хоча й давніше дослідники фонетики, акцентуації (менше – інших структурних рівнів) спиралися на точні (магнітофонні) записи усного мовлення, проте саме практика укладання й видання зібрань текстів, формування діалектних текстових корпусів та їх лінгвістичний аналіз спричинилися до формування *текстоцентричних засад* сучасної діалектології, які в поєднанні з лінгвогеографічним та дескриптивним прийомами аналізу говірок відкривають перспективу поглиблення їх діахронічного та синхронічного вивчення. Підготовка цільово сформованих корпусів ДТ спонукає до розроблення параметрів та прийомів аналізу усномовних з природи текстів, відтак – до уточнення завдань діалектологічного опису.

Цінність ДТ, зокрема для мовознавства, визначають обсяг і якість інформації про складну організацію розмаїтого репертуару мовних одиниць говірок відповідного хронотопу, можливість виявлення на підставі текстів взаємодії в комунікації мовних і позамовних (невербальних) засобів передання

змістів, модальностей, конотацій, визначення залежності актів мовлення від позамовного середовища та умов мовлення, експлікації в словоладі та характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними часовими, освітніми, соціокультурними особливостями.

Таким чином, значення ДТ не вичерпується можливістю дослідження на його базі реєстру сегментних і суперсегментних елементів говірки, а включає можливість декодувати текст як багаторівневе складно організоване утворення з експлікованими та імплікованими рисами, елементами, ознаками. Інформаційне декодування ДТ забезпечує пізнання структури і внутрішньої організації говірки як окремої системи, а через низку говірок – ширших діалектних ареалів, зрештою – всього континууму. Не менш важливою є здатність ДТ акумулювати й передавати інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх втручань) тексту, тенденції його розгортання – від окремого висловлювання до поширеного наративу, а також про діалектоносія як суб'єкта мовотворчого процесу – його мовну компетентність, типові стратегії нарації, прийоми ословлення позамовної дійсності. Досягнення відповідності записів усного діалектного мовлення, ДТ вимогам джерелознавчої якості – надійної й широкої інформативності – розв'язує питання доцільності формування текстотек і діалектних корпусів, а також нівелює гостроту питання про те, що належить до кола ДТ.

Нагадаємо, що усний ДТ – це першотвір, що об'єднує в собі всі ознаки усності; це найдосконаліша і найрозвиненіша варіативна система, у якій поєднано сегментні і суперсегментні мовні елементи, на які накладаються позамовні складники комунікації. Графічне передавання невербальних елементів усного текстотворення становить значну складність, нерідко супроводжується інформаційними втратами, інколи – доволі суттєвими; сприймання первісно усномовних текстів лише через їхній графічний аналог нерідко зумовлює неточності у визначенні семантики окремих елементів чи сегментів тексту, модальності висловлення чи змісту всього наративу. Тому важливими є супровідні до вербальних текстів (чи окремих його елементів) коментарі, які описують контекст формування тексту, зокрема вказують на характер і зміст позамовних засобів передавання інформації, на обставини, реагування на які провокують реплі-

ки, зауваги діалектоносія. Усна форма породження тексту спричиняє появу значної кількості формальних, функційних змін мовних елементів, появу нових слів, словоформ, які часто стають маркерами спершу окремих говірок, а згодом поширюються і перетворюються в диференційну ознаку ареалу.

Зазначимо, що на якості тексту також відбиваються: а) глибина розуміння інформантом ситуації спілкування з "*чужим*, *не своїм*" експлоратором, представником з-поза "*свого*" мікросоціуму, яке нерідко зумовлює прояви гіперкоректних трансформованих елементів, метатекстових коментарів та ін.; б) ставлення інформанта до провокованого спілкування та необхідності відповідати на питання, його здатність включитися в комунікацію чи наявність психологічних, етичних бар'єрів у спілкуванні; в) нерідко дається взнаки фізичний стан інформанта, що ускладнює спілкуванняя.

3.0. ДТ ніколи не є інформаційно надлишковими на тлі вже наявних у науці даних про досліджувану діалектну систему. Навіть тоді, коли говірки вже відтворено в різнотипних джерелах інформації, тексти усного мовлення носіїв говірок, як правило, удокладнюють свідчення про відповідні діалекти, і такі уточнення нерідко є суттєвими. Так, напр., до кола порівняно добре репрезентованих інформаційно належать буковинські (покутсько-буковинські) говірки, вивчення яких має понадстолітню історію. Свідчення про особливості буковинських говірок, їхню внутрішню диференціацію, зв'язки з іншими діалектами і мовами містять АУМ, карпатський [2], загальнокарпатський [14] атласи, регіональний атлас К.Ф. Германа [Герман], словник [СБГ], монографічні студії [3; 15] тощо (докладніше див.: [5]). Невелику добірку текстів з буковинських говірок представлено в [7], а значно повніше – в [БГ], що відкрило перспективу не лише розширення вже відомої інформації, а й застосування спеціальних дослідницьких процедур, зокрема зіставлення зі свідченнями попередніх джерел та оцінки фактографічної цінності різних форматів упорядкування діалектних даних. З цього погляду промовистою видається кореляція лінгвального змісту карт [Герман] і текстових даних [БГ]. До зіставлення різножанрових праць спонукає часткове накладання мереж говірок, репрезентованих в обох працях: зі 146 н. пп. атласу 52 презентовано і в збірнику текстів.

3.1. Так, в атласі відтворено просторове протиставлення форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. [*вони*] *бі|жат* на тлі співвідносних форм *бі|жат'*, *бі|жут*, *бі|жут'*, *бі|жа*, *бі|ж'е* [Герман I, к. 210] та [*вони*] *|ход'ат* (-*'ет*), *|ход'ут* і *|ход'а* (-*'е* / -*'і*) [Герман II, к. 128]. Майже всі типи форм дієслів на обох картах повторюються, однак географія кожної з форм демонструє лише часткову збіжність на обох картах, напр.: синтопію форм *бі|жа* (-*'е*) і *|ход'а* (-*'е* / -*'і*) виявлено лише в 9 н. пп. із 146, тоді як окремо *бі|жа* (-*'е*) зафіксовано в 4 н. пп., а *|ход'а* (-*'е* / -*'і*) – в 77 н. пп. (карта 1). У говірках мережі атласу дієслівні форми 3 ос. мн. теп. ч. з усіченим фінальним *-т* тексти [БГ] засвідчують у 34 н. пп., з яких у 14 н. пп. в атласі не зафіксовано форм *бі|жа*, *|ход'а*, тобто атлас не сигналізує про функціонування таких словоформ у цих говірках. Обмеження матеріалів двома репрезентантами зумовило неточне відтворення загальної картини поширення в буковинських говірках цієї граматичної форми, див.: (карта 1).

3.2. Серед репрезентантів граматичного значення дієслів 3 ос. мн. теп. ч. на картах [Герман] відзначені форми, які постали внаслідок міжпарадигматичної індукції – впливу I дієвідм. на II дієвідм.: форми *бі|ж**ут***, *|ход'**ут*** (карта 2). Звертає на себе увагу наявність відчутних виявів такої індукції: форма *бі|жут* поширена в 111 н. пп., а *|ход'ут* – у 15; синтопію обох форм зафіксовано у 13 н. пп.; у 9 н. пп. діалектні тексти засвідчують наявність наслідків подібної індукції, виявленої в похідних від інших основ словоформах, напр.: *спл'ут*, *|вар'ут*, *с|таўл'ут*, *|робл'ут* (н. п. 128а); *|нос'ут*, *|мол'уц:и*, *йі|д'ут* ‘їдять’, *за|вод'ут* [за столи], *|робйут* (н. п. 113); *при|ход'ут*, *при|нос'ут*, *кри|чут*, *си|д'ут*, *д|руджут* (від *д|ругати* ‘спрядати воєдино дві нитки’), *шко|род'ут*, *сто|йут* (н. п. 98) та ін.

Зрідка тексти [БГ] відбивають також наслідки іншого напряму індукції – впливу II дієвідм. на I дієвідм., що не відтворено в атласі, пор: *кла|д'а* (н. п. 24, 47), *|дад'е* ‘дадуть’ (н. п. 93)[1]; такі словоформи розширюють коло маркерів 3 ос. мн. теп. ч., вказуючи на шляхи їх виникнення.

[1] Поза мережею атласу в [БГ] зафіксовано: *|вівор'а*, *за|сійа*, *|вімича* (*вимикати* ‘вирвати з коренем’), *|дергайа*, *|чустр'а*; до цієї ж структурної моделі долучаються усічені форми 3 ос. мн. теп. ч. *нави|ва*, *сі|да* [ткати], *мо|та* (Великий Кучурів Стор.), баби так гово́р'а, шос' *|шепча* ‘шепчуть’(Стара Жучка Кіцм.), *|клич'е* ‘кличуть (в гості)’ (Киселиця Пут.), *|кисн'а* ‘киснуть’, *|сун'а* (Топорівці Нов.).

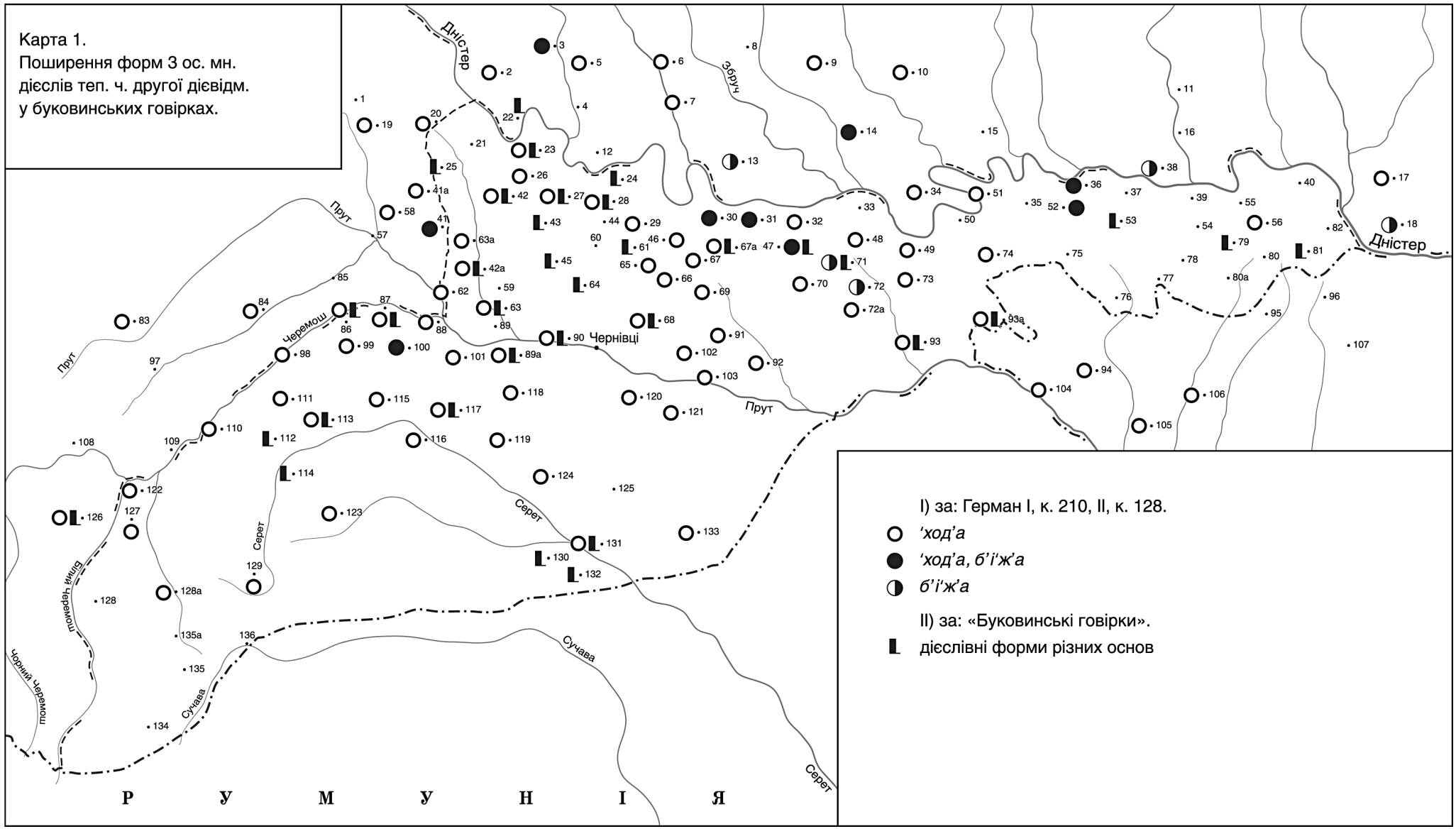

Карта 1.
Поширення форм 3 ос. мн. дієслів теп. ч. другої дієвідм. у буковинських говірках.

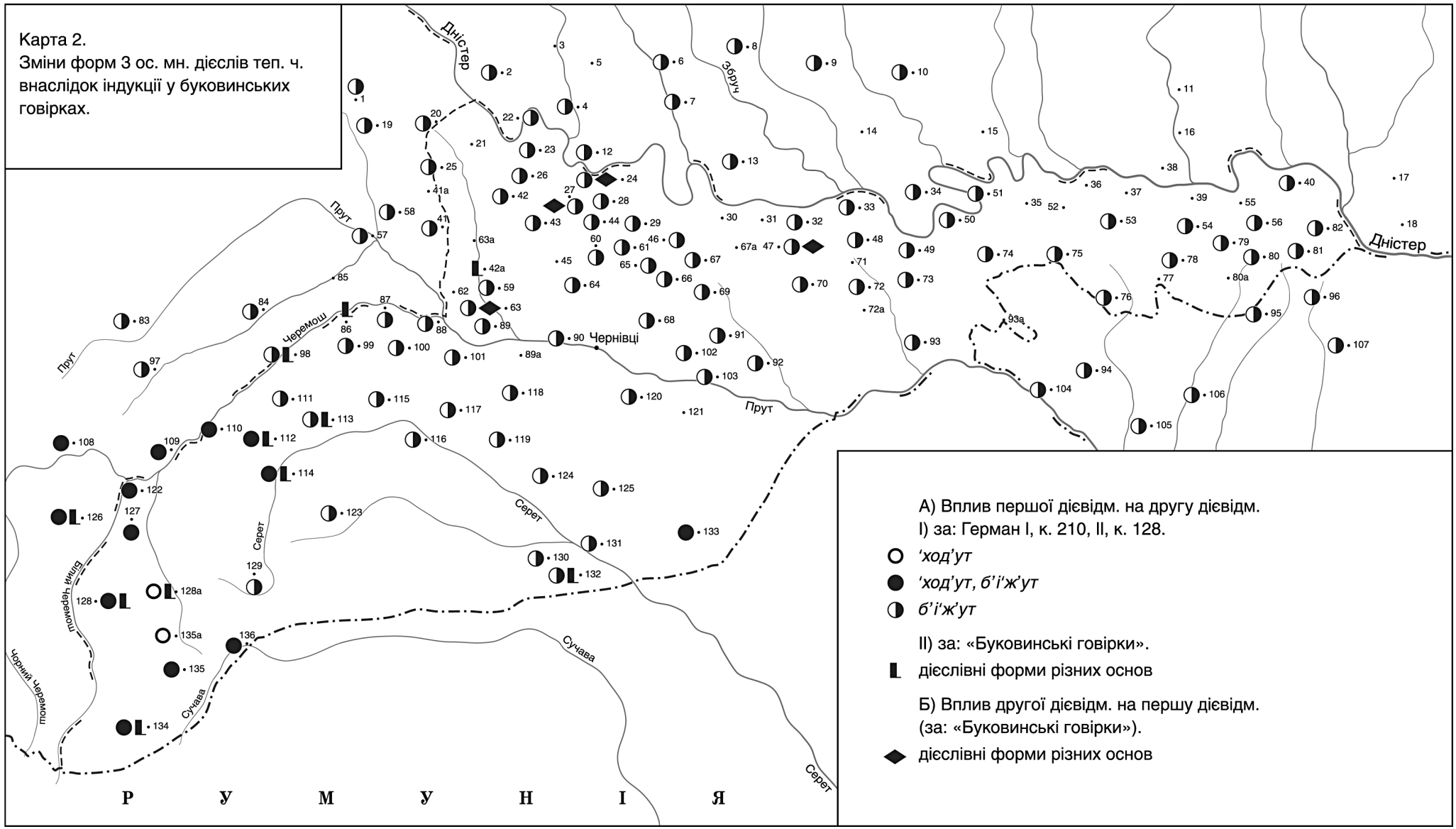

Карта 2.
Зміни форм 3 ос. мн. дієслів теп. ч. внаслідок індукції у буковинських говірках.

На особливу увагу заслуговують ті говірки, у яких, за даними текстів, спостережено відчутне насичення мовлення словоформами, що постали внаслідок індукції (як Сергії Пут., Великий Кучурів Стор., Митків Заст.); припускаємо, що такі говірки могли впливати на формування ареалів відповідних словоформ та їх типів, бути джерелом просторового індукування.

Зауважимо, що відзначена індивідуальна просторова поведінка на тлі лише часткової синтопії словоформ з ідентичним граматичним значенням – поширене явище. З ним пов'язана засаднича для лінгвістичної географії проблема коректності висновків про географію мовних явищ, процесів на підставі картографування одного чи двох структурних елементів; іншими словами: наскільки широким має бути коло репрезентантів для визначення географії *явищ*, *процесів*, а не окремих слів чи словоформ?

Можливість суттєвого уточнення на підставі ДТ ареалогії мовних одиниць, явищ[2], а також розширення кола структурних елементів говірок, відповідно – й окремих ареалів, підтверджує необхідність залучення інформації діалектних текстотек до розв'язання питань просторової поведінки мовних одиниць і явищ, поглиблення знань про структури досліджуваних діалектних систем. Розглянута ситуація з кореляцією свідчень різних джерел є типовою, особливо щодо можливості розширення бази даних атласів на підставі зафіксованого автентичного усного мовлення носіїв діалекту.

3.3. ДТ відтворюють реальний склад альтернативних форм та контури розподілу вживання альтернативних словоформ у говірках, що залишається поза простором карти, напр., у н. п. 47 (Недобоївці Хот.) з кола аналізованих дієслівних форм зафіксовано як усічені (*йі|д'а*, *ві|ход'а*, *к|ропл'а*), так і вихідні неусічені (*служат*); на тлі поширеного в багатьох говірках заступлення типу словозміни з *-ат* на тип з *-ут* (*пос|віт'ут |пас-*

[2] За [БГ] встановлено поза мережею [Герман] ще 30 н. пп., у яких поширені усічені форми 3 ос. мн. дієслів II дієвідм.: Великий Кучурів Кельм., П'ядиківці Кіцм., Зарожани Хот., Михальча Стор., Топорівці Нов., Бернове Кельм., Мамаївці Кіцм., Ревне Кіцм., Долиняни Хот., Киселиця Пут., Бобівці Стор., Митків Заст., Зеленів Кіцм., Глинниця Кіцм., Панка Стор., Мусорівка Заст., Самушин Заст., Южинець Кіцм., Замостя Вижн., Клокічка Кіцм., Лопушна Вижн., Стерче Глиб., Стара Жучка Кіцм., Замостя Вижн., Владична Хот., Борівці Кіцм., Васловівці Заст., Сербичани Сок., Романківці Кельм, Маморниця Глиб.

ку, *пос|тойут* – Банилів Вижн., *при|ход'ут*, *кри|чут* – Берегомет Вижн., *|біл'ут*, *к|рашут*, *|пал'ут*, *|робл'ут* – Довгопілля Пут.) засвідчено в текстах (значно рідше) зворотний напрямок індукції *кла|д'а стіў* 'кладуть' – Недобоївці Хот., *кла|д'а* на браму стіў – Брідок Заст., що не знайшло відтворення на картах та й чи могло бути виявлено під час записування матеріалів до атласу за питальником у режимі *питання – відповідь*. Лише в наративах, коли створено умови природного (ненапруженого) творення інформантом тексту, можна виявити такі словоформи.

4. З укладанням зібрань ДТ, опрацюванням їх як джерела лінгвальної (а також і загальнокультурної) інформації пов'язуємо можливість якісних змін діалектологічних досліджень. Адже ДТ сигналізують про різну частотність виявлення альтернативних рис у мовленні навіть за умови оперування текстами відносно незначних обсягів з окремої говірки і від одного інформанта.

У ДТ з усією очевидністю постають деякі закономірності творення наратором оповіді, добір з-поміж можливих альтернативних елементів одиниць визначеного типу, а також риси словоладу тексту (способів поєднання окремих висловлювань у текстову цілість) та окремі стилістичні прийоми оповіді. Архітектоніка тексту, його спонтанне розгортання, припускаємо, формуються поза свідомим контролем мовця, а не як реалізація наперед продуманої стратегії текстотворення, хоча й спирається на типові програми висловлювань і моделі мовленнєвої поведінки, використовує типові висловлювання-реакції, притаманні мовному досвідові соціуму носіїв відповідної говірки, поширені типові вербалізатори в різних комунікативних ситуаціях. За будовою тексту, тенденціями його творення та добором структурних елементів нерідко проступають закономірності структури говірки, риси діалектотворення.

Одна з таких рис – *текстова індукція*, яка виявляється в розширенні кількості вживання одних словоформ і звуженні використання альтернативних, функційно тотожних одиниць унаслідок їх заступлення домінантними, або ж формальної трансформації за моделлю останньої. Текстова індукція зумовлює вибір у процесі усного розгортання тексту серед двох і більше альтернативних мовних одиниць тих, які відповідають імпульсові індукування. Так, у наведеному нижче тексті серед

форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. виразно проступає розширення вияву одних дієслівних форм унаслідок індуктивного підпорядкування інших, альтернативних форм:

Ў ˈнашому сеˈлі всі ˈл’уди *гуˈтуйуц:и* пˈрийезно до ˈПаски // *питпˈр’етуйут* / ˈ*біл’* ***ут*** / *кˈраш* ***ут*** / ˈ*мийут* вс’о / *вибиˈрайут* файˈніші ˈйейц’а і ˈ*пишут* писанˈки // ў чітˈвер ˈ*пал’* ***ут*** ˈгіда / с сереˈди *почіˈнайут* пекˈти // *пеˈчут* пасˈки / баˈби / ˈпечиво / торˈти // ў пˈйетницу ˈ*робл’* ***ут*** ˈголупці / *насиˈпайут* студеˈнец // а всі ˈрешта ˈйіди *гоˈтоўл’* ***ут*** ў суˈботу // баˈгато л’уˈдей ˈтижден’ ˈперет ˈПаскоў *гоˈвійут* // ***йіˈд’ет*** вс’о / крим мˈн’еса / йеˈйец / моˈлочного / вс’о / ˈ***р’ед’ет*** оˈливоў // ў суˈботу ˈвечером / вс’о вже *поˈробл’* ***ут*** / всі вже *поˈмийуц:и* / *склаˈдайут* ˈкошик // ў коˈшіл’ на саˈмий спит *клаˈдут* наˈрізані куˈсочками баˈби / *клаˈдут* сир / поˈтом *наклаˈдайут* ˈйейц’а / буженˈницу / кубаˈсу / солоˈнину // *нарˈізайут* ˈпаску / *клаˈдут* чісˈнок / стаˈкан ˈсоли / хрін / на саˈмий верх пеˈчен’е / фˈрукти / писанˈки // *накриˈвайут* ˈвишитим рушниˈком //

(с. Довгопілля Путильського р-ну Чернівецької обл. [БГ, 170–171]).

Із засвідчених 25 словоформ дієслів 3 ос. мн. теп. ч. 23 словоформи мають маркер І дієвідм., і лише 2 (***йіˈд’ет***, ˈ***р’ед’ет***) зберігають маркер ІІ дієвідм.; 6 словоформ ІІ дієвідм. зазнали впливу І-ї, перебравши її формальний показник і розширивши коло таких форм. Таке кількісне співвідношення форм І і ІІ дієвідм. (23 і 2) та напрям індуктивного впливу дозволяє припустити реалізацію в момент творення тексту неусвідомлюваного вибору й установки щодо вибору з-поміж альтернативних засобів передавання того самого граматичного значення саме домінантної співвідносної форми. Тексти дають підстави припускати, що виявлений у них функційний розподіл альтернативних граматичних форм є характерною рисою відповідної діалектної системи, що ставить перед дослідником завдання верифікації такої гіпотези.

Притаманний усному мовленню, особливо в діалектній комунікації, високий ступінь варіювання засобів вираження думки, широко оприявнена дублетність і синонімія граматичних форм, різноманітність синтактики мовних одиниць дозволяють носіям говірок вільно оперувати різноманітними за-

собами передавання думки, ширшої інформації. Нерідко в лінійній послідовності тексту одна другу змінюють словоформи функційно ідентичні, проте нетотожні своїми граматичними маркерами, чим підважується відоме з описів літературного стандарту та прийняте в низці дескриптивних праць з діалектології чітке протиставлення граматичних форм, їх визначена кореляція з відповідними грамемами; див. приклад нейтралізації протиставлення форм прямих (об'єктних) і зворотних дієслів у діалектному наративі:

ˈ*с'ійали* коˈлопн'і ж'інˈк'еᵢ / і виросˈтали йіх / саˈпати то ни тра ˈбуло // ˈт'іл'ко воˈни росˈли / і йіх *си бˈрало* так / ˈ*миᵉкало си* / *в'іби*ᵉˈ*ра*ᵉ*ло* // і ті коˈлопн'і ˈ*везлоси* ў ˈводу / *моˈчилоси* / і *бˈрали* на таˈку / ˈтерлицу / скаˈзати / дириўˈйен:у / і *к'і*ˈ*палоси* / у вуˈд'і // і вуˈни ˈмокли / так / каˈм'ін'и *приклаˈдали* / ˈмокли пйит' / ш'іс' ден' // поˈтому *віт'и*ˈ*гали* / *к*ˈ*ли* на ˈсонци / схли / і пуˈтом *бˈрали* і *т'і*ˈ*пали* на тій ˈтерлици / *к'і*ˈ*пали* / то си зˈлушчувало зˈверх'і / а ті пр'ід'іўˈк'иᵉси лиˈш'еᵢли волосˈк'еᵢ/ так *бˈралоси* це на дирˈг'іўку // таˈка буˈла / цˈвик'і позаˈбивано ˈтак'і / дирˈг'іўка назиˈваласи / і ˈ*дер'галоса* таˈк'і / це *к'і*ˈ*далоси* таˈко і так *ті*ˈ*галоси* // то се лиˈш'еᵢало / котˈре ˈг'ірши / на дерˈг'іўц'і / а волосˈк'еᵢ *си ст'и*ˈ*гало* // так си навиˈвало на куˈдел'у // таˈка куˈдел'і / паˈтеᵢк таˈк'ий / куˈдел'і // і нав'іˈвалоси і пˈр'ели ж'інˈк'еᵢ / ˈвечиром // уˈден' ˈроб'і суˈб'і коло‿ˈпол'і // а ўˈвеч'ір пр'іˈдут // та у зиˈм'і там роˈбиᵉлоси // ўден' вуˈни кулоᵘ‿хуˈдоби / боᵘ хуˈдоба ˈбуля <*>// то хуˈдобу си триˈмало поˈб'іл'ши / по дв'і тр'і шˈтук'і / й ˈпара ˈконий / і сˈвин'і // то ˈбуло шˈчого / ˈполи ˈбуло сˈвойе / теᵢй ˈбуло шо даˈвати ˈйісти / тий триˈмалим // ˈкажда л'уˈдиᵉна триᵉˈмала хуˈдоби баˈгато // і пˈр'ели / пуˈтому бˈрали то моˈтали на мотоˈвеᵢло / вичирˈниці роˈбили / хˈлопці си схоˈдили // так // д'іўˈч'ета пˈр'али ˈвечиром // це вичирˈниці назиˈвали // схоˈдилиси хˈлопц'і / і сиˈд'іли коло‿д'іўˈч'ет/ триˈмали д'іўˈч'етам виріˈтана // д'іўˈч'ета моˈтали / сп'іˈвали соˈб'і // ну проˈвадили ˈшутк'і / скаˈзати п //

(с. Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл. [7, 340–341].

Змістовій домінанті оповіді, яка структурує першу частину наведеного тексту (*жінки вирощували коноплі* // *жінки об-*

робляли коноплі) відповідає синтаксична модель із координованими суб'єктом і предикатом у множині з віднесенням дії до минулого часу. Цю синтаксичну структуру наратор (імовірно, підсвідомо) обрав формою зачину, однак, спонтанно розгортаючи далі усний текст, відходив від початкової синтаксичної моделі, використавши такі предикати, які формально знеособлюють суб'єкт дії, ніби не передбачають його називання, хоча він чітко окреслений на початку оповіді і змістово присутній упродовж наративу. Для цього використовуються формально різноманітні предикати (варіанти структур зворотних дієслів із формантом *с'а* в препозиції до дієслова; ~ у постпозиції відокремленим; ~ у постпозиції невідокремленим; без *с'а*), що лише посилює вільне заступлення форм предикатів, його структурне варіювання. Самоочевидним є посилення лексичного значення предикатів, його домінування над граматичним складником: наратору важливо описати характер виконуваної дії, зміну однієї дії іншою безвідносно до можливих відтінків значення, пов'язаних зі зміною граматичних форм. Зауважимо, що таку відсутність формального узгодження предиката і суб'єкта дії впродовж значної частини нарації засвідчують багато діалектних текстів з різних теренів українського мовного континууму. У сегменті наведеного тексту, який стосується суб'єкта дії *жінки* (від початку тексту до позначки *) використано 24 предикативних структури, у яких за допомогою дієслів передано поетапну зміну виконуваних дій цим суб'єктом; в 11 з них наявне узгодження грамеми дії (1 ос. мн. мин. ч.) й суб'єкта дії, а в 13 – форма предиката ніби унеможливлює окреслення суб'єкта дії, хоча останній, попри його імплікацію, в тексті чітко визначений. Майже однакова кількість відмінних граматичною формою предикатів не створює хаосу у формуванні лінійної послідовності в мовленні. Навпаки, у тексті виявлено зони, в яких переважає то один, то інший тип предиката, своєрідне перемикання з однієї формальної домінанти на іншу, що може розглядатися як різновид текстового індукування (позначивши формально узгоджений із суб'єктом предикат як 1, а без такого узгодження – 2, отримаємо послідовність предикатів у розгортанні тексту, яка засвідчує наявність кількох виразних зон: 1–1–2–2–2–2–2–1–2–1–1–1–1–1–1–2–2–2–2–2–2–2–1–1). Припускаємо, що зауважена особливість лінійного структурування тексту (виділення домінантних зон) може

мати в континуумі просторову визначеність, належати до ареально релевантних; верифікація цього припущення вимагає спеціального студіювання ДТ з різних ареалів українського діалектного простору. Водночас є самоочевидною складна лінійна архітектоніка тексту, наявність динамізму в його структурній організації, що, зокрема, змушує стримано ставитися до статистичного опрацювання текстів з їхніми окремими рисами, елементами; унаслідок використання мовцями різноманітних моделей і тактик текстотворення неминучі перемикання з однієї структурної домінанти на іншу, зміщення в доборі мовних елементів з-поміж альтернативних. Тому статистичні узагальнення можуть сформувати невідповідне реальному буттю діалектів враження про співвідношення функційної активності альтернативних елементів, структур, моделей.

5. Успіх створення текстотеки та її опрацювання залежить від поєднання цілеспрямованого пошуку заданих мовних явищ із власне спонтанним записуванням різнотематичних оповідей для експлоратора-реципієнта та діалогічного й полілогічного мовлення носіїв говірок. Спонтанно формований лінійний текст, як правило, завжди передає і структурну недостатність (різнорідні прояви елімінації), і структурну надлишковість, тобто в розпорядженні інтерпретатора тексту завжди буде набір різновидів формальних відмінностей від еталонного тексту-моделі. Цінність ДТ полягає насамперед у забезпеченні пізнання формальної структури говірки, семантики і функціонування елементів різних структурних рівнів, закономірностей та особливостей творення тексту як цілості вищого порядку.

ДТ можуть: а) передавати не відому раніше інформацію різного плану (репертуар одиниць, функційні особливості, когніцію); б) підтверджувати (чи спростовувати) наявні в науковому просторі дані, розширивши їх новочасними (іншохронотопними) додатками; в) провокувати формулювання нових завдань різного масштабу; г) створювати передумови для верифікації загальнотеоретичних положень лінгвістики.

***

ДТ як джерело свідчень для вивчення мови в її просторовому вияві (в окремих говірках чи ширших ареалах) є універсальними щодо структурних рівнів мови, що, однак, не урівнює різні тексти щодо їхньої евристичної цінності. Далеко не всі тексти

однаково придатні для розв'язання різних спеціальних лінгвістичних проблем. Як для створення лінгвістичних карт необхідне попереднє моделювання проблематики і матеріалу атласу ще на етапі перед збиранням матеріалу, для чого використовуються питальники, так і для розв'язання окресленого кола завдань в опорі на тексти необхідне прогнозування тематики наративів, змісту і форми діалогів з інформантами, передбачення можливого перебігу процесу текстотворення. Скеровуючи у відповідне тематичне річище оповіді нараторів, можна отримати ті елементи структури говірки, які становлять особливий інтерес. Зауважимо, що цільово орієнтоване записування ДТ не підважує їхньої загальнокультурної самодостатності: їх можна читати як твори народної словесної творчості, як тексти пізнавальні. Навіть за відсутності вужчого скерування оповіді чи діалогу в ДТ часто оприявнені поривання до образності висловлювання, до філософських узагальнень.

Додаток. Населені пункти до карт 1, 2.

1. Чернятин Город. І.-Ф.; ***2***. Дзвиняч Зал. Т.; ***3***. Більче-Золоте Борщ. Т.; ***4***. Винятинці Зал. Т.; ***5***. Новосілка Зал. Т.; ***6***. Гермаківка Борщ. Т.; ***7***. Іване-Пусте Борщ. Т.; ***8***. Оринин Кам.-Под. Хм.; ***9***. Голосків Кам.-Под. Хм.; ***10***. Маків Дун. Хм.; ***11***. Борсуки Нов.-Уш. Хм.; ***12***. Богданівка Зал. Т.; ***13***. Кудринці Борщ. Т.; ***14***. Колибаївка Кам.-Под. Хм.; ***15***. Китайгород Кам.-Под. Хм.; ***16***. Вахнівці Нов.-Уш. Хм.; ***17***. Рівне Мур.-Кур. Вн.; ***18***. Хоньківці Мур.-Кур. Вн.; ***19***. Торговиця Город. І.-Ф.; ***20***. Бабин Заст. Ч.; ***21***. Кострижівка Заст. Ч.; ***22***. Репуженці Заст. Ч.; ***23***. Василів Заст. Ч.; ***24***. Брідок Заст. Ч.; ***25***. Киселів Кіцм. Ч.; ***26***. Кадубівці Заст. Ч.; ***27***. Товтри Заст. Ч.; ***28***. Вікно Заст. Ч.; ***29***. Баламутівка Заст. Ч.; ***30***. Рухотин Хот. Ч.; ***31***. Рашків Хот. Ч.; ***32***. Рукшин Хот. Ч.; ***33***. Хотин Хот. Ч.; ***34***. Вороновиця Кельм. Ч.; ***35***. Грушівці Кельм. Ч.; ***36***. Комарів Кельм. Ч.; ***37***. Молодове Сок. Ч.; ***38***. Стара Ушиця Нов.-Уш. Хм.; ***39***. Кормань Сок. Ч.; ***40***. Ломачинці Сок. Ч.; ***41***. Малятинці Кіцм. Ч.; ***41а***. Шишківці Кіцм. Ч.; ***42***. Веренчанка Заст. Ч.; ***42а***. Суховерхів Кіцм. Ч.; ***43***. Заставна Заст. Ч.; ***44***. Юрківці Заст. Ч.; ***45***. Валява Кіцм. Ч.; ***46***. Ржавинці Заст. Ч.; ***47***. Недобоївці Хот. Ч.; ***48***. Каплівка Хот. Ч.; ***49***. Перківці Кельм. Ч.; ***50***. Мошанець Кельм. Ч.; ***51***. Ленківці Кельм. Ч.; ***52***. Бузовиця Кельм. Ч.; ***53***. Іванівці Кельм. Ч.; ***54***. Шебутинці Сок. Ч.; ***55***. Вітрянка Сок. Ч.; ***56***. Білоусівка Сок. Ч.; ***57***. Вовчківці Снят. І.-Ф.; ***58***. Потічок Снят. І.-Ф.; ***59***. Кліводин Кіцм. Ч.; ***60***. Малий Кучурів Заст. Ч.; ***61***. Горошівці Заст. Ч.; ***62***. Ошихліби Кіцм. Ч.; ***63***. Лашківка Кіцм. Ч.; ***63а***. Ставчани Кіцм. Ч.; ***64***. Шубранець Заст. Ч.; ***65***. Чорнівка Нов. Ч.; ***66***. Грозинці Хот. Ч.; ***67***. Малинці Хот. Ч.; ***67а***. Клішківці Хот. Ч.; ***68***. Рідківці Нов. Ч.; ***69***. Санківці Хот. Ч.; ***70***. Керстинці Хот. Ч.; ***71***. Пашківці Хот. Ч.; ***72***. Ярівка Хот. Ч.; ***72а***. Жилівка Нов. Ч.; ***73***. Лівинці Кельм. Ч.; ***74***. Вартиківці Кельм. Ч.; ***75***. Не-

липівці Кельм. Ч.; ***76***. Росошани Кельм. Ч.; ***77***. Вашківці Сок. Ч.; ***78***. Шишківці Сок. Ч.; ***79***. Романківці Сок. Ч.; ***80***. Гвіздівці Сок. Ч.; ***80а***. Олексіївка Сок. Ч.; ***81***. Сокиряни Сок. Ч.; ***82***. Волошкове Сок. Ч.; ***83***. Шешори Кос. І.-Ф.; ***84***. Кобаки Кос. І.-Ф.; ***85***. Джурів Снят. І.-Ф.; ***86***. Банилів Вижн. Ч.; ***87***. Вашківці Вижн. Ч.; ***88***. Неполоківці Кіцм. Ч.; ***89***. Шипинці Кіцм. Ч.; ***89а***. Лужани Кіцм. Ч.; ***90***. Стрілецький Кут. Кіцм. Ч.; ***91***. Рингач Нов. Ч.; ***92***. Котелеве Нов. Ч.; ***93***. Подвірне Нов. Ч.; ***93а***. Зелена Кельм. Ч.; ***94***. Білявинці Брич. Хм.; ***95***. Ходорівці Брич. Хм.; ***96***. Липник Окн., Молдова; ***97***. Соколівка Кос. І.-Ф.; ***98***. Іспас Вижн. Ч.; ***99***. Коритне Вижн. Ч.; ***100***. Нижні Станівці Кіцм. Ч.; ***101***. Драчинці Кіцм. Ч.; ***102***. Свобода Нов. Ч.; ***103***. Зелений Гай Нов. Ч.; ***104***. Ширівці Брич. Хм.; ***105***. Михайляни Брич. Хм.; ***106***. Верхні Холохори Брич. Хм.; ***107***. Чернолівка Окн. Молдова; ***108***. Криворівня Верх. І.-Ф.; ***109***. Розтоки Пут. Ч.; ***110***. Виженка Вижн. Ч.; ***111***. Черешенька Вижн. Ч.; ***112***. Берегомет Вижн. Ч.; ***113***. Луківці Вижн. Ч.; ***114***. Мигове Вижн. Ч.; ***115***. Стара Жадова Стор. Ч.; ***116***. Клинівка Стор. Ч.; ***117***. Нові Бросківці Стор. Ч.; ***118***. Кам'яна Стор. Ч.; ***119***. Снячів Стор. Ч.; ***120***. Луковиця Глиб. Ч.; ***121***. Горбівці Глиб. Ч.; ***122***. Усть-Путила Пут. Ч.; ***123***. Банилів-Підгірний Стор. Ч.; ***124***. Михайлівка Глиб. Ч.; ***125***. Тарашани Глиб. Ч.; ***126***. Довгопілля Пут. Ч.; ***127***. Дихтинець Пут. Ч.; ***128***. Яблуниця Пут. Ч.; ***128а***. Сергії Пут. Ч.; ***129***. Долішній Шепіт Вижн. Ч.; ***130***. Кам'янка Глиб. Ч.; ***131***. Черепківці Глиб. Ч.; ***132***. Старий Вовчинець Глиб. Ч.; ***133***. Турятка Глиб. Ч.; ***134***. Шепіт Пут. Ч.; ***135***. Селятин Пут. Ч.; ***135а***. Плоска Пут. Ч.; ***136***. Руська Пут. Ч.

І.-Ф. – Івано-Франківська обл., Т. – Тернопільська обл., Хм. – Хмельницька обл., Ч. – Чернівецька обл.

1. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки: мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.

2. *Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т В., Усачева В.В.* Карпатский диалектологический атлас. Т. 1–2. М. 1967.

3. *Герман К.Ф.* Українські говірки Північної Буковини. Чернівці. 1995.

4. *Говірка* села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1 / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика; Ч. 2 / Уклад. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003.

5. *Говірки* Буковини. Бібліографічний покажчик / Уклад. Н.В. Гуйванюк, Н.О. Руснак. Чернівці. 2011.

6. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

7. *Говори* української мови. Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.

8. *Гриценко П.Е.* Феномен диалектного явления: онтология и гносеология // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М. 2015.

9. *Гриценко П.Ю.* Науково-інформаційний Чорнобильський фонд: деякі питання структури // Матеріали науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (м. Рівне, 15–16 травня 1992 р.). Львів. 1996.

10. *Гриценко П.Ю.* Текти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

11. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1972.

12. *Назарова Т.В.* Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. К. 1985.

13. *Никончук М.В., Никончук О.М.* Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.

14. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003.

15. *Общекарпатский* диалектологический атлас. Т. 1. Кишинев. 1989; Т. 2. М. 1994; Т. 3, Warszawa. 1991; Т. 4. Львів. 1993; Т. 5. Bratislava. 1997; Т. 6. Budapest, 2001; Т. 7. Београд; Нови Сад. 2003.

16. *Руснак Н.О.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

АУМ	*Атлас* української мови. Т. 1–3. К. 1984–2001.
БГ	*Буковинські* говірки. Хрестоматія діалектних текстів / Упоряд. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.Є. Бузинська. Чернівці. 2006.
Герман	*Герман К.Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини. [Т. І] Фонетика, фонологія; Т.ІІ. Словозміна. Службові слова. Чернівці. 1995–1998.
ДАБМ	Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн. 1963.

INFORMATIONAL DIMENSIONS OF DIALECT TEXT

Unprepared speech texts generated by dialect speakers are an important source of linguistic information bearing upon the study of both structural and areal features of folk language as well as the geographical distribution of its entities, phenomena, and processes. These texts have an essential advantage over other formats of preservation and ordering of linguistic evidence in that they can highlight a wide range of dialect's structural elements and systemic relationships thereof (often made observable precisely by text analysis), and allow to establish functional correlations between alternative and synonymous linguistic signs as well as regularities of oral text generation as a discourse variety. An important trait of dialect texts is their chronotope characteristics, i.e. the invariably definite configuration of time and space of their recording, this trait making such texts similar to written monuments. Analysis of these texts opens vistas for a more penetrating and diversified investigation of dialect continuum and dialects as one of language varieties.

Dialect texts and their corpora remain a universal means of preserving dialect's vitality, storing information on dialect speech of various chronotopes.

ГУЙВАНЮК Ніна Василівна,
РУСНАК Наталія Олександрівна
(*Чернівці*, *Україна*)

Багатовимірна реальність діалектного тексту

Внутрішній розвиток мовознавства, антропологічні виміри дійсності зумовили виокремлення одиниці спілкування – тексту. “Функціональний аспект у вивченні мови, орієнтація на комунікативний процес зумовили виділення комунікативної одиниці вищого порядку, за допомогою якої і здійснюється мовленнєве спілкування. Такою одиницею є текст, який мислиться передовсім як динамічна одиниця, організована в умовах реальної комунікації, і як така, що має екстра- й інтралінгвістичні параметри” [3, 7] або ж “Вчені вже давно прийшли до ідеї «первинності» тексту: з одного боку, у процесі комунікації ми говоримо не окремими розрізненими реченнями, а текстами, з іншого – саме текст отримує дослідник мови як матеріал для аналізу” [7, 115]. У лінгвістиці виокремилась галузь знань – *текстологія,* в українській діалектології на часі вивчення *діалектного тексту* (далі – ДТ).

Статус ДТ потребує зіставлення його з іншими суміжними поняттями, актуалізує необхідність простежити, у яких зв’язках перебуває ДТ із мовленням, дискурсом.

Тривалий час у мовознавстві панували два розуміння тексту – широке й вузьке. Широке тлумачення пов’язане з усним і письмовим текстом, а вузьке – лише з письмовим. І.Р. Гальперін, прибічник вузького розуміння тексту, стверджує: “Текст – твір мовленнєвого процесу, який є завершеним, літературно опрацьованим відповідно до типу документа; твір, що складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну настанову” [4, 18]. Усні спонтанні тексти давно вже перебувають у полі зору лінгвістів. “Спільною рисою письмового і усного тексту є субстанціональність знакової послідовності” [11, 23].

У тлумачення тексту кожен дослідник вкладає своє розуміння, виходячи з постулатів тієї науки або напряму, представником

якої він є. Відома думка Ф. де Соссюра про те, що не об'єкт визначає погляд дослідника, а навпаки, погляд створює сам об'єкт. Визначення тексту різняться ще й ступенем узагальнення, врахуванням специфіки кожного типу тексту. У багатьох визначеннях тексту міститься вказівка на його прагматичну спрямованість, пор.: "складна комунікативна одиниця найвищого порядку, продукт і предмет комунікативно-пізнавальної діяльності" [5, 135]; "…будь-яке комунікативне утворення, яке відповідає комунікативній меті співрозмовників" [1, 12]. Лінгвістику тексту інтерпретують як "наукову дисципліну, мета якої описати сутність і організацію передумов і умов людської комунікації… Текст – упорядкована сукупність речень, об'єднана різними типами лексичного, граматичного, логічного зв'язку, здатна передавати певним чином організовану і спрямовану інформацію" [17, 11]. Є. Бартмінський у визначенні тексту, оперуючи поняттям макрознак, зосереджує увагу на структурному аспекті цієї складної мовної одиниці: "Текст – це надфразна мовна одиниця, макрознак, який має певні жанрові та стилістичні ознаки (кваліфікатори тексту), підлягає цілісній семантичній та комунікативній інтерпретації, відзначається структурною інтегрованістю й тематичною зв'язністю, дозволяє внутрішнє семантичне членування, а у випадку розлогих текстів – логічне та композиційне" [2, 290]. Дефініцію тексту О.О. Леонтьєва характеризує смислова ущільненість та лаконічна форма, як-от: "Текст є функціонально завершеним мовленнєвим цілим" [9, 28]. В.О. Лукін розглядає знакову послідовність одиниць як наріжний камінь тексту. Пор.: "Текст як двопланове утворення має формальний аспект і змістовий. Послідовність знаків утворює форму тексту. Вона завжди лінійна для отримувача в першому акті сприйняття: або знаки йдуть один за одним у часі (усний текст), або розташовуються один за одним у просторі (письмовий текст). Автор в силу традиційної конвенції (для відповідних систем письма) таким чином вибудовує свій текст, щоб його первинне сприйняття створювало ефект лінійності" [11, 22].

ДТ розглядаємо *як миттєву вербалізацію свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації.* Комунікативна мета є одним із визначальних текстотвірних чинників. "Для мовленнєвої організації тексту визначальними є зовнішні, комунікативні

чинники. І саме тому породження тексту і його функціонування прагматично орієнтовані, тобто текст створюють з появою мети і функціонує він у певних комунікативних умовах” [3, 7].

ДТ існують у трьох виявах: ДТ1 – вільні спонтанні ДТ; ДТ2 – узуальні (частково регламентовані); ДТ3 – жорсткі, клішовані, це фольклорні ДТ – визначають усність та спонтанність реалізації. Усно-спонтанний характер ДТ зумовлює елементи театральності у його репрезентації, спричинені звуковою субстанцією та паралінгвістичними засобами комунікації.

Теоретичне обґрунтування ДТ вимагає порівняння характеристики художнього тексту (далі – ХТ) і ДТ; між цими різновидами текстів є спільні та відмінні риси. Передовсім їх відрізняє форма існування – письмова (ХТ) і усна (ДТ). Однак усний текст завжди можна відтворити на письмі, при цьому зберігається структурно-семантична цілісність, хоча втрачається акустично-соматичне відтворення. Спільними рисами обох різновидів текстів є їх семіотичний характер, створенню будь-якого тексту передує задум. Однак інтенція автора у ДТ, на відміну від задуму автора у ХТ, реалізується миттєво. Об’єднує ХТ і ДТ системний характер, але ХТ – закрита система, має чіткі межі – початок і кінець, а ДТ – відкрита система, що не має чітко визначених меж, особливо кінцевої, а тому такі тексти можуть бути продовжені. Будь-який текст є центром комунікативного акту: автор – текст – реципієнт, проте ХТ вибудований за схемою *ідея – художній образ – мова*, а ДТ відповідає моделі *ідея – мова.* Відповідно, у ДТ реалізується первинна моделювальна система (згідно з положеннями тартуської школи), тобто мова у її спонтанному вигляді, у ХТ – вторинна моделювальна система. Отже, мова у ХТ і ДТ має різні ступені сублімації [10]. Ця ідея тартуської школи, увиразнюючи роль слова, підкреслює онтологічну відмінність між ними. У ХТ зазвичай переважає експресивний виклад інформації, у ДТ – раціональний. Конститутивними ознаками обох типів тексту є зв’язність і цілісність. Різняться обидва типи текстів конструктивною одиницею. Структурною одиницею ХТ є надфразна єдність, а структурною одиницею ДТ – висловлення, яке складають синтагми.

У широкому розумінні ДТ – *це живе діалектне мовлення, яке відповідає комунікативній меті, згідно з якою воно створене.* Діалектне мовлення і ДТ розмежовує комунікативна мета.

Поштовхом до виокремлення лінгвістики тексту як галузі мовознавства було розмежування мови і мовлення, започатковане В. фон Гумбольдтом. Услід за Ф. де Соссюром мову стали сприймати як сукупність систем, які діють у свідомості мовця, мовлення – як реалізацію, тобто функціонування мови у просторі і часі. Мова і мовлення – різні сторони одного і того ж явища. Загальновідоме твердження про те, що мова – це мовлення з погляду загального та сталого, а мовлення – це мова з погляду одиничного та змінного. Отже, мова і мовлення перебувають у співвідношеннях *абстрактне* і *конкретне*, як і мовні одиниці кожного мовного рівня, від *фонеми – звука* і до *текстеми – тексту*; у такий спосіб завершуючи дихотомію *абстрактне – конкретне*, яка відповідає вимозі науки – робити узагальнення на основі вивчення конкретних фактів.

Л.В. Щерба увів поняття *мовленнєва діяльність*, яке об'єднує процеси – створення мовлення – говоріння і письмо – та сприйняття мовлення – слухання і читання [20]. Унаслідок мовленнєвої діяльності, використовуючи мовні явища (мову), маємо справу з мовленням (текстом). Лінгвісту для спостереження дається мовленнєвий матеріал (текст), який звучить, або його письмовий відповідник (відтворення). Таким чином, з'явилась ланка (мовленнєва діяльність), яка об'єднує мову і мовлення, механізм, який продукує, "робить" з мови мовлення. "Мовлення – реалізація мови у звуковій і писемно-друкованій формах мовленнєвої діяльності" [15, 360]. Продовжуючи традицію виділення абстрактної та конкретної одиниці, поряд із мовленнєвою діяльністю вводиться поняття *конкретний мовленнєвий акт* – конкретна реалізація мовленнєвої діяльності в комунікативній ситуації.

Три аспекти мовних явищ розподілено між трьома мовознавчими дисциплінами. Мовну систему вивчає традиційна лінгвістика; мовленнєву діяльність (мовленнєві акти) – процеси говоріння і розуміння – психолінгвістика; мовні тексти – лінгвістика тексту [19]. ДТ стосується всіх понять. Текст – це зафіксований продукт мовленнєвої діяльності. У всіх визначеннях тексту є вказівка на його мовленнєву природу. Отже, *ДТ – це живе діалектне мовлення, породжене одиничним мовленнєвим актом*.

Існуючи в усній розмовній формі, діалектне мовлення має багато спільного з літературним розмовним мовленням, оби-

два феномени мають спільну психофізичну природу, тому діалектне мовлення можна розглядати як територіальний різновид розмовного мовлення. “Розмовне мовлення може містити у своєму складі компоненти ширшого і вужчого профілю, які характеризують його як загалом, так і окремі жанрові різновиди. Компоненти ширшого профілю за своєю природою зазвичай пов’язані з усною формою мовлення і саме тому мають найближчі аналогії у діалектному мовленні і навіть у мовленні споріднених мов; вони здебільшого виявляють історичну стабільність, яку репрезентують у тій чи тій формі у деяких жанрах найдавніших оригінальних пам’яток культури”, – зазначає О.О. Лаптєва [8, 16]. І.І. Ковтунова вбачає причину спільних рис розмовного літературного мовлення та діалектного в тотожності комунікативних ситуацій, у яких функціонують усні тексти. Вона стверджує: “Наявність спільних синтаксичних рис у розмовно-літературному та діалектному мовленні, а також панхронізм особливостей розмовного мовлення пов’язані зі спільними умовами комунікації” [6, 59]. Розмовне мовлення чітко протиставлене книжно-літературному. Т.М. Ніколаєва зауважує: “Так зване розмовне мовлення становить дещо принципово специфічне: з одного боку – за інтонацією, з другого, – за структурою, вибором і розташуванням одиниць лінійного синтаксису” [12, 6].

Отож, специфіку діалектного мовлення, з одного боку, визначають особливості розмовного мовлення, психофізична природа мовлення, та тотожні комунікативні ситуації, в яких функціонують усні тексти, а з іншого боку, – особливості мовної системи говірок.

Теза про те, що ДТ є одиницею не тільки мовленнєвою, але й мовною, дає змогу говорити про наявність рівня тексту в діалектній системі. Рівень тексту у мовній системі не заперечують такі вчені, як О.І. Москальська, І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., хоча існує і протилежна думка [9, 18].

Наявність рівня тексту обґрунтовується *функціональним* підходом. Текст, виконуючи комунікативну функцію, становить найскладнішу одиницю, у побудові якої беруть участь одиниці нижчих рівнів. Услід за Ф. Данешем, рівень мовної системи тлумачать як клас однорідних одиниць, що має один ступінь функціональної складності і виконує одну конструк-

тивну функцію. Текст, і ДТ зокрема, відповідає цьому визначенню.

Виділення рівня тексту можна обґрунтувати і *когнітивним* підходом: морфема є носієм незакінченого поняття, слово – носій закінченого поняття, речення виражає судження, текст вербалізує знання, точніше, типи знань.

Видається аргументованим виділення рівня тексту у мовній системі взагалі і говірок зокрема. Таке твердження відповідає спрямуванню нашого дослідження, яке ґрунтується на функціональному та когнітивному підходах.

Виділення рівня тексту в діалектній системі потребує введення інваріантної одиниці цього рівня. У текстології на позначення інваріантої одиниці текстового рівня мови використовують термін *текстема*. Дихотомія *текстема – текст* на текстовому рівні є виявом філософської єдності *абстрактне – конкретне*. Отже, *текстема – текст* перебувають у тих самих співвідношеннях, що і фонема – звук, морфема – морф, словоформа – граматична форма слова. Між узагальненою одиницею і конкретною, текстемою і ДТ, існує ще одна проміжна одиниця – *надтекст. Надтекст* – це сукупність ДТ однієї теми. Наприклад, усі розповіді діалектоносіїв про рільництво становлять один надтекст, усі розповіді про Різдвяний цикл свят – один надтекст, усі розповіді про особисте життя – один надтекст тощо. Уведення такої одиниці, на нашу думку, є закономірним, оскільки на кожному мовному рівні між абстрактною і конкретною одиницями є проміжна ланка. Так, між морфемою і морфом є клас суфіксальних, кореневих, префіксальних морфем тощо. Отже, тріада *текстема – надтекст – текст* (*ДТ*) відповідає принципу ізоморфізму мовної системи.

Розмірковуючи над проблемами лінгвістики тексту, О.С. Кубрякова з покликанням на Т. Енквіста та Ф. Данеша говорить про експансіонізм лінгвістичної теорії. Експансія лінгвістики тексту передовсім полягає у розширенні “спектру об’єктів, що вивчає ця галузь мовознавства (як свого часу текст із матеріалу став об’єктом дослідження, так тепер до нього приєдналися дискурс, інтертекст, гіпертекст)” [11, 16].

Одним із популярних термінів сучасної філологічної науки є *дискурс*. У філології виокремлено новий напрям – дискурсологію. Багатозначність терміна *дискурс* і дискусійність

проблем, пов'язаних з його дослідженням, зумовлені новизною й нерозробленістю цієї галузі мовознавства. Термін *дискурс* має багато значень, однак майже усі дослідники визнають його реалізацію у текстовій формі, пор.: "не можна не визнати, що новий напрям (дискурс) наукового аналізу пов'язано з усвідомленням тієї реальності, що текст є основним, але не єдиним елементом у складно організованій системі людської комунікації. Визнання цієї обставини зумовило переорієнтацію дослідницьких інтересів від питань внутрішньотекстової організації до процесів текстопородження і сприйняття. Теоретичним висновком з цього виявилося розмежування *тексту* як результату комунікативно-когнітивної діяльності і *дискурсу* як самого процесу" [18, 43]. Таким чином, поняття *текст* і *дискурс*, перебуваючи у відношеннях включення (дискурс "вбирає" у себе текст), протиставляються як статичність динамічності, результативність комунікативного акту процесуальності, тобто дискурс – це текст, який розглядають з урахуванням комунікативної ситуації.

У сучасній теорії комунікації й дискурсології це поняття вживається з різними значеннями, зокрема: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників – онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо; текст, занурений у життя; 2) замкнена цілісна комунікативна ситуація (подія), складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена різними чинниками, що опосередкують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними умовами й особливостями); 3) стиль, підмова мовного спілкування; 4) зразок мовної поведінки у відповідній соціальній сфері, що має набір змінних ознак [15, 119].

В останніх наукових публікаціях поняття *дискурс* звужено. Так, В.Є. Чернявська пропонує два визначення дискурсу, в яких враховано, по-перше, залежність тексту від комунікативної ситуації, по-друге, узагальненість та конкретність тексту: дискурс 1 позначає конкретну комунікативну подію, яку фіксують у письмових текстах і усному мовленні, здійснюють у когнітивно та типологічно зумовленому комунікативному просторі; дискурс 2 розуміють як сукупність тематично співвіднесених текстів: тексти, які об'єднують у дискурс, звернені до однієї загальної теми. Зміст (тема) дискурсу розкривається

не одним окремим текстом, а інтертекстуально, у комплексній взаємодії багатьох окремих текстів [18, 143–144].

Ю.С. Степанов у визначенні дискурсу підкреслює особливе використання мови, що відображає *ментальність* її носіїв: "Дискурс – це особливе використання мови для вираження специфічної ментальності, або ж ідеології (як у роботі Патріка Серіо "Анализ советского политического дискурса"), особливе використання спричиняє активізацію відповідних рис мови і насамкінець відповідної граматики і особливих правил лексики. І зрештою, створює особливий ментальний світ" [16, 38–39].

У мовознавчій літературі знаходимо тлумачення дискурсу, яке спирається на поняття *мова* і *мовлення*, тобто термін дискурс інтегрує мову, мовлення і текст. "Під текстом слід розуміти абстрактну одиницю мови найвищого рівня, яка є предметом теорії мовної здатності носія мови. Дискурс становить прояв мови, який можна спостерігати як соціально-психологічну систему у вигляді емпіричного знака тексту (тобто реалізацію тексту в мовленні) і в той же час об'єкт досліджень, спрямований на створення теорії використання мови. У реальному мовленнєвому спілкуванні носії мови мають справу з дискурсами" [14, 76].

Сьогодні термін *дискурс* є загальнонауковим, його активно використовують філософи та філологи. Філософи розуміють під дискурсом тип мовної комунікації, що передбачає раціональне, критичне осмислення цінностей, норм, правил соціального життя з єдиною метою – досягнення взаємного розуміння. Літературознавці у дискурсі підкреслюють "зануреність у життя", тобто екстралінгвістичні фактори [13].

Наведені теоретичні положення щодо дискурсу дають підстави розглядати ДТ як *дискурс*. Тому записи діалектних текстів трактуємо як *діалектний розмовний побутовий неінституційний, особистісно орієнтований дискурс*. Записи текстів з буковинських говірок південно-західного наріччя української мови відображають територіальний різновид національної мови, який має свої фонетико-граматичні та лексичні особливості.

Таким чином, *ДТ – це діалектний дискурс, який функціонує у певних ситуативних (комунікативних) умовах, які й зумовлюють його структурно-семантичну організацію.*

1. *Акишина А.А.* Структура целого текста. Ч. 1. М. 1979.

2. *Бартминьский Е.* Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. М. 2005.

3. *Валгина Н.С.* Теория текста. М. 2003.

4. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981.

5. *Дридзе Т.М.* Социально-психологические аспекты порождения и интерпретации текстов в деятельности речевого общения // Аспекты изучения текста: сб. науч. тр. М. 1981.

6. *Ковтунова И.И.* Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложений. М. 1976.

7. *Красных В.В.* “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? М. 2003.

8. *Лаптева О.А.* Русский разговорный синтаксис. М. 1976.

9. *Леонтьев А.А.* Понятие текста в современной лингвистике и психологии // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. К. 1979.

10. *Лотман Ю.М.* Структура художественного текста. М. 1970.

11. *Лукин В.А.* Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. М. 2005.

12. *Николаева Т.М.* Фразовая интонация славянских языков. М. 1977.

13. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. К. 1999.

14. *Психолингвистическая* и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. К. 1979.

15. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006.

16. *Степанов Ю.С.* Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века: сб. ст. М. 1995.

17. *Тураева З.Я.* Лингвистика текста. (Текст: структура и семантика). М. 1986.

18. *Чернявская В.Е.* Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. М. 2009.

19. *Щерба Л.В.* О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.

20. *Щерба Л.В*. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.

ДЕЛЮСТО Марина Сергіївна
(*Ізмаїл*, *Україна*)

Діалектна текстографія як прийом дослідження граматики переселенської говірки

Упродовж XX ст. у слов'янській діалектології з-поміж методів вивчення говіркового мовлення домінувало укладання діалектних карт. Наразі ж пріоритетне місце посідає опис говірки як окремої цілісної комунікативної системи, що в ланцюгу діалектного членування є первинною, вихідною, далі неподільною одиницею [11, 9–10]. Подібна дескрипція важлива і для синхронної, і для діахронної діалектології, адже всебічна характеристика сучасного стану говірки уможливлює фіксацію рис, процесів, явищ, які досі не помічені дослідниками або вивчені недостатньо. Відмінності ж у порівнянні синхронних зрізів дають відомості про динаміку діалектів.

Особливо великий інтерес становить опис переселенських говірок, "що потрапляють в орбіту прямого, безпосереднього активного впливу як місцевих корінних говорів, так і літературної мови", де "виникають острівці, які серед моря порівняно спокійних міжмовних відносин творять збудженість контактних процесів" [1, 3].

Л.Е. Калнинь відзначила: "Діалект в якості об'єкта синхронного системного опису має вивчатися як мова, використовувана осяжним територіально обмеженим колективом мовців. Це означає, що в цьому випадку слід застосовувати такі дослідницькі прийоми, які прийняті для вивчення мов взагалі в їх синхронному стані" [11, 7]. Оскільки ж мова як засіб комунікації реалізується насамперед у різних за стилем, обсягом, призначенням, формою текстах [10], то закономірно, що сьогодні в діалектології від програм, анкет, записів невеликих текстів говіркового мовлення, етнографічних праць, писемних пам'яток, зразків фольклору, учнівських творів, заяв діалектоносіїв та інших джерел діалектної інформації фокус уваги переміщено на автентичні макротексти – великі транскрибовані масиви діалектного мовлення, пор. [2; 12; 13; 15–17].

Останнє дало можливість П.Ю. Гриценку [3–7] обґрунтувати положення про новий методологічний прийом дослі-

дження українських говірок – діалектну текстографію, що полягає в опорі на діалектний текст, оцінений як "простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови" [6, 15]. Він зауважує, що "діалектні тексти репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови" [7, XVI]. Діалектний текст, що твориться безпосередньо і спонтанно в акті комунікації, є різновидом мовного простору, в якому відбивається реальне співвідношення елементів говіркової структури, проступають їх незвичні, досі не фіксовані синтагматичні зв'язки. На підставі тексту дослідник може простежити, як поділяються граматичні одиниці щодо частоти їх використання в мовленні діалектоносіїв. Таким чином, для відтворення говірки як реальної комунікативної системи, а не конструкту, необхідне залучення до аналізу значних за обсягами діалектних текстів [5, 9], що передбачає створення діалектної текстотеки.

Застосування діалектних текстів в українській діалектології веде свій початок з кінця XIX ст. і пов'язане зі студіями І.Г. Верхратського, пізніше – з дослідженнями І.А. Панькевича, В.С. Ващенка, Г.Ф. Шила, Ф.Т. Жилка та ін., які додавали до своїх описових діалектологічних праць зв'язні тексти, окремі вирази, зразки фольклору. Наразі в українському мовознавстві є низка книжкових видань діалектних текстів: загальноукраїнська збірка текстів (К., 1977), тексти говірок Чорнобильської зони (К., 1996), Сватівщини (Луганськ, 1998), Старобільщини (Луганськ, 2000), південно-західного наріччя української мови (Львів, 2000), північно-східної Слобожанщини (Львів, 2002), Закарпаття (Ужгород, 2004), Буковини (Чернівці, 2006), Підляшшя (Луцьк, 2007), Бориспільщини (К., 2008), Південної Київщини (Черкаси, 2008), Волинського Полісся (Луцьк, 2010), Західної Полтавщини (Черкаси, 2012), Східної Слобожанщини (Луганськ, 2011, 2013), українських говірок Румунії (Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003) та Східної Словаччини (Нью-Йорк – Прага – Київ, 1998), однієї

говірки с. Машеве (К., 2003) тощо. Однак донині реального евристичного потенціалу діалектного тексту як специфічного джерела мовної інформації не з'ясовано, оскільки його використання здебільшого мало принагідний, нерегулярний характер, а самі тексти були радше мікротекстами, часто зміненими, облагородженими діалектологами.

Мета пропонованої розвідки – схарактеризувати специфіку та евристичний потенціал діалектного макротексту як джерела мовної інформації про граматику говірки.

Об'єктом спостережень обрано діалектні тексти (10,5 а. а.), записані від носіїв української говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. – межиріччя Дністра і Дунаю. Говірки цього ареалу, які досліджували у 50–60-х рр. XX ст. А.А. Москаленко, Т.П. Заворотна, А.М. Мукан, В.П. Дроздовський, В.П. Логвин, у 80-х р. XX ст. – П.Ю. Гриценко, привертають увагу своїм переселенським характером та особливістю функціонування – у полілінгвальному середовищі, що зумовлює специфіку структури та ситуації їх побутування. Відомості з історії села свідчать, що, як і більшість інших українських говірок Наддунав'я, воно почало формуватися наприкінці XVIII ст. мігрантами з різних областей України, зокрема з Таврії, Полтавщини, Криму, Запорозької Січі, що і досі живе в пам'яті найстарших представників говірки і відбито в діалектних текстах (*а ˩л'уди с К˥риму // т'і˥кали с'у˩ди // не т'і˥кали а об˥ше пере^{и}˥ходили // хто ви˥ходиў так / а хто т'і˥кали // і хва˥м·іл'ійі / хва˥м·іл'ійі переме^{и}˥н'али // той Забо˥лотн'ій // ска˥заў / шоб не^{и} пит^{ə}˥ходила пид ту / шо у Кри˥му // а той Кова˥ленко / а той // ос' ц'о г˥речку по^{у}˥с'ій // ос' ˩наша сч·ас Гречко˥с'ій*).

Унаслідок історичних та політичних змін мовлення носіїв говірки, подібно до інших південнобессарабських, зазнавало впливу румунської (1857–1878; 1918–1941; 1941–1944 рр. – привілейований статус румунської мови – 46 років) й російської мов (особливо після 1944 р.). Порівняно з тривалістю привілейованого статусу російської мови (132 роки), вплив румунської був меншим, але за інтенсивністю значнішим, суттєвішим [14; 18]. Адже при румунах українська мова була заборонена як засіб спілкування, у школах застосовували тілесні покарання, що зафіксовано й у діалектних текстах

(*при Ру|мун'ійі да|вали каран|даш і г|рихвел'*; *ру|мини |били / зд'і|валис'а над |нами*; *до ч'е|тир'і к|класа ру|мин нау|чиў // у|чител' у|сих |чисто пере|биў л'і|н'ейкойу // е / по д|вац':ат' п'ат' на до|лон'і / на до|лон'і л'і|н'ейкойу от*).

Унаслідок вищезазначених іншомовних впливів в аналізованих текстах трапляються румунізми, зазвичай коментовані носіями говірки (*во|на |каже* ***пту|росулуй*** */ дур|ний |каже ти*; *от ми |кажем* ***бу|жора*** 'півонія' */ а по‿к|нижному |йак‿же?*; *ви воз'|м'іт' |****папури*** 'кукурудзяні качани' *і полу|п'іт'*), запозичення з російської мови (*|д'ет'і /* ***што по|с'ейет'е то і пож|н'от'е***; *йа* ***с‿тру|дом*** *дора|ботала*; *йо|го |****вигнали с‿т|р'еском***), а також болгаризми (*в'ін на* ***гр'а|дин'і*** 'поливний колгоспний город' *був / а йа бу|ла до|йаркойу*; *|****вади*** 'канави' *рили*; *|кидали* ***че|пиц'*** 'черевик'), значна частина яких потрапила не безпосередньо з болгарських говірок, а за посередництва румунської мови [9, 23–24].

За своїм характером записані діалектні тексти – оповіді на окрему тему або відповіді на прямі запитання чи запитання-орієнтири експлоратора. Вони відтворюють комунікативну ситуацію, у якій беруть участь оповідач-діалектоносій і експлоратор. Зрозуміло, що якість мовного контакту залежить від того, чи є експлоратор носієм говірки, чи він чужий, незнайомий для оповідача. Це впливає на формування структури оповіді, кількість і характер метамовних вставок – парентез, які діалектоносій вживає для актуалізації участі слухача в комунікативному акті. Суттєвим є також фактор індивідуальної мовленнєвої поведінки кожного з опитуваних, який брали до уваги при описі системи говірки.

На відміну від інших описів, для дослідження граматичного рівня діалектний текст може й не відповідати певній темі, містити зумовлені індивідуальним життєвим досвідом неправдиві факти (*А|деса при мо|йій |памйат'і |була пйат' ха|т'іў*; *|Кийіў заноме"ру|ваўс'а*), не втрачаючи при цьому власне лінгвістичної цінності. Оскільки цікавить передусім не зміст повідомлення, а його граматичне оформлення.

У текстах міститься багато засобів, зумовлених ситуаціями діалогу, налагодженням контакту, знайомством, спонтанністю та іншими комунікативними чинниками. Так, процес актуалізації уваги експлоратора досягається прямими звертаннями до нього (*а с|кудова ви?*; *а ў |тебе йе |д'іти? / да?! / то*

ти з'найеш шо во'но та'ке; *з'начит' п'рошу / йа п'лохо 'чуйу / с'і'дайте б'лижᵘче*). Вплив на слухача посилюють і різні повтори, зокрема дублювання синтагм (*а зву'чит' йа ка'жу сч·ас Ки'рил // **кра'с'іве 'імйа** / це **кра'с'іве 'імйа**; з'начит' 'йесл'і йа н'е'в'еста / е / жен'і'хова **с'вад'ба** / **до 'мене вс'а** йде с'вад'ба // **до 'мене / о'це вс'а с'вад'ба**; а йа ка'жу не^и'хай! / прийіж'дж'·айут' і гос·'т'уйут' '**поки йа жи'ва** / '**поки йа жи'ва**; по'койник уже дл'а‿себе **приоб'риў** / та‿**приоб'риў**), рідше – дублювання частин слів (*чо ви не йіс'**тете**?*; *вона обнаг'л'**ейейе***).

Щоб бути краще зрозумілим, наратор може подавати додаткові коментарі до описуваних подій (*у 'кого пойа'виўс'а 'первий / в 'д'ад'ка Пет'ра / **о'це шо 'т'от'а в'чад'іла** // н'е / н'е // **не в 'нашого 'д'ад'ка** // ну в 'нашого 'д'ад'ка й‿не‿було // '**д'ад'ка та'кий** / '**так‿же йак і‿йа** / 'тоже ос'тавс'а // **у 'н'імц·іў ро'биў 'б'едний / катир'жаниў** // а це / **у 'ц'ого 'Папки**; а при'йіхаў брат дво'йур'ідн'ій наш / **оце‿ж в·ін там і‿жиў де Ав'рам***) та до певних лексем (*хот' 'було 'ран'ше т'і‿ж / **своло'ка** ви'с'іли по / се^и'ред / 'хати // сч·ас бол'шинст'во з'верху при'йазуйут' / сви'ж'і / а то та'к'і д'л'ін'·і **своло'ка***). Часте автокоментування оповідачами свого мовлення "свідчить про наявність своєрідного "діалогу" між наратором-діалектоносієм і експлоратором, діалогу, який саме завдяки такому коментуванню уявнюється, есплікується" [7, VIII]. Респондент може також зауважувати особливості власного мовлення чи говірки в цілому (*сам наш буў а 'чо‿то в·ін ш'токаў*). Актуалізація уваги слухача-експлоратора відбувається і за допомогою вживання стійких зворотів, паремій (*рушни'ки виши'вали / до'рожᵘки виши'вали // ч·ін'л'али ше // ой / од'на ос'талас'а ше не дор'валас'а* [сміх]; *так і жи'вемо йак го'рох при до'роз'і / хто йде / той ску'бе*; *а те^и'пер об'ратно вже 'вол'ному 'вол'а*; *п'тиц'а гн'із'да не^и‿'вийе*; *ро'биў йак в·іл / 'т'іл'ки не р'а'бий*; *шоб та'кого 'з'іл':а і на за'гат'і не‿бу'ло*) й біблійних звертань (*'Господ'і / прос'ти мо'йу 'душу г'р'ешну*; *с'лава 'богу*; *с'лава то^у'б·і 'господи*).

Зазвичай тексти містять вказівку на присутність експлоратора, що знаходить вияв (окрім коментування та пояснення) у звертаннях типу: *оце‿йа **вам** роска'зала од у'с'ойі ду'ш'і*; *та‿й оце‿та'ко '**дочко** // йа вже‿й так нагово'рила то^у'б·і ба'гато*; *йа вже за'була '**доц'а** // все шо 'можу / та‿й‿с'кажу / шо не‿можу хтос' до'бавит' ше*.

Досліджуючи діалектні тексти, потрібно зважати на специфічні конструкції, пов'язані зі спонтанним мовленням, на авторські новотвори, трансформи – "словоформи, що мають індивідуальний несистемний характер, виникають спорадично" [3, 13], яким не завжди можна дати пояснення, пор.: *ˈд'іти* ***вˈчали*** */ уˈчилис'а*; ***прокроковˈйак*** *танц'уˈвали / подісˈпанец' танц'уˈвали*; *ˈмама тоˈд'і меˈне* ***обˈгепсала***; *напˈхала туˈди шо‿ˈнебуд' /* ***зав'іпˈнула*** *і посˈтавила*; *і воˈда‿та* ***виˈсохшуйе*** *чи* ***висоˈхайе*** *чи‿шо*; ***ˈвизбрехалис'а*** *з ˈматер'і*; ***повизˈйіли*** *ˈкашу*; *напиˈлис'а / іˈдут' доˈдому* ***св'іˈл'ати*** */ ну ˈбат'ку й ˈматер'і / шо вже н'еˈв'есту посˈватали*; *воˈно‿ж* ***розˈпадуйец'а***; *ми* ***попˈлутувалис'а***; *а йа* ***приглуˈпачилас'***; ***головокрижˈл'ен'ійе.***

Особливості діалектних текстів виявляються на різних мовних рівнях. Так, на фонетичному рівні спостережено аферезу: *аж‿отуˈди / де оˈто* ***ˈнайеш*** [знаєш] */ та йак оˈто ˈбабин ˈЛ'убин ˈд'ад'ко*; *роˈбили у* ***ˈйун'і*** [червні] *ˈм'іс'ац'і сˈвайбу*; *ˈдала буˈтилочку* ***д'ікаˈлону*** [одеколону]; синкопу: *не‿ˈбуло ц'їх оˈце по‿п'аˈц·от ˈм·іл'іа /* ***м·іл'ˈдер'іў*** [мільярдерів]; *в'ін на трˈактор'і / на* ***булˈ'тозр'і*** [бульдозері]; *ˈбаба* ***могˈрич*** *даˈвала* [могорич]; апокопу: *ˈдали похˈвал'ну* ***гˈраму*** [грамоту]; *на* ***комˈбайі*** [комбайні] *роˈбила*; *танц'уˈвали* ***факстˈро*** [фокстрот].

Зафіксовано нерегулярні зміни структури слова: ***у ˈмолдин·ц'і*** [у молодості] *йа ˈйіздила / на ц'іли́н'і ˈбула*; *у воˈйен·е вˈремйа / ˈос'ін' / та спусˈкалис'а* ***партуˈт'істи*** [парашутисти]; *у ˈйого ˈначе лиˈце оˈто* ***ˈкаптус*** [кактус] *оˈтой*; *і ўˈколи і* ***табˈл'ет'і*** [таблетки] *і блаˈкади і шо ˈхоче"ш*; ***друцуˈл'ос*** [бруцельоз] *коˈ'сˈт'і*; *а сˈвад'бу ˈсил'ну йіˈйі роˈбила / ˈсил'ну ˈсил'ну сˈвад'бу роˈбила / і* ***ˈтамеру*** [відеокамеру]; *в ˈмене ковалˈер'іў йак* ***ˈмосору*** [сміття] *ˈбуло*, – причиною появи таких видозмін формальної структури слова є сприймання й засвоєння діалектоносіями одиниць мови на слух; імовірно, певну роль відіграє й економія мовленнєвих зусиль.

У текстах функціонують й семантичні діалектні явища, характерні для розмовного мовлення (*ну найˈшоўс'а* 'народився' *в нас син*; *ну тоˈд'і вже тˈрохи заˈжилис'а // тоˈд'і ж зноў / зноў дˈруге найшˈлос'а* 'народилося'; *ˈкаже / ˈмамо / теˈбе ˈможна за уˈборш"иц'у покˈласти* 'призначити'), вільно використовується обнижена, негативно забарвлена оцінна лексика; норми, які стримують використання жаргонізмів та об-

сценізмів у літературній мові не завжди збігаються з нормами у діалектному мовленні (*а ти ˈкаже ˈ**буйвол** / у‿шо диˈвиўс'а Іˈван Гавˈрилович?*; *а воˈна **скоˈтина** / одˈвела йоˈго*; *п·ідожˈди / ше ожиˈвут' **гˈн'іди***; *ˈну‿**бл'ін** / той ˈм'іс'ац' йаˈкиї буў?*; *йоˈму‿ж н'іˈйака **бл'ад'** реˈмонту не‿роˈбила!*; *а там буˈла одˈна **бл'аˈд'ушка***; *а тоˈд'і та ˈт'от'а ˈкаже / шо за **туˈди йіˈйі мат'** з неˈв'істкойу*; *батоˈгом наˈлупл'ат'ˈ**жопу** тоˈб'і*).

Спонтанна комунікативна ситуація спричиняє появу надлишкових компонентів граматичної структури, зокрема прийменників (*а тоˈд'і п·ішˈла раˈботат' **на** ˈф'ерму / **на** / осем'еˈнатором*; *а шо це **до‿в‿**тебе вс'і бугаˈйі здоˈроўкайуц'·а*), часток (***вже** два ˈгоди йа **вже** не пе^{и}ˈчу*), сполучників (*ну‿**і** так / **і** ми / **і** познаˈйомилис'*).

Тексти характеризуються й зворотним процесом – відсутністю окремих компонентів структури речень, зокрема прийменників *у*, *на* (*ми на ˈтанц'і хоˈдили / клуб буў /* [?] *к·іˈно хоˈдили*; [?] *дв'іˈнац'·ат' год осˈтаўс'а без ˈбат'ка*; *а поˈтом* [?] *два ˈгоди ˈвийіхала в Руˈмин'ійу в Косˈтанц'ійу та там раˈботала*; *запˈравиў йа ˈповнос·т'у* [?] *бак б'енˈз'ін*).

Характерними рисами автентичного (нередагованого) тексту на синтаксичному рівні є зміна синтаксичних зв'язків, що відбувається в момент мовлення, внаслідок чого спостерігаємо логічно й синтаксично невмотивовану будову синтагм, речень (*заˈто **воˈно полуˈчайуц'·а** / шо не тˈреба*; *ˈбабу п·ітки́дайут' у р'адˈн'і **бо / ну за оˈнуку** / те шо в‿нейі оˈнука*; *іˈди ти **в том кˈрайу кˈлуб·і** / йа в‿ц'ім оˈс'о*; *а йа **втоˈром кˈлас'і** все ˈход'у*; ***д'ід буў Берˈл'ін***; *роˈдилас'а **у ˈтис'ачу де^{и}в'аˈцот тˈриц'ат' втоˈрого ˈгоду***). Тексти аналізованої говірки дають приклади специфічного порядку слів, що також зумовлено спонтанністю комунікації (*кругом боˈлото кˈлуба*; *вс'і ˈйідут' шуˈкайут' муˈку змоˈлот' дес'*).

Зміни синтаксичного зв'язку в текстах говірки зумовлені й еліптизацією, яка є типовою для діалектного мовлення і може охоплювати різні компоненти речення (*а в його м'ішˈками* [?] *канхˈвети / м'ішˈками канхˈвети / го^{у}ˈр'іхи / пˈраники / фисˈташки*; *ну в'ін ˈмисочкойу* [?] */ вˈс'акого ˈмисочкойу по ˈмисочк'і* [?]). Поширеною є також заміна еліптизованого компонента займенниками (*ˈМ'іша / ˈвикл'учи цей* [?] */ шоб там не / на ц'у* [?] */ не‿було*); подібне вживання останніх суттєво

впливає на їхню активність у структурі граматики діалектного мовлення [8].

П.Ю. Гриценко відзначає, що спорадично зафіксовані незвичні синтаксичні зв'язки можуть "сигналізувати про ще не пізнані явища чи процеси у говірках", а тому "заслуговують на спеціальний розгляд, оскільки за такими формами можуть стояти неоднакові процеси – іншомовні впливи, збереження архаїки, усталення міжслівних зв'язків у мовленнєвому потоці та ін." [7, IX]. Серед такого типу граматичних, але спорадично зафіксованих явищ у текстах говірки с. Шевченкове спостережено: заміну форм наз. в. кличн. в. (*і‿оˈце буˈло* ˈ***мамо*** ˈ*кажут'*); заміну форм знах. в. множини формами місц. в. (*сˈвад'бу роˈбили* ***у*** *йˈйі* ***бат'ˈках***); заміну орудн. в. однини формами знах. в. з прийменником *за* (*у чоˈтирнац'ат' год йа п·іша* ***за теᵘˈл'атниц'у***); функціонування форми орудн. в. у позиції місц. в. (ˈ***молодос·т'у*** *хваˈм'іл'ійу?*); відхилення від граматичного розрізнення істот / неістот в іменників чоловічого роду однини (*зˈначит'ˈйесл'і йа беˈру ну за / ну за* ˈ*перву дˈружᵘ́ку і* ***за*** ˈ***первий боᵛˈйарин***); конструкції "на + знах. в. іменника" замість "*у* + знах. в. іменника, *до* + род. в. іменника" (*оˈто* ***на к'інот'іˈатр*** *п'іˈдем*); пропуск префікса *на-* (*ну буˈли* ***баˈгато умˈн'іш'і***) тощо.

На відміну від інших джерел діалектної інформації, діалектний текст має початок і кінець, що допомогло з'ясувати статистичні характеристики словоформ, граматичних явищ, лакунарність у реалізації граматичних форм, а, отже, уможливило розгляд граматики говірки з позицій функціонального аналізу, який відповідає сучасним принципам дослідження граматики, див. [8].

На підставі застосування прийому діалектної текстографії визначено такі типові риси граматики аналізованої говірки: а) у системі частин мови – активність іменників І відміни, дієслів І дієвідміни; тенденція до незмінюваності числівників; поширеність займенників і часток та використання останніх для заповнення пауз; б) у словозміні, формотворенні, словотворенні – поширеність форм з флексією *-іў* у род. в. множини іменників І відміни (*соˈбак·іў*, *пˈйаниц'іў*), з флексіями *-ов'і*, *-ев'і* у дав. в. та місц. в. іменників ІІ відміни (ˈ*бат'ков'і*, *по полоˈтен·ц'ов'і*); творення форм ступенів порівняння прикметників та прислівників за допомогою слів ˈ*самий*, ˈ*саме* (ˈ*сама*

б·ід|н'іша, *|саме |хуже*); вживання форми наз. в. у позиції род. в. при відмінюванні кількісних числівників (*с чо|тир'і |годи*); функціонування неозначених займенників з постфіксом *-то* (*такий-то*) та з префіксом *н'е-*, *кой-* (*|н'екотор'і*, *|кой-йак'і*) за непредставленості неозначених прономінативів з префіксами *аби-* та *де-*; регулярність префікса *-о* та конфікса *о-...-о* у займенників та відзайменникових прислівників (*оту|ди*, *ота|ко*); відсутність чергувань *д – дж*, *т – ч*, *з – ж*, *с – ш*, *ст – щ* у дієслівних формах 1 ос. однини II дієвідміни, у дієсловах 1 класу та в пасивних дієприкметниках; наявність усічених форм 3 ос. однини I дієвідміни (*гу|л'а*, *пи|та*); вживання лише аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*|буду ро|бити*); семантична координація дієслівного присудка у формі множини з підметом, вираженим іменником, що позначає старшого члена родини та сукупність (*|мама бу|ли*; *мо|лод'аж не^и с|лухайуц'·а*); утворення пасивних дієприкметників від дієслівних основ на *-и-* за допомогою суфікса *-ан-* (*заг|руз'аний*); розгалужена синонімія прислівників (*с|пере^иду – с|пере^ид'і – попе^и|ред'і – упе^и|ред – |попе^иред*); активність демінутивних відзайменникових прислівників з суфіксами *-е^ички*, *-е^ичко*, *-и^ечки*, *-и^ечко* (*|таме^ички*, *|туте^ички*, *|таке^ички*, *о|туточки*); вживання прислівника *де* у значенні 'куди' (*де ти б·і|жиш?*); активність прийменника *із* (*іс*); поєднання прийменника *|попид* насамперед зі знах. в. іменника (*|попид |в·ікна кал'а|дуйут'*); наявність сполучників *іл'і*, *но* (*но^у*), *йесл'і...то*, *зато шо*; функціонування кон'юнктива *де* в позиції сполучників *який*, *котрий*, *що*, *як*; регулярність сполучника *йак* у порівняльних конструкціях у функції літ. *ніж*, *мов*, *немов*; вживання запозичених з румунської мови вигуків *мей*, *бре*.

Розширено та скореговано такі граматичні відомості про говірку с. Шевченкове як одну з говірок межиріччя Дністра і Дунаю: іменник, який вживається разом з топонімом, може з ним не узгоджуватися (*у |город^т К·і|л'і^ні*); назви неістот чоловічого роду у формі знах. в. однини частіше приймають флексії род. в. однини (*об|мазували при|ч·ілка*); іменники жіночого роду колишніх *-ĭ-* основ в орудн. в. однини мають флексію *-ійу* (*|сол'ійу*); у слові *|церква* при відмінюванні відновлюється давня *-ъv-* основа (*у |церков'і*); функціонують форми двоїни типу *дв'і се^ист|р'і*; числівник *дв'і* може поєднуватися з род. в. мно-

жини іменника (*дв'і д'іў|чат*); наявне закінчення *-ейі* у род. в. прикметників жіночого роду (*дво|йур'ідн'ейі*); може відбуватися ствердіння основ у наз. в. множини прикметників (*дур|ни за|кони*); у складених порядкових числівниках може відмінюватися не тільки останній, а й інші компоненти (*у |тис'ач·у девйа|ц^с^от |сорок вто|рому |роц'і*); чергування *г//ж* у дієслів І дієвідміни в 1 ос. однини можуть бути відсутніми (*|могу*); пасивні дієприкметники можуть утворюватися й за допомогою суфікса *-он-* (*трав|л'он':і*); найвищий ступінь порівняння прислівників може творитися поєднанням слова *більше* й синтетичної форми вищого ступеня (*|б·іл'ше^и блуд|н'іше*); значення вищого ступеня порівняння може виражатися сполучником *йак* (*с|тарше йак ти*); частка *хай* бере участь у творенні аналітичних форм наказового способу; елементами граматичної системи є прийменник *|б·іл'а*, частка *май* (рум.), вигук *а|ди* (*а ти дивись*). Більшість цих виявлених на підставі текстів граматичних явищ сигналізує про міждіалектні зв'язки досліджуваної говірки як типового представника степових говірок межиріччя Дністра і Дунаю з говірками інших ареалів, про що свідчить "Атлас української мови" та інші лінгвогеографічні й дескриптивні праці.

Таким чином, тексти спонтанного діалектного мовлення, суттєво доповнюючи відповіді на програми-питальники, забезпечують дослідника надійною лінгвальною інформацією, на підставі якої можливе системне вивчення граматики говірки, аналіз специфіки функціонування елементів граматичної структури.

1. *Ващенко В.С.* Переселенські говірки як джерело вивчення активних міжмовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.

2. *Глібчук Н.М.* Явища міжчастиномовної омонімії в діалектних текстах (на матеріаілі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.) // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

3. *Гриценко П.Е.* Грамматический портрет диалекта // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16. М. 2013.

4. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.

5. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

6. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

7. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

8. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: дис. … канд. філол. наук. К. 2010.

9. *Дроздовский В.П.* Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. … канд. филол. наук. К. 1962.

10. *Золотова Г.А.* Грамматика в контексте филологии // Научные доклады филологического факультета МГУ. Вып. 4. М. 2000.

11. *Калнынь Л.Э.* К вопросу об иерархии методов изучения славянских диалектов // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 9. М. 2004.

12. *Кобиринка Г.С.* Діалектний текст як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

13. *Коваленко Н.Д.* Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

14. *Колесников А.О.* Етномовний чинник як складник класифікації українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю // Слов'янський збірник. №17. Одеса. 2012.

15. *Лєснова В.В.* Структура висловлень оцінної семантики в діалектному тексті // Лінгвістика: зб. наук. праць. №1 (25). Луганськ. 2012.

16. *Мартинова Г.І.* Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

17. *Руснак Н.О.* Діалектний текст: лінгвокогнітивний і прагматичний аспекти: автореф. дис. … докт. філол. наук. К. 2011.

18. *Kolesnykov A.* The Influence Of The Romanian Language On The Grammar Of The Ukrainian South-Bessarabia Dialects // Journal of Danubian Studies and Research. Vol. 3. №1. 2013.

DIALECTAL TEXTOGRAPHY AS A RESEARCH WAY OF RESETTLED DIALECT GRAMMAR

The article deals with the study of the dialectal grammar on the basis of the dialectal macro texts, gives reasons for the necessity to apply the suggested tool. It highlights the features of dialectal texts as a source for linguistics. The study gives new facts about grammatical system of the Ukrainian Steppe dialect from Shevchenkove (Kiliya district, Odessa region) spread in the area between the Danube and the Dnister rivers.

ИСАЕВ Игорь Игоревич
(*Москва*, *Россия*)

О диалектной фонетике и объективной транскрипции

0. Главный объект лингвистического изучения – текст. У лингвиста нет иного способа сбора материала, кроме препарирования текста. Однако медиафайлы, записанные в экспедиции, не являются полноценным текстом: для того, чтобы звучащий текст можно было предложить другим исследователям и ввести его в научный оборот, файл должен быть переведен в графическую форму. До этого события диалектный медиафайл (несмотря на его несомненную архивную значимость) является вещью в себе и доступен лишь собирателю.

Вопрос графического представления звучащего диалектного текста один из самых сложных, так как выбор принципов записи (степень детальности транскрипции) обычно не находит единомышленников в творческом коллективе: фонетист всегда будет не очень доволен принятым решением, так как артикуляционная и акустическая фонетика стоит несколько в стороне от лингвистики. Фонетика становится лингвистикой лишь на этапе функциональной фонетики (фонологии), однако все основные наблюдения за единицами делаются на “долингвистическом” этапе и изгонять его из сферы внимания диалектолога нельзя.

1. Тип расшифровки записи зависит от поставленных задач. В этой статье речь идет о “тонкой” фонетике и диалектном тексте, пригодном для работы фонетиста.

Проблема, очевидно, заключается в том, что *чужая* фонетическая транскрипция на основе звуков языка (буквенная транскрипция на основе звуков речи, по-видимому, невозможна) не позволяет понять суть фонетического явления. Детализация обычной транскрипции скрывает большую часть значимой сегментной и суперсегментной информации, которая могла бы сформировать представительные выводы. Возможная исследовательская установка и перцептивные “пристрастия” ученого также влияют на детализацию (информативность) транскрипции. В этом случае транскрипция работает лишь на

конкретного исследователя, представляя языковой материал в виде непротиворечивой и стройной системы. Транскрипция, применяемая в статье, в будущем может рассказать лишь о том, что исследовалось автором. Никакой дополнительной фонетической информации извлечь из таких текстов нельзя.

“Крупная” транскрипция в качестве средства передачи фонетической информации о диалекте необходима, но она хороша лишь тогда, когда система изучена, все возможные доказательства позиционного поведения звуков использованы и являются убедительными, принципы транскрипции согласованы в лингвистическом сообществе и не представляют сложности для интерпретации. “Тонкая” транскрипция была бы неудобна при составлении диалектологических атласов, так как лингвистическая география имеет дело с обобщениями. “Крупная” транскрипция очень удобна в учебном процессе для изучения литературного языка, например, она удовлетворит морфолога, лексиколога и синтаксиста.

Фонетист, принимающий для использования фонетическую транскрипцию, должен знать фонетическое содержание каждого знака транскрипции и позиционное поведение фонем. В том случае, если за знаком транскрипции не стоит акустико-артикуляционный образ звука языка, то транскрипция должна быть признана малосодержательной. Именно так часто и бывает в описании диалектного материала, когда единая транскрипция применяется для описания различных фонетических идиомов.

Традиционно под фонетикой в диалектологических транскрипциях мы понимаем именно сегментную фонетику, хотя очевидно, что звуковые сегменты всегда существуют в просодическом единстве. Вопрос описания просодических характеристик диалектной речи совсем не разработан, он является провальным по всем пунктам. В большинстве фонетических работ мы имеем указания на то, что в говоре присутствуют некие особенности “синтаксической фонетики”, которые, вероятно, влияют на реализацию сегментов. В работах по русскому диалектному вокализму, например, которые публикуются в последнее время, транскрипция примеров имеет не собственно фонетическое содержание, а отражает меняющийся фонемный состав слов (если следовать традиции понимания фонемы в Ленинградской школе). Динамические спектрограммы, приводимые в качестве

примера, как правило, являются некачественной картинкой из диалогового окна программы акустического анализа звука с автоматическими настройками анализатора, что делает спектры практически нечитаемыми. Заметным исключением среди работ по диалектному вокализму являются работы С.В. Дьяченко, в которых учитывается статистика количества и качества гласных на широком фоне просодических структур [2].

2. Сложность применения обычной транскрипции обнаруживается и при изучении фонетики конкретного говора. В говоре села Роговатое Старооскольского района Белгородской области есть особенности реализации гласных и согласных, которые будут скрыты от читателя, если их передать буквенными знаками. Все гласные после твердых согласных, например, имеют неоднородную формантную структуру. В экскурсии гласного форманты открываются гласным среднего ряда среднего подъема [ə]: например, слова *дал*, *лоб*, *кот*, *сын*, *сук* д[əа]л, л[ə͡оу]б, к[ə͡уо]т, с[əу]к. Это важное фонетическое свидетельство артикуляционного механизма при обычной концентрации внимания исследователя оказывается скрытым за графическими средствами *а*, *о͡у*, *у͡о*, *у*. Сам принцип артикуляционного распределения гласных (трапеция) без составления формантной сетки, основанной на акустических (формантных) значениях останется загадкой для дальнейшего исследования, а ведь в картине артикуляционного размещения гласных относительно друг друга скрыты многие причины и механизмы фонетических процессов.

Важные фонематические признаки в области консонантизма “глухость / звонкость” и “твердость / мягкость” оказываются не прямо пропорциональными фонетическим качествам “вокализованность / невокализованность” и “палатализованность / непалатализованность” в роговатовском говоре. Здесь отмечены невокализованные звонкие и непалатализованные мягкие. На спектрограмме хорошо видно, что степень вокализации звонких согласных даже в интервокальном положении может быть нулевой. Это выглядит как характерный разрыв огибающей частоты основного тона или отсутствие выраженной F0, то есть в нижнем частотном диапазоне будет тишина. Противопоставление глухих и звонких реализовано на общефонетической базе признаков напряженности и длительности звука: глухой согласный более энергичный во всем диапазоне частот и более длительный. Из артикуляционно-акустического

комплекса противопоставления глухих и звонких на первый план выходит энергия звука и его длительность, а не участие голосовых связок. Такое различие не ловит русское ухо и генеральная особенность консонантизма не попадает в транскрипцию (даже несмотря на то, что в IPA[1] есть знак voiceless для согласных [3]). Следующий исследователь, опирающийся на графический текст, получит неполную информацию о такой важной фонетической реализации фонем.

В роговатовском говоре акустический и артикуляционный контраст переднеязычных смычных “твердых” и “мягких” согласных сохраняется. Способ реализации контраста может быть различным, однако твердый смычный согласный всегда представлен зубным переднеязычным ламинальным [т] – [д], артикуляционно тождественным литературному согласному [т] – [д].

Перед гласным переднего ряда и звонким шумным и сонорным согласным мягкую пару представляет апикальный альвеолярный согласный [t] – [d], который на спектрограмме выглядит обычно как фаза краткой энергичной смычки без фрикции. Основным представителем “мягкого” согласного следует считать [t] – [d]. В конце слова “мягкий” согласный реализуется апикальным [t]. Когда общая артикуляция части фразы ослаблена, в конце слова выступает палатализованный переднеязычный зубной аффрицированный [т’], такой же, как в литературном варианте русского языка. Такая же реализация мягкого в виде [t] возможна перед глухим щелевым шумным согласным. В качестве реализации “мягкого” согласного возможны переходные варианты [$t^{h'}$] – [$d^{h'}$] с апикальной артикуляцией и фазой фрикции / придыхания. Колебание [д’] / [d], [т’] / [t] возможно в рамках одной словоформы (dit͡ʍa, dит’ʍa, д’ит͡ʍa, д’ит’ʍa), говорит об отсутствии сегментной обусловленности вариативности согласных.

Спектрограммы обнаруживают ожидаемое различие в реализации вокализованного и невокализованного согласного. Фрикативная часть альвеолярного [t], как более напряженного в паре, может быть значительной, тогда как у [d] она отсутствует.

Для того чтобы учесть такую особенность фонетики согласных, пришлось бы вводить сложную систему обозначения, необходимую для фонетиста, но это значительно усложнило бы чтение текста остальными лингвистами. Попытка разграниче-

[1] Международный фонетический алфавит.

ния согласных различной степени “смягчения” была предпринята в работах во время создания *Диалектологического атласа русского языка* [1], в атласе содержатся указания на согласные неполного смягчения перед гласными переднего ряда (проблема касается преимущественно переднеязычных согласных).

У сибилянтов в этом говоре также есть особенность реализации дополнительной артикуляции палатализации, она развивается постепенно, что графически может быть отражено как [с͡с’], [ш͡ш’]. Этот способ обозначения может использоваться в статье, но не в сплошной расшифровке текста для широкого использования лингвистами.

3. Очевидно, что фонетиста не может удовлетворить чужая транскрипция, основанная на универсальных принципах. Единственный современный инструмент для объективного представления диалектной фонетики – динамическая спектрограмма, снабженная текстовой расшифровкой и разметкой. Корпус звучащих текстов и программа акустического анализа речи с аннотацией звукового файла – идеальная фонетическая транскрипция. Это сочетание текста и звука используется фонетистами давно. Количество линий может соответствовать количеству лингвистических задач: грамматика, фонетика, тематическое разделение и т.д. Возможность преобразования подписей под спектрограммой в таблицы и привычные текстовые форматы помогает обрабатывать этот материал статистически. Такой звучащий текст с разметкой является одновременно и базой данных.

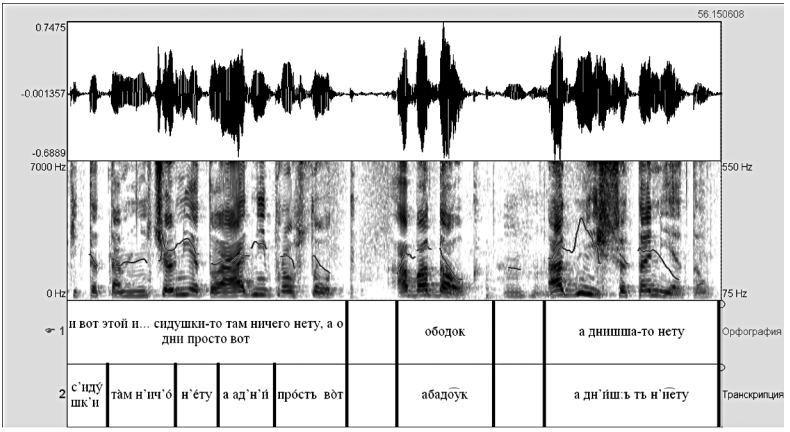

Несмотря на усилия комиссий, формирующих IPA, транскрипция диалектной речи не является объективной фонетической картиной, а выражает, как правило, традиционные представления диалектолога о диалектной фонетике, зажатые в перцептивный эталон его собственного языка. Детальность и лингвистическая точность её зависит от многих факторов. Именно поэтому использование чужой транскрипции для детальных фонетических исследований оказывается практически невозможным.

4. Описание явления лексикализации фонетических процессов и исторических изменений в фонетике относится не к фонетике, а к морфонологии или лексике. Такое исследование может использовать тексты любой степени детализации.

1. *Диалектологический* атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. 1: Фонетика / Под ред. Р.И. Аванесова и С.В. Бромлей. М. 1986.

2. *Дьяченко С.В.* Гласные первого предударного и ударного слогов в архаическом южнорусском говоре. Количественный анализ // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 17. М. 2015 (в печати).

3. *Сайт IPA:* https://www.internationalphoneticassociation.org/content/full-ipa-chart

ABOUT DIALECTAL PHONETICS AND OBJECTIVE TRANSCRIPTION

The urgent issues of phonetic transcription are presented in this article. The author proceeds from the fact that the spoken dialect text cannot have a satisfactory performance in graphical form. Even the most detailed phonetic transcription cannot reflect the complexity of phonetics. The phonetic transcription which is made by another author cannot be used for future research. A perfect transcription for every researcher is dynamic spectrogram and annotation and the speech analysis programs.

ІЩЕНКО Олександр Сергійович
(*Київ*, *Україна*)

Фонотекст як джерело сучасних лінгвістичних досліджень (про перспективу використання "Українського діалектного фонофонду")

1. Збирання діалектних фонотекстів.

Діалектну мову (мовлення) вчені фіксують головно в польових умовах – під час експедицій у місцях побутування говірок. Можна виділити два найпопулярніші способи фіксації діалектів – спостереження (коли дослідник не втручається в комунікативний процес діалектоносіїв) і комунікація (коли дослідник спілкується з діалектоносієм – ставить питання – задля отримання від нього тієї лінгвальної інформації, що є об'єктом його зацікавлення). Проте, незалежно від обрання способу, діалектний матеріал прийнято записувати[1] на певний носій інформації (сьогодні – на цифрові, раніше – на аналогові прилади) з метою збереження для подальшого наукового використання.

У практиці збирання українського діалектного мовлення, незалежно від проблем, задля розв'язання яких фіксується мовлення, усталилася традиція робити записи тривалого звучання. Записам, що мають значну тривалість і наративний характер, властива евристична цінність, оскільки вони, набуваючи вигляду цілісного тексту (фонотексту, або аудіотексту), стають інформативним джерелом пізнання найрізноманітніших діалектних явищ.

Фонотекст принципово відрізняється[2] від власне тексту (друкованого, або писемного) не лише формально, а й сутнісно. Друкований текст формується відповідно до письмових традицій (графічних, орфографічних, правописних чи транскрипційних), а тому не вважається абсолютною копією[3] жи-

[1] Крім технічних (аудіозаписів і відеозаписів), існують й інші засоби фіксації діалектного мовлення: анкетування, конспектування (записи "від руки"), спостереження, інтроспекція.

[2] Докладніше про різницю між фонотекстом і письмовим текстом див.: [5].

[3] Засадничі принципи відтворення усного мовлення на письмі часто не збігаються в діалектних хрестоматіях та інших працях, у яких опубліковано діалектні тексти. Графічна варіативність у формуванні текстів говіркового мовлення, що зумовлена різною метою і неоднаковими науковими переконаннями авторів, заважає передусім об'єктивному зіставленню мовних фактів однієї хрестоматії з іншими. Проблема уніфікації засобів

вого усного мовлення, є радше її інтерпретаційною моделлю чи, за словами П.Ю. Гриценка, "образом звучання" [6]. Для діалектологічних студіювань такий нюанс інколи може бути суттєвим недоліком з погляду методики окремого дослідження – передусім у галузі фонетики (фонології). А для праць, скажімо, з історії мови графічний текст, зокрема проблеми ідентифікації окремих графем у ньому, є ще й чинником, що інколи призводить до хибних висновків у дослідженнях[4].

Натомість фонотекст є повноцінним аналогом живого усного мовлення, оскільки він не залежить від особливостей орфографії, транскрипції тощо. Тому, як слушно зауважує Р.Ф. Касаткіна, результати досліджень, джерелом яких є аудіозаписи, найбільш об'єктивні [9, 303]. Окрім того, унікальність фонотексту виявляється ще й на рівні дискурсії (у розумінні Ж. Фуко [16]): фонотексти, на відміну від друкованих текстів, зберігають ознаки мовленнєвої практики носія мови чи говірки, які не передаються на письмі (ритм, темп, інтонація, парай екстралінгвальний супровід). Отже, фонотекст містить більше лінгвальної інформації порівняно з друкованим текстом.

Загалом же проблема співвідношення фонотексту й письмового тексту є окремим виявом дихотомії мови та мовлення. Із цього погляду кожен із різновидів тексту застосовують з неоднаковою метою: фонотексти найчастіше використовують як первинне джерело діалектних досліджень, а друковані тексти – як вторинне. Згадаймо також, що саме фонотексти були здебільшого основним джерелом цінних наукових досліджень О.С. Білої, А.М. Залеського, Т.В. Назарової та інших провідних українських діалектологів періоду, коли магнітофонні записи увійшли в ужиток.

2. Зберігання діалектних фонотекстів.

Систематичне збирання діалектних фонотекстів зумовлює накопичення діалектних аудіоматеріалів. Якщо йдеться про окремого дослідника, який володіє солідним архівом власних записів, то помітною тенденцією є укладання індивідуальних діалектних хрестоматій[5], що мають вигляд графічних аналогів фонотекстів; інколи хрестоматії супроводжують компакт-дис-

графічного відтворення текстів поки що лишається нерозв'язаною.

[4] На підтвердження висловленої тези див., напр.: [11].

[5] Традиція друкування українських діалектних текстів, зокрема й у форматі хрестоматій, усталилася ще на початку минулого століття (докладніше про це див.: [7; 2]).

ки[6] з відповідним аудіоматеріалом. Якщо ж ідеться про наукові колективи, то прийнято створювати фонотеки, де діалектний звуковий матеріал зберігають у вигляді сукупності записів діалектного мовлення. Така сукупність первинного діалектного матеріалу з погляду ефективного застосування й використання в діалектологічних дослідженнях становить серйозну наукову проблему, пов'язану із систематизацією й структуруванням текстів для роботи з ними. Розв'язати зазначену проблему сьогодні допомагає створення комп'ютерного програмного забезпечення для автоматизованої роботи із текстовим матеріалом.

Найбільше зібрання українських діалектних фонотекстів нині представлено в "Українському діалектному фонофонді" (далі – УДФ) Інституту української мови НАН України, в якому охоплено говірки з усіх трьох наріч. Роботу над фіксацією українських діалектів у вигляді аудіотекстів було розпочато ще в середині минулого століття. Раніше зібрані аудіозаписи діалектних текстів було систематизовано в окремий реєстр – "Український діалектний фонофонд[7]" [15]. Нині здійснюється робота над упровадженням автоматизованої системи УДФ як програмного модуля. Станом на початок 2015 року УДФ репрезентує мовлення у вигляді 804 фонотекстів із 409 населених пунктів зі всіх областей України (крім АР Крим) загальною тривалістю 366 годин. У середньому тривалість одного фонотексту в УДФ становить 27 хв. УДФ є відкритою для поповнення новим матеріалом системою. Це передбачено і в інтерфейсі модуля цього фонофонду.

Збереження і накопичення живого усного мовлення (фонотекстів) у фонофондах тяглістю в не одне століття, безперечно, матиме інноваційне значення для праць з описової та історичної діалектології в майбутньому, як, зрештою, і для теоретичного переосмислення цих лінгвістичних дисциплін.

3. Систематизація діалектних фонотекстів.

У сучасній діалектології комп'ютерні фонофонди (корпуси, бази даних, банки даних тощо) бувають декількох типів залежно від засад їх створення [10]. Так, згідно з однією з них, метою таких фонофондів є зображення діалектів у про-

[6] Див. перелік хрестоматій текстів українських говірок, видання яких супроводжено звуковими записами текстів: [1].

[7] УДФ складається з матеріалів, які були зібрані працівниками Національної академії наук України, викладачами й студентами вищих навчальних закладів України.

тиставленні з літературною мовою. Тому подібні фонофонди складаються з текстів-прикладів, що ілюструють лінгвальну відмінність діалектів від літературної мови. Корпус фонотекстів такого типу, як правило, характеризується лінгвістичною розміткою для роботи з ними (анотуванням текстів як одиниць комп'ютерної системи за суто лінгвістичними критеріями).

Характерні риси усномовних фондів цього типу:

– одиницями фонофонду є короткі тексти, у яких певна діалектна риса має релевантне (диференційне) значення. Відповідно формально одиниці таких корпусів – це радше текстові фрагменти (від звуків до словосполучень) або мікротексти (одне-кілька речень), а не власне тексти як надреченнєві структурно-смислові одиниці;

– одиниці фонофонду структуровані за лінгвістичною розміткою – фонетичною, морфологічною, лексикологічною, синтаксичною. Проте найчастіше фондами такого типу є окремі корпуси того чи того мовно-структурного рівня з окремої проблеми (фонетичні корпуси, граматичні корпуси, лексичні корпуси тощо).

Усномовні комп'ютерні фонди цього типу зручні для дескриптивних наукових досліджень (описової фонетики, морфології, синтаксису, лексикології тощо), а також для демонстрації мовних явищ (наприклад, у практиці викладання чи просвітницькій діяльності). Проте такі комп'ютерні бази даних не завжди придатні для тих наукових досліджень, що зачіпають проблеми функціонування мовних одиниць, їхньої природи тощо. Основний недолік фонофондів цього типу – це неможливість чи складність віднайдення нових діалектних явищ, оскільки вони є банком зразків усного мовлення, що ілюструють заздалегідь обрані лінгвальні одиниці (процеси, ознаки тощо), які вже відомі науці. Натомість, погоджуючись із думкою І.Р. Романини, першочерговим завданням опрацювання діалектних текстів є "пошук, вияв і фіксація тих рис говіркової системи, яких не змогли засвідчити атласи, словники та наукові студії" [12, 78], тобто тих, які не відомі науковцям.

Інший тип діалектних комп'ютерних фонофондів передбачає розуміння діалектів як цілісної мовної системи, що розвивається незалежно і безвідносно до загальнонаціональної мови. Одиниця фонофонду цього типу – це аудіозапис мовлення діалектоносія (чи кількох діалектоносіїв, якщо мовлення діалогічне), здійснений у певний час у певному місці. Обсяг запису

може бути різним. Проте, з погляду принципів створення цього типу усномовних фондів, короткі (нетривалі) тексти є недоліком, оскільки не дають змоги розкрити мовну сутність діалектів, зафіксувати репертуар релевантних мовних явищ. Великі за обсягом тексти забезпечують значно повнішу картину діалектного мовлення з відповідної території. У цьому сенсі що довшої тривалості текст, то вищий його евристичний потенціал.

Одиниці фондів цього типу структуровані (анотовані) за так званою металінгвістичною розміткою, що є "паспортом тексту" [14] (географічна локалізація, час запису, вік, стать діалектоносія тощо). Реалізація суто лінгвістичної розмітки (фонетичної, граматичної і т.д.) у таких фондах становить суттєву проблему. Так, лінгвістична розмітка в мовних корпусах інженерно реалізується засобами кодування тексту. На сьогодні поки що не відомо про існування засобів, які б дозволяли кодувати аудіозаписи усного мовлення (звукові файли). Інша річ, писемний текст, для кодування якого вже давно створено відповідні засоби. Отже, для створення лінгвістичної розмітки у фонофондах означеного типу необхідною умовою є наявність графічних аналогів (транскрибованих текстів) для кожного фонотексту. Реалізація графічного супроводу вимагає значних зусиль через великий обсяг (тривалість) фонотекстів. Звісно, фонди, в яких аудіотексти були б супроводжені графічними текстовими відповідниками, мали б перевагу на рівні не лише анотування корпусу, а й зручності ним користатися (наявність вибору між аудіюванням і читанням). У фонофондах першого вказаного вище типу супровідний графічний варіант[8] зразків мовлення є традиційним – цьому сприяє той факт, що вони складаються переважно з окремих звуків, складів, слів, словоформ чи речень (тобто нетривалих у часі одиниць, для графічного розшифрування яких треба значно менше зусиль і часу).

Прикметною особливістю фонофондів другого типу є багатство в них діалектних явищ. Саме з цієї причини тривалі інформативні діалектні тексти вважаються "надійним джерелом лінгвальної інформації, до якого має бути звернена українська діалектологія" [7, 9].

Отже, різні типи автоматизованих текстових систем мають неоднакове значення для використання як матеріалу для

[8] Наприклад, фонетичні корпуси (фонофонди з фонетичною розміткою звукового матеріалу) часто реалізовано за допомогою спеціального програмного забезпечення, яке дозволяє одночасно спостерігати (й аналізувати) звукоряд (осцилограму) і його графічну форму (транскрипцію).

наукових досліджень. Проте немає сумнівів, що діалектні тексти, у якій би автоматизованій системі вони не були представлені, "репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту" [8, XV].

4. "Український діалектний фонофонд" як мовленнєвий корпус.

"Український діалектний фонофонд" створено за принципами другого (вказаного вище) типу усномовних фондів. УДФ – це структурована колекція повноцінних аудіотекстів. Записи, що представлені в УДФ, є текстами здебільшого на теми рідного краю, властивих йому топонімів, гідронімів тощо, історичних віх, традицій і звичаїв. Це – ті теми, які надають записам наративного характеру. У зв'язку з тим, що записувач діалектів якнайменше втручається в розповідь і лише скеровує діалектоносія нечастими навідними запитаннями, текст виходить повноцінним – із характерними для нього логічною зв'язністю, змістовою цілісністю, смисловою завершеністю й авторською індивідуальністю (ідіолектністю).

Діалектні тексти зазначеного вище жанру (які переважають у текстовому корпусі УДФ), на думку Н.О. Руснак, мають особливе для наукових студій значення. По-перше, у них зафіксовано історичні відомості про носіїв говірок; по-друге, вони відображають творчий характер народного мовомислення; і по-третє, такі тексти мають свої індивідуальні закони побудови та індивідуальні структурно-семантичні особливості [13, 393].

З технічного погляду УДФ як комп'ютерна система реалізована за допомогою спеціально створеного програмного модуля[9], який забезпечує роботу з діалектним мовленням у двох режимах. Перший режим – це корпус діалектного мовлення, в якому фонотексти систематизовано за металінгвістичною розміткою. Другий режим – це атлас діалектного мовлення, в якому фонотексти структуровано картографічно (за топографічними параметрами, що так само належать до ознак металінгвістичної розмітки). Отже, УДФ як комп'ютерна система діалектного усного мовлення є зручною для наукового використання.

5. Теоретичне і практичне значення УДФ для досліджень з діалектології.

Лінгвістика – це та галузь наукових знань, що спрямована на вивчення мови в різноманітних наукових аспектах – струк-

[9] Програмний модуль розпрацьовано фахівцями ТОВ "КММ".

турному, функційному, синхронному, порівняльно-історичному, типологічному тощо. Вона покликана досліджувати мовні явища (одиниці, процеси, ознаки, факти) – описувати їхню структуру, встановлювати причини появи, досліджувати функціонування і динаміку, вивчати зв'язки з іншими явищами.

Українська діалектологія як ланка лінгвістичних знань – від свого становлення до сьогодні – зосереджена переважно на виявленні й описі, осмисленні й переосмисленні диференційних діалектних явищ. Наскрізна тенденція української діалектології – це поглиблене вивчення мовних одиниць, процесів, рис, фактів. У полі зору перебували й продовжують перебувати окремі говірки, групи говірок, діалектні порубіжжя, рідше говори й наріччя. Концентрація уваги на менших діалектних ареалах сприяє поглибленню дослідження мовних явищ та розширенню розуміння сутності більших діалектних ареалів. Проте, на думку В.Є. Гольдіна та О.Ю. Крючкової, такий підхід зумовлює те, що діалектологію й надалі вважають периферійною науковою галуззю [4, 268].

Українські діалекти не є ізольованими мікросистемами української мови, а тому одні говірки необхідно вивчати з урахуванням інших – не лише інколи порівнюючи з окремими (наприклад, прилеглими), а й на тлі всіх інших. Національні текстові фонди, які репрезентують діалектне мовлення зі всієї території поширення української мови – як-то УДФ, дають змогу вийти на інший – полідіалектний (міждіалектний) – рівень лінгвістичних досліджень. Зауважимо, що аналіз мовних явищ крізь призму всього мовнонаціонального ареалу не є якісно новим типом досліджень. У цьому сенсі варто згадати інноваційне досягнення української лінгвістичної географії – тритомний "Атлас української мови" [3].

Сучасна українська діалектологія потребує описових праць на основі аналізу мовних явищ у полідіалектному аспекті. Лише так можна досягти повноти інформації про діалектні явища, вийти на новий рівень їх наукового опису, збагнути сутність кожного діалектного утворення, української мови загалом та її місце серед інших слов'янських. Уважаємо, що УДФ має всі підстави бути джерелом для досліджень цього напряму.

У зв'язку з тим, що матеріали УДФ – це аудіозаписи усного мовлення, то закономірно, що найпершою сферою їх викорис-

тання є діалектна фонетика і граматика. Однак це ніяк не применшує ваги фонотекстів УДФ для інших розділів діалектології.

Загалом, як видається, теоретичне і практичне значення УДФ для української діалектології та можливості, які цей фонд надає досліднику, поки що важко збагнути повною мірою.

Висновки.

Комп'ютерні джерела наукових досліджень автоматизованого типу набувають дедалі більшого використання серед мовознавців. Їхня наявність не лише оптимізує працю дослідника, а й спонукає науку до нових зрушень у вивченні мови. Одним із таких комп'ютерних джерел аналізу лінгвальних явищ є автоматизовані фонди усномовних текстів (зразків усного мовлення). Національним фондом записів усного українського діалектного мовлення вважаємо УДФ, який є:

1) однією із форм збереження (накопичення) експедиційних аудіозаписів (фонотекстів) діалектного мовлення;

2) оптимізованим способом систематизації і зручного використання накопичених текстів;

3) мобільним засобом удоступнення текстів для широкого кола дослідників;

4) цінною джерельною базою для досліджень, що відповідають потребам сучасної науки.

Крім УДФ, лінгвоукраїністика потребує мовленнєвого фонду іншого типу, в якому було б зібрано усномовні зразки, що яскраво ілюструють типові характерні риси (диференційні ознаки) українських діалектів. Ним може бути скорочена версія УДФ.

1. *Аркушин Г.* Голоси з Волинського Полісся. Луцьк. 2010; *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008; *Говірки* Західної Полтавщини. Зб. діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова; відп. ред. Т.В. Щербина. Черкаси. 2012; *Говірки* Черкащини. Зб. діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013; "*Палає* пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця. 2014; *Šišková R.*, *Mušinka M.*, *Mušinka A.* Ukrajinská nárečí Slovenska. Praha. 2005.

2. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство. № 1. 2011.

3. *Атлас* української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

4. *Гольдин В.Е.*, *Крючкова О.Ю.* Текстовый диалектологический корпус как модель традиционной сельской коммуникации // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. М. 2008.

5. *Гонтар И.А.* Звучащий текст как объект методики в аспекте РКИ // Русский язык за рубежом. №2. 2011.

6. *Гриценко П.Ю.* Текст як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

7. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

8. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії: передмова // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

9. *Касаткина Р.Ф.* Русские диалектные звучащие хрестоматии как лингвистический источник // Proceedings of International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Vol. 1. Lublin. 2000.

10. *Крючкова О.Ю.* Электронный корпус русской диалектной речи и принципы его разметки // Известия Саратовского университета: Филология. Журналистика. Т. 7. Вып. 1. Саратов. 2007.

11. *Мойсієнко В.М.* Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 22. Ч. 1. Житомир. 2010.

12. *Романина І.Р.* Особливості вияву категорій діалектного тексту (наддністрянські тексти про чуда) // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей II ВЛФМУ. К. 2012.

13. *Руснак Н.О.* Діалектні тексти як вияв екзистенційних знань // Матеріали 5-го конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: зб. наук. текстів. Чернівці. 2008.

14. *Сичинава Д.В.*, *Качинская И.Б.* Корпус диалектных текстов в национальном корпусе русского языка: сегодняшнее состояние и перспективы // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам Международной конференции “Диалог”. Вып. 13 (20). М. 2014.

15. *Український* діалектний фонофонд / Упоряд. П.Ю. Гриценко, О.А. Малахівська, М.В. Поістогова. К. 2004.

16. *Foucault M.* Fearless Speech / Ed. by J. Pearson. Los Angeles. 2001.

SPOKEN TEXTS AS A SOURCE OF MODERN LINGUISTICS STUDIES (ON USING OF THE “SPOKEN CORPUS OF UKRAINIAN DIALECTS”)

The paper informs about the development of a dialectal speech corpora “Spoken Corpus of Ukrainian Dialects”. This is a database of spoken texts (audio texts) that illustrate the spoken language of Ukrainian dialects. Specificity of development of such dialectology resources, their basic types are described here. The importance of the “Spoken Corpus of Ukrainian Dialects” for studies in Ukrainian dialectology is given.

КАСАТКИН Леонид Леонидович
(*Москва*, *Россия*)

Магнитофонные / диктофонные записи диалектной речи как разновидность памятников языка и культуры

С появлением магнитофонов возникла возможность фиксации диалектной речи и её сохранения. Это был чрезвычайно важный этап в истории диалектологии. Раньше описание диалектов и отдельных диалектных черт строилось, как правило, на тех коротких примерах, которые диалектолог успевал записать в свой полевой дневник во время беседы с диалектоносителем, а также на примерах, присланных местными жителями – не лингвистами, – ответах на разнообразные диалектологические программы. Магнитофонная и позднее диктофонная эра коренным образом изменила возможности диалектологов. Аудиозаписи позволяют многократно прослушивать один и тот же отрезок речи, а разные компьютерные программы дают возможность анализировать различные параметры звучания сегментных единиц – отдельные звуки (и их части и переходные стимулы от звука к звуку), слоги, фонетические слова, фразы, абзацы и более крупные отрезки речи, а также суперсегментные единицы – слоговость / неслоговость звуков, интонацию, ударение, темп речи на разных её отрезках и общий темп говорящего и др.

Используя эту методику, мне удалось обнаружить в русских говорах ряд важных диалектных черт: сохранение древнего противопоставления гласных по ряду и отсутствие противопоставления согласных по твёрдости / мягкости в некоторых вологодских говорах, противопоставление согласных не по глухости / звонкости, а по напряжённости / ненапряжённости в архангельских и некоторых других говорах, более древний, чухломской тип диссимилятивно-умеренного яканья в костромских говорах, особенности дифтонгов и пути их трансформации в разных русских говорах, сохранение в некоторых северно- и среднерусских говорах рефлексов древнерусских /ъ/ и /ь/ на конце слова и др. [9; 14]; противопоставление западных и восточных южнорусских говоров по характеру конечно-

го открытого слога: повышенная длительность этого слога в западных говорах по сравнению с восточными; особенности распределения предударных гласных после мягких согласных в юго-западных говорах, дающие основание для вывода о двух этапах в истории утраты здесь фонемы /ѣ/ и совпадения её с /е/ в ударных слогах: этот процесс вначале происходил в середине слова и позднее в конечном открытом слоге [13].

Особое значение для русской диалектологии имеют говоры русских старообрядцев, особенно в тех случаях, когда их предки были переселены или бежали за пределы России от преследований правительства и официальной церкви, вследствие чего эти современные старообрядцы живут в окружении других народов, говорящих на других языках.

В силу конфессиональной замкнутости, стремления жить по законам предков старообрядцы сохраняют не только старую веру, старые обряды, но и прежний язык. В нём встречаются такие особенности, которые 1) в других русских говорах полностью утрачены; 2) остаются лишь как следы старых закономерностей, по которым сами эти закономерности в полной мере установить невозможно; 3) помогают интерпретировать аналогичные явления в языке нестарообрядцев.

При изучении говоров старообрядцев мы ставим перед собой пять главных задач: 1) детальное описание языковых черт, на основании которого следует 2) выявить, каким регионам соответствует этот набор черт, и, следовательно, откуда переселились старообрядцы; 3) установить, какие черты, имеющиеся в говоре старообрядцев, отсутствуют в современных говорах этих регионов и, таким образом, выявить более древнее состояние этих говоров и процессы, прошедшие в них; 4) среди выявленных языковых черт установить а) те, которые известны и в других русских говорах; б) те, у которых обнаруживаются новые, неизвестные ранее особенности; в) те, которые не были ранее известны в русских говорах; г) те, которые позволяют по-новому объяснить их происхождение; д) те, которые возникли под влиянием окружающих других русских говоров или другого языка; 5) записать рассказы старообрядцев об их жизни, обычаях, истории.

Вот некоторые примеры решения подобных задач.

1. Говорам старообрядцев-липован Нижнего Подунавья и некоторым другим говорам старообрядцев Украины, Молда-

вии, Румынии, Болгарии, имеющим многие черты Юго-Западной диалектной зоны, свойственно образование неопределённых местоимений и наречий при помощи конечной морфемы *-ся / -сь*, варианты которой распределены позиционно: после гласного обычно употребляется *-сь*, после согласного *-ся*, реже *-се*, *-си*: ***Хтось*** *был, а не знаю, хто был*; ***Ковось*** *там ждуть*; *Не всем дано одинаково:* ***комусь*** *учится*, ***комусь*** *на земле работать, а* ***комусь*** *водителем*; *Дом сдали* ***какомусь*** *попу*; *Иму вручають достовереня чи* ***штось*** *такоеча*; *Приходила* ***какаясь*** *Таня, а не знаю, шо за Таня*; *Были тут* ***какиесь*** *чужие люди*; *Мой хозяин* ***десь*** *переховался да пришёл*; *Дочка замуж вышла, ну мает свадьба* ***десь*** *быть, не знаю кода*; *Мяса, получу пенсию, кило* ***колысь*** *купю да борщу наварю*; *Вагоны загружали,* ***кудысь*** *далёко возили*; *– Я в окошко глянула –* ***какойся*** *человек стоить, держыть веники*; *Бельё пахло буком тым таким* ***какимся***; *Она работаеть у прымарии* ***какимси*** *начальником там*; *Молодые то как вроде в* ***какихся*** *кафтанчиках таких ходили короткых*; *Людей надо было* ***чемсе*** *питать*; *Раньше платками перевязывали, а зараз это вот бог его знае* ***чемся***; *Тут* ***какся*** *застёжечки так делали, постолы называлися*; ***Каксе*** *моя старуха пекла.*

Мне неизвестны и, насколько я знаю, никем не описаны другие русские говоры, в которых последовательно использовался бы такой способ образования неопределённых местоимений и наречий.

Морфема *-ся / -сь* у неопределённых местоимений и наречий, по-видимому, происходит от энклитического местоимения *ся* древнерусского языка. Эта энклитика, как известно, впоследствии присоединилась к глаголу, став постфиксом возвратных глаголов. В русском литературном языке и во многих говорах произошло отпадение конечного гласного этого постфикса в позиции после гласного при сохранении его в позиции после согласного: *взяться*, *возьмёшься*, *возьмётся*, *возьмёмся*, *возьмутся*, *взялся*, *возьмусь*, *возьмётесь*, *взялась*, *взялись*, *возьмись*, *возьмитесь* и т.п. И только в причастиях, свойственных письменной речи и не характерных для разговорного языка, сохраняется *-ся* во всех позициях. Однако во многих русских говорах, в том числе и в липованских, и в формах изъявительного и повелительного наклонений старые

формы с *-ся* могут произноситься и после гласных (наряду с формами на *-сь*, употребление которых связано, как правило, с особыми фразовыми позициями).

А.А. Зализняк показал, что в древнерусском языке энклитика *-ся* примыкала к местоимённым словам, стоящим в начале фонетической синтагмы. Затем *-ся* передвинулось и примкнуло к глаголам. Но так произошло в русском литературном языке и в большинстве говоров. В говорах же Юго-Западной зоны это *-ся* сохранило своё прежнее расположение при местоимённом слове. Этому способствовало то, что *-ся* было безударной энклитикой и вместе с предшествующим местоимённым словом всегда составляло одно фонетическое слово. При этом на месте вопросительного значения у этих слов возникало значение неопределённости. Произошло это благодаря тому, что *ся* не ограничивалось передачей только значения возвратности: “*сѧ* не равнозначно *себе*. *Сѧ* имеет гораздо более широкий круг функций, чем *себе*” [6, 129].

Значение неопределённости у местоимений и наречий передаётся в русском литературном языке и во многих говорах главным образом при помощи частицы *-то*: *кто-то*, *какой-то*, *сколько-то*, *где-то*, *куда-то*, *как-то* и т. п. Частица *-то* с её вариантами по говорам может употребляться и как усилительно-выделительная: *дом-то* (или *дом-от*), *село-то*, *река-то* (или *река-та*), *кони-то* (или *кони-те*, *кони-ти*) и т. п. Для юго-западных говоров эта частица не характерна (отсутствует она и в украинском и белорусском языках); см. [16, 184–195; ДАРЯ III, к. 12]. Очевидно, не характерна она была для этих говоров и раньше. Здесь был распространён такой способ образования неопределённых местоимений и наречий, который восходит к древнерусскому языку и который сохранили старообрядцы, живущие за пределами России [10].

2. Мы с Р.Ф. Касаткиной обнаружили в языке старообрядцев-“турчан” из штата Орегон США, которые приехали туда из Турции, а их предки жили в Нижнем Подунавье, неразличение свистящих и шипящих согласных. В их фонетической системе есть только ряд свистящих согласных и отсутствует ряд шипящих. На месте твёрдых [с]–[ш], [з]–[ж] и [ц] обычно произносятся звуки, обозначаемые нами как [ç], [ʒ], [ц̣]. Это апикальные альвеолярные круглощелевые звуки, при их артикуля-

ции передняя часть языка отодвинута от зубов и приподнята к альвеолам и у них распластана. Мягкие [ç’], [ʒ’], [ц’] отличаются от твёрдых [ç], [ʒ], [ц] некоторой сдвинутостью тела языка вперёд и палатализацией – дополнительным приподнятием передне-средней части языка к твёрдому нёбу.

Так, например, слова *крыса* и *крыша* произносятся одинаково: *кры́*[ç]*а пробежала* и *кры́*[ç]*а на доме*; *па*[ç]*ла́ коров* – ‘пасла’ и *по*[ç]*ла́ домой* – ‘пошла’; *ко*[ʒ]*а́* – ‘коза’ и *ко́*[ʒ]*а* – ‘кожа’, *ро́*[ʒ]*а* – ‘роза’ и *то́*[ʒ]*е* – ‘тоже’. Один и тот же звук произносится в словах *ко*[ç’]*и́ть* – ‘косить’ и *му*[ç’]*и́на* – ‘мужчина’, [ç’]*ита́ють* – ‘считают’, *поме*[ç’]*а́ются* – ‘помещаются’, *со*[ç’]*ём* – ‘сошьём’; *ко́*[ʒ’]*ий* – ‘козий’ и *до́*[ʒ’]*ик* – ‘дождик’, *ру*[ʒ’]*ё* – ‘ружьё’, *до*[ʒ’ʒ’]*ё*[ç’ç’]*я* – ‘дождёшься’. На месте *ц* произносится [ц]: [ц]*арь*, *ов*[ц]*а́*, *коне́*[ц], а на месте *ч* – [ц’]: [ц’ò’]*етвёртый*, *ре́*[ц’]*ка*, *у*[ц’]*и́ли*, *но*[ц’].

Неразличение всех свистящих и шипящих согласных – более последовательное проведение того же принципа, который проявился в цоканье – неразличении, совпадении свистящей и шипящей аффрикат – /ц/ и /ч/. Но если цоканье известно многим современным русским говорам, то последовательное неразличение щелевых свистящих и шипящих русским говорам Европейской части России неизвестно (в некоторых говорах Сибири оно – результат влияния местных языков). В современных русских говорах Европейской части России встречаются лишь следы такой системы – смешение свистящих и шипящих согласных, то есть произношение свистящих согласных на месте шипящих и шипящих согласных на месте свистящих в отдельных словах [ДАРЯ I, к. 47–53, 63, 64]. Произношение орегонских “турчан” – единственный известный пример сохранения системы с отсутствием ряда шипящих согласных в современных русских говорах европейского происхождения.

Цоканье было свойственно всему древненовгородскому диалекту и широко отмечено в памятниках этой эпохи, начиная с XI в. С этого же времени известно, но встречается лишь изредка в новгородских и псковских памятниках и смешение свистящих и шипящих щелевых согласных [7, 256–260, 280; 8, 29 сл.; 5, 39, 52]. Таким образом, указанное произношение орегонских “турчан” восходит к древнейшим русским диалектным явлениям [9, 328–361].

3. Аканье – это неразличение в безударных слогах гласных фонем неверхнего подъёма при совпадении их в части позиций в звуке [а]. Аканье в узком смысле – такое неразличение /о/ и /а/ после твёрдых согласных, аканье в широком смысле – такое неразличение всех гласных фонем неверхнего подъёма после твёрдых и мягких согласных. Аканье присуще всем говорам Южного наречия русского языка и значительной части среднерусских говоров. Свойственно оно и белорусскому языку, и русскому литературному языку.

Два основных типа аканья – диссимилятивное и сильное, главное их отличие – произношение на месте /о/, /ω/, /а/ после твёрдых согласных перед ударным [а] звука [ə] при диссимилятивном аканье и звука [а] при сильном. Диссимилятивное аканье свойственно юго-западным южнорусским говорам и значительной части говоров белорусского языка, сильное аканье свойственно юго-восточным южнорусским и акающим среднерусским говорам и русскому литературному языку. Самый распространённый тип диссимилятивного аканья – жиздринский, или белорусский; при нём предударный [ə] произносится только перед ударным [а], перед всеми другими ударными гласными – [а]:

Диссимилятивное аканье жиздринского типа	Сильное аканье	Ударные гласные
Гласные 1-го предударного слога на месте /о/, /ω/, /а/ после твёрдых согласных		
[а]: с[а]вúный, тр[а]вúнка; с[а]вы́, тр[а]вы́; с[а]вý, тр[а]вý		[и], [ы], [у]
[а]: с[а]вé, тр[а]вé; с[а]вóй, тр[а]вóй		[е], [о]
[ə]: с[ə]вá, тр[ə]вá	[а]: с[а]вá, тр[а]вá	[а]

Эта же зависимость в говорах с диссимилятивным аканьем наблюдается и при произношении [ə] перед слогом с безударным [а] и [а] перед слогом с другими безударными гласными [19, 67–68]. Так, например, в старообрядческом говоре села Пилипы-Хребтиевские Ново-Ушицкого района Хмельницкой области Украины мною отмечено при диссимилятивном аканье, в частности, такое произношение: ***ва**скр'ис'ён'а*,

*н**а**н’имáл’и*, *з**а**крывáл’и*, *пр**а**жывáл*, *д**а**кум’éнты*, *п**а**луч’áл*; *п**а**мəгáт’*, *п**а**хəтá*, *р**а**скəзáт’*, *с**а**рəфáн*; *р**а**зр’ишанó*, *бл**а**уəд**а**р’úл*; *з**а**ин’т’ир’исóвəн*; *зəр**а**б’úт’*, *мəл**а**кóм*, *нəд**а**jéла*; *пəр**а**склəдáим*, *прəд**а**лгəвáтəä*, *п**а**рəсх**а**д’úл’ис’а* и т.п.

Встречаются и отступления от этого принципа распределения [а] и [ə]. Так, в обследованном мною говоре старообрядцев села Татарúцы области Силистры Болгарии диссимилятивное аканье с обычным произношением в 1-м предударном слоге после твёрдых согласных на месте /о/, /ω/ и /а/ звука [ə] перед ударным [а] и звука [а] перед другими ударными гласными: *бəл’нáйə*, *вəйнá*, *дəвáл’и*, *мəjá*, *пəч’áл*, *сəбáк*, *хəвáит’*; – *бал’úт’*, *к**а**сы́*, *в**а**йнý*, *мəл**а**кó*, *п**а**м’óр*, *п**а**jéд’иш*, *св**а**т’éй* и т.п. Перед ударным [а] встречается также [а]: *б**а**рáнк’и*, *д**а**ждáлс’ə*, *п**а**жáл’илс’ə*, *п**а**клáду*, *с**а**мá*, *хл**а**пчáты*, а также несколько более закрытый гласный [ạ] ([ɐ]): дур**ạ**кá в**ạ**л’áть’, к**ạ**пáк, п**ạ**клáдут’, с**ạ**бáк [10, 118].

Такое произношение [а] перед ударным [á], встречающееся и в других говорах с диссимилятивным аканьем, диалектологи объясняли влиянием литературного языка и говоров с сильным аканьем [1, 28; 2, 28; 17, 191–192, 196–198, 203]. Однако говор Татарицы (сейчас это Болгария, ещё раньше это была территория Румынии, а ещё раньше Турции) не испытывает такого влияния: жители села слышали раньше и слышат сейчас русскую литературную речь слишком редко, чтобы она могла вызвать подобное произношение.

Кроме того, “благодаря своей близости к системе аканья литературного языка (недиссимилятивного типа) диссимилятивное аканье изживается с большим трудом. Его особенность – отличие в качестве предударного гласного – обычно не осознаётся говорящим. Различие [ъ] и [а] не оценивается носителем диалектной речи как значимое, и он не замечает, что произносит разные звуки перед разными ударенными гласными” [17, 191−192]. При диссимилятивном аканье “звуку *а* перед слогом с гласными, отличными от *а*, соответствуют перед слогом с *а* такие звуки, которые в другой позиции не встречаются и воспринимаются как звуки, более близкие к *а*, чем к другим безударным гласным того же говора. В таком случае человек при произношении объективно не может отличить эти звуки от безударного *а*, хотя произносит их иначе. Для него

это варианты того же самого *а*” [3, 69]. Не осознавая разницы между безударными [а] и [ə], между своим произношением и литературным, диссимилятивно акающие диалектоносители не могли поэтому и изменять своё произношение под влиянием литературного сильного аканья.

В говоре Татарицы примеры произношения [а] перед ударным [á] встречаются обычно в сильных фразовых позициях (под синтагменным или фразовым ударением), при акцентном выделении слова, эмфазе и медленном, чётком проговаривании слова. Такое распределение звуков на месте /о/, /ω/ и /а/ свидетельствует о том, что звук [а] в этой позиции не связан с отходом от диссимилятивного принципа, просто [а] и [ə] – разные просодические варианты одной и той же фонологической единицы – архифонемы /о|ω|а/, доминанта которой (основной представитель) осознаётся говорящими как [а]. Этот звук произносится при достаточной его долготе, а [ə] – при кратком его произнесении[1].

Как установил О. Брок, в говорах с диссимилятивным аканьем перед кратким гласным произносится долгий гласный, перед долгим гласным – краткий. Гласные верхнего подъёма [и], [ы], [у] краткие, поэтому перед ними произносится долгий гласный [а], а перед долгим гласным [а] произносится краткий [ə] [1, 57–59].

Общая закономерность диссимилятивного аканья, явно просматриваемая во многих примерах, – чередование сильных и слабых слогов, реализующееся в более и менее длительных гласных. Разное распределение по позициям в фонетическом слове [а] и [ə] в говорах с диссимилятивным и сильным аканьем – это различие поверхностное, тогда как глубинное, лежащее в его основе – это отличие этих говоров по ритмической структуре слова.

Система диссимилятивного аканья, реализующаяся не только в 1-м предударном слоге, но и в других безударных слогах, – результат сохранения древнейшей ритмической структуры слова. Такая система была характерна для древнерусского языка. О подобной ритмике слова с чередованием долгого и краткого слога в древнерусском языке свидетельствует рас-

[1] Н.Н. Дурново приводит примеры произношения, отмеченные в г. Курске: “дъвайтя, пъпа, скъзала, стъяла, дъвай, пъзвать (реже *а* **отчётливо**: салдаты)” [2, 27; выделено мной – *Л.К.*].

пределение сильных и слабых редуцированных гласных [ъ] и [ь]: сильный редуцированный перед слогом со слабым редуцированным, слабый редуцированный перед слогом с сильным редуцированным и гласным полного образования. Об этом же говорит и место второстепенного ударения в слове в древнерусском языке: “Выбор слога или слогов, на которые падает второстепенное ударение, определяется несколькими факторами. Основной из них – ритмический: второстепенное ударение падает через слог вправо от главного, затем ещё одно через слог от этого второстепенного и т.д.” [4, 179]. Эта ритмическая структура слова была характерна и для “далёкого предка не только восточнославянских наречий, но и славянской группы в целом. В общеиндоевропейской системе определённого периода <…> одним из наиболее слабых был первый предударный слог” [15, 34–35]; см. также [12; 13].

Русские диалекты в последнее время значительно деформируются, теряют многие диалектные черты и вытесняются русским литературным языком. Пройдёт время, сменятся поколения, и современные записи живой диалектной речи станут памятниками русского языка в его региональных вариантах.

Но эти записи ценны и в другом отношении: они – памятники русской народной культуры. Деревенские жители, старики и старухи, прожившие долгую жизнь, часто с охотой рассказывают приезжим диалектологам о самых сокровенных историях своей жизни, о подлинных, не выдуманных событиях. Эти рассказы, отражающие, казалось бы, мелкие, незначительные, касающиеся отдельных людей случаи из их жизни, в действительности – исторические документы событий, происходивших в нашей стране в XX веке и начале XXI-го.

Московские диалектологи на основе диалектных магнитофонных записей, хранящихся в фонотеке Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН, создали книгу “Русская деревня в рассказах её жителей” [18]. В этих рассказах предстаёт жизнь русской деревни в её неприкрашенной правде, такой, какую очень многие городские жители знают весьма поверхностно или не знают вовсе. Эта сторона нашей истории описана совершенно недостаточно. В деревенских рассказах и коллективизация, и раскулачивание, когда была уничтожена лучшая часть русского крестьянства, и репрессии 1930-х го-

дов, и голод в их начале, и бесправие и бедственное положение жителей деревни в последующие годы. Это и преследования церкви, и Отечественная война, принёсшая многие беды, и бич народа – пьянство. Здесь и семейные истории: измена мужа, предательство детей, преследования свекрови, болезнь и смерть близкого человека.

Но здесь и проявление стойкости русского человека к тяготам жизни, и душевная доброта, и народная смекалка, и юмор. В этих рассказах отражено и мировоззрение, и мировосприятие деревенских жителей, их моральные и этические принципы, отношение к религии, к местной и верховной власти и государству в целом – все составляющие менталитета народа.

1. *Брок О.* Говоры к западу от Мосальска. Пг. 1916.

2. *Дурново Н.Н.* Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Ч. 1. Южновеликорусское наречие. Вып. 1. М. 1917.

3. *Дурново Н.Н.* Увагі да беларускай фонэтыкі // Беларуская акадэмія навук. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 9: Працы клясы філёлёгіі. Т. 2. Мн. 1929.

4. *Зализняк А.А.* От праславянской акцентуации к русской. М. 1985.

5. *Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. М. 2004.

6. *Зализняк А.А.* Древнерусские энклитики. М. 2008.

7. *Кандаурова Т.Н.* К истории древнепсковского диалекта XIV в.: (О языке псковского Пролога 1383 г.) // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 8. М. 1957.

8. *Каринский Н.М.* Язык Пскова и его области в XV в. СПб. 1909.

9. *Касаткин Л.Л.* Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. М. 1999.

10. *Касаткин Л.Л.* Русский говор села Татарица в Болгарии // Русские старообрядцы: язык, культура, история: Сб. статей к XIV Международному съезду славистов / Отв. ред. Л.Л. Касаткин. М. 2008.

11. *Касаткин Л.Л.* Неопределённые местоимения и наречия с постфиксом / суффиксом *-ся / -сь* в говорах русских старообрядцев // Исследования по лингвистике и семиотике: Сб. статей к юбилею В.В. Иванова / Отв. ред. Т.М. Николаева. М. 2010.

12. *Касаткин Л.Л.* Из истории аканья-яканья в русском языке // Русский язык в научном освещении. №2 (20). 2010.

13. *Касаткин Л.Л.* Аканье и яканье в одном старообрядческом говоре и вопросы истории этих систем вокализма // Русский язык в научном освещении. №1 (25). 2013.

14. *Касаткин Л.Л.*, *Касаткина Р.Ф.* Рефлексы редуцированных гласных в конце слова в русских говорах // Славянское языкознание: XII Международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации / Отв. ред. О.Н. Трубачёв. М. 1998.

15. *Кузнецов П.С.* К вопросу о происхождении аканья // Вопросы языкознания. № 1. 1964.

16. *Кузьмина И.Б.* Синтаксис русских говоров в лингвогеографическом аспекте. М. 1993.

17. *Орлова В.Г.*, *Строганова Т.Ю.* Народные говоры. Фонетика // Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование. М. 1968.

18. *Русская* деревня в рассказах её жителей / Под ред. Л.Л. Касаткина. М. 2009.

19. *Русская* диалектология / Под ред. Р.И. Аванесова, В.Г. Орловой. М. 1964.

ДАРЯ *Диалектологический* атлас русского языка. Центр Европейской части СССР: в 3 вып. / Под ред. Р.И. Аванесова, С.В. Бромлей. М.; Мн. 1986–2004.

AUDIO TAPE / DICTAPHONE RECORDINGS OF DIALECT SPEECH AS A PART OF CULTURAL AND LINGUISTIC HERITAGE

Audio recordings of spoken language allow to listen the same lengths of any speech segment many times. Various computer software make it possible to analyze multifarious parameters of segmental and suprasegmental units. Based on the audio recordings, the paper examines new properties of Russian dialects such as formation of indefinite pronouns and adverbs with ending morpheme -*sia*/-*s*’, blending of sibilant and hushing consonants and dissimilative akanye as a result of special rhythmic structure of words. These recordings are monuments of folk culture.

КАСАТКИНА Розалия Францевна
(*Москва*, *Россия*)

Звучащие диалектные хрестоматии

1. Звучащие диалектные хрестоматии представляют собой собрания записей устной диалектной речи в звуковой и письменной формах.

2. Такие звучащие версии русских диалектных записей стали доступны для научной общественности в 1991 г., когда была опубликована звучащая хрестоматия “Севернорусские говоры” под ред. Р.Ф. Касаткиной. Хрестоматия была подготовлена сотрудниками отдела фонетики Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН на материалах фонотеки в качестве приложения к “Бюллетеню фонетического фонда русской речи” и издана в г. Бохум (Германия) профессором Кристианом Саппоком. В дальнейшем он продолжил сбор записей русской диалектной речи, сохраняя их в формате, доступном для других исследователей. В недавно опубликованном VI выпуске “Проблем фонетики” представлена статья К. Саппока “Акустическая база данных и принципы аудитивной доступности” (М., 2014).

3. В 1999 г. на материалах фонотеки ИРЯ РАН был опубликован следующий выпуск: “Русские народные говоры: Звучащая хрестоматия: Южнорусское наречие”, под ред. Р.Ф. Касаткиной.

4. Голоса сельских жителей, записанные на современные звуковые носители, сохраняют информацию не только о фонетической, грамматической и лексической стороне диалектной речи, но и о той ещё не полностью раскрытой информации, которая содержится в просодическом оформлении речи.

5. Диалекты русского языка – “уходящая натура”. Это своего рода памятники русского языка в региональных и исторических его разновидностях. Важно как можно скорее зафиксировать и тем самым сохранить хотя бы то немногое, что ещё остаётся от былого богатства.

SOUNDING DIALECT CHRESTOMATHIES

Spoken dialect chrestomathies represent a collection of recordings of dialect language both in audible and written forms. Two spoken chrestomathies of the Northern Russian dialects (Bochum 1991) and Southern Russian dialects (Moscow 1999) were created on the basis of tape recordings from the audio library of the Russian Language Institute of RAS.

КОБИРИНКА Галина Степанівна
(*Київ*, *Україна*)

Діалектний текст як джерело дослідження наголошення особових займенників

Спостереження над усним говірковим мовленням переконує в доцільності залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації для вивчення акцентної системи, зокрема наголосу у фонетичному, лексичному, морфологічному, синтагматичному аспектах, а також дослідження ритмометричної структури слів і фраз, взаємозв'язку акцентної системи з іншими структурними рівнями, див.: [11]. П.Ю. Гриценко зауважує, що в "діалектному тексті як різновиді мовного простору виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики" [6, 9].

У дослідженні українських діалектів не можна обійти займенники, оскільки їм властива варіативність форм, що диференціюють український діалектний простір. Так, за місцем наголосу ареалогічно протиставним є наголошення присвійних займенників у формі родового відмінка однини, пор.: з парокситонним наголосом – *ˈмого*, *тˈвого*, *ˈсвого* (говірки південно-західного наріччя) та з окситонним наголосом – *моˈго*, *твоˈго*, *своˈго*, який кодифіковано в сучасній українській літературній мові (говірки південно-східного наріччя) [АУМ 1, к. 156; АУМ 2, к. 132, 134; АУМ 3, ч. 2, к. 38].

Актуальним є вивчення просодичних особливостей займенників у зв'язному мовленні, у якому можна виявити діалектну своєрідність наголошення займенникових форм, відтак – зрозуміти закономірності розвитку акцентної системи.

Розглянемо наголос особових займенників у прийменникових конструкціях на підставі діалектних текстів, щоб з'ясувати, чи впливає прийменник на місце наголосу особових займенників, чи існує взаємозалежність між логічним наголосом із повними та енклітичними формами займенників.

Актуальність дослідження посилюється тим, що, по-перше, пересунення наголосу в прийменниково-займенніко-

вих конструкціях (*ме*ˈ*не – до* ˈ*мене*) вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських і зближує з сербською та хорватською. Білоруська і російська мови таких переміщень наголосу не знають; хоча у білоруських пам'ятках кінця XVI – початку XVIII ст. зафіксовано відтягнення наголосу на перший склад у формі родового і знахідного відмінків особових займенників із прийменниками, але, на думку З.М. Веселовської, "ця особливість наголосу не характерна для білоруської мови; тут виявляється вплив української мови" [5, 97]. Подруге, енклітичні форми займенників, які функціонують здебільшого в говірках південно-західного наріччя, були властиві, як свідчить дослідження А.А. Залізняка, давньоруській мові, їх, зокрема, виявлено в пам'ятці давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.) – берестяних грамотах, написаних живою розмовною мовою [9]; ці форми притаманні сучасним польській, чеській, болгарській, сербській, хорватській мовам.

1. Поведінка наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях (словозмінна парадигма).

У сучасній українській літературній мові в прийменниково-займенникових конструкціях нормою є пересунення наголосу з кінця на передостанній склад у формі родового та знахідного відмінків однини особових займенників (*я*, *ти*, *він*) при додаванні прийменників, пор.: *ме*ᵘˈ*не – до*, *в*, *з, у* ˈ*мене*, *те*ᵘˈ*бе – до*, *в*, *з, у* ˈ*тебе*, *йо*ˈ*го – до*, *в*, *з, у* ˈ*н'ого* [3, 309; Погрібний; Правопис, 88]. Ця тенденція діє не на всьому українськомовному обширі. Вирізняються акцентні варіанти *у ме*ˈ*не* 'у мене', *за йо*ˈ*го* 'за нього', *за йе*ˈ*йі* 'за неї', які функціонують на півночі Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Сумської, Луганської областей, а також властивий українським говіркам Брестської, Гомельської, Курської, Воронезької обл., про що свідчать лінгвістичні карти АУМ: *за* ˈ*н'ого*, *за* ˈ*него*, *за* ˈ*його – за йо*ˈ*го* (*йе*ˈ*го*, *йа*ˈ*го, н'е*ˈ*го*) [АУМ 1, к. 226; АУМ 2, к. 208; АУМ 3, ч. 1, к. 51]; *у ме*ˈ*не*, *за йо*ˈ*го*, *за йе*ˈ*йі* [АУМ 2, к. 134].

Отже, за місцем наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях особових займенників (*я*, *він*, *вона*) у формах родового, знахідного відмінків однини український діалектний обшир поділяється на дві частини:

1) із рухомим наголосом – при додаванні прийменника до займенника наголос переходить на другий склад із кінця слова

і таким чином стає парокситонним, пор.: *ме^{и}ˈне*[1] – *до*, *в* ˈ*мене*, *йо*ˈ*го* (*йу*ˈ*го*, *йго*) – *до*, *в'ід* ˈ*н'ого* (ˈ*него*, ˈ*його*), *йі*ˈ*йі* – *до* ˈ*нейі* (ˈ*йейі*); таке наголошення зафіксовано в говірках південно-західного, частково південно-східного та північного наріч;

2) з нерухомим флективним (чи окситонним) наголосом, пор.: *ме^{и}ˈне – до ме^{и}ˈне*, *те^{и}ˈбе – до те^{и}ˈбе*, *йо*ˈ*го – до*, *у йо*ˈ*го*; таке наголошення властиве говіркам південно-східного та північного наріч.

Оскільки матеріали, скартографовані в АУМ, зібрано понад півстоліття тому, то постають питання: чи змінилося місце наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях і чи здиференційований український ландшафт за наголошенням інших відмінкових форм особових займенників?

Аналіз діалектного мовлення на підставі зібрань діалектних текстів підтверджує функціонування нерухомого флективного наголосу у формі родового, знахідного відмінків однини в прийменникових конструкціях особових займенників у говірках Північної та Південної Київщини, Середньої Черкащини, Полтавщини (але в говірках Західної Полтавщини функціонує рухомий наголос, пор.: *ме*ˈ*не – в*, *до*, *коло* ˈ*мене*; *йо*ˈ*го – ў*, *з* ˈ*його* [ГЗП, 30–33, 35, 37], лише в поодиноких випадках як варіант зафіксовано нерухомий флективний наголос у деяких говірках південної Київщини навіть у мовленні того самого діалектоносія, пор.: *ти*ˈ*пер т'і* ˈ*д'іти* ***од ме***ˈ***не*** *'дка*ˈ*зал·ис'а / жи*ˈ*вут'* ˈ*добре / а* ***'д*** ˈ***мене*** *'дка*ˈ*зал·ис'а /* [ГЗП, 51]; *а х*ˈ*л·опц'а приви*ˈ*ли / і* ˈ*кажут' о*ˈ*це /* ˈ*Сон'ко / на мо*ˈ*йу* ˈ*мат'ір /...і о*ˈ*це Гриша / хай в·ін* ***у те***ˈ***бе*** */ і в·ін так у нас жив /* ˈ*матирийу звав /* [ГЗП, 54]; *а тут і*ˈ*де чол·о*ˈ*в·ік* ˈ*дес'ат' / ни* ˈ*менше / шу*ˈ*кайут'у Гир*ˈ*ман'ійу / в·ін* ˈ*каже / л'а*ˈ*гай / а йа* ***на ти***ˈ***бе*** ˈ*с'аду //* [ГЗП, 68]; а також парокситонний наголос, пор.: ˈ*кажу / Ми*ˈ*колко / йа* ˈ***тибе*** *то п*ˈ*рийму / а шо ж ми* ˈ*йісти* ˈ*будимо //* [ГЗП, 147]), а також у говірках Брестської обл. Республіки Білорусь, пор.:

*м'е*ˈ*не^{а} – до^{а} м'е^{і}*ˈ*н'е*, *у ме*ˈ*н'е*, *от м'і^{и}*ˈ*н'е* (*по*ˈ*в'езл'і* ***м'е***ˈ***не^{а}*** *ў* ˈ*бол'н'іцу*; ***до^{а} м'е^{і}***ˈ***н'е*** *зо^{а}*ˈ*в'езл'і / доґ з*ˈ*разу* ˈ*бабу ту пр'и^{і}*ˈ*в'езл'і до ком*ˈ*байна*; *а то^{а}*ˈ*к'е йо^{а}к* ***у ме***ˈ***н'е*** *р'е^{а}д*ˈ*но ж од*ˈ*не за^{о}с*ˈ*лате* [ГЧЗ, 29]; *по*ˈ*м·ерла / с*ˈ*тарша с·ест*ˈ*ра* ***за***

[1] В українському діалектному просторі спостережено чимало відмінностей у фонетичному оформленні займенників, докладніше див.: [1, 153]. У запропонованому дослідженні наведено фонетичні варіанти, які є найбільш уживані.

м·е|н·е [Машеве 1, 16]; *дак* ***м·е|н·е*** *н'е б|рали^і в |арм'ейу* [Машеве 1, 18]); також див.: [Бідношия, 20; БПГ, 156–158; ГБ, 28, 30; ГСС, 9; ГЧЗ, 32, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 55, 56, 69, 83, 87, 90, 130, 134–137; Машеве 1, 16, 24, 26, 28, 30, 34, 36; Поістогова];

ти|бе – ў ти|бе (***ў ти|бе*** *ко|рова йе / чи ў ме|не* [БПГ, 161]; *два к·і^и|ла шоб бу|ло |в'есу* ***ў т·е|б·е*** [Машеве 1, 20];

йо|го – до йо|го, на^о йо|го, у йо|го (*Бог* ***йо|го*** *з|найе*; *^а йа* ***до йо|го*** *пуд'иїш|ла до^а ка|жу /* [ГЧЗ, 34]; *дак* ***у йо|го*** *бу|л··а ше се^и^ст|ра і брат //* [ГПК, 35]; *а йак |с'ад'е йе^і^з|дов·і^и у|же* ***но_йе|го*** */ ту^о^к шчо йу^о^н |роб·і^и^т'* [Машеве 1, 32]); також див.: [ГБ, 28; ГСС, 128, 135, 193; ГЧЗ, 43, 45, 47, 77, 118, 135, 139;

|його – на |його [ГСС, 198, 199];

йе^ії|йе – до йе^ії|йе, на^о йи|йі (*ну |опшчим пр'и^ії|ве'л'і* ***йе^ії|йе***; *да^о^к' і йо^а|н'и^і* ***^ііі|йе*** *про|с'іл'і*; *дак йе|н'и^і прийе|ж'ал'і* ***до йе^ії|йе*** [ГЧЗ, 29]; *пр'і нас н'е бу|ло та^о|кого шоп' х|лопци |наш·и |б'іл'іс' / шоб мо^а^т'у|кал'іс^ші шоп' |там |д'евочку он мог о|б'і^и^д'ет' чи шо^с'ска^о|зат'* ***на^о йи|йі*** [ГЧЗ, 39]); також див.: [ГЧЗ, 137].

Водночас у цих говірках зафіксовано функціонування й рухомого парокситонного наголосу, пор.:

м'е|не^а – у, до |мене^и (***у |мене^и*** *йе он са^о^мо|робнийе та^о|к'ійе /* [ГЧЗ, 40]; ***ми|не*** *заб|рал··и в Н'і|меч:ину /* [ГПК, 34]; ***у |мене^и*** *бу|л·о д|вадц'ат'|ві·с'ім д|ружок* [ГПК, 34]); також див.: [Бідношия, 20; БПГ, 158; ГПК, 29, 35, 32, 39, 42, 43, 47, 49–51, 121, 133, 148, 149, 283–285, 287; ГСС, 7, 14, 31, 40, 45, 103, 132, 148; ГЧЗ, 43];

йо|го – ў |його, на^о |йег^о, у н'ого (***йо|го*** *н'емци /* ***йо|го*** *ростре|л'ал'і |руски^і^йе* [ГЧЗ, 24]; *бо* ***ў |його*** *с|тало ўже |ч'ет'веро |д'еток* [ГЧЗ, 24]; *дак о|тут на вес' жи|в·іт |рана* ***в |його*** [ГПК, 37]); також див.: [ГПК, 38, 43, 58; ГСС, 128, 193; ГЧЗ, 44].

Отже, у прийменникових конструкціях особових займенників *я*, *він* у формі родового відмінка однини наголос варіантний. Цю ознаку виявлено не тільки в окремій говірці, у мовленні одного діалектоносія, а й у широкому ареалі. Діалектні тексти уможливлюють з'ясування якісної та кількісної характеристики акцентних варіантів[2], зокрема:

– із прийменником *у* (*ў*) домінують форми з нерухомим флективним наголосом (приблизно 1: 3): *м'е|не^а – у, ў ме|н'е*

[2] Аналіз акцентних варіантів здійснено на підставі діалектних текстів говірки с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл. [ГЧЗ, 23–74].

[ГЧЗ, 29, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 56, 71, 72], *йо*ˡ*го – у йо*ˡ*го* [ГЧЗ, 47, 61, 69, 71]; форми з рухомим наголосом уживані рідше: *м'е*ˡ*не*ᵃ *– у, ў* ˡ*мене*ᵘ [ГЧЗ, 40, 43, 57, 69], *йо*ˡ*го – ў* ˡ*його* [ГЧЗ, 24, 44];

– із прийменником *на* також переважають форми з нерухомим флективним наголосом *йо*ˡ*го – на йо*ˡ*го* (*на йе*ˡ*го*) [ГЧЗ, 34, 43, 44, 47, 71]; форму з рухомим наголосом *йо*ˡ*го – на*ᵒ ˡ*йег*ᵒ (*на*ᵒ ˡ*йог*ᵒ) виявлено як паралельно вживану з формою *на*ᵒ *йо*ˡ*го* у мовленні того самого діалектоносія [ГЧЗ, 44, 45, 71].

Водночас зафіксовано й безваріантні акцентні форми в конструкціях з прийменниками *на*, *до*, *від* (із займенником *я*), *до* (із займенником *він*), зокрема:

– з прийменниками *на*, *до* функціонує нерухомий флективний наголос: *м'е*ˡ*не*ᵃ *– на*ᵒ *м'е*ᵃˡ*н'а* [ГЧЗ, 58]; *м'е*ˡ*не*ᵃ *– до*ᵃ *м'е*ᶦˡ*н'е* (*ме*ˡ*н'е*ᵃ) [ГЧЗ, 29, 32, 55]; *йо*ˡ*го – до йо*ˡ*го* [ГЧЗ, 34];

– з прийменником *в'ід* – рухомий наголос: *ме*ˡ*не – в'ід* ˡ*мене* [ГЧЗ, 62].

Матеріал свідчить, що місце наголосу в особових займенниках у формі родового відмінка може залежати від вибору прийменника.

Припускаємо, що на місце наголосу може впливати і місце предиката: наголос здебільшого парокситонний, якщо предикат у препозиції до прийменниково-займенникової конструкції (*ну*ᵒ *м'і ка*ᵒˡ*зал'і* ***на***ᵒ ˡ***йег***ᵒ *ц'и*ᶦˡ*бул'ка* [ГЧЗ, 44]; *тут* ˡ*кажут* ***на***ᵒ ˡ***йог***ᵒ *спо*ᵛˡ*р'и*ᶦ*ш* [ГЧЗ, 45]); наголос окситонний, якщо предикат у постпозиції до прийменниково-займенникової конструкції (*да*ᵒ*к корос'*ˡ*л'іп м'і* ***на***ᵒ ***йо***ˡ***го*** *ко*ᵃˡ*зал'і* [ГЧЗ, 45]).

Закономірно постає питання: який із цих акцентних варіантів форми родового відмінка однини особових займенників, що диференціюють український діалектний простір, є давнім, а який новотвором?

У пам'ятках української мови кінця XVI – початку XVIII ст. зафіксовано відтягування наголосу на передостанній склад у прийменниково-займенникових конструкціях особових займенників. Таке наголошення відбито й в Апостолі 1639 р., який на відміну від Апостола 1574 р., відображає українські наголоси [15, 44]. Як свідчить дослідження З.М. Веселовської, у цей період переважають форми з наголошеним закінченням (*за ме*ˡ*не*, *от ме*ˡ*не*, *до те*ˡ*бе*, *от те*ˡ*бе*). Оскільки наголос на

передостанньому складі зафіксовано в пам'ятках різних авторів, на цій підставі дослідниця робить висновок, що такий тип наголосу був властивий живій мові періоду кінця XVI – початку XVIII ст. [5, 94]. Варіантне наголошення зафіксовано і в "Енеїді" І.П. Котляревського, де переважають форми з парокситонним наголосом (*до ˈтебе*) [8, 18].

На думку Л.А. Булаховського, типи наголошення *його́ – у ньо́го*, *її – у не́ї* і т. ін. виникли за аналогією до *мене́ – у ме́не*; учений вважає, що відтягнення наголосу на перший склад у родовому і знахідному відмінках не нове явище, а "синтаксично-морфологічне врегулювання давнього хитання місця наголосу в формах *мене́* і *ме́не*, *тебе́* і *те́бе* тощо. Підтвердження такого припущення дає сербська мова в її діалектах…(тобто, за відомим законом більшості сербських штокавських говірок, раніший наголос – *мене́* тощо)" [3, 310].

Окрім зазначених вище займенникових форм, наголошенням вирізняються також форми родового та орудного відмінків однини займенника 3-ої особи жін. р. (*вона*): *на ˈйійі* 'на неї' (*а* ***на ˈйійі*** *ше й мал'а'р'йа на'пала* [ГПК, 135]); *за*^{о} *йе'йу* 'за нею'(*та с'в'ек'руха / хо'діла* ***за*^{о} *йе'йу*** [ГЧЗ, 56]). Місце наголосу інших особових займенників у формі орудного відмінка однини і множини є інтегральною рисою для українських говірок; додавання прийменника до займенника не змінює місця наголосу, пор.: *м'нойу – зо м'нойу* (*м'ноў – зо м'ноў*), *ˈнами – з ˈнами*, *то'бойу – за то'бойу* (*то'боў – за то'боў*), *вами – з ˈвами*, *ˈними – з ˈними*.

За місцем наголосу у формі місцевого відмінка однини особових займенників українські говірки також неоднорідні, їх можна поділити на дві групи:

1) з нерухомим наголосом, пор.: *ме*^{и}*н'і* (*ми'н'і*, *м'і'н'і*^{е}) – *на ме*^{и}*н'і*, *пр'и м'е'н'і* (***пр'и м'е'н'і*** *ўже ˈбачит'е йо*^{а}*к'е бу'ло шо / йа мог'ла пр'і'т'і до ї зо*^{а}*б'рат' шче / шо м'і'н'е т'р'еба бу'ло* [ГЧЗ, 31, 41, 56]; *йа ˈверхи на ко'н'ац'і си'жу / а жа'ра та'ка /* ***а на ми'н'і*** *ж кух'вайка / ˈват'ан'і шта'ни / і о'дин ˈвал'анок / і о'дин ˈтапочок/* [ГЗП, 38]; *бу'л·а і* ***при ме'н'і*** *ˈд'іжа* [ГПК, 49]); також див.: [ГЧЗ, 31, 41, 56; ГЗП, 43, 67; ГПК, 50], *то*^{у}*'б·і – на то*^{у}*'б·і*, *йо'му – на йо'му*; таке наголошення зафіксовано в говірках південно-східного, південно-західного та північного наріч; саме такий наголос, окрім *на йо'му*, у сучасній українській літературній мові рекомендують як нормативний;

2) з рухомим наголосом, пор.: *ме*^{и}*ˈн'і – на ˈмен'і* (*на мˈн'і*), *то*^{у}*ˈбі – на ˈтобі*, *йоˈму – на ˈн'ому* (*на ˈн'ім*); таке наголошення зафіксовано в надсянських та наддністрянських говірках південно-західного наріччя. Водночас форму *йоˈму – на ˈйому* відзначено й у говірках південно-східного наріччя. Зауважимо, що, як стверджують дослідники, форма з парокситонним наголосом *на ˈн'ому* виникла пізніше і сьогодні є літературною нормою [16].

У пам'ятках української мови кінця XVI–XVIII ст. також зафіксовано відтягування наголосу на перший склад в особових займенниках, уживаних з прийменниками, але в давальному і місцевому відмінках вони трапляються дуже рідко, пор.: *в ˈтобъ* [5, 66].

Отже, на сучасному хронологічному зрізі в українському діалектному просторі протиставними є такі акцентні форми займенників: *у меˈне* 'у мене', *за йоˈго* 'за нього', *за йеˈйі* 'за неї' і форми: *за*^{о} *йеˈйу* 'за нею', *на ˈйійі* 'на неї', *на ˈмен'і*, *на ˈтобі*, *на йоˈму*.

На питання "Чи впливає прийменник на місце наголосу в особових займенниках?" однозначно відповісти не можливо, оскільки, по-перше, функціонують прийменниково-займенникові конструкції, у яких прийменник не впливає на місце наголосу, пор.: *м'е*^{і}*не*^{а} *– до*^{а}, *у*, *от меˈн'е*; *йоˈго – до*, *на*^{о}, *у йоˈго*; *йе*^{ії}*йе – до*, *на*^{о} *йиˈйі*; та конструкції, у яких прийменник впливає на місце наголосу, пор.: *йоˈго – ў*, *на ˈйого*; *м'е*^{і}*не*^{а} *– у ˈмене*^{и}; проаналізований матеріал свідчить, що така варіантність властива навіть одній говірці. По-друге, за місцем наголосу в таких конструкціях український діалектний простір неоднорідний: в українських говірках південно-західного наріччя прийменник впливає на місце наголосу у формі родового, знахідного відмінків однини особових займенників – флективний наголос у безприйменниковому займеннику змінюється на парокситонний у прийменниковій конструкції, пор.: *меˈне – до ˈмене*, *теˈбе – до ˈтебе*, *йоˈго – до ˈн'ого*, *ˈнего*; у говірках південно-східного наріччя прийменник може впливати і не впливати на місце наголосу, пор.: *меˈне – до меˈне* і *меˈне – до меˈне*.

Водночас зауважимо, що в говірках Чорнобильської зони, Східної Слобожанщини (зокрема на теренах Луганської обл.) виявлено залежність місця наголосу від вибору прийменника, зокрема конструкціям з прийменниками *на*, *за* властивий рухомий наголос, пор.: *йоˈго – на ˈйого* [Тексти, 22], *за ˈйого* (тіль-

ки в окремих говірках мозаїчно зафіксовано *за йо*ˈ*го* [АУМ 3, ч. 1, к. 51]); конструкціям з прийменниками *в*, *у* – нерухомий флективний наголос, пор.: *ме*ˈ*не – ў ме*ˈ*не*, *йо*ˈ*го – ў йо*ˈ*го* [ГСС].

2. Повні й енклітичні форми займенників та логічний наголос.

В українських говірках, переважно південно-західних[3], паралельно як варіанти повних форм функціонують енклітичні форми особових займенників (*ми*, *ти*, *му*, *йі*; *н'а* (*н'и*, *мйа*, *мн'а*, *м'а*), *т'а* (*т'и*), *го*, *йі* (*йу*, *н'у*)), які можна виявити тільки в тексті, адже за програмою-питальником такі форми не завжди можна зафіксувати. Попри те, що займенникові енклітики є лексико-семантичними варіантами повних займенників, вони обмежені синтаксично, оскільки не можуть уживатися "на абсолютному початку фрази або самостійно, за межами фрази, у ролі неповних [речень – Г.К.] чи слів-речень у діалогічному мовленні" [7, 136].

Як свідчать наші спостереження над живим мовленням діалектоносіїв, функціонування займенникових форм – повних чи енклітичних – здиференційовані: а) віковою характеристикою діалектоносіїв: енклітичні форми (ˈ*дай-ми*) – старше покоління; і енклітичні, і повні форми (*дай-ми* і *дай-ме*^{и}ˈ*ні*) – середнє і молодше; б) смисловим навантаженням: енклітичні займенникові форми з логічним наголосом на дії (***поло***ˈ***жи-го*** *до*^{у}*сто*^{у}ˈ*доли*; ***воха***ˈ***ри-му*** *твар*), повні займенникові форми з логічним наголосом на суб'єкті (***ме***^{и}ˈ***не*** *во*^{у}*з*ˈ*ми за-д*ˈ*рушку*; ***те***^{и}ˈ***бе*** *заме*^{и}*л'ду*ˈ*ваў*; *до*^{у} *крим'і*ˈ*налу* ***йго*** *заб*ˈ*рали*; ***ме***^{и}ˈ***не*** *до с*ˈ*писку да*^{о}*ў*). Наведені приклади свідчать, що в тих українських говірках, де функціонують енклітичні форми займенників, інтенцію мовця можна розпізнати і за допомогою наголосу, і за допомогою вживаних у фразі форм. Саме тому в українських південно-західних говірках, на відміну від більшості південно-східних та північних говірок, діє механізм розрізнення двох форм – повної під наголосом і короткої ненаголошеної; в інших джерелах цей факт не відзначено[4]. Така диференціація,

[3] Енклітичні займенники простежують також у поліських говірках [13, 96–98], в острівних українських говірках південно-західного типу [17, 105–107]; а форми *йу*, *н'у* зафіксовані також у південних говірках Житомирщини [2, 109], на Поділлі [14, 56], Київщині [12, 40], Полтавщині [4, 175].

[4] Докладніше про динамічні процеси в займенникових енклітичних формах південно-західного наріччя див.: [11, 79–80].

за дослідженням А.А. Залізняка, була властива і давньоруській мові: її відображають берестяні грамоти [9].

Отже, діалектний текст є цінним джерелом вивчення прояву наголосу, з'ясування особливостей його реалізації в говірках південно-західного, південно-східного, північного наріч різних хронологічних зрізів[5].

1. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови. Ужгород 1960.

2. *Бова (Ковальчук) Л.П.* Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. К. 1954.

3. *Булаховський Л.А.* Вибрані твори в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. К. 1977.

4. *Ващенко В.С.* Полтавські говори. Харків. 1957.

5. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть). Харків. 1970.

6. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

7. *Добош В.І.* Енклітики в південно-західних говорах української мови // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. К. 1982.

8. *Жезлякова В.В.* Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в «Енеїді» І. Котляревського: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2001.

9. *Зализняк А.А.* Древнерусские берестяные грамоты // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gramoty.ru

10. *Кобиринка Г.С.* Динамические процессы в местоименных энклитических формах в юго-западных говорах украинского языка // Актуальные проблемы русской диалектологии. Тезисы докладов Международной конференции 27–28 октября 2012 г. М. 2012.

11. *Кобиринка Г.С.* Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

12. *Лисенко П.С.* Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. Вип. 6. К. 1956.

13. *Марчук Н.М.* Формы прошедшего времени украинского глагола в лингвистическом аспекте // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972): Тез. докл. М. 1972.

14. *Мельничук О.С.* Південноподільська говірка с. Писарівки // Діалектологічний бюлетень. Вип. 3. К. 1951.

15. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. Мовознавча монографія. Вінніпег. 1952.

[5] Докладніше див.: *Публікації текстів українського діалектного мовлення у цьому ж виданні.*

16. *Молодід Т.К.* Наголос займенників та слів займенникового походження // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine4-15.pdf

17. *Токарь Т.А.* Энклитические местоименные формы в украинских говорах Боснии (Югославия) // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972): Тез. докл. М. 1972.

Аркушин	*Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
АУМ	*Атлас* української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
Бідношия	*Бідношия Ю.* Етнолінгвістичні матеріали з північного Підляшшя. К. 2006.
БПГ	*Скопненко О.І.* Берестейсько-пинські говірки: ґенеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001.
ГБ	*Аркушин Г.* Голоси з Берестейщини (Тексти). Луцьк. 2012.
ГЗП	*Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2012.
ГПК	*Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2008.
ГСС	*Говірки* Східної Слобожанщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Лєснова. Луганськ. 2013.
ГЧ	*Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів. / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2013.
ГЧЗ	*Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
Машеве	*Говірка* села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 1–3. К. 2003.
Погрібний	*Словник* наголосів української літературної мови / За ред. І.О. Варченка. К. 1959.
Поістогова	*Поістогова М.В.* Село Карпилівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. // Архів фонозаписів М.В. Поістогової.
Правопис	*Український* правопис. К. 1993.
Тексти	*Говори* української мови / За ред. Т.В. Назарової. К. 1977.

DIALECT TEXT AS A SOURCE OF RESEARCHOF PERSONAL PRONOUNS ACCENT

On the base of dialect texts the accent of prepositional pronouns constructions in word change paradigm was described. It was found how the preposition influenced the place of personal pronouns accent and whether there is the interdependence between logical accents with full and enclitic pronoun forms. Accent forms of personal pronouns which are comparable in the Ukrainian dialect space in modern times were revealed.

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович
(*Кам'янець-Подільський*, *Україна*)

Рівень вияву діалектності у фольклорних записах XIX ст.

Джерелом вивчення діалектів української мови є найрізноманітніші записи живої розмовної мови з усіх без винятку районів української мовної території. Щодо характеру, форми, основного призначення тощо мовознавці виділяють такі найважливіші види чи типи цих джерел, а саме: етнографічні та фольклорні матеріали, спеціальні транскрибовані записи живого діалектного мовлення (записи за програмою та тексти / наративи); механічні (магнітофонні та ін.) записи; матеріали зі студій попереднього часу; лінгвістичні атласи; діалектологічні словники [1, 20–21; 3, 145–146; 6, 36]. Зрозуміло, що з усіх вищеназваних типів джерел у XIX – поч. XX ст. можемо виділити лише фольклорні та етнографічні записи (зокрема й записані за спеціальними програмами), мовознавчі студії та діалектологічні словники.

Повнота емпіричної бази, як відомо, є важливою запорукою успішного розвитку діалектології. Як зазначає П.Ю. Гриценко, зафіксовані факти діалектної мови, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають *новизну*. Розширення кола одиниць народного мовлення, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму, на думку вченого, залишається особливо цінним у діалектології, а у зв'язку з цим актуальним є об'єктивне з'ясування цінності й можливостей кожного із типів джерел інформації про діалектне мовлення [3, 145–146].

Інтерес до вивчення усної народної творчості Поділля зароджується ще у двадцятих роках XIX ст. Пісні, записані на цій території, увійшли до відомих збірників фольклору М.А. Цертелєва, М.О. Максимовича, Зоріана Доленги-Ходаковського, В. Залеського та ін. Одним із перших збирачів подільських переказів та легенд був мовознавець і фольклорист В.І. Даль. У 1846 р. на Поділлі за завданням Київської археографічної комісії записував перекази, пісні, прислів'я та при-

казки Т.Г. Шевченко. Відомо й про записи, що їх здійснили О.С. Афанасьєв-Чужбинський, П.П. Чубинський. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на Поділлі, використали у своїй творчості Марко Вовчок та Опанас Маркович.

Збагаченню та утвердженню надбань культури рідного Поділля сприяли історики, фольклористи й письменники: Каленик Шейковський, Антон Коціпинський, Євфим Сіцінський, Степан Руданський, Анатоль Свидницький, Михайло Коцюбинський та ін.

Мета нашої розвідки – проаналізувати найвідоміші фольклорно-етнографічні матеріали, записані у XIX ст. на території Поділля (зокрема першодруки та, де це можливо, рукописи, оскільки саме автентичні тексти дають змогу виявити всі особливості народного мовлення на різних мовно-структурних рівнях).

До етнографічних і фольклорних матеріалів, що зберігають цінні мовні свідчення, належать українські народні пісні, записані відомим польським археологом, фольклористом та етнографом, дослідником давньої культури слов'ян Зоріаном Доленгою-Ходаковським на початку XIX ст. Як зазначають учені, його доробок – це видатний набуток не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики, це – перша спроба систематичного, усвідомленого записування пісенності українського народу в її жанровій різноманітності, представленій великою кількістю зразків, записаних на значній території – в Галичині, на Волині, Поділлі, Поліссі й Наддніпрянщині. Більшість пісень, записаних ним, збереглася до нашого часу в рукописах-автографах і копіях з його записів. З автографів до нас дійшли три збірники: перший – без заголовку, писаний латинкою; другий під заголовком "Лелева" – російським правописом початку XIX ст. (обидва зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 99, од. зб. 199 і 188 відповідно); третій автограф, названий збирачем "Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zbierane", є експонатом Тернопільського краєзнавчого музею, куди він потрапив від спадкоємців архіву В.М. Гнатюка [4]. Українські, білоруські та польські пісні подано латинкою, російські – гражданським правописом. Українських пісень у рукописах фольклориста дослідники його творчості нараховують понад дві тисячі і, на жаль, вони й досі належно не поціновані, а особливо мовознавцями-

діалектологами. Цінність рукописів полягає не лише в багатстві матеріалів, записаних безпосередньо з уст народу на великій території, а й у тому, що Зоріан Доленга-Ходаковський у своїх записах нерідко прагнув також відтворити діалектні особливості мови, передати живе звучання, вимову певних слів і звуків.

Записані дослідником пісні зберігають значну кількість слів і висловів, які сьогодні або не вживаються в українській літературній мові, або ж уживані лише на певній території, про що свідчить їх фіксація у словниках української мови з ремарками *діал*. та *заст*.: *доїдати – діал*. набридати, досаждати, докучати [СУМ 2, 349]; *зуміти* – думати, міркувати (лексему *зу́міти* не зафіксовано у *Словнику української мови*, однак вона є у *Словарі*… Б. Грінченка зі значенням ‘зійти з розуму’ та з покликанням на Подільську губернію [СУМБГ 2, 188]); *одвітати* – відповідати (*відвіт – заст*. відповідь [СУМ 1, 565]); *заушниці – діал*. сережки [СУМ 3, 63]; *ловчик* – мисливець [СУМБГ 2, 373] тощо. Дослідник українських народних пісень О.І. Дей наводить ще й такі архаїчні лексеми, які трапляються в рукописах Зоріана Доленги-Ходаковського: *ісходеньки* – ‘ступеньки східців’; *кудра* – ‘крона дерева’, *необмівци*: “тепер люди – необмівци, где ся зойдут, все об дівци”; *скупити* – ‘зсадити, зняти’: “як би нам скупити сокола з явора”; *повні повниці* – ‘повні келехи’; *коло кур приїздити* – ‘рано’; *слідоньки слідувати*, *леть звисочка* і ін. [5, 38]. У цих піснях фіксуємо форми: а) старого Зн. в. замість Р. в.: “*На Івася-бояре*”, тобто: на Івасевих бояр; б) колишнього О. відм. іменників *ŏ*-основ: “*Шлет мене по водицу з великими да відерци*”; в) давнього давального самостійного: (“*Бо за старого ідучи*, *– із шанти вінки в’ючи: за молодого ідучи*, *– з рутки вінки в’ючи*”; г) колишню форму Н. в. мн. *й*-основ: (“*Щось нам двір покопало... – чи з ліса медведове*, *чи зо села сватенькове?*”; д) форми двоїни: “*Ой чи диво*, *чи не диво: Звойовали дівки дві місті*, *Молодици дві селі...*”, “*Не журися*, *дівчино*, *тій великій шкоді*, *Маю пару лебедів*, *пошлю їх проти воді*”.

Наведені зразки лінгвальних особливостей записів Зоріана Доленги-Ходаковського переконують у тому, що, по-перше, записи фольклориста не втратили своєї цінності і до сьогодні, а по-друге, є нагальна потреба їх усебічного опрацювання з метою вивчення народного мовлення тієї території й того часу.

У розвитку досліджень історії Поділля неабияку роль відіграла діяльність Російського географічного товариства, яке засноване 18 серпня 1845 р. велінням імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі та яке вважають першим організаційним центром українських етнографів. Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький, Ушицький, Гайсинський, Ольгопільській, Балтський та ін. повіти) охопила фольклорно-етнографічна експедиція П.П. Чубинського, здійснена в 70-х рр. XIX ст. Завдяки діяльності Товариства, пов'язаній з розробленням методики збирацької роботи та проведенням наукових експедицій, у середині XIX ст. вдалося реалізувати комплексну збирацьку роботу серед різних верств населення України, зокрема й на Поділлі. Основною метою засновників Товариства було вивчення "рідної землі і її людей, що живуть на ній".

У 1847 р. етнографічний відділ Товариства розробив програму, яка складалася зі вступу та шести розділів і охоплювала народну культуру та побут, зокрема увагу було приділено літературній мові та говіркам. Наступного року цю програму розіслали й по Поділлю. Завдяки цьому в губернії вдалося виявити широкий місцевий актив. Поряд із досвідченими етнографами до роботи долучилися десятки нових дослідників. Із різних відомчих закладів до Товариства надходили списки вчителів, священиків, чиновників, які отримали програми і виявили бажання займатися збирацькою роботою.

На початку 50-х рр. програму друкували в подільських губернських та єпархіальних відомостях, що сприяло організованій систематичній збирацькій роботі, до якої були залучені сотні людей. Її публікації спонукали й заможні верстви населення, зокрема поміщиків, звернутися до опису селянського життя і збирання етнографічних матеріалів для редакцій місцевих газет.

До кінця 50-х рр. XIX ст. з України було надіслано понад 150 рукописів. Із них велика частина надходила з Поділля. Значну кількість лексем, прислів'їв та приказок, фразеологічних одиниць, записаних на цій території, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст.

У матеріалах семитомного видання "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаря-

жённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872–1877) вміщено чимало загадок, прислів’їв та приказок, казок, пісень, які відбивають подільські говіркові риси, наприклад: “Кінь на *чотирохъ*[1] ногахъ спотикається”, “На жито *ору*, а гречки не маю” (твердість *р*), “Сяке таке *плесканнє*, аби добре *мішканнє*” (закінчення *-е* в іменниках сер. р. II відміни в Н. й Зн. в. одн. замість нормативного *-а*), “*Розумнійше* міске теля, якъ сільска дитина” (говірковий суфікс *-ійш-*), “За сієі Евдохи – колибъ борщу *хоць* трохи” (вживання *ц’* замість *ч* у сполучнику (частці) *хоча* (*б*)), “За кавалок кишки бігъ *штири* милі пішки”, “*Ідному* вісімнадцять, другому – безъ двухъ двадцять”, “*Штири* брати – іденъ другого не догонить” (діалектні форми числівників), “*Жеби* кузка не скакала, то би й ноги не зломала” (давній сполучник *жеби*), “*Ходе* по світі, якъ той линъ по воді, до жадної риби не доторкається” (форми 3-ої особи одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*), “За першоі небожки, були на маслі пирожки; а за цієі бридохи *и но* киселя трохи” (іно, йно – *діал*. тільки, лише [СУМ 4, 32]), “Разлучить *рискань* та лопата” (*рискаль – діал*. заступ [СУМ 8, 539]), “И *когутъ* на своімъ сміті господаръ” (когут – *діал*. півень [СУМ 4, 207]), “Сиди, грибе, поки тебе хто *здибле*” (*здиблю – діал*. зустріти кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись [СУМ 3, 535]), “Каби грушка въ писокъ впала” (*писок – діал*. рот [СУМ 6, 364]). Зазначимо, що П.П. Чубинський був одним із перших, хто в публікаціях народних висловлювань убачав і певні лінгвістичні завдання. Так, наприклад, у першому томі “Трудів …” у передмові до розділу “Пословицы и загадки” він зазначав, що, не дивлячись на те, що ті прислів’я та приказки, які вони друкують у цьому томі, є “бідними” порівняно зі збіркою Номиса, однак “предлагаемое собраніе <…> служитъ матеріаломъ для изученія языка, представляя особенности фонетическія, лексическія и грамматическія, характеризующія или Подольское, или Полѣсское, или Украинское нарѣчія” [12 1, 227–228].

У цей період сформувалася також фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої

[1] Тут приклади подаємо за: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. I. СПб. 1872.

ввійшли А. Свидницький, С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін.

Перші фольклорні записи С. Руданського припадають на 40–50 рр. XIX ст. Про Руданського-етнографа писали А.Ю. Кримський та М.З. Левченко [8], які зазначали, що почав він збирати фольклор не пізніше 1852 р. (в архіві поета є два рукописні томи пісень, що датовані 1852 роком – *Б.К.*), прозаїчні космогонічні оповідки фіксував від наймита Вакули ("Вакулині оповідки"), записував також народні пісні, до деяких додавав і ноти. Основу фольклорної спадщини поета складають рукописні книжки "Народні малоросійські пісні, зібрані в Подільській губернії" та "Копа пісень". До фольклорних записів поета належать також віршовані приказки та прислів'я, які він зафіксував у с. Хомутинцях Вінницького повіту. З них 298 одиниць вмістив у своїй збірці Матвій Номис [13].

Велика фольклорно-етнографічна спадщина А.І. Димінського є також невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – як етнографів, фольклористів, так і лінгвістів, особливо діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) складає близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів'їв, приказок і загадок тощо. Записи мають варіанти, вони зафіксували вплив місцевого мовлення, традицій тощо. А.І. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки. На жаль, більшість його етнографічних записів не збереглася. До нас дійшли "Коллекция подольских сказок, которые в 1850–60-х гг. собрал волостной писарь Дыминский", (частково опублікована в "Трудах этнографическо-статистической экспедиции…"), "Подольские и малороссийские любовные песни" (1859), "Рассказ крестьянина о тюремных обычаях" (1864).

З ініціативи і під керівництвом академіка АН УРСР А.Ю. Кримського було зібрано, підготовлено та видано в 1928 р. велику збірку "Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-их рр.". Упорядник збірки М.З. Левченко у передмові зазначав: "Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подолян: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працьовитого етнографа Андрія Івановича Димінського" [7, VII].

М.З. Левченко мав твердий і непохитний принцип – додержуватися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості як збирачів фольклору, так і народного мовлення на різних мовно-структурних рівнях[2]: фонетичному (ненормативне вживання голосних: вел*и*тні, б*и*ре, м*и*не (=мене), м*і*ні, п*и*тльований, ч*и*кай, д*у*мовина, плат*е*ти (=платити), в ш*е*ю тощо; вживання *ф* замість *хв*: *ф*остик; уподібнення приголосних: ро*ск*азують, горо*пч*ик, *пч*ола; поширення приголосного *в* на місці *л*: горі*вк*а; випадання звука в дієслові *хотіти*: *хт*іла; стверділий кінцевий *т'*: стоя*т*, мая*т*, сплину*т*, пора*т*, доси*т*; стверділий кінцевий *ц'*: коне*ц*, старе*ц*; звукосполука *ст* переходить у *с'ц':* го*сьц*і, до ко*сц*ьола; вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних: поло*мл*ят (=поламають), здоро*вл*я; форми числівника один з початковим *є* і його рефлексом *ї*: *є*дного, *є*ден, *ї*дного; [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*]: поц*ю*лювалися; твердість приголосного *р*: по мо*р*у, мі*р*ає, ку*р*аче; вживання *и* на початку слова: *и*нша; відсутність подовжених приголосних в іменниках сер. р. II відм.: *волося*, *створіня*, *вісіля*, *зіля*; вживання *ц'* замість *ч* у сполучнику (частці) хоча: хо*ц*ь; спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [і]: пі*й*шов); словотвірному (вживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: сильн*іщ*ий, розумн*іщ*ий, голосн*іщ*е); морфологічному (іменники типу люди, гості в Р. в. мн. мають закінчення *-ий*: люд*ий*, грош*ий*, сін*ий*, діт*ий*; наявність флексії *-и* замість *-і* у формі Р. в. одн. іменників III відм.: смерт*и*; форма Р. в. мн. іменників жін. р. I відм. на *-ів*: мам*ів*, відьм*ів*; форма О. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на *-ом*: вогн*ьом*, кон*ьом*, полудн*ьом*, рискал*ьом*; у Д. в. / М. в. одн. іменники ч. р. мають закінчення *-ови* та *-еви*: світ*ови*, чоловік*ови*; закінчення *-ею (-ьою)* в іменниках III відм.: ноч*ею*, ніч*ьою*; числівникові форми *штири*, *штире*, *штирох*, *дванайціть*, *кільканайціть* тощо; подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд з формою Зн. в. *мене* особового займенника *я*, що збігається з Р. в., відбиває

[2] Тут приклади подаємо за: Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. Вип. 1/2. К. 1928.

давню форму *мня* / *мя*: …помилуй *мя*…; уживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно* (*йно*) у значенні ‘лише, тільки’: …нема нічого, *іно* дубина…; у досліджуваних текстах зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: *казали-сьти*, *приніс-ем*; уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції, як біля дієслова, так і через кілька слів від нього: аж доки *ся* сам не *переконаю*, порохом *ся розсипав*); лексичному (*п’єц* ‘піч’, *гелеток* ‘неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда’, *запіяли* ‘заспівали’ (про курей, півнів), *трутити* ‘штовхнути’, *писок* ‘рот’, *когут* ‘півень’, *видіти* ‘бачити’, *приймити* ‘брати’, *рискаль* ‘заступ’ тощо).

У середині XIX ст. з’являються друковані видання, спеціально присвячені фольклору й етнографії Поділля. Першою такою роботою вважають “Быт подолян” К.В. Шейковського. Автор спромігся надрукувати два випуски, а в передмові він зазначав, що праця виходитиме випусками від трьох до чотирьох листків, шість випусків складатиме том. У свою чергу, кожен із випусків міститиме два “відділи”: перший буде присвячено статтям, які знайомлять читача з побутом Поділля, другий міститиме пісні, казки, прислів’я, приказки, повір’я, загадки, анекдоти тощо. К.В. Шейковський розумів наукове значення своєї роботи підкреслював, що “подобное обнародываніе матеріаловъ будетъ важно и для разработывающихъ южнорусскій языкъ въ филологическомъ отношеніи и необходимо для будущаго полнаго сборника народныхъ произведеній” [1, III–IV]. Наприкінці передмови дослідник подає кілька зауваг щодо українського правопису, нарікаючи, що тут панує страшенний хаос і наводить знаки та їх комбінації, за допомогою яких передаватиме українську вимову.

У першому випуску “Быта подолян” уміщено статтю про гаївки, частина з яких паспортизована, побутові пісні та коломийки. У другому випуску є опис поховального обряду, традиційних народних уявлень про смерть і потойбічний світ. Звичайно, праця К.В. Шейковського написана тодішньою російською мовою, але деякі слова та ілюстративний матеріал у статтях і весь другий “відділ” подано українською мовою,

точніше так званою "ярижкою". У записах гаївок, пісень, коломийок тощо ми фіксуємо низку говіркових рис, властивих південно-західному наріччю, зокрема подільським говіркам. Для ілюстрації наведемо деякі з них[3]: твердість приголосного *р*: "Моі мылі соколочкы! Стан'те мэні до помочкы: Стан'те ўсі ў *рад*!" (апостроф ('') К.В. Шейковський використовував замість знака м'якшення – *Б.К.*), "*Навару* я кашы …"; форми двоїни: "Аж там выйшло Тры зірон'кы ясных, Тры *дівчыні* красных"; стверділий кінцевий *т'*: "Ой прыйшла карта від Государа, Що ў же хлопців браты *будут*"; вживання *у* на місці *о*: "Ой сыдят бурлакы, тай кінец стола, Та ў *супілку* грают", "Ой хочэ намы та рекрутамы, Ўсю Пол'щу *звуюваты*"; числівникові форми *іден*, *штире*: "Ой є ў мене отец'-маты, *ідна* сэстра", щей два браты", "Ўзялы мэне и спіймалы, Назад рукы извъязалы. *Штырэ* хлопці варты далы"; фіксуємо давню форму займенників *тебе*, *мене* – *тя*, *мя*: "Ой лышаю *тя* споду Богу, А сам іду ў далеку дорогу", "Луч'чє було б моя рідна мамы, Під серцем *мя* задушылы". Місцями упорядник позначив характерні "подільські" наголоси: "Коло млына *кремена́*, Там дівчына ходыла, Роман-зіл'ля копала, Сама ж оого нэ знала. *Поне́сла* ж го до рады До чоловічоі громады…".

Праця К.В. Шейковського сприяла ознайомленню громадськості з особливостями побуту мешканців Поділля, а також відіграла певну роль в активізації етнографічного вивчення регіону. Чимало відгуків на роботу було опубліковано в журналах "Современник", "Отечественные записки", "Известия отделения русского языка и словесности Академии наук".

Найвідомішим відгуком на працю К.В. Шейковського є "Великдень у подолян" А.П. Свидницького. Нарис, який автор планував як рецензію на "Быт подолян", у процесі роботи став ґрунтовним етнографічним дослідженням. Автор детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв'язок місцевих народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії. І хоч нарис писаний російською мовою, нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована

[3] Тут приклади подаємо за: Бытъ подолянъ издаваемый К. Шейковскимъ. Вып. 1. Т. 1. К. 1860.

в мовну палітру твору. У першодруці (автограф невідомий) можна виділити низку лексичних регіоналізмів на позначення предметів, ознак, якостей, дій, наприклад, *равлики*[4] – слово вжито в А.П. Свидницького зі значенням ‘видозмінені постоли’: “Ноги обуваютъ въ постоли – самоходы (измѣненный видъ постоловъ – *ра́влики*)…” [10, 26]. Б.Д. Грінченко із покликанням на “Великдень у подолян” визначає лексему *равлик* як ‘Родъ кожаныхъ лаптей, подобныхъ постолам’ [СУМБГ 4, 1]. Із семантикою ‘вид шкіряних постолів’ цю лексему фіксують укладачі “Етимологічного словника української мови” [ЕСУМ 5, 10], зауважуючи, що значення пов’язане із *равлик* ‘слимак’ – назва могла бути зумовлена деякою подібністю таких постолів до раковини равлика. Зі схожим значенням і ремаркою *застаріле* фіксує це слово 11-томний словник української мови: *равлик* – 2. *заст*. Рід шкіряних постолів [СУМ 8, 426].

Зі значенням ‘вишивка на рукавах’ А.П Свидницький вживає лексему *поликъ*: “Верхъ щегольства – *поликъ*, т.е. шитье на рукавахъ” [10, 27]. Б.Д. Грінченко визначає *полък* як ‘вышитые наплечники женской сорочки’ [СУМБГ 3, 283]. В “Етимологічному словнику української мови” це слово засвідчене з такими значеннями: ‘верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника’ [ЕСУМ 4, 488]. “Словник української мови” фіксує лексему *поли́к* як діалектну з такою семантикою: верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника і т. ін. [СУМ 7, 67–68].

У реченні “Женская одежда отличается отъ мужской отсутствіемъ *ка́бки* (по-подольски – капа, каптэръ) и виложистимъ коміромъ” [10, 26] нас зацікавило слово *ка́бка*. Отже, сам А.П. Свидницький трактує лексему *ка́бка* як капа або каптур, уважаючи ці слова подільськими. Із значенням ‘каптур’ фіксує слово *ка́бка* Є. Желехівський [СЖ, 328]. У Б.Д. Грінченка: Ка́бка, ки, ж. = Кобка? із покликанням на “Великдень у подолян”. Слово *кобка* в цьому словнику відсутнє, але є слово *куба*, що в одному із двох значень лексикограф тлумачить як ‘капюшонъ въ верхней одеждѣ (в опанчі, кобеняку)’, відносячи його до Миргородського повіту [СУМБГ 2, 258]. СУМ словоформу *кабка* не фіксує, а лек-

[4] Тут приклади подаємо за: Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Основа. 1861, № 10. С. 43–64; № 11–12. С. 26–71).

семи *коба*, *кобка* у ньому визначено як діалектні й потлумачено як ‘відлога’ [СУМ 4, 200–201]. Етимологічний словник розширює значеннєвий ряд слова тлумаченням ‘верхній убір для захисту шапки від дощу’ [ЕСУМ 2, 475].

Фіксуємо в нарисі й діалектизм *кичка*: “Лубокъ извѣстенъ также подъ именемъ *кички* (ки́чка)” [10, 28]. СУМ фіксує лексему у двох значеннях, одне з яких – ‘старовинний головний убір заміжньої жінки’ – є діалектним [СУМ 4, 156]. У Б.Д. Грінченка серед шести значень цього слова під номером 2 зафіксовано: “кольцеобразный валикъ изъ пакли, шерсти или гарусу, иногда обшитый холстомъ, который носится замужними женщинами на головахъ подъ головнимъ уборомъ (очіпком, чепцем)” [СУМБГ 2, 241]. В ЕСУМ читаємо: *кичка* див. *кика* – ‘головний убір, що надівається молодій на другий день після вінця’, [*кучка*] ‘старовинний головний убір заміжньої жінки; віхтик льону, заплетений у косу нареченої; повстяна прокладка під хомутом; кільце для зачіски; пучок пір’я на картузі; пучок соломи або очерету для покриття даху; земляний горб’. Слово утворилося в результаті семантичної видозміни похідних форм від праслов’янського kyka [ЕСУМ 2, 431].

Лексема *ковтки* вжита А.П. Свидницьким на позначення сережок: “*Сережки* тамъ называются *ковтками*” [10, 28]. Із цим же значенням це слово зафіксовано в етимологічному словнику [ЕСУМ 2, 487]. У словнику Б.Д. Грінченка, окрім значення ‘сережки’, подано й таке: ‘жмут збитої шерсті’ [СУМБГ 2, 262]. “Словник української мови” фіксує її як діалектну і лише в множині: *ковтки*, ів, мн., *діал*. Сережки. Слово *ковток* із значенням діал. *ковтун* ‘жмут збитого волосся, вовни, шерсті’ СУМ фіксує як омонім [СУМ 4, 206].

Ми розглянули лише деякі лексичні регіоналізми, вжиті в нарисі “Великдень у подолян”, але й цього достатньо, щоб зробити висновки, що А.П. Свидницький активно вводив навіть у російськомовні тексти слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані українською мовою й стали загальновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не відзначені.

Фольклорні та етнографічні матеріали з Поділля письменник використовує у своїх інших нарисах “Відьми, чарівниці й

опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського", "Злой дух", "Остатки от времён доисторических" та ін. Мова праць також відбиває низку діалектних рис на різних мовно-структурних рівнях, а саме: на фонетичному рівні: вставні приголосні [л], [н] після губних – *вимня*[5], *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *рипляхь*; твердість приголосного [р]: якъ *зори*, *зорами*, зъ *вівтара*, *опира*, *долгоміране*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* небіжчика, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруетця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, *опира*, съ *трома* тощо; наявність протетичного [г]: *гинча*, *гинчим* часомъ, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*); стягнення приголосних в іменниках сер. р. II відм. в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје*: *волося*, *йменя*, *ріля*; випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*: *хтіла*, *треа*; збереження м'якості шиплячих та африкат (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешь*, *сидишь*, *складешь*, *спогадаешь*, *захочишь*, *промежь* себе, *насторчь*, *ледачь*, *хочь*; вживання [хв] замість [ф]: *парахвіяне*, *парахвія*; уподібнення приголосних: *росказують*, *роспізнаемь*, *роступилось*, *росхапали*, *роспятого*, *вічиняти*, *звітки*, *найхуче* тощо; етимологічне [шс'а] передано через *-шся* п'ять разів: *вкриешся*, *ховаешся*, *налякаешся*, *переконаешся*, *спізнишся*, і лише раз шиплячий асимілюється свистячим: *злякаесся*; етимологічне [т'с'а] А.П. Свидницький послідовно передає буквосполученням *-тця* (191 раз): *відчепитця*, *спасаютця*, *вчепитця*, *волочитиметця*, *двоітця*, *держитця*, *дивлятця*, *позъіжджаютця*, *регочутця*, *почнетця*, *рветця*, *озиваетця*, *проситця*, *сміютця* тощо; лише раз буквосполученням *-ться* (*умиться*) та двічі – *-ця* (*дивиця*, *ллюця*); після приголосних перед закінченням в О. в. в іменниках III відм. послідовно передньоязиковий [т'] подовжується – съ *певносттю*, надъ моею *старісттю*; на словотвірному рівні: уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *сміливійший*, *зручнійше*, *розумнійші*, *потихійшае*; уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *поколяний*, *посоляний*, *зліпляна*, *роспаляний* тощо;

[5] Тут приклади подаємо за: Ф 1. № 5046 Свидницький Патриченко Наталий [Анатоль Свидницький] "Відьми, чарівниці й опирі…". К. 1860. Автограф.

злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді, наприклад: *заховався еси*, *не послухала еси*, *не чула еси*, *мали-би-сьте*; на морфологічному рівні: закінчення -е в іменниках сер. р. II відм. в Н. й Зн. в. одн.: *відьмуваннє*, *убраннє*, *дівованнє*, *жаборинне*, *закінченнє*, *зрощіннє*, *насланнє*, *оповіданнє*, *Запорожжє*, *счастє*, *життє*, *дрантє* тощо; форма Д. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на *-ові* (щоправда, за тодішнім правописом А.П. Свидницький використовував літеру *ё* замість буквосполучення *ьо*), наприклад: "віддавъ *зятёві* все свое царство…"; форма О. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на *-ом*: *мечомъ*; форма Р. в. мн. іменників ж. р. I відм. на *-ів*, наприклад: скілька *ночів*; зъ миже усіхъ *оповіданнівъ*; *жабівъ* або гадюкъ нашлють на обістя; по той бікъ *школівъ*; чи то я мало *войнівъ* відбув; трапляються в нарисі й залишки двоїни: дві *сестрі*, два *конорі*; серед лексичних регіоналізмів автора можна виокремити такі: *бурдіець* – землянка, *вдвозі* – удвох, *троха* – трохи; *далій* – далі; *набіл* – молоко, молочні продукти, *галити* – квапити, *зарівно* – однаково, *здибле* – здибає, *конор* – гілка, *лаби* – лапи, *лилик* – кажан, *мачати* – умочати, *нім* – поки, *ралити* – орати та ін.

Отже, лише автентичні тексти з Поділля є основою для вивчення діалектних особливостей мови подолян. Записи пісень, казок, оповідань, прислів'їв і приказок мають велике наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, а проаналізовані фольклорно-етнографічні матеріали свідчать про розуміння записувачами (упорядниками) важливості фонетичного принципу. За вимоги писати державною мовою, якою тоді була російська, усе ж таки перемагав науковий підхід, який дозволив зберегти в текстах територіальні особливості, що дає право вважати фольклорні записи цінним матеріалом для визначення рис подільського говору у формуванні літературного стандарту.

1. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.

2. *Бытъ* подолянъ издаваемый К. Шейковскимъ. Т. І. Вып. 1–2. К. 1860.

3. *Гриценко П.Ю.* Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

4. *Дей О.І.* Автограф "Слов'янських пісень..." З. Доленги-Ходаковського – знайдено // Народна творчість та етнографія. № 1. К. 1973.

5. *Дей О.І.* Сторінки з історії української фольклористики. К. 1975.

6. *Дзендзелівський Й.О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). Ужгород. 1966.

7. *Казки* та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. Вип. 1/2. К. 1928.

8. *Кримський А.Ю.*, *Левченко М.З.* Знадоби до життєпису Ст. Руданського. К. 1926.

9. *Свидницький А.П.* Великдень у подолян (По поводу "Быта подолян" Шейковского) // Основа. № 10. 1861.

10. *Свидницький А.П.* Великдень у подолян (По поводу "Быта подолян" Шейковского) // Основа. № 11–12. 1861.

11. *Свидницький А.П.* Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Ф 1. № 5046.

12. *Труды* этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. I–VII. СПб. 1872–1877.

13. *Українські* приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. К. 1993.

ЕСУМ *Етимологічний* словник української мови. Т. 1–6. К. 1982–2012.

СЖ *Малорусско-німецкий* словар / Уложили Євгений Желеховский та Софрон Недільский. Т. 1–2. 1886. Львів.

СУМ *Словник* української мови. Т. 1–11. К. 1970–1980.

СУМБГ *Словарь* української мови: фотопередрук / За ред. Б.Д. Грінченка. Т. 1–4. К. 1907–1909.

THE LEVEL OF DIALECT FEATURES DEFINING IN FOLKLORE TEXTS OF THE XIXTH CENTURY

The article analyzes the folklore and ethnographic texts of the XIXth century from Podillia region collected and arranged by Z. Doleneha-Hodakovskyi, S. Rudanskyi, A. Dyminskyi, P. Chubynskyi, K. Sheikovskyi, A. Svydnytskyi. It is proved that authentic folklore texts are presented according to phonetic principle of writing and may serve as valuable and trustworthy source for studying of the Podillia dialects in the context of Standard Ukrainian.

КОВАЛЕНКО Наталія Дмитрівна
(*Кам'янець-Подільський*, *Україна*)

Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності

Емпірична база української діалектології, сучасні ґрунтовні дослідження утвердили особливий статус текстів зв'язного говіркового мовлення як багатовимірного, комплексного, самодостатнього джерела з невичерпною інформативністю для багатьох суміжних наук. Автентичні спонтанні тексти діалектного мовлення мають усі специфічні риси, властиві усній формі висловлення.

Матеріали до словників та атласів українських говірок, монографій, інших наукових праць добиралися, як правило, за програмами-питальниками, але специфіка мовного простору інакше, багатогранніше може виявлятися на підставі текстів, що містять як нефіксовані раніше мовні одиниці, явища, синтаксичні моделі, відбивають їх реалізацію в контекстуальних ситуаціях, різну актуалізацію смислового та емотивного плану вираження. За питальниками – пригадування, націленість інформанта на опорне слово, пошук, добір "грамотних" слів, а у тексті – їх природнє вживання в "неповторюваному акті мовотворення", адже носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст своєї розповіді, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологічні одиниці, одночасно озвучуючи відомі (поширені), актуальні для мікросоціуму мовні засоби. П.Ю. Гриценко зауважує: "Зверненням до діалектних текстів як джерела лінгвальних свідчень ми змінюємо не лише базу даних діалектології, а з нею – й репертуар спостережуваних явищ, ми відчутно міняємо перспективу бачення й оцінки діалектних, ширше – мовних явищ" [2, 15].

На прикладі опублікованих текстів говорів південно-західного наріччя та суміжних говірок з'ясуємо інформативні можливості цього виду джерела діалектології. Сучасне південно-західне наріччя в текстах презентовано за територіями так: волинсько-поліські (Г.Л. Аркушин), закарпатські (О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач), буковинські (Н.О. Руснак, Н.В. Гуйва-

нюк, В.Є. Бузинська), східноподільські (Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко). Н.М. Глібчук у двох книгах упорядкувала зразки живого діалектного мовлення з надсянських, наддністрянських, бойківських і лемківських говірок [ГПЗН; УГПЗН]. Додатки у виглядів текстів до опису однієї говірки подав М.П. Лесюк у праці "Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)" [3], тому є можливість відчути реальність та індивідуальність окремої говірки. Цінними для діалектологів, фольклористів та етнографів є транскрибовані тексти різної тематики, що періодично публікуються на сторінках "Діалектологічних студій" Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, 2003–2012 рр.). Існує низка текстів з чітко окресленою тематикою, поданих як додаток до дисертацій, які поки що так і залишаються в рукописах.

Упродовж останніх років емпірична база діалектології поповнилася й окремими збірками текстів, що мають тематичне обмеження: "Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах)" М.А. Грицака [СГГ], "Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів" І.В. Гороф'янюк [ХГ], "Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи" Т.М. Тищенко [5].

Серед інформаційно важливих діалектологічних джерел для діахронічних досліджень говірок тексти мають найвищу інформативність, якщо йдеться про вичерпний опис за всіма мовними рівнями. Подільський говір у транскрибованих текстах зв'язного мовлення представив А.А. Москаленко у 1965 р. (подільські говірки Одещини) [4]. Найповніше подано зразки говірок з усіх областей Поділля у виданні 1977 р. "Говори української мови" [ГУМ], що дає можливість визначити модифікації мовлення та ознаки поширення порівняно зі зразками кінця XX – початку XXI ст. [1; ЗП; ХГ].

На матеріалі діалектних текстів, графічно реалізованих через точну транскрипцію, найперше спостерігаємо значну фонетичну варіативність, явища часткової чи повної редукції звучності тощо. Об'єктивність досліджень фактів сполучуваності слів, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами теж залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики.

Зауважимо, що в описових працях зневиразненою є важлива інформація про те, які лексеми, фразеологізми інформанти сприймають як природні, традиційні для їх мовного оточення. Окремі мовці розрізняють особливості своєї говірки і наголошують на цьому в момент спілкування: *по рас је ˈдереᵘво јаˈлове, је смереᵘˈкове*, ***ми ˈкажеᵘме***, *бо је ї јаˈлиц'а і смеᵘˈрека* [УГР, 162]; *ˈперше ˈзупу з ˈр'іпи, ˈр'іпл'анку, јак* ***у нас си пô-ˈнашему гоˈворит***, *так јак кˈлademo, ˈтешеᵘмо ˈр'іпу, клаˈдемо ў ˈводу у гориш'ˈч'ок* [УГР, 175]; *а јакˈшо ˈс'ијут у нас і голиниˈну*, ***јак гôˈворимо ми пô-ˈнашему***, *то ˈс'ијут так: ˈжито, пшеˈниц'у* [УГР, 218]; *котˈра йак / котˈра буˈла ў ˈвел'он'і і суˈкин'ц'і / а котˈра буˈла ў с'п'іˈдниц'е і виˈшиван'ії соˈроц':і і ў в'інˈку / то йак хто хт'іў //* ***ў нас каˈзали*** *коˈлис' / шо то см'іˈт'е / то ўс'о с'м'іˈт'е* (с. Ставки Заліщицького р-ну Тернопільської обл.); *оˈтож так леᵘˈген'ко переᵘговоˈриўши з ˈмамойу на сˈл'ідуйуч'і зˈдибан'і / йак гоˈворут ў нас / із сˈвойім хˈлопцем* (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.); *зᵉ ˈсира роˈбили таˈку веᵘˈлику /* ***ў нас назиˈвали*** *йіˈйі пˈлесканка* (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); *накиˈдали туˈди цибуˈлин'а / шолуˈхи цибуˈлин'а / і коˈли воˈно закиˈп'іли / тоˈди кидаи туˈди ˈйайц'і і воˈни буˈли таˈкого чирˈвоно коˈричнивого ˈкол'ору / о // то буˈли таˈк'і галунˈки* ***ми каˈзали*** (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

Інтуїтивне розуміння того, що окремі номінації можуть бути незрозумілі слухачеві, спонукає носія говірки усвідомлювати їх як давні, а не місцеві: *ну і ўже пиз'ˈн'ішину т'і ˈйагоᵛди чиᵉрˈвон'і /* ***ми назиˈвайим*** *поˈз'омк'і так* ***постаˈрому*** [ГУМ, 215]; *йак то* ***постаˈрому ше ˈкажут*** */ в'ід:аˈлас'а* [ГУМ, 240]; *ˈтак оˈто* ***коˈлис' каˈзали*** *кам'інˈц'і д'істаˈвати то / то каˈзати ˈпукати ˈвишн'і // о і достаˈвали т'і кам'інˈц'і і ваˈрили ваˈрен'а без кам'інˈц'іў* (смт Теофіполь Хмельницької обл.).

Цікавою для дослідження залишається проблема опису механізмів сприймання та кодифікування номінацій літературної норми (загальнозрозумілого?, "грамотного"?) і традиційних, зрозумілих односельцям: *укˈл'еїка / верхопˈлавка чи йак воˈна там* ***поᵛкˈнижному*** *// плотˈва / пˈлитка* ***у нас ˈкажут'*** */ воˈна* ***поᵛкˈнижному*** *плотˈва* [ГВП, 323].

Особливо цінним є те, що на основі текстів-спогадів різної тематики, відтворених звичаїв та обрядів, фольклорних

знань розкривається не тільки рівень мовної компетенції діалектоносія, а й додаткова важлива інформація про розуміння часової реальності буття, що реалізуються через мовні засоби. Для антропології, семіотики та мовознавства (і суміжних наук) важливим є дослідження цієї проблеми, пов'язаної з системою інтуїтивних уявлень про часову протяжність. На матеріалі зв'язних текстів можливо вибудувати шкалу протяжності подій у часі від найдавнішого до теперішнього. Це можна продемонструвати на текстових матеріалах із Закарпаття, наприклад: 1) *даўным даўну́ / ў не*ᵘ *па́мйатных часах / жиў ґазда́ Свири́д* [УЗГ, 131]; 2) *было то̂то́ ду́же даўно / ўже ма́ло хто ў сил'і ї памн'атайе // ба́пка казала / шчо была ў сил'і одна́ ду́же фа́їна і тр'і́мна молоди́ца* [УЗГ, 139]; 3) *даўно́ ўто было / д'іти́но мо́йа / ко̂ли́ шчиᴗм была мала́ та по̂пўт стўлᴗим б'і́гала* [УЗГ, 85]; 4) *было ўто ни типи́р / аїбо́ і ни ду́же даўно́ // лиш фа́їно памйатаву / о̂ш говори́ло про ўто ўс'о си*ᵉ*ло́* [УЗГ, 87]; 5) *за тых час'у́ў / коли шче*ᵘ *были колго́зы / йакра́з у с'акыї час / йак типи́р / а́ўгуст / ве́ре*ᵘ*се*ᵘ*н / ходи́лис'ме на с'інажа́т'і* [УЗГ, 133].

Змоделювати систему форм переповідності теж можливо лише на основі введених до наукового обігу текстів з різних територій. Розуміння давності та плинності подій і явищ, ролі людини у формуванні етнічної свідомості складають основу досвіду життєдіяльності людини в широкому розумінні слова. У звичайних, здавалося б, вказівках на джерело інформації проектовано шкалу давності, можливості спостережень за розгортанням тексту, перспективи бачення й оцінки мовних і позамовних явищ:

1) ***пе́ред ме́не*ᵘ *бу́ли стар'і л'у́ди*ᵉ**, *шо* ***каза́ли***, *шо бу́ли туї мно́го jеўре́jіў і прийшли́ служи́ти з ґе́ли* [УГР, 247]; *ў ˈнашому сиˈл'і с'ватˈкуйут' в йідˈно вˈремн'а жиˈжок і жишˈчиха / і* ***говоˈрили*** *ше ˈран'шеї* ***ˈл'уде стаˈр'іїши*** *шо воˈно проˈт'іўнейе* [ГВП, 55];

2) *йак* ***муˈйа баˈбун'а русˈказувала*** *шче // муˈйа баˈбун'а а ˈмала д'іveˈносто ˈдев'іт' л'іт йак уˈмерла // пірит' вуїˈнойу* [ГУМ, 39]; *коˈлис' ˈ****мойі д'їˈдун'о росˈказували*** */ шо ˈцеркви ˈтожи ни ˈбуло* [ГУМ, 374];

3) *то ше коˈлис'* ***росˈказував м'іїˈтато*** */ шо ˈкажут / таˈк'і буˈли ˈл'уди / ˈкаут / шо тут йе прокл'ата ˈд'їучинка* [ГУМ, 398];

колúс' даўнó / йак бы°лам шче дóкус д'ітвакóм / т'амл'у / йак ***муї н'áн'ко росказували*** *ме|н'і йе|днý ци то кáску / ци легéнду* [УЗГ, 46]; ***рос|казували |мойі |мама*** *// мі|н'і |мама рос|казували / жы йід|ні г|мерла |д'іўка* [УЗГ, 58];

4) ***розкáзувала*** *ми°н'і* ***однá жонá*** */ шо у йíхн'ому си°л'і циганкú купúли книшку* [УЗГ, 112].

Діалектні тексти українських говірок (індивідуальні та неповторні) можуть бути оцінені як матеріал для вивчення комунікативних ситуацій, особливостей синтаксичних конструкцій. Метамовна свідомість діалектоносія, який намагається бути зрозумілим для слухача, може додатково коментувати особливості вживаної лексики чи мовлення загалом, наприклад: *назáт садимé р'íпу – картóфл'у*, ***јак с'а кáже***, *мелáї* [УГР, 292]; *|шоби |добре їшла і ґоспо|дарка /* ***йак |кажут*** */ процв'і|тала на о|чах* (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.); *во|ни с'а пове^и^р|тали с'у|да / бо во|ни з|нали / шо |майут /* ***йак то |кажут*** */ тоїво|во / с|пати ў пе^и^рин'і / а |йісти би йім |добре^и^ да|вати // н'і|чо во|ни тут |доброго не^и^ ро|били / се^и^|с'і / шо с'а ли^е^|шили* (с. Стрілківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.); *|лист'ачка ки|дати дл'а пахно|ти / шоб йа|кис' боршч не^и^ чуў |в'ітром / |али шо|би боршч йа|киїс' та|киї буў / шо|би йе|го з апе|т'ітом по|йісти / шо|би |миску |вилизати /* ***йак тої ка|заў*** *|пал'чики обли|зати* (с. Дерев'яне Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); *йак даў|но ходиў Хре^и^|тос по |земли /* ***йак приказовали*** */ і ст|р'ітиў йо|го воўк* [ГУМ, 282].

У великих зв'язних текстах виразно виявляється поділ одиниць за частотою їх вживання в говірковому мовленні не лише окремого реципієнта, а й говірки загалом, наприклад, у волинсько-поліських говірках: *був ку|пол / вс'о йак ни |має |бути // а с|периду бу|ло при.../ ст|роїка дириў|йана // |але |тоже бу|ла |дуже хоро|ше обо|рудована // то так йак і |нашийі |церкви // к|руглиї |купол с хрис|том / вс'о* ***йак ни |майе |бути*** [ГВП, 367]; *|чехи хаз'айу|вали* ***так йак |майе |бути*** *// н'іх|то йіх не зачи|пав // ну / хаз'а|йі |добри бу|ли / о* [ГВП, 523]; *в |церкв'і в'ін слу|ж'іў все* ***йак |майе |бути*** [ГВП, 535]. У говірках Західного Поділля спостерігаємо такі паралелі, що пов'язані з традиційним духовним світосприйняттям: *|мама ста|ралас'а / шо|би ўс'і |д'іти бу|ли ўб|ран'і ў но|вому // ўс'о |шила нам зо*

сˈтатного / готуˈвала ўс'о // ўбиˈрала ***так йак ˈмайе ˈбути / йак Бог прикаˈзаў*** */ бо то ўс'і йшли до ˈцеркви* (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); *таї ўже йак ми приˈходили с ˈпаски / йак ўже пос'в'аˈтили ў ˈцеркв'і /* ***йак Бог прикаˈзаў*** *// приˈходили доˈдому* (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

У розповідях носія південноволинської говірки, наприклад, вигукові фразеологічні одиниці характеризуються економічністю й точністю, надають мовленню колоритності й самобутності. Уміло вжиті у спілкуванні, вони концентрують головну думку, не потребують уточнень і роз'яснень і є частовживаними: *ше і тˈропки вибиˈвали пˈйатами ˈбосими // а ˈпот'ім пˈйати так боˈл'ат' /* ***шо аˈну!*** (с. Стара Гута Новоушицького р-ну Хмельницької обл.); *і ˈдуже ˈхури ˈйідут' запаˈден'ц'і на баˈзар / виеˈзут' / бо з'ˈв'іти ўсе ˈвезли / а ми шо / б'іˈдов'і* ***таˈк'і шо ну*** (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.); *хоˈдила с коˈсойу / такиї буў коˈсар* ***ˈхот' куˈда!*** (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.); *а там йа ˈвискочиеˈла на своˈйу ˈнорму і ўс'о / бо туˈди йак буˈло ше пиеˈриеˈйме голоˈва / то ше дас'т' ˈкопоту* ***таˈкого шо!*** (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.).

Зазначимо, що вивчення актуалізації фразеологічних одиниць проводилося переважно на матеріалі української літературної мови, за даними масиву діалектних текстів таких досліджень немає. У сучасних діалектних текстах виявляємо фраземи в різних контекстуальних ситуаціях з відтінками смислового та емотивного плану вираження. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної вправності носія говірки, додаткова інформація про поширення та модифікації мовних явищ у просторі й часі, наприклад: *йа ўже так ˈбойус'а / так миˈн'і* ***л'ак приеˈйˈшоў*** */ зˈнайеите* [ГУМ, 284]; *Но тôдú мóйа мáти / цáрство йуї неибéсне /* ***набрáлас'а стрáху*** */ пóсл'е тóго ўже не н'а дýже не гóїкала* [УЗГ, 24].

На спеціальне вивчення заслуговують фразеологізми-синоніми, їх реальне поширення, інформативна можливість у мікро- та макропросторі: *коˈлис' на Іˈвана хˈлопц'і* ***роˈбили*** *д'іўˈкам* ***зˈбитки*** */ бо такиї звиˈчаї заˈведениї // збиˈралис'і пеˈред Іˈвана ўˈвечеир / йшли де йе ˈд'іўка / бˈрали в'ідчиˈпали / пси на ˈхату виˈсаджували / ўпиˈнали / би с'і см'іˈйатис'і хт'іли*

(с. Заставці Монастириського р-ну Тернопільської обл.); *а во|ни ўже йак хо|т'ат та|к'і |**геци зро|бити** / то з|робл'ат та|ким с|пособом // |або пати|чок об'іў|йе |коло кор'ін|ц'а тай там у |зе̂мл'у затоў|че або с'ак або так* [ГУМ, 304]; *а х|лопці з|нали / шо діў|ч'ета |перид Анд|рейем |дол'у ў |него пи|тайут і **ро|били з|битки*** [БГ, 246]; *приси|ла'ла ми|не до |буди надво|рі / шоб я йа **з|биткіў** ни **ро|била*** [БГ, 308]; *май с|тарші л'у|били **б|рати** нас **на з|битки*** [БГ, 308]; *пото́му маї бу́ла туї вода́ така́ вели́ка, лиш тако́ї **шко́ди не зроби́ла*** [УГР, 193]. Такі різні приклади активного побутування фразем переконують у важливості представлення у збірниках якнайширшого кола тематики, обов'язково із залученням текстів-розповідей (спогадів) про обряди, адже спостерігаємо різне функціональне, значеннєве та інформативне навантаження фразеологічних одиниць.

Перспективними з погляду окреслення просторового поширення фразем та їх компонентів, а саме виявлення ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається повністю або частково, є зіставний аналіз текстів з усіх територій.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальний варіант, який саме досвід і відчуття набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні: *так шо ви^е^шн|ику них|то ни ро|биў / бо то ни |**було ў |моді*** [ГУМ, 313]; *ў нас та|кейі |**моди^і йіх не|майе** б|рат'і / с'іх пуд|пен'куў / ми час|тіш не бе|ремо* [ГУМ, 71]; *н'і / бу|ла |мода та|ка / шо заси^і|пали^і пес|ком / на|воз'іл'і ту|да / ну / |земл'у / в'ер|н'еї / заси^і|пали^і го|р'ішча / от / н'іх|то / не / це **не бу|ло |моди^і** |даже там / шоб г|л'іної |в'іб'іт' так йак точ|ка там чи^і шо не бу|ло* [ГЧЗ, 147]; *ти|пер за|р'ізаў сви|н'у чи ко|рову / ку|пиў |пенс'ійу // ти|пер здо|ров'і |л'уди |пенс'ійу полу|чайут // наї полу|чайут / во|но ме^и|н'і **не^и ў |мод'і*** 'байдуже' (с. Лошківці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.); *н'е / то соў|с'ом дру|ге / то соў|с'ом дру|ге / дру|гого |сорту гр'і|б'і / груз|ди / то та|ке / то н'е йш|ло ў нас у ре|зонт / н'е / н'е / те **н'е йш|ло ў нас у ре|зонт** / а це но ўнас хо^а^до|в'е / це |б'і^е^ли^і гр'іб на |п'ервом х|вонт'е^і* [ГЧЗ, 109].

Очікуваними в збірнику текстів-спогадів про голодомори, звичайно, є фразеологізми, що передають відчуття голоду і слабкості, відсутності їжі взагалі: *те ї |л'уди б'іду|вали |дуже //*

не ˈбуло ту˧д'і ˈтоже шо ˈйісти / не ˈбуло шо ˈйісти / ˈл'уди ˈпадали / йак во ... / ***йак во˧рони*** // [ХГ, 41]; *а йак цеї ˈбула / ˈБо:же м'ії / м'і˧н'і зро˧билос' /* ***ў м˧л'іс'т'ў˧пала*** *чи шо / то йа там чут' не ў˧пала ў ˈтому на ц˧винтар'і / ˈБо:же м'ії / н'і˧чо* // [ХГ, 65]; *йак недо˧род / хаї ˈбуде недо˧род / то ˈнашо гет'ў бу˧тилку хто на˧сипле чи ў гори˧чок йа˧киї там / то витра˧сали / заби˧рали* ***до кап˧йа*** *ўс'о / ўс'о заби˧рали* ***под чис˧ту!*** [ХГ, 18].

Записані тексти М.А. Грицака, Т.О. Ястремської про гуцульське вівчарство, звичайно, дають прогнозований матеріал із фразеології традиційного господарювання, а опубліковані розповіді про традиційні родинні обряди Т.М. Тищенко, Н.В.Хібеби та ін. – територія поширення обрядової фразеології.

У текстах-спогадах виявляємо структурно-значеннєві риси фразеологічних одиниць, їх функціональні особливості, семантичну організацію, а особливо – контекстуальні можливості: *у˧же* ***ро˧бота*** *на ˈмене* ***ни о˧бідиц':а*** *// ˈдоброго ни ˈбачила ни˧чого* [ГПК, 32]; *а йак ру˧мини ˈбилисти / хто не˝ хт'іў ў˧читиси // те˧перки ˈкажут / не˝ма на ˈтебе ру˧м'іна* (смт Кельменці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) та ін.

Особливо важливе в дослідженні фраземіки відтворення не тільки логічного наголосу, стишення чи підвищення голосу, пауз, вигуків, а й жестів і міміки респондента, що пояснюються ремарками. На сьогодні таку повноту інформації маємо в збірниках, які уклав Г.Л. Аркушин: *а в'ер˧нуўс'а на˧зат /* ***а н'і ˈдома*** */* ***а н'і ˈлома!*** */ н'і˧ма н'і˧чого!* (сміється) [ГП, 109]; *с кар˧топл'і то ˈбардзо ˈдобре // а шче йак окро˧пити йе чим /* ***о!*** */ то* ***ˈбул'ш ни˧чого не т˧реба*** [ГП, 287]; а *йа ти˧пер та˧ко ка˧ж'у / йаґби насказала / йак спи˧вайут'* (сміється) *// ˈали ўже ка˧ж'у / ў ми˧не* ***голо˧ва ни… ни ра˧ботайе*** [ГВП, 275]; *ну / ˈтобто мий ш˧ваґор / йо˧му ˈтоже д'ів'і˧носто л'іт / ˈале ў ˈн'ого ўже там* (покрутив біля скроні) */* ***вин ни˧чого не ск˧л'ейіт'*** [ГВП, 241].

Отже, безсумнівними є цінність діалектних текстів, потреба їх упорядкування для формування текстотеки з усіх територій поширення українських говірок. Говорячи про інформативну достатність текстів зв'язного діалектного мовлення, звертаємо особливу увагу на фразеологію говорів, яка сьогодні найменш вивчена. Досягти такої повноти інформації можливо, на нашу думку, за таких умов: дотримання єдиних, уже апробованих правил транскрипції говіркового мовлення; орієнтація на монологічне мовлення з елементами інтерв'ю та авто-

коментування (особливо важливе при з'ясуванні слів із "затемненою" семантикою); запис максимально інформативних текстів найрізноманітнішої тематики (історії з життя тощо); важливо подати тексти визначеного говору ("ядра") і зразки суміжних говірок з метою підтвердження чи спростування, уточнення наукових висновків. Зауважимо, що задля докладного вивчення говірки, говору чи окремих мовних явищ, треба поєднувати текстові фіксації матеріалу із записами за різноманітними програмами-питальниками. Сучасні технічні можливості сприяють залученню учнів і студентів до записів територіального мовлення, найширшому охопленню говірок, формуванню аудіо- та відеотеки української діалектології.

1. *Говірки* історичної Уманщини і суміжних земель: монографія / [Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко та ін.]; за ред. Т.М. Тищенко. Умань. 2008.

2. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць. Ізмаїл. 2000.

3. *Лесюк М.П.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.

4. *Москаленко А.А.* Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології. Одеса. 1965.

5. *Тищенко Т.М.* Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи. Умань. 2014.

БГ *Буковинські* говірки: хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.

ГВП *Аркушин Г.* Голоси з волинського Полісся (Тексти). Луцьк. 2010.

ГП *Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.

ГПЗН *Говірки* південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2000.

ГПК *Говірки* Південної Київщини / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008

ГУМ *Говори* української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.

ГЧЗ *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П. Гриценка. К. 1996.

ЗП *Західноподільські* та суміжні говірки. Тексти / Уклад. Н.Д. Коваленко (рукопис).

СГГ *Грицак М.* Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах). Львів. 2008.

УГПЗН *Українські* говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2005.

УГР *Павлюк М.*, *Робчук І.* Українські говірки Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

УЗГ *Українські* закарпатські говірки. Тексти / Упоряд. та примітки: О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.

ХГ "*Палає* пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця. 2014.

THE DIALECT TEXT LIBRARY CREATING: THE ISSUE OF INFORMATIVE SUFFICIENCY

In the article the numerous possibilities of texts of dialect speech as the multidimensional and all-sufficient source with inexhaustible comprehension for many adjacent sciences are analyzed. On the example of published models of Western Podillian dialects the perspectives of description and evaluation of dialect and common linguistic phenomena are demonstrated. It is proved that authentic spontaneous texts of dialect language have all specific features, they are related with the oral form of expression and they also define the level of speaker's language competence and realizing of his existence in time and space.

КОЛЕСНИКОВ Андрій Олександрович
(*Ізмаїл*, *Україна*)

Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок

Українські південнобессарабські говірки – переселенські мікросистеми, що побутують (основна маса близько 200 років) в інтерферентному ареалі межиріччя Дністра та Дунаю (МДД). Існування в умовах міжмовної та міждіалектної взаємодії спричиняє їх інтенсивні зміни, відчутну редукцію або навіть зникнення, адже подекуди етномовна й демографічна ситуація дуже динамічні.

Розв'язуючи завдання дескрипції морфологічного рівня, картографування і класифікації цих говірок, переконалися, що їх адекватний опис, і навіть лінгвогеографічне представлення, були б неможливі без залучення діалектних текстів (ДТ)[1]. Урахування свідчень текстів і пояснення фактів невідповідностей із даними програми уможливило чимало важливих спостережень.

У системі дослідницьких процедур, застосованих до аналізованих діалектних мікросистем (ДМ), ДТ були, по-перше, джерелом налаштування на діалектні особливості під час укладання питальника, по-друге, джерелом додаткової інформації, яку не дає питальник. Невідповідність свідчень ДТ і питальника має високий евристичний потенціал та буває складнішою: ДТ може виявляти факти, які заперечує питальник; ДТ може не виявляти фактів, які діагностує питальник. Остання модель кореляції свідчень різних джерел інформації про говірку не знижує цінності ДТ – реальності мови, не затисненої вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, фотографії, на якій справді вірогідно відбито все, що властиво говірці [2; 3]. ДТ створюють умови для об'єктивного лінгвістичного ана-

[1] Діалектологи відзначали, що текстологічні джерела (діалектні тексти та писемні документи), "…розглянуті в певній хронологічній і територіальній послідовності, можуть бути джерелами для укладання лінгвістичних карт" [11, 120], з іншого боку, тексти в зіставленні з матеріалами атласів та іншими свідченнями можуть дати цінні нові факти, допомогти виявити те, що не ухопила мережа лінгвістичних атласів [8, 128].

лізу (зокрема й із застосуванням статистичних прийомів, що уможливлюють розрізнення явищ центральних, периферійних і лакунарних), особливо граматичного, адже функціонування граматичних форм і вияв граматичних значень відбуваються у форматі ДТ. Однак під час інтерпретації фактів мови слід брати до уваги, що це "все" стосується лише конкретної комунікативної ситуації (зазвичай ситуації спілкування між діалектоносієм і "чужим" для нього експлоратором), традиційна (фонетична і графічна) фіксація блокує відтворення й урахування паралінгвістичних засобів спілкування, важливих, напр., для опису займенників, вигуків. Спорадичність ситуацій спілкування лише між діалектоносіями, коли вони б не враховували, що їхнє мовлення повинно бути зрозумілим експлораторові, а також між діалектоносіями і тваринами також суттєво обмежує реалізацію у ДТ мовних фактів, в першому випадку – специфічних і відсутніх в літературному стандарті, а в другому – відповідних вигуків.

У цій статті спробуємо викласти, як допомогли свідчення ДТ у кореляції з даними програми і дотеперішніх досліджень описати і класифікувати українські говірки МДД.

Створення типології українських говірок МДД актуалізувало проблему закономірностей контактування не лише мов, а й діалектних типів (говорів, груп говірок), насамперед тих, які на материнській території інтенсивно не взаємодіють, їхньої динаміки (як змінюється кожний діалектний тип і яким чином впливає на інші типи й говірки).

Зберігаючи показники генези на різних мовних рівнях, українські говірки ареалу демонструють динаміку всіх граматичних класів.

Аналіз морфології та картографування діалектних явищ підтвердили доцільність поділу досліджуваних ДМ за часом формування на основну і новішу формацію, за характером діалектогенезу на мішані (тло, на якому розгортається мозаїка моногенетичних говірок) і моногенетичні (та з ознаками моногенезу), а також розмежування, зокрема і найчіткіше серед останніх, північнобессарабського, закарпатського, західнополіського, східнополіського, середньонаддніпрянського, слобожанського діалектних типів. Крім того, вони уможливили класифікацію гетерогенних ДМ, з'ясування ступеня їхньої спорідненості та окреслення мікроареалів.

МДД – одна з зон українського діалектного континууму, де говірки зазнають активної трансформації, котра призводить до того, що з часом реальний моногенез (походження від однієї говірки) і полігенез (у тому різновиді, коли говірка генетично сягає різних говірок, близьких структурно) стають слабкорозрізнюваними[2] за мовними рисами. Саме це змусило об'єднати такі говірки в групу ДМ з ознаками моногенезу. І хоч повної ідентичності архетипам в аналізованих говірок вже немає – змінилися всі ДМ (і моногенетичні, і полігенетичні з одної діалектної зони), але збережено й генетичні їхні маркери. Виявлення останніх уможливило визначення архетипів, що лягли в основу новосформованих ДМ, на які пізніше нашаровувалися інші мовні елементи і які стали підставою для класифікації говірок.

Класифікацію ускладнювало й те, що відзначені діалектні типи представляють значною мірою перехідні зони материнських діалектів, або зони поширення говірок, що мають ознаки інших діалектів. Так, Пл. репрезентує середньонаддніпрянський архетип, але південнополтавського підтипу, який має риси степових говірок і водночас близький до літературної мови, в той час як С.Ц. представляє полтавський підтип цього ж діалекту з рисами південно-західного наріччя (які є й у Пл.); Яр. (східнополіського типу) походить із ДМ перехідної до середньонаддніпрянського типу; архетип слобожанської за походженням говірки Ол. має ознаки північного наріччя; говірки північнобессарабської генези (Рл.1, Пк., Вс.) репрезентують архетип покутсько-буковинського говору, перехідний між буковинськими і подільськими говірками, тому й досі ці ДМ поєднують материнські буковинські і подільські риси; генетично закарпатська Пб. сягає східноверховинської підгрупи перехідних до бойківських верховинських говірок. Лише архетип західнополіського діалектного типу відносно центральний щодо говору, але і тут діалектоносії відзначають неоднаковість мовлення волинян, що стали переселенцями, навіть на материнській території.

Окрім визнання логічної участі у формуванні мовного ландшафту МДД передусім неоднорідних перехідних ДМ,

[2] Слід зважати й на те, що майже в усі моногенетичні говірки були дозаселення.

розташованих поблизу подільських та степових говірок, зауважуємо потужний вплив на них і північнобессарабського діалектного типу, адже, по-перше, значну частину його рис (хоч деякі з них властиві й подільським та іншим) спостережено в різних гетерогенних говірках ареалу, іноді й як відносно інтегральні чи поширені (прикметниковий суфікс *-ішч-*, індукція твердої групи іменників на м'яку – *ду|шойу*, *кова|л'ом*, втрата чергувань кінцевих приголосних основи і наголос в дієслівних формах – *|ход'у*, *к|рут'у*, *|воз'у*, *|нос'у* тощо), по-друге, як ознаки саме цього діалектного типу інтерпретуємо відзначені А.М. Мукан [12] у наддунайських говірках та схарактеризовані як наслідки впливу російської мови, а тепер значно знівельовані диспалаталізовані [*с*] і [*ц*].

В ареалі нетипова бідіалектність [1] ДМ (не н. п.) – не спостережено змішування в рівних пропорціях двох екстериторіальних діалектних архетипів. При поєднанні в н. п., скажімо, західнополіського і закарпатського типів, їх трансформація відбувається під домінантним впливом української літературної мови та південнобессарабського діалектного типу. Дозаселення також не призводить до бідіалектності.

Сподівання щодо чіткої диференціації говірок ареалу за типами варіантів [1] не виправдані. Констатуємо в багатьох випадках затертість динамікою розрізнення полідіалектних, говірок зі змішаною чи затемненою діалектною основою, мішаних і перехідних ДМ за чіткішого протиставлення протилежних типів (моногенетичних та полігенетичних, редуктивних та стійких). Майже в усіх говірках зафіксовано як вільні, так і функційно та позиційно зумовлені варіанти. Фактично всі ДМ вторинні (перехідні або мішані), бо жодна не зберігає незміненого архетипу.

Мішані говірки – специфічні, наразі їх не можна чітко співвіднести з материнськими архетипами, більшість їх рис постала внаслідок діалектотворчого процесу, якому притаманна конкуренція південно-східних, південно-західних та північних ознак. Не лише репертуар диференційних рис таких говірок, що демонструють карти, а насамперед регулярність їх вияву в мовленні (ДТ), сукупність динамічних ознак уможливили розрізнення в МДД чотирьох мікроареалів: 1) наддунайські говірки (домінує степовий тип, південно-західні елементи нівелюються); 2) говірки надмор'я Білгород-Дністровського р-ну

(на тлі степових у них регулярніше виявляються північні й південно-західні риси – диспалаталізоване [*р*] у формах дієслів *го|ворут'*, числівників *т|рох*; формант похідних числівників *-нацит'* (*о|динацит'*, *дви|нацит'*, *пит|надцит'*); перевага суфікса прикметника *-ішч-* тощо); 3) центральні ДМ – решта Білгород-Дністровського р-ну, Татарбунарський і Саратський р-н (відносно рівномірна[3] суміш подільської, степової, середньонаддніпрянської та ін. складових у різних пропорціях та з помірною активністю морфологічних діалектних генетичних маркерів); 4) північно-західні говірки (розвиток багатьох ДМ Тарутинського р-ну зумовлений потужним впливом говірок з ознаками моногенезу південно-західного буковинсько-подільського походження, значно більшим, ніж в Саратському, Білгород-Дністровському і Татарбунарському р-нах).

Ці типи гетерогенних говірок розріджені мозаїкою моногенетичних ДМ основної формації та моно- і полігенетичних ДМ новішої формації. Майже суцільний масив говірок останнього типу (його можна кваліфікувати як п'ятий мікроареал, розвиток якого визначають західнополіський та, локально, закарпатський діалектні типи) охоплює Арцизький і частково Тарутинський р-ни.

Дослідженням спростовано гіпотезу, що козацькі говірки – особливий діалектний тип, бо, напр., Пк.2, Біл., Ск., С.Ц., Шв., субетнічну основу яких становлять козаки, – різні ДМ південно-східного типу з неоднаковою кількістю південно-західних і північних рис. Однак на цих підставах можна виділити окрему групу в межах мішаних (Біл., Шв. тощо) і моногенетичних (С.Ц.) говірок. Крім того, різнотипні козацькі говірки стали тією діалектною підосновою, на яку нашаровувалися після 1812 р. діалекти офіційних і напівофіційних переселенців. І досі ці говірки є центрами іррадіації українських діалектних хвиль та відносно стійких зон ареалу.

Загальною тенденцією розвитку всіх типів говірок є вирівнювання до західностепового південнобессарабського типу.

[3] Чітке виділення мікроареалів усередині центральної частини МДД утруднене, але стверджувати його повну одноманітність не можна, з одного боку, кожна говірка своєрідна (в них може різною мірою зберігатися конкретний діалектний архетип), з іншого, – специфіка варіантності (численність варіантів різної генези) дає змогу говорити про певну єдність морфологічних систем говірок Б.Д., Вип., Сх., Брт., що склалася в процесі їхнього розвитку.

Важливим чинником динаміки при цьому є літературний стандарт, котрий як стримує, так і стимулює зміни в ДМ. Центрами іррадіації літературних хвиль, окрім деяких райцентрів, є й говірки новішої формації, адже літературний стандарт – це той мовний взірець, на який орієнтуються діалектоносії, особливо значно відмінних від літературної мови типів, опинившись у меншості в іншодіалектному середовищі.

Актуалізовано й класифікацію аналізованих говірок за ступенем редуктивності. Зокрема, розмежовано **сталі** ДМ з низькою редуктивністю, з мінімальним рівнем динаміки і **нестабільні** з високим ступенем редуктивності, зі значним рівнем динаміки, подальший розвиток яких має високу залежність від етномовної ситуації, особливо чутливий до мовної й освітньої політики в регіоні. Говірки останнього типу найширше представлені серед новішої формації (Пб., Соф., В.К., Плц. і стійкіші, порівняно з ними, Нс., Мп.). Натомість чимало відносно сталих ДМ з-поміж говірок основної формації – передусім з ознаками моногенезу (Пл., С.Ц., Яр., Рл.1, Ол., Пк., Вс., Ну.) та мішаних (Шв., Тат., Мк., Ск., Тр., Тз., Труд., Вип., Уд. Шр., Бл., Лим., Ж.Я. тощо). Менше в цій формації (зокрема порівняно з пропорцією щодо редуктивності у ДМ новішої формації) говірок редуктивних і таких, що вимирають (Рл.2, Цр., Кал., Стр., Ізм. та ін.). Такий поділ пояснює й деякі розбіжності між нашими даними і дотеперішніми дослідженнями, зокрема й АУМ.

Генетична класифікація ґрунтується на збережених у говірках на всіх мовних рівнях, у тому числі й на морфологічному в усіх частинах мови, ознаках, чимало з яких засвідчено вперше. З-поміж морфологічних маркерів **північнобессарабського** (буковинсько-подільського) діалектного типу (в ареалі виявлено 7 говірок з ознаками його моногенезу: Вс., Пк., Ну., Плч., Рл.1, Рл.2, Мл.) є розмежовані передусім завдяки ДТ.

Спочатку діагностовані в ДТ (оскільки дотепер не відзначені), а потім підтверджені питальником такі риси: а) часткова нівеляція в деяких ДМ іменників сер. р. у II відміні (*цей ви|но*, *йі|ден в'ід|ро*) і повна в назвах малят тварин IV відміни (*йі|ден курка|н'а*, *йі|ден поро|с'а*, *кра|с'івий те|л'а*); б) уживання неперехідного дієслова *рости* у значенні перехідного *во|на ме|не рос|ла*; в) фразеологізоване вживання наказового способу з

часткою *най* (*най гос|под' |милуй*), але (*хай с|пит*); г) специфічні структури питально-відносного і вказівних обставинних прислівників місця на позначення напряму дії чи руху типу *|в'іти*, *|в'ітки*, *|в'іци*.

Спостережено лише в ДТ і слабко реалізовані (або не реалізовані) у програмі: а) індукція словозміни II відміни на іменники чол. р. і не лише в орудн. відм. одн. (*с|таростом*, *з |Д'імком*, *з |М'ішом*), але й у дав., род. та знах. відм. одн. (*М'ішо|в'і*; *че|кайу |Ван'а*); б) специфічні форми слова *поле* в род. відм. (*|йідем з^с |пол'у*; *с |пол'у |несли*), знах. відм. (*і|ти на |пол'у о|рати*, *|зайде ту|да у |пол'у*), місц. відм. (*скир|ти по |пол'і*, але *|с'ійем на |пол'у*); в) специфічна фонетична структура числівника *один* (*йі|ден*, *йден*), відзначена частіше у займенниковій функції; репрезентанти *чотири – ш|тири*, *штир|ма*, *шти|р'ох*; *|штир'і*; *|шт'ір'і*, збережені в мовленні старшого покоління; г) структури *п'іт|найсат'*, *два|найс'і*, *три|найс'ат'*, засвідчені локально у ДТ і в мовленні старшого покоління як варіантні; ґ) форми 3 ос. одн. I дієвідміни зі співвідношенням основ *-а* / *-ай* мають, окрім *-е*, закінчення *-і* (*гу|л'айі*, *пи|тайі*, *сп'і|вайі*) та (лише за свідченням ДТ) *-іт*, *-ет* (*|майіт*, *стра|хайет*) за відсутності форм типу *гу|л'а*, *пи|та*; д) форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідміни з флексією *-а* (*|л'убл'а*, *|вар'а*, *|робл'а*, *на|купл'а*, *го|тоўл'а*, *хт'а*), варіантні до добре діагностованих питальником форм на *-ат* (*х|рест'ат*, *хт'ат*, *|лоул'ат*); е) постпозитивна частка *-т* (*ко|сили-т / гарманува|ли-т*; *шу|кали-т*; *са|м'і-т ру|ками |с'ійали*; *на ф|ронт'і-т*).

Виявлені програмою, а потім (після усвідомлення діалектоносіями форм як зрозумілих експлораторові) підтверджені й текстами, оскільки є функційно зумовленими варіантами (уживаними мовцями переважно між "своїми"), збережені в деяких говірках аналітично-особові форми минулого часу 1 ос. одн. жін. р. на зразок *хо|дилам*, *ро|билам*, *л'у|билам*, *|булам*, а також 2 ос. множ. на зразок *хо|дилисте*, *ро|билисте*.

Морфологічні генетичні маркери **закарпатського** діалектного типу, концентровано представлені в Пб. і дисперсно в інших ДМ Арцизького р-ну, усвідомлюються діалектоносіями як явища відмінні від літературної мови, або навпаки, спільні з нею, але відмінні від діалектного оточення, і тому переважно легко діагностовані і програмою, і ДТ. Приблизно так само,

як і риси попереднього діалектного типу виявлено в ДТ фонетичну реалізацію числівника-займенника *йе|дин* та архаїчні аналітично-особові форми дієслів минулого часу, яких, порівняно з буковинсько-подільським типом, діагностовано більше (*хо|дилам*, *хо|дилисте*, а також 1 ос. множ. – *хо|дилисме*).

Серед морфологічних маркерів **західнополіського** діалектного типу, що превалює в говірках Мп., Нс., Вш., В.К., також є ті, що зауважено передусім завдяки ДТ: а) використання в род. відм. займенника *вона* зі значенням належності похідної присвійної форми (*|нейін |зошит* ‘її зошит’ – Нс.); б) структура часового прислівника *|зара*; в) прислівники, утворені конфіксом *по-…-у* на місці літературного *по-…-и* (*по-|пол’ску*, *по-|руску*).

Первинну роль мали ДТ і під час дескрипції деяких маркерів **східнополіського** діалектного типу (йдеться передусім про говірку основної формації Яр., хоч східнополіська генеза зафіксована й у Сем., Плц. новішої формації). Зокрема, завдяки ДТ встановлено генетичну евристичність прикметникових форм наз. відм. множ. з флексією *-и* (*дерев|йани*, *вов|н’ани*, *го|лодни*), а врахування функціонування у ДТ уможливило констатацію домінування в цьому діалектному типові повних неусічених форм І дієвідміни 3 ос. одн. з флексією *-е* (*вит’а|гайе*, *па|хайе*, *зачи|найе*, *нал’і|тайе*, *пома|гайе*, *сп’і|вайе*).

У **середньонаддніпрянському** діалектному типові (найближчому за інші типи моногенетичних та деяких мішаних ДМ до літературної мови, хоч різного у Пл. і С.Ц.) морфологічними генетичними маркерами, діагностованими передусім завдяки ДТ, є: а) послідовніше збережено чергування в іменниках, зокрема *г // з* (*до|рога / до|роз’і*); б) близькість ступенювання прикметників до літературного стандарту, зокрема відсутність лакунарності префікса *най-*, виявленої в діалектному оточенні (*найдоб|р’іша*, *най|дуж^{ш}чий*); в) усічені дієслівні форми 3 ос. одн. І дієвідміни зі співвідношенням основ *-а* / *-ай* (*вит’а|га*, *гу|л’а*, *пи|та* – С.Ц., Пл.); г) збереження синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*ка|затиму*, *ро|битиму* тощо).

Проаналізувавши ДТ та узгодивши свої спостереження з відповідями до питальника, до морфологічних генетичних маркерів **слобожанського** діалектного типу (Ол.) віднесено: а) форми орудн. відм. одн. іменників І відміни м’якої групи з

флексією *-ейу* (*ˈВал'ейу*, *Тол'ейу*, *ˈвулицейу*, натомість *земˈл'ойу*, *дуˈшойу*), яка іноді поширюється і на тверду (*ˈхатейу*), в той час, як у діалектному оточенні домінує нерозрізнення груп за твердістю / м'якістю й безваріантність флексії *-ойу*; б) варіантна до літературно нормативної специфічна фонетична структура числівника-займенника *аˈдин* (таку форму питальник спорадично дає й в інших ДМ ареалу, але текстами вона не підтверджується, а відбиває радше поширену в МДД і культивовану школою оцінку діалектоносіями свого мовлення як суржику) та інші наслідки акання тощо.

Внутрішня диференціація в межах діалектних типів ґрунтується на генетичних особливостях і динаміці. Говірки північнобессарабського типу різні за походженням. Про це свідчать відмінність збережених материнських рис, напр., перевага форм компаратива з часткою *май* за периферійності суфіксальних у Вс. і відносна рівноправність таких форм у Пк. Але внутрішній поділ можливий і на підставі динаміки. Говірки північнобессарабського типу Саратського і Татарбунарського р-нів мінливіші, редуктивніші, більшою мірою змінюються під впливом західностепового діалектного типу, порівняно з ДМ Тарутинського р-ну відповідного походження.

Говірки всіх генетичних різновидів засвідчують **динаміку**. Часто вона виявляється завдяки зіставленням відомостей дотеперішніх описових та лінгвогеографічних досліджень із сучасним станом говірок; подекуди в синхронії, зокрема в суперечливих фактах різних прийомів (спостереженням над ДТ і питальником), в результатах питальника як коментарі до форм про те, хто їх уживає (молоді чи старі), який із варіантів новий, а який старий, який варіант уживався (частіше вживався) раніше, а який тепер. Динамічних явищ чимало в кожній частині мови й у кожному діалектному типові. Назвемо основні процеси, що помітили завдяки спостереженням над ДТ у зіставленні з даними програми.

Зміни північнобессарабського типу (різної локалізації) полягають у зникненні та відході на периферію, або навпаки появі низки явищ, зокрема, витісненні фонетичних реалізацій числівників (*шˈтири*, *йіˈден*), перша залишається в говірках переважно в мовленні найстаршого покоління, а остання – як займенник. Тепер зовсім не засвідчено, або лише украй спо-

радично, в ДТ говірок редуктивного підтипу (Рл.1, Рл.2, Мл.) форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідміни з опущеним флексійним *т* (*шо го|вор'а* – Рл.1), але вони поширені й регулярні в ДТ говірок Тарутинського р-ну. У редуктивних ДМ форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідміни на *-е* майже витіснили варіанти з твердим [*т*] у ненаголошеній позиції. Наказовий спосіб із часткою *най* (*най спит*) зникає з вільного ужитку й закріплюється лише за стійкими фразеологізованими конструкціями (*най гос|под' |милуй* – Пк.).

До динамічних явищ у межах північнобессарабського діалектного типу належить трансформація частки *май* (діагностованої спорадично текстами, а вже потім під час перевірки й програмою) в *мей* (чітко діагностовану питальником і ДТ), виявлена у редуктивному підтипові (*мей |дешево*, *т|рошки мей с|тарш'і*, *б'іл'ш мей |качеств'енно*, *і|ше мей попе|ред'і* – Мл.; *мей до|бавили*, *|весело мей |було*, *мей прост'іше*, *|л'уди мей с|тали / мей кул'тур|н'іш'і* – Рл.2; *|саме мей |хуже*, *|саме мей т|рудний*, *|саме мей т'аже|л'ішче*, *мей |весело |було йак ш'ас* – Рл.1); поява індукції м'якої групи прикметників на тверду (*здо^у|ров'ій*, *ма|л'ій*, *ста|р'іх*, *в о^у|д|н'іх*, *по |разн'іх*, *ц'іх*), констатована корелятивними свідченнями двох прийомів.

Північнобессарабський тип впливає на контактні говірки інших типів (Нг., Нд., С.Ц., Скр., Гн., Бл.), що також своєрідно відбито результатами програми і спостереження над мовленням. Серед явищ, що різною мірою проникають в ці ДМ, слід назвати запозичення форм прислівників *|в'іти*, *|в'ітки*, *|в'іци* / *|в'іц'і* (Нг., Нд., С.Ц., Скр., Гн.); частки *май* (Скр., Гн.); форм орудн. відм. іменників II відміни (*за|р'ізали з но|жом*; *з |Пет'ом*, *|М'ішом*, *с|таростом*) (Скр., Гн.). Часто їх не виявляє програма, а лише ДТ.

Говірки новішої формації закарпатського й західнополіського типу в динаміці мають багато спільного – високу редуктивність і рух у бік літературної мови, демонструючи аксіологію індивідуальної мовленнєвої поведінки діалектоносіїв. Окремі представники молодшого покоління носіїв західнополіського типу більшою мірою зазнають і впливу російської мови. Зміни цих типів визначаються стиранням ознак, що відрізняють говірку від літературної мови й діалектного оточення (кількість таких рис домінує в закарпатському типові), інтен-

сивність і швидкість цих процесів у багатьох випадках залежить від локальної етномовної ситуації, ставлення мовців до діалекту (є діалектоносії, що майже виключили зі свого мовлення материнські діалектні риси[4], і такі, що їх утримують). Урахування свідчень ДТ у різних комунікативних ситуаціях при індивідуальному полілінгвізмі й полідіалектності, найбільш властивих говіркам новішої формації, та вмінні мовців перемикати коди – особливо актуальне.

Динаміка середньонаддніпрянського типу (ближчого до літературної мови порівняно з багатьма іншими діалектними типами) простежується у стиранні в мовленні (ДТ) окремих діалектоносіїв деяких специфічних ознак південно-західної генези материнських говірок, напр. у С.Ц., твердого [*т*] у дієслівних формах (*ли*ˈ*тит*, *си*ˈ*дит*, *сп*ˈ*рашуйут*); стягнених форм 2 ос. одн. дієслів (*нагу*ˈ*каш*, *з*ˈ*наш*, ˈ*думаш*, *зга*ˈ*даш*). Ці риси непослідовно діагностуються як ДТ, так і питальником. Водночас окремі південно-західні елементи в цьому різновиді зберігаються чи з'являються внаслідок дозаселень (форма орудного інструментального *з но*ˈ*жом* спостережена у ДТ Пл.).

На тлі взаємодії з літературною мовою розвиток говірок визначають діалектні **інтегральні** явища (хоча про повну інтегральність, поширеність однаковою мірою в усіх ДМ ареалу не йдеться – винятком можуть ставати говірки новішої формації, рідше – найстійкіші моногенетичні основної) або значно поширені в генетично різнотипних говірках та регулярні, частотні в них. До таких, що потужно впливають на **динаміку** всіх українських говірок МДД, відносимо: усунення наслідків другої палаталізації (чергувань *г*, *к*, *х* // *з*, *ц*, *с*, особливо *к* // *ц*'), зокрема у дав. і місц. відм. іменників І відміни (*на но*ˈ*г'і*, ˈ*Вал'к'і*, ˈ*жінк'і*, *у ст*ˈ*р'іх'і*), особливо у власних назвах (*у Ми*ˈ*хайл'івк'і / у Ми*ˈ*хайловк'і*, *І*ˈ*ван'івк'і / І*ˈ*вановк'і*, *у Мо*ˈ*лог'і*); активізацію в ІІ відміні іменників закінчення *-ов'і* (*б*ˈ*ратов'і*);

[4] Причини такої моделі індивідуальної мовленнєвої поведінки й динаміки говірок ілюструє цитата з мовлення переселенців із Банату (колишніх представників закарпатського типу): *тут см'і*ˈ*йалис'а з нас шо // йа* ˈ*помн'у п'іш*ˈ*ла ко*ˈ*лис' йа в мага*ˈ*зин / хл'іб куп*ˈ*л'ала // ну і попро*ˈ*сила* ˈ*булку х*ˈ*л'іба // гово*ˈ*р'у* ˈ*дайте ме*ˈ*н'і той / май при*ˈ*жарений // та розсм'і*ˈ*йалис'а з* ˈ*мене // бо // май / май / шо це май? //* ˈ*майа не*ˈ*ма ше! / шо ти* ˈ*майкайеш? // см'і*ˈ*йалис'а з нас тут //* (Мп.). Відмовившись під тиском діалектного оточення від рідної діалектної, представники зауваженого діалектного архетипу в Мп. зорієнтовані передусім на літературну модель.

послаблення змінюваності (парадигматична нестабільність) власних назв (напр., місц. відм. – *в Та|рутино*, *в Мо|лодов'і*); втрату диференціації у відмінкових закінченнях (не фіналах основ) за твердим і м'яким типами іменників I і II відміни з індукцією з боку твердого типу (*зем|л'ойу*, *|вулиц'ойу*, *ду|шойу*; *кала|чом*, *ст'іл'|ц'ом*, *д|н'ом*, *бурде|йом*); зняття обмежень у кореляції за числом (*холо|ц:'і*, *|сойашники*, *цимен|та*, *шифе|ра*, *три йі|д'і*, *ба|гато йі|д'іў*, *шоко|лад'іў*) та багато ін. Це зазвичай явища частотні у ДТ і так само засвідчені питальником.

При визначенні генетичних ознак окремо виділені явища, які, трапляючись у мішаних говірках (часто мозаїчно та локально), маркують їхнє походження, що виходить за межі моногенетично представлених в ареалі діалектних типів. Про подільську чи іншу південно-західну складову таких говірок можуть інформувати наявність залишків двоїни (*дв'і ма|шин'і*). Про південно-східне походження говірок ареалу, напевно, сигналізує відносно локалізована стягненість форм прикметників (*у ве|лик'і |хат'і*). Названі явища погано діагностуються питальником, частіше вони відзначені завдяки аналізу ДТ. Слабку діагностованість програмою деяких фонетико-морфологічних явищ пояснюємо їхньою належністю до категорії невимовляння (фонетичного усічення, опущення) кінцевих приголосних (*хт'а*, *|вар'а*; *у т'і гли|бок'і кир|ниц'і*).

З огляду на широкий евристичний потенціал відмінностей синхронних свідчень ДТ і програми, йдеться про те, що не всі явища, неоднаково діагностовані цими прийомами, є маркерами динаміки, наголошено, що й відмінності між свідченнями попередніх і теперішніх спостережень – не завжди динаміка, а можуть інформувати про лексикалізацію, фразеологізацію, комунікативну зумовленість репрезентанта / варіанта тощо. Яскравим прикладом цього є різне відбиття явищ, пов'язаних із чергуваннями та двоїною, в АУМ, де свідчення було зібрано за допомогою програми, і в описових дослідженнях, що ґрунтувалися на спостереженні над мовленням. Карти АУМ не змогли відбити лексикалізацію при вияві другої палаталізації (*по дорозі*, *на ялинці*), і тому презентують її як поширене в МДД явище [АУМ 3, ч. 2, к. 50], в той час, як описові праці [6; 12] стверджують протилежне. Стосовно двоїни дескриптивні студії фіксували, по-перше, поширеність варіантних форм двоїни

жін. р. *дв'і п'ід|вод'і* (*|тон'і*, *|хат'і*, *ма|шин'і*, *ш|кол'і*) [6, 17], оцінених як найтиповіша та найчисленніша загальноговіркова особливість, співвідносна з рисами багатьох говорів української мови [5, 139], по-друге, відсутність двоїни іменників жін. р. на задньоязиковий приголосний *г*, *к*, *х* (*дв'і ру|ц'і*, *дв'і но|з'і*, *три |мус'і*) [7, 138]. Але не адаптована до ареалу програма АУМ не враховувала цю особливість і зафіксувала двоїну (переважно *дв'і ру|ц'і*) у словосполученні *дві руки* [АУМ 3, ч. 2, к.76] як явище непоширене в МДД, локальне.

Таким чином, вивчаючи переселенські говірки в рухомій полімовній і полідіалектній етномовній ситуації, треба зважати на способи отримання матеріалу, адже, як демонструє дослідження, з одного боку, програма не здатна вичерпно зафіксувати граматику говірки (є низка суто текстових і складно діагностованих питальником явищ), а з іншого, й тексти (фіксоване мовлення) цілком її не охоплюють. За таких обставин дескрипція переселенських говірок вимагає залучення різних методик із критичною оцінкою їхніх відомостей.

Зокрема, увага до суперечливої інформації дозволила інтерпретувати окремі виявлені в попередніх студіях [4; 7; 10; 12] і спостережені нами у ДТ, але не виявлені програмою явища як **оказіональні трансформи**.

Часто статус трансформ (переважно текстові явища) і невисокий ступінь генетичної евристичності мають факти функційної взаємодії грамем. Взаємодії грамем відмінка, зокрема, сприяє їхня семантична і / чи формальна спільність, напр., функціонування одного і того ж прийменника *в* зумовлює використання форми знах. відм. у позиції місц. відм. (*а там не йе н'їх|то в той дом* – Вс.); синтаксична спільність, безприйменниковість грамем пояснює функційну взаємодію наз. відм. і кл. відм. (*м'ій х|лопче І|ван* – Вс.). Іноді такі факти зумовлені й, або виключно, переорієнтацією мовців у процесі породження мовлення, напр., вислів *хо|дили по л'у|дей про|сили* (Мл.) пояснюємо взаємовпливом двох інтенціональних грамем місц. відм. *хо|дили по |л'уд'ах* і род. відм. *л'у|дей про|сили*; сполуку *при* + знах. відм., наз. відм. уважаємо трансформою, викликаною взаємодією інтенцій *при* + місц. відм. і наз. відм. (*при со|в'ецкий со|йуз / йак лиш прий|шов / |було ха°ра|шо* – Пк.); використання наз. і знах. відм. в позиції орудн. відм. без при-

йменника (*награ|дили ме|не м'і|дал' за от|вагу* – Мл.) пояснюємо можливою конкуренцією мовленнєвих намірів *награ|дили ме|дал':у* і *|дали ме|дал'*.

Оказіональними трансформами є й факти синтагматичної індукції між іменниками і прикметниковими словами, аналогії між частинами мови, словозмінними класами, граматичними формами в межах однієї частини мови. Статус трансформ мають форми з флексіями *-ий* та *-ій* у род. відм. одн. жін. р. прикметникової парадигми (*вто|рий г|рупи інва|л'ід*, *ни йід|нойі ду|ш'і |р'ідн'ій*); форма род. відм. *та|кего*, що водночас має й генетичну евристичність; форми займенників / прислівників займенникового походження на зразок *наў|с'а*, *про|той*, *поў|те*, *по‿той*, *по‿те*, фіксовані в наддунайських говірках і раніше; своєрідні форми 2 ос. множ. "з аналогійним наростом-*те*" (*йіс|тете*); "цікаві" форми дієслів майбутнього часу типу *|буде звут'*, *|буде попа|дец'а*; поєднання прийменника *по* зі значенням причини з дієслівною формою (*по не"‿з|найу бу|вайе та|ко*); інфінітивна форма *шо ро|б'іт* – Вс.; реалізація наказового способу з трансформованими дубльованими флексіями *-іт'* та *-|іте* (*і|д'іт'те*), зауважена раніше у Пр.БД. поряд з оказіональною формою дійсного способу доконаного виду *поч|нуў*, яка була пояснена аналогією до *гук|нуў*, *|кин'те*, *с|тан'те* [5, 136] тощо.

Водночас не відносимо до оказіональних регулярні суто текстові елементи (та ті, що слабко діагностуються програмою), реалізація яких часто зумовлена фонетичними закономірностями спонтанного мовлення й пов'язана з лакунарністю порівняно з наддіалектною моделлю, випадінням початкових чи кінцевих елементів форм: прийменників (*не ош'у|ш'ала шчо це* [?] *ме|не не|майе гро|шей*; *во|ни з |паншчини т'і|кали / |мамин'і / |баба з |д'ідом /* [?] *йа|койіс |паншчини*; *ко|го пок|ласти // цей* [?] *до|йарку*); фіналей флексій, напр., в ареалі слабко діагностується стягненість прикметникових слів (*у т'і |сам'і |хат'і*), а також буковинські дієслівні форми без кінцевого [*т*] на зразок *|ход'а*, *|вар'а*, *хт'а*, *|нос'а*, *|робл'а*. Окремі текстові факти пов'язані з надлишковістю порівняно з літературним стандартом, напр., така особливість діалектного мовлення, як повторюваність часток (*о|це‿ж‿аж*, *о|це йа оцеву|во*), наявність додаткових кінцевих звуків (*|майіт*, *стра|хайет*,

тов|чет); з перестановкою елементів, напр., здатність частки *с'а* віддалятися від дієслова в умовному способі (*в|чив би са*, *бо|йав би са*).

Лише текстами з мовлення старшого покоління діагностовано, ймовірно, генетично евристичне заступлення словозмінних форм наддіалектної моделі менш парадигматичними. Напр., північнобессарабський тип послідовно маркують конструкції *у* + знах. відм. із локативною семантикою, на відміну від літературних *у* + місц. відм. (*позна|комилиса у дом кул'тури*; *ро|била в о|д'ел |кадр'іў*; *жи|вут в Ар|циз*; *|М'іша там |робе в Ар|цизний аеро|дром*; *не йе н'іх|то в той дом*), синтаксеми *на* + знах. відм. на місці літературних *на* + місц. відм. / орудн. відм. без прийменника на позначення інструмента та засобу пересування (*на ма|шинку пере|мел'уйу*; *на прес |даўл'ат*; *по|в'із на ма|шину у Бород'і|но*; *ра|ботав на бул'дозер*; *не не|сут на но|силки*). Такі форми посідають проміжне місце між трансформами та варіантами, наближаючись до однієї чи другої категорії.

Відомості програми в зіставлені зі свідченнями ДТ сприяли й розв'язанню проблеми **лакунарності** в діалектному мовленні. Обґрунтовано доцільність ширшого застосування поняття лакунарність, адже перевірка неповноти (первинно – лакунарності у ДТ) зазвичай не дає абсолютної впевненості для її констатації в діалектному мовленні. З функційного погляду це поняття відбиває баланс семантики і формальної сторони мови, зокрема граматичної системи, виявами порушення якого є, з одного боку, лакунарність із морфологічною недостатністю, а з іншого, надлишковість. Лакунарність із недостатністю компенсується одиницями інших рівнів, як правило вищих – недостатність у парадигматиці компенсується засобами синтагматики. Узагальнена модель реалізації лакунарності в загальнонародній мові спостережена у ДТ і зафіксована питальником. Напр., уникаючи відмінювання числівника *|сорок*, мовці замінюють пропонований контекст *соро|ка / соро|кам х|лопц'ам да|ли |йісти*, ухиляючись від лакунарної форми непрямого відмінка числівника, іншими (*|сорок х|лопц'ів накор|мили*, *на |сорок душ приго|товити*).

Поняття "лакуна" співвідносне й з поняттям "нульова реалізація", "нульова діалектна риса". Залучення структурного підходу й нульових ознак (лакунарність / нуль реалізації того,

що в літературній мові / інших говірках має позитивний вияв) дозволяє коригувати теорію про поділ діалектних рис на протиставні та непротиставні, доповнює генетичну класифікацію говірок ареалу. Якщо лакунарність стосується парадигми, то це поняття корелює з парадигматичною неповнотою в літературній прескриптивній моделі. Хоч висновок про лакунарність можна робити лише на підставі аналізу ДТ [4], всі типи лакун у говірках ареалу впевнено констатовано за тотожності свідчень програми й текстів.

З-поміж **лакун** визначено інтегральні та диференційні, генетично евристичні. Спільними нульовими ознаками говірок МДД є: форми непрямих відмінків прономена *сˈкʼіки* (*сˈкʼілʼки*), *сˈтʼіки* (*сˈтʼілʼки*); займенники *ністільки*, *ніскільки*, *стількись*, *жоден*; форми непрямих відмінків числівників, особливо складних і складених. Важлива диференційна та генетично інформативна лакуна, усвідомлювана й самими діалектоносіями (коментована ними у ДТ і питальникові), – відсутність у говірках багатьох типів, окрім мікросистем південно-західної, а також західнополіської діалектної генези, сполучника *але*.

Неповнота в літературній моделі (однинні, незмінювані іменники), в діалектній нівельована засобами того ж мовного рівня (тому визнана лакунарністю), хоча діють і моделі компенсації недостатності таких слів, зауважені щодо стандарту [9].

Емпіричний матеріал доповнив відомості про ареал. Встановлено низку фактів, що потребують переоцінки з погляду генези й динаміки, зокрема уточнено генетичну інформативність (хоч і не зовсім чітку) прислівників *баˈгато*, *баˈгацʼко* (лакунарність репрезентанта *баˈгацʼко* засвідчена у ДТ і підтверджена питальником у говірках північнобессарабського типу, деяких моногенетичних ДМ із південно-східною основою (Ол., Пл.), а також у говірці південно-західної закарпатської генези, водночас у ДТ окремих ДМ північнобессарабської генези констатовано фонетично змінений репрезентант *баˈгацко* – Мл.); помічено, передусім у ДТ, що постфіксальний морф *-сʼ* дієслова спорадично приєднується до основи на приголосний (*вʼін уˈчивсʼ*, *боʸˈйаўсʼ*).

Завдяки взаємному підтвердженню свідчень ДТ і програми відзначено моделі взаємодії та поплутання займенників-прислівників (числівників, часток) вказівного *стільки* (*сˈтʼілʼки*, *сˈтʼіки*, *сˈтʼіко*, *сˈтʼілʼко*, *ˈтʼілко*), питально-відносного *скіль-*

ки (*с|к'іл'ки*, *с|к'іки*, *с|к'іко*, *с|к'іл'ко*, *|с'іко*, *|к'іл'ко*), видільного слова *тільки* (*|т'іл'ки*, *|т'ілко*, *|т'іл'ко*, *|т'іки*, *|т'іко / т'і|ко*, *|тол'ко*, *|т'ікон'ко*), неозначено-кількісного числівника *кілька*, що може супроводжуватися лакунарністю того чи іншого займенника та вказує на спільність їхнього значення, синтагматичного й парадигматичного функціонування. Часто фіксуємо вживання вказівного займенника *с|т'іки* в позиції питально-відносного *с|к'іки*; рідше – питально-відносного займенника *с|к'іки* у стверджувальному значенні неозначено-кількісного числівника *кілька* чи вказівного займенника *с|т'іки*, а також поплутання із займенниками *с|т'іл'ки*, *с|к'іл'ки* слова *|т'іл'ки* (*|т'ілко* замість *скільки*).

1. *Баранникова Л.И.* Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации // Вопросы языкознания. № 2. 1975.

2. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії / М. Павлюк, І. Робчук. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

3. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

4. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: дис. … канд. філол. наук. К. 2010.

5. *Дроздовський В.П.* Південнобессарабські українські говірки // Праці Х республіканської діалектологічної наради. К. 1961.

6. *Дроздовский В.П.* Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. … канд. филол. наук. К. 1962.

7. *Дроздовський В.П.* Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 1962.

8. *Касаткин А.А.* Леонардо Сальвиати и Джованни Папанти как исследователи итальянских диалектов // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л. 1974.

9. *Колесников А.О.* Синтагматична парадигматика категорії числа морфологічно недостатніх іменників: автореф. дис. … канд. філол. наук. Одеса. 2000.

10. *Логвин В.П.* Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.

11. *Мильман Н.Н.* Значение текстов в лингвогеографических исследованиях (к проблеме реконструкции ареалов) // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л. 1974.

12. *Мукан А.М.* Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. ... канд. філол. наук. Глухів. 1960.

АУМ *Атлас* української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

Список населених пунктів

Б.Д. – м. Білгород-Дністровський Білгород-Дністровський р-н; Біл. – Білолісся Татарбунарський р-н; Бл. – Благодатне Тарутинський р-н; Брт. – Бритівка Білгород-Дністровський р-н; Вип. – Випасне Білгород-Дністровський р-н; В.К. – Веселий Кут Арцизький р-н; Вс. – Височанське Тарутинський р-н; Гн. – Ганнівка (Височанська сільрада) Тарутинський р-н; Ж.Я. – Жовтий Яр Татарбунарський р-н; Ізм. – м. Ізмаїл Ізмаїльський р-н; Кал. – Каланчак Ізмаїльський р-н; Лим. – Лиман Татарбунарський р-н; Мк. – Миколаївка Білгород-Дністровський р-н; Мл. – Молдове Саратський р-н; Мп. – Мирнопілля Арцизький р-н; Нг. – Негрове Саратський р-н; Нд. – Надежда Саратський р-н; Нс. – Новоселівка Арцизький р-н; Ну. – Новоукраїнка Тарутинський р-н; Ол. – Олександрівка Тарутинський р-н; Пб. – Прямобалка Арцизький р-н; Пк. – Петрівка Тарутинський р-н; Пк.2 – Петрівка Білгород-Дністровський р-н; Пл. – Плахтіївка Саратський р-н; Плц. – Плоцьк Арцизький р-н; Плч. – Плачинда Тарутинський р-н; Пр.БД. – Приморське Білгород-Дністровський р-н; Рл.1 – Ройлянка Саратський р-н; Рл.2 – Ройлянка Татарбунарський р-н; С.Ц. – Стара Царичанка Білгород-Дністровський р-н; Сем. – Семенівка Білгород-Дністровський р-н; Ск. – Старокозаче Білгород-Дністровський р-н; Скр. – Скриванівка Тарутинський р-н; Соф. – Софіївка Білгород-Дністровський р-н; Стр. – Струмок Татарбунарський р-н; Сх. – Сухолужжя Білгород-Дністровський р-н; Тат. – м. Татарбунари Татарбунарський р-н; Тз. – Тузли Татарбунарський р-н; Тр. – Трапівка Татарбунарський р-н; Труд. – Трудове Кілійський р-н; Уд. – Удобне Білгород-Дністровський р-н; Цр. – Царичанка Татарбунарський р-н; Шв. – Шевченкове Кілійський р-н; Шр. – Широке Білгород-Дністровський р-н; Яр. – Ярославка Саратський р-н.

Усі населені пункти розташовані в Одеській області.

DIALECTAL TEXTS AS AN INFORMATION SOURCE ABOUT ORIGIN AND DYNAMICS OF THE UKRAINIAN SOUTHERN BESSARABIA DIALECTS

The article deals with the problem of heuristic potential of the dialectal texts and program in combination using for grammar descriptive research and grammar studies in linguistic geography of the resettled Southern Bessarabia dialects in Ukraine. It is shown that a lot of phenomena which are a ground of such classification depend on information from dialectal texts.

КОЛЄСНІК Людмила Ярославівна
(*Київ*, *Україна*)

Категорія оцінки у просторі діалектного тексту

Оцінка – це схвалення чи засудження різних явищ соціальної дійсності (насамперед людських вчинків), встановлення їхньої значущості, відповідності або невідповідності вимогам суспільної моралі; саме в такому сенсі оцінка входить до кола філософських категорій. У лінгвістиці оцінка є однією з найбільш вагомих ознак модальності [4, 114], яка в широкому розумінні "виражає лише одне ставлення – ставлення того, хто говорить, до встановленого зв'язку між змістом висловлювання і дійсністю" [2, 304]. У вітчизняному мовознавстві категорію оцінки досліджують як на матеріалі літературної мови [1; 8], так і діалектного мовлення [5; 7]. Оскільки "…оцінна модальність визначається висловлюванням загалом, а не окремими його елементами, і є компонентом висловлювання" [3, 11], закономірно, що спостерігати над її виявами доцільно на основі текстів. Діалектний текст як результат записування спонтанного непідготовленого мовлення є надійним джерелом для таких студій. Наші спостереження та висновки, що ґрунтуються на діалектних текстах буковинських говірок (2009–2015 рр.), підтверджують факт поширення і текстотвірну роль оцінних елементів у мовленні сучасних носіїв діалектів.

Аксіологічна характеристика, що спрямована на людину як об'єкт номінації, не завжди є зрозумілою, якщо розглядати засоби передачі оцінки ізольовано; для цього вкрай потрібен контекст, адже "чим специфічніше завдання дослідження, тим більше уваги необхідно приділяти коментарю при фіксації фактів, які стосуються … лексичних одиниць, особливо експресивних" [8, 171], напр.: *таˈкаростˈр'іпана шо ни ˈмайе стˈримку* 'нестримна людина' (К), пор. літ. *розтрі́паний* 1) 'який розтріпався, розкуйовдився (про волосся); розпатланий'; 2) 'який недбало, неохайно одягнений, має нечепурний вигляд' [СУМ 8, 832]; *неˈпеўниї / це тої шо йоˈму неˈма шо дов'іˈр'ати / от в'ін неˈпеўниї / несерˈйозна л'уˈдина* (Рх); *неˈр'аха / ˈроби ўс'о наˈкупу* (Вл); *ˈмурга осˈтатна / ˈмурґа це йе свиˈн'а / ˈтайак свиˈн'а ˈкажут ˈмурґа / ˈтайак / напˈриклад /*

ˈкажут ти сви ˈн'а / ти неўˈв'ічливиї / ти сˈволоч / ти ˈмурґа! // ˈмурґа осˈтатна! ‘неотеса, невихована людина’ (Зб); *м'акосерˈдечниї / наˈлийут ˈпоўну / в'ін ˈв'іпйе / наˈлийут чут'-чут' / ˈтожи ˈв'іпйе* ‘слабохарактерний’ (Ркш). Контекст передає додаткові відтінки значення слів: *то таˈке неўˈмоўне / говоˈрити баˈгато не ˈбуде з тоˈбоў / з ˈсебе сˈтавит шос шо ўно йе шос ˈдуже роузумˈн'ішче* ‘маломовна людина, не схильна до балачок, що розцінюють як зверхність’ (Зб); *заˈтурканиї / йак таˈкиї шо нидорозˈвинутиї / таˈкиї в'ін ˈрозумом і таˈкиї в'ін і в'ігл'аˈдайе / йак недорозˈвинутиї* (Брд); уможливлює різнобічну характеристику об’єкта: *йої галиˈб'ідиха / йе тут ˈж'інкагалиˈб'ідиха / таˈке / зˈнайіш / шо н'і ўбˈратиси / н'і ў ˈхатᵏ'і / н'і ў голоˈв'і н'іˈчо н'іˈдеˈниˈма* (Зб); іноді контекст вказує на походження слова, напр., відсубстантивного прикметника *ц'іˈзорниї* < *цізо́рик* ‘складний ножик’: *це йе ˈпол'ск'і сло ˈва / так си збиˈрайе по‿ц'іˈзорному / ц'іˈзорно / ˈвидко шо це ˈдужи ˈфайно си збиˈрайут* (Зб). Уживання у висловлюванні експресивних дієслів, специфічної діалектної лексики зумовлює більшу його емоційність: *таˈке йак переˈпуда / ни ˈдумайе ниˈчо і ўже шос ˈв'ір'іскайе* (Зб) (*перепу́да* ‘боягуз’ [СБГ, 403], *ві́ріскати* знев. ‘вишукати, знайти’ [СБГ, 59]); *лаваш ˈкуйе / бо тоˈму шо ˈдома ни ˈхоче роˈбити а по сеˈл'і ˈходит* (Дв) (*лавашкувати / лавушкати* 1) ‘шукати’; 2) ‘знев. байдикувати’; 3) ‘придивлятися, висліжувати (з метою крадіжки)’ [СБГ, 248]); *добриᵉˈница // воˈна ˈдобра / хоˈвайе / ˈхочи ˈбути ˈдоброў / вичуˈвати і перенoˈсити* (*добриᵉˈница* ‘підступниця’ (Гр) (*вичува́ти* ‘підслуховувати’). Контекст пояснює значення діалектних фразеологізмів, які мають оцінне значення: ***зроˈбиў на халаˈбуду*** */ н'іˈкого не пиˈтаў / зроˈбиў на халаˈбуду / ˈйкойі-неˈбуд'* (Рш); ***ˈроби на зарваˈницу*** */ шоб поˈс'ійати сˈварку // от в'ін шос сˈкажи / і т'і сваˈр'аси / а в'ін так / йак ни приˈчом* (Рх); ***ˈходи ˈл'онтом*** *по сеˈл'і і ни ˈдумайе ниˈчо про сˈвойу симˈйу / про сˈвойу госпоˈдарку* (Зб) (*ходи́ти льо́ндом* ‘нічим не займатися, байдикувати’ [СБГ, 270]; *воˈна таˈка поˈв'іл'на / но воˈна соˈб'і ўс'о* ***до ˈцоту*** *ˈхочи* ***зроˈбити*** */ воˈна то зˈробит* (СтВ) (*зроби́ти до цо́ту* ‘точно, ідеально’).

Текст, зокрема діалектний, є інструментарієм для дослідження лексики і семантики назв і водночас – самостійним інтердисциплінарним об’єктом студіювання [4; 9; 10]. Услід за Г.В. Колшанським [6], окрім лексичної номінації, дослідники

виділяють пропозитивну (за допомогою слова й словосполучення) та дискурсивну (за допомогою тексту) номінації [7, 40]. Поєднуючи різні засоби вираження експресії, він є інформативнішим і експресивнішим засобом номінації та характеристики, ніж однослівні номени. Чимало оцінних номінацій фіксуємо в самохарактеристиках діалектоносіїв: *йа со|б'і |можу ка|зати на |себи / шчо йа* ***дур|на*** */ бо йа ўже |вижу / шо ўже ни то / но |али йак|би хтос так ска|заў / д|ругиї та т|ретиї ни |хоче" / с|кажи ти ч'о ми|не обзи|вайеш?* (Рдн); *йа* ***та|ка ос|татна*** *шо йа ўже на п|сови / на |котови / |ходи мин'і |поп'ід |ноги йа ў|паду а|бо си з|лост'у / а|бо шос роз|било ў|пало з рук йа ўже тр'а|суси* (СтЖ) (*оста́тний* 1) 'згруб. найгірший'; 2) 'останній' [СБГ, 370]); *у |мени* ***на от|бої їде*** *йак|шо ти погово|ри зо м|нойу тол|ково так чи с'ак чи |заўтра чи по|заўтр'у / то йа і|ду на ў|с'ак'і ус|тупки / ну йак ти ме|н'і |робиш напере|кор!* (М); *та|ка* ***ху|ден'ка фист'*** *|була / і ма|ла / і ху|да / і ўже би|рут х|лопц'і ме|не ў |даниц / ўже при|ход'а до |мене / не|ма до |кого би шч'е х|лопц'і / шч'е х|лопц'і прихо|дили до |мене / йак то* ***не |було шо |вид'іти*** *(сміється)* (Лж); *йа |файно до л'у|диї / л'у|ди |файно до |мене // йе та|к'і шо |л'убйут п'іс|лати / ў|с'акойі наз|вати // а йа |кажу /* ***гоў****! сп|риси / ти ж л'у|дина /* ***ти ж не йе тва|рина / ти не йе та шо ў кор|чах*** */ ти ж л'у|дина ве|ди се|бе по |л'удному* (НСт).

Дискурсивні номени можуть не містити назв конкретних рис людини, її вдачі чи вчинків, адже оцінні позначення часто бувають розмитими, не вказувати на точне місце об'єкта і його ознак у "картині світу", а лише відносити до зони оцінної шкали [3, 203–204]. Загалом текст як одиниця номінації має більше можливостей для повнішої характеристики об'єкта номінації, зокрема й людини та її рис: напр., пор. лексему *слабо|витиї* 'хворобливий' і номінативне висловлювання *жи|йе і |т'егне ч'исом так / йак то скри|пуче |дер"во* 'тс' (Рдн), *л'і|нивиї* 'ледар' і *л'і|ниве йак пес / си|дит п'ід |йабл'інкоў і |хочи би йо|му |йаблуко ў рот |падало* 'тс' (Зб); *п|йаница* 'п'яниця' і номінацію *|л'ізе ўже до |хати н'і рак / н'і |жаба // ўже п|йане / н'і на |рака не по|хожиї / н'і на |жабу / бо ї не с|каче ї не поў|зе* (Пд); *баї|дужниї* 'недбайливий' і текстову номінацію: *йак во|на |ходи ї н'і|ч'о йі не ў голо|в'і / перес|тупи |в'іник / |в'іник у|паў во|на ни п'і|доїми* (Пг); *ка|парниї* 'неохайний' і оцінку в розповіді: *а йа бла на*

ко|ровах / |вид'іла йа|к'і во|ни ко|рови ру|бали / |вид'іла йак во|ни до|йіли / та|к'і до|йарки |були шо ўже йак йа|кас про|в'ірка во|на ўби|реси ў ха|лат |б'ілиї таї ўже ўна до|йарка а йак не|ма про|в'ірки та|ка капа|р'ійа шо капа|р'ійа иї / а во|ди йак |лл'ели (Пг) – у тексті є додаткові оцінки: засудження лицемірства, несумлінного ставлення до роботи. "Оскільки ставлення того, хто говорить (пише) до дійсності може бути виражене різними засобами – граматичними, лексичними, фразеологічними, синтаксичними, інтонаційними, композиційними, стилістичними…" [4, 113], зв'язні тексти, поєднуючи ці засоби, уможливлюють повнішу характеристику явищ чи об'єктів: *н'іх|то ни |хоче^и^ си |кайати / н'іх|то ни |хоче си л'у|бити / од|но |одного* ***уто|пило би у |ложк'і во|д'і*** */ |з':іло би у |ложк'і во|д'і од|но |одного* (НСт); *йе та|к'і |л'уди / шчо ти|хон'к'і-ти|хон'к'і // с|лово с|кажи і ўс'о / |б'ірши н'е // йе та|к'і |л'уди / йе / шо* ***ни кла|ди |палец ў рот*** */ а йак за|чипиш шос ни ту|да / во|ни* ***так у |точку бйут*** */ ўни йак с|кажут / то с|кажут //* (Рдн); *ў |мени су|с'ід та|киї буў шо йак в'ін шос пост|ройі / то йак ти |п'ідиш до |него та ка|зати мо! їке це |фаїни! їке ци |добри! / а йак н'і… // та|киї шо в'ін |л'уби |гонор // в'ін прода|ваў ў кал|гоз'і м|н'асо таї з|найеш г|рош'і маў бо з|дохни ко|рова чи с|вин'а чоло|в'ікови / а в'ін пла|тит поло|вина г|роший да|йе йо|му |шоби лиш ни про|пало / би ни зако|пати / а* ***|л'уди ни с|вин'і то ўс'о з'ід'а*** *// і в'ін шош йак з|роби шо йо|го |перший раз пофа|лити / шо |добри / |фаїно! // б|рали йо|го хрес|тити / в'ін|чати /* ***|клали їго п'ід обра|зи*** (Сн) – додатково вказано на фінансове становище людини, ставлення до людей та праці.

Оцінні контексти часто є експресивними, тому можуть мати форму окличних речень: *йак во|на б'і|дуйе! / н'іх|то в'і|диї н'іх|то так в'ід Дн'іст|ра до П|рута так ни б'і|дуйе йак во|на* (Дб); *йа си ли|шила / йа в'іпи|вала |дужи!* (Лж) (*віпива́ти* 'зазнати лиха, страждань, поневірянь'); *хто у нас так у цим ти|пер'ішн'ім |в'іц'і / хто так |роби^е^ / йак ко|лис ро|би^е^ли? // н'іх|то! // н'і|котриї моло|д^г^'ож так ни |робит!* (Мм); прихована негативна оцінка часто виражена у риторичному питанні: *еї /* ***шо ти га|дайеш шо |дуже |добри |було****? // шо ти|пер ни|ма? // ї|кого ўбра|н'а ни|ма? // таж йа |генди |можу за|вити до т|риц'іт до |сорок ж'і|нок / а ко|лис йа ни |мала / ни |мала / |мама |дала ми|н'і од|ну соро|ч:ину та|ку накла|жену / таї*

ˈдала миˈн'і одˈну ˈфустку / турˈпаник таˈкиї креˈмовиї таї йа с тим / оˈто йа ˈмала (Нп). Закономірно, що оцінну функцію в тексті виконують вигуки, напр., *о*, *оў*, *йой*, *Боже* та ін., які можуть передавати цілу гаму різних реакцій мовця: ***о**! (з докором) тиˈпер шчи ї ˈполи леˈжит / таˈкого ни ˈбуло* (Бл); *чаˈси до ˈцеркви шо ў нас бйе ти ˈчула йак бйе? / н'е // **о**! (розчаровано) та ентиˈресно / деˈс'ата гоˈдина ˈдес'ік'уˈдар'іў / одиˈнац'іта одиˈнац'ік'уˈдар'іў* (Брд); *то **йої** (роздратовано) / тоˈто їд'іт / та то баˈгато роˈботи / баˈгато ˈказан'а / т'і коˈлопн'і* (Бл); *а ў нас ВаˈсилˈТомишин / **оў**! (із захопленням) це ˈмайстер буў!* (НСт); ˈ***Божи**! / би ˈбула ˈж'інка / ˈґ'іўка ўбˈрала сˈодн'і / то би йіˈйі з сеˈла ˈбули ˈв'ігнали!* (Лж); ˈ***Божи**! йак йа памйаˈтайу йак йа б'іˈдила / ˈ**Божи-ˈБожи**!* (СтЖ); вставні конструкції: *це **ни даї** ˈ**Боже** / би ˈд'іўчина дес з сеˈла іш̆ла аˈбо там хˈлопец би їшоў* (Пдв); *ни ˈбуло так ˈм'ішаних йак / ˈзараз // а ˈзари **ни розбеˈри** ˈ**Боже**"! / ˈв'ідк'іў ˈхочиш* (сміється) */ понайіˈхали / пожиˈнилиса / приˈйіхали суˈди / шо ни розбиˈрайеш // даўˈно ни ˈбуло це таˈке* (Гр); різноманітні повтори (зокрема, посилення емоційності висловлювань може досягатися повтором риторичного питання): *в'ідˈтоди ˈб'ірши йа ни в'ід:аˈваласа ни тˈреба миˈн'і пйаˈниц'іў / **нашо миˈн'і йо**ˈго? **ну от наˈшо**? / ˈлуч'и ноˈсити одˈну ˈторбу ˈпоўну чим дв'і поˈрожн'і* (М). Повтори прислівників можуть інтенсифікувати висловлювання та створювати емоційний і смисловий контраст: *москаˈл'іў ˈпоўно хаˈтами / заїшˈли //ˈ**добри-ˈдобри-ˈдобри / ˈдобри** / коˈли москаˈл'і си ўсˈтойали ўзиˈм'і! до ˈосени / ˈдали ˈл'уд'ам жиˈтухи ўже / і т'урˈмами і загоˈрити ни см'іў н'іˈч'о шос таˈке* (СтВ). Повтори та обмовки є недоліком письмових текстів і підготовленого мовлення, однак вони є невід'ємними компонентами спонтанної оповіді. Так, у висловлюванні *воˈна поˈмийница / обмиˈваїе ˈл'удим ˈ**жо**...обліˈвайе л'уˈдиї бˈрудом* (Рш) обмовка свідчить про те, що оповідачка свідомо вибрала літературну форму, м'якшу, без грубих слів, оскільки діалектний відповідник вважала не зовсім пристойним, недоречним у розмові з чужою, значно молодшою за віком, людиною. Водночас ця обмовка сигналізує про поширеність у говірці згрубілої форми.

Супровідну інформацію в письмовому діалектному тексті мають ремарки укладачів, які вказують на невербальні засоби спілкування, жести, міміку респондентів (напр., сміється, пла-

че і т.ін.): *в'ін буў* ***во*** *ˈмайстир* (піднімає великий палець правої руки вверх) (НСт), *ўна таˈка ˈбула но отакаˈво в'ід зимˈл'і* (показує) *ˈбула / невеˈлика їкас // таˈку б'іˈду роˈбиᵉла шо стˈрашно* (М).

Без ремарок іноді складно зрозуміти іронічні висловлювання, напр., *забˈрали миˈне ў т'урˈму / йа то в'ідˈбула / прийшˈла таˈка ˈгарна / таˈка ˈв'іпраўлена* (іронічно) (Пр). Щоб зрозуміти іронію діалектоносія треба мати додаткові знання про її долю (вона була несправедливо засуджена), почути реальний монолог (оповідачка інтонаційно підкреслює компоненти висловлювання *така гарна, така віправлена*), прочитати цілий текст. У фразі *а то ˈбуло маї ˈдобриї каˈлим / маї коˈли б'іˈда / нидосˈтатки // ни зˈнайіш йак?* інтонаційне виділення слів *маї добриї калим* підкреслює переносне вживання назви *калúм* 'заробіток'; *в'іс'ім ґ'іўˈчат / таї ˈб'ідно си ˈжило / шо ˈгодна та ˈмама ˈбула ˈдати / аˈну шо ˈгодна / ˈк'іко? // а та ˈж'інка до ˈмени / йої / би ви зˈнали це таˈк'і богаˈч'і!* (іронічно) *// а йа ˈкажу / маˈтушо / ну шо за богаˈч'і? / а ви боˈгачка? // а ˈйакби ў вас ˈбуло шˈтири‿пйак' д'іˈвок / шо йім ˈв'ішитиси тˈраба? / та ˈтайак йа / ˈмама би ˈбула миˈне заˈв'ішала / бо ˈб'ідн'і* (МК); *ˈкажу / йаˈкиї ти дурˈнен'к'іі чолоˈв'ічи* (іронічно) */ ˈбудеш доклаˈдати гˈрошиї* (іронічно) (Мм).

Тексти з відтінками іронії не завжди є зрозумілими для адресата, що зумовлює непорозуміння в спілкуванні. Це стає основою жартів, анекдотів, які через постійну повторюваність у говірці набувають значення аксіологічної характеристики, напр., 'нерозумна жінка': *приїш'оў чолоˈв'ік дуˈдому таї ˈкажи / ˈж'інко шос воˈна зроˈбиᵉла ни то / в'ін ˈкажи / ў ˈтеби кˈлепк'іў неˈма / а воˈна п'ішˈла до коваˈл'а таї ˈкажи / аˈну зроˈб'іт миˈн'і кˈлепок / би йа ˈмала ˈрозум* (Лк); 'марнотратна людина': *ростˈрач':ік / йа проˈдаў воˈли ї кум проˈдаў воˈли / ˈали йа ни з дурˈних бо ў ˈкума ўкˈрали гˈрош'і до уˈб'іда / а ў ˈмени аж надˈвеч'ір* (Кп).

Однозначно потрактувати такі висловлювання допомагають фонозаписи, які укладачі додають до транскрибованих текстів.

Суспільні явища діалектоносії зазвичай оцінюють, відповідаючи на питання експлоратора, напр., порівняйте, коли краще жилося і т. ін. Такі тексти мають бінарну структуру, оцінність у них виражена опозицією прислівників *добре / погано*;

краще / гірше; *тоді / тепер*: ***ко|лис*** *|л'уди схо|дилиси так / так л'у|билиси / од|н'і д|ругим помо|гали / од|н'і до д|ругих хо|дили / а* ***ти|пер*** *ни|ма // ти|пер |кожниї со|б'і / а до |хати ти|к'і ни |годен заї|ти / бо то понакла|дали тих ко|верц'іў та |того ўсе|го / шо т|реба |коло во|р'іт си роз:у|вати / і так ни с|ход'аси так / так ни с|ход'аси / та|ка кас с|тала не_л'у|боў //* (Юж) (*ковéрец* 'килим'). У наративах втілені роздуми діалектоносіїв щодо ролі людини у різноманітних проявах суспільного життя (часто негативних), напр., засудження непрофесіоналізму, хабарництва: *ко|лис |дохтор' йак ти|бе зв'ізитиру|ваў в'ін ка|заў ци |будеш |жити ци ни |будиш / то |було за г|рош'і |али в'ін в'ід|пов'ідниї буў / в'ін про|в'іриў ти|бе в'ін ни пи|таўси а шо це а шо це а шо ти|бе? ко|лис в'ін приї|шоў обс|тукаў стук стук ни пи|таўси обс|ту…/ гаї ўс'о то ї то то|б'і йе і ўс'о // то ко|лис йак л'і|чили? хот' в'ін при|ватниї за г|рош'і / |али в'ін йак пообзи|райе з|найе ци ґаран|туйе шо |в'іл'ічит а йак н'е то н'е і ни хо|т'іў н'і г|рошиї н'і|ч'о / ни ґаранту|ваў / а це п'і|ди таї |доктор' ни з|найе у|коли / в'ін ни з|найе йак си нази|вайе л'і|карство // таї пи|тайеси |али лиш би ко|би к'і|шен'а |була* (Мл); забруднення довкілля: *то |було ўс'о нату|рал'не / |л'уди |були здо|ров'і / а ти|пер ўс'о |х'ім'ійа / ўс'о сла|бе / там рад'і|ац'ійа / а ца |х'ім'ійа ти|пер у|с'ак'і / ў|с'аке цео|о тут смер|дит / би|реш ўс'ак'і т'і кон|фета та шоко|лади то ўс'о |х'ім'ійа шо то |доброго шос йе? то ни|ма н'і|ч'о |доброго ти|перки / ти|пер моло|д'ож ўс'а сла|ба / ўс'а сла|ба моло|д'ож* (Гл); ледарства та невміння працювати: *|мама ста|рала / йак то д'і|ўч'етам ста|рали ко|верц'і / подуш|ки / вере|н'і // ти|пер йак |хочиш си в'ід|давати / п'іш|ла ў |м'істо на Ка|линку*[1] *наку|пила ўсе|го / а тог|ди ни |було / ни ўпр'і|деш / ни |в'ітчиш / ни |майеш* (Мм); недбайливості: *ти|пер ў|буйеси таї |цейі зи|ми та|к'і |чоботи а на д|ругу |зиму та|к'і / а то зро|биў посто|ли і йде ў си|ло таї ни їде сири|диноў до|рогоў / а шан|цем тра|вичкоў а|би ни с|тати на |кам'ін' би си ни п'ір|вали посто|ли |живо* (Лж); недоброзичливого ставлення до людей: *ж'ін|ки |файну |ж'інку ни |л'убйут / ну ни|навист' страш|на на |ж'інку |файну / і н'і|чо на н'у |доброго н'іх|то н'і|коли ни с|кажи // чоло|в'іки за|видуйут / придиў|л'ейутси / ну / ж'ін|ки / оў! |ж'інка |ж'інку док|л'овуйе!* (Рдн) (*докльóвувати* 'цькувати'); *ўже йак ум|ре / то|ди / у! їкиї*

[1] Калинівський ринок у м. Чернівці.

ˈдобриї буў / шос то роˈбиў / то / ну це так йе і ў дерˈжав'і і так ˈмежи люд'ˈми // ˈп'ісл'а сˈмерти ўже там шос клаˈдут йоˈму / бо в'ін буў веˈликиў чин (Рдн).

Конотація таких текстів різна, вони втілюють низку оцінок від насмішки до різкого засудження (напр., у розповіді про танці): *ˈбули шчи їк'іс каˈзали ˈперший р'ад / дˈругиї р'ад і тˈретиї р'ад г'іўˈки ˈбули* (сміється) *// ˈперший гуˈл'аў / дˈругиї тˈрох'і бˈрали / а тˈретиї ўже сиˈт'іў // сиˈд'іли та петˈрушку продаˈвали* (сміються) *// сиˈдит ˈд'іўчина / ˈможе ї ˈгарна / ˈможе руˈзумна / воˈна ˈб'ідна сиˈдит' сиˈдит' чиˈкайе / каˈзали шо ўна петˈрушку продаˈйе / танц'уˈвати не беˈрут' / но воˈна не ў ˈход'і / не ў ˈгонор'і* (НСт); *тиˈпер ўдиˈнац'ітиї клас / ˈкул'чики золоˈт'і суˈда ˈцепочку / то йе ˈд'іти // а ˈд'іти даˈйут ˈдука таˈкого / шо йім ўс'о поˈвин:о ˈбути // а йа ˈц'іле^и жиˈт'е то шо ўклеˈпала / то ˈмала* (Рдн) (*дава́ти ду́ка* 'вередувати', *ўклепати* 'заробити важкою працею'); *гуˈл'али таї ˈданиц ˈсонце над ˈзаходом уˈже / ˈмузика марш ˈв'іграла ўс'о по‿доˈмах а тиˈпер шо? ˈвеч'ір дˈвиси шчи диўˈйета а то ўже іˈдут ˈтайак по Кобиˈл'анск'і*[2] *шпац'іˈруйут а коˈлис це ни ˈбуло / ˈночами д'іўˈки^е ни хоˈдили н'і паруˈбки^е* (Мл) (*шпацирува́ти* 'прогулюватися') чи навіть сарказму (напр., розповідь про обдаровування наречених на весіллі): *ˈнесли ˈпару колаˈч'іў і ˈгуску ˈсоли зˈвер'х'і / теˈпер ўже їдут по‿сатаˈнинскому ˈнаіт' на в'іс'іˈл'е / теˈпер їдут з п'іўˈл'ітром // а тогˈди жеˈлали хˈл'іба ї ˈсоли цим ˈд^г'ітим а тиˈпер ˈпити і ˈфосоў ˈпасти!* (Вс) (*фо́са* 1) 'канава, рів, рівчак уздовж дороги'; 2) 'невелика затока, потічок, річечка'; 3) перен. 'лінія поділу якої-небудь території' [СБГ, 598], тут букв. *ˈфосоў ˈпасти* 'валятися в канаві').

Отже, діалектний текст потенційно має більші можливості як для об'єктивних (реальних), так і суб'єктивних, часто експресивних, оцінок, які є складником модальності цієї оповіді. Представлені вище фрагменти – різнотипні діалектні наративи: розповіді, описи, роздуми, тому, імовірно, можемо говорити не тільки про структуру і лексичне наповнення діалектних текстів, а й про їхню стилістику.

Дослідження діалектного тексту закономірно актуалізує питання поглиблення методики записування та опрацювання

[2] Вул. О. Кобилянської у Чернівцях, колишня назва – вул. Панська, найкраща вулиця міста.

діалектних текстів, зокрема їхнього коректного коментування, заповнення тематичних та просторових лакун у текстографії діалектів, формування достатньої текстової інформації з усіх українських діалектів.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин. 2005.

2. *Большой* энциклопедический словарь. Языкознание. М. 1998.

3. *Вольф Е.М.* Функциональная семантика оценки. М. 1985.

4. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981.

5. *Дворянкін В.О.* Номінативні процеси в українських східностепових говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2006.

6. *Колшанский Г.В.* Контекстная семантика. М. 1980.

7. *Лєснова В.В.* Номінація рис людини в східнослобожанських говірках. Луганськ. 2004.

8. *Лукьянова Н.А.* Экспрессивное слово в высказывании // Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск. 1986.

9. *Москальская О.И.* Текст – два понимания и два подхода // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Виноградовские чтения XII–XIII. М. 1984.

10. *Руснак Н.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

СБГ *Словник* буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.

СУМ *Словник* української мови: в 11 т. К. 1970–1980.

Список населених пунктів

Бл – с. Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Брд – с. Брідок Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Вл – с. Владична Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Вс – с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Гл – с. Глиниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Гр – с. Грозинці Хотинського р-ну, Чернівецької обл.; Дб – с. Добринівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Дв – с. Давидівка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Зб – смт Заболотів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; К – с. Кам'яна Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Кп – с. Каплівка Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Лж – смт Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Лк – с. Луковиця Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; М – с. Малинці Хотинського р-ну Чернівецької обл.; МК – с. Малий Кучурів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Мл – с. Малятинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Мм – с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Нп – смт Неполоківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; НСт – с. Нижні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Пг – с. Погорилівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Пд – с. Подвірне Новоселицького р-ну

Чернівецької обл.; Пдв – с. Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Пр – с. Перківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Рдн – с. Рудники Снятинського р-ну, Івано-Франківської обл.; Ркш – с. Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рх – с. Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рш – с. Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Сн – с. Снячів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; СтВ – с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; СтЖ – с. Стара Жадова Сторожинецького р-ну, Чернівецької обл.; Юж – с. Южинець Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

THE CATEGORY OF EVALUATION IN THE SPASE OF DIALECT TEXT

Manifestations of evaluation in different genre dialectal texts recorded in the Pokuttia-Bukovynian dialects were described in the paper. On more informativeness and expressivity of text as a mean of nomination comparing with one word nomination was accentuated. The issues of the necessity of dialect texts correct comment, the thematic and areal filling in dialect textography and dialect texts stylistic research were raised in the study.

КУНЦЭВІЧ Любоў Пятроўна
(*Мінск*, *Беларусь*)

Беларуская дыялектная тэкстаграфія: набыткі, стан і перспектывы даследавання

Даследчыкі беларускага вуснага маўлення на працягу многіх гадоў актыўна запісваюць дыялектныя тэксты, публікуюць іх і на аснове гэтых запісаў ствараюць тэарэтычныя і практычныя навуковыя працы. Штогод наладжваюцца дыялекталагічныя экспедыцыі для вывучэння стану і характэрных асаблівасцей сучасных беларускіх народных гаворак. У першую чаргу неабходна адзначыць рэгулярныя дыялекталагічныя экспедыцыі супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы, а таксама экспедыцыі, якія праводзяцца пад кіраўніцтвам выкладчыкаў Гродзенскага дзяржаўнага і Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэтаў. Акрамя таго, навуковыя даследаванні праводзіліся раней і праводзяцца зараз беларускімі фалькларыстамі і этнографамі.

На сучасным этапе адным з прыярытэтных напрамкаў як для замежных, так і для айчынных дыялектолагаў з'яўляецца запіс звязных дыялектных тэкстаў, на аснове якіх можна даследаваць усе моўныя ўзроўні: фанетыку, марфалогію, лексіку, сінтаксіс, а таксама ўстанавіць ступень захаванасці дыялектаў на момант збору матэрыялаў. Дыялектныя тэксты могуць служыць базай для стварэння сінхронных супастаўляльных апісанняў дыялектных сістэм. Найменш даследаваным на сённяшні дзень з'яўляецца сінтаксіс беларускіх народных гаворак, дэталёвае вывучэнне якога магчыма правесці толькі на аснове звязных дыялектных тэкстаў, запісаных з дапамогай сучасных тэхнічных сродкаў ад карэнных жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі.

Дыялектныя тэксты – гэта, у першую чаргу, факты жывых сведкаў розных падзей, якія адбываліся ў розныя часы ў краіне, таму яны ўяўляюць цікавасць не толькі для моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографаў, сацыялінгвістаў, культуролагаў і г.д. Яны з'яўляюцца своеасаблівымі помнікамі беларускай мовы

пэўных перыядаў яе развіцця. “Дыялекты – частка народнай культуры. Знаёмячыся з гаворкамі, мы атрымліваем не проста звесткі аб назвах прадметаў побыту, значэннях слоў, паняццях, якія не ўласцівы гарадскому жыццю. За імі стаяць пэўныя спосабы вядзення гаспадаркі, асаблівасці сямейнага ўкладу, абрады, звычаі, народны каляндар. У кожнай гаворцы вялікая колькасць выразных, яркіх слоўных вобразаў, фразеалагізмаў, якія перадаюць своеасаблівае ўспрыняцце і бачанне жыцця вясковым жыхаром – селянінам” [16, 14]. Чытаючы звязныя тэксты, запісаныя ад вясковых жыхароў, мы знаёмімся з цэлым комплексам разнастайных народных уяўленняў пра свет, якія часта адрозніваюцца ад уяўленняў гараджаніна.

Усе апублікаваныя да гэтага часу беларускія дыялектныя тэксты дзеляцца на дзве групы: тэксты, запісаныя “ад рукі” і тэксты, запісаныя з дапамогай магнітафонаў ці дыктафонаў. У асноўным гэта маналогі, хаця ў некаторых з іх прысутнічаюць асобныя рысы, характэрныя для дыялагічных зносін (у прыватнасці, пытанні экспларатара, звароты інфарманта да субяседніка тыпу *Мае вы дзевачкі! Дачушка мая!* і пад.). Практычна ва ўсіх выданнях падаюцца наступныя звесткі: хто запісаў, у які час зроблены запісы, у якой мясцовасці, звесткі пра інфармантаў. Асабліва важным з’яўляецца ўказанне ўзросту інфарманта, таму што насельніцтва многіх беларускіх вёсак складаецца выключна з людзей сталага веку, некаторыя гаворкі не маюць маладых носьбітаў. Гэта гаворыць пра тое, што запісаныя сёння тэксты могуць у недалёкай будучыні аказацца адзінымі ўзорамі той ці іншай гаворкі. Большасць дыялектных тэкстаў прысвечана побыту, народным звычаям, промыслам, успамінам пра маладосць, калектывізацыю, ваенныя падзеі і г.д.

Многія даследчыкі даўно ўсвядомілі асаблівую каштоўнасць тэкстаў, дадаючы іх да сваіх тэарэтычных прац. Яшчэ ў другой палове XIX – пачатку XX стагоддзя былі запісаны шматлікія тэксты, у асноўным фальклорна-этнаграфічнай скіраванасці, такімі вядомымі даследчыкамі як І.І. Насовіч, М.Я. Нікіфароўскі, Е.Р. Раманаў, А.К. Сержпутоўскі, П.В. Шэйн і інш. На жаль, не ўсе яны могуць быць выкарыстаны зараз пры вывучэнні дыялектных асаблівасцей беларускай мовы. Гэта звязана, у першую чаргу, з тым, што большасць з іх была запісана ў свой час “ад рукі”, па-другое, гэта ў

асноўным замовы, паданні, абрадавыя песні, легенды і інш., якія ўзнаўляліся з пакалення ў пакаленне, і не ва ўсіх іх адлюстроўваліся дакладна асноўныя фанетычныя, марфалагічныя ці сінтаксічныя асаблівасці гаворкі, а ўвага звярталася на жанравыя асаблівасці, змест запісанага.

Вядомы рускі дыялектолаг Р.І. Аванесаў адзначаў, што "адказнасць дыялектолага за яго работу на месцы надзвычай вялікая. У той час як работа даследчыка пісьмовага помніка можа правярацца і кантралявацца другім даследчыкам, наступнымі пакаленнямі, таму што пісьмовы помнік даступны для агляду і даследавання многіх, – вуснае маўленне даступна для назірання толькі ў момант, калі ажыццяўляецца акт маўлення. Пагэтаму дыялекталагічныя запісы не могуць быць правераны і пракантраляваны іншай асобай пазней, не ў тым месцы, дзе зроблены запіс. Нават у тым выпадку, калі ўдасца правесці паўторныя назіранні над мовай той жа асобы і сустрэць ужо запісаныя факты, і ў гэтым выпадку нельга атаясамліваць факты старога і новага запісу: пры новым назіранні, у другі час, пры іншай сітуацыі, праз пэўны прамежак часу магло быць вымаўленне, адрознае ад таго, што было адзначана ў старым запісе" [1, 263].

Да пачатку 70-х гадоў XX ст. асобных выданняў дыялектных тэкстаў у беларускім мовазнаўстве не было. Невялікія кавалкі іх або асобныя сказы выкарыстоўваліся ў якасці ілюстрацый у манаграфіях і дыялектных слоўніках. Найбольшай актыўнасці дасягнула работа па запісе дыялектных тэкстаў у канцы XX – пачатку XXI ст. У артыкуле намі прааналізаваны толькі выданні, у якіх змешчаны дыялетныя тэксты, запісаныя дыялектолагамі.

Хрэстаматыі. Адным з першых спецыяльных выданняў з'яўляецца "Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі" [14], складзеная калектывам аўтараў Інстытута мовазнаўства АН Беларусі. Імі былі выкарыстаны таксама матэрыялы Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. Звыш 600 тэкстаў было запісана ў пэўны адрэзак часу (з 1948 па 1960 гг.) на ўсёй тэрыторыі пашырэння беларускіх народных гаворак (у 106 раёнах). Гэта ў асноўным невялікія па аб'ёме звязныя тэксты на бытавыя тэмы, а таксама, часткова, фальклорныя матэрыялы. Кожны тэкст запісаны з выкарыстаннем спрошчанай транскрыпцыі, мае свой парадкавы нумар і пашпартызацыю: хто і дзе запісаў (побач з

назвай населенага пункта падаваўся нумар гэтага пункта на картах ДАБМ), у які час, прозвішча інфарманта з указаннем яго ўзросту:

Ельскі раён. Валаўск (№ 991)

М'и ходз'ил'и на в'ечорк'и. Зб'еромса ды прадом ус'ю ноч. Зб'ирал'иса, у кого хата больша, да прадом, потом тком. Сп'евайуц' дз'еўки, шче йак сп'евайуц'. Сп'евайом хлопцы, дз'еўк'и ум'есц'и. На посв'ец'и (ком'ин так'и) лучына горела. Лампа горела на кол'еды, йак музыки грал'и. У посталах скокали. Бул'и тоды с'в'иты з забором, с'ива с'в'ита з сукна, сподн'ица доўга з л'амтам'и, шерсц'ана. Л'амты нашывал'и по два рады, по тры. Хвартух буў зошыты, ґорс'еты зошытыйе, рукава зошыты до палцоў. Чепцы бул'и. И я чепца нос'ила. За муж идз'е, то чепца надз'ейуц', и умр'е – чепца надз'ейуц'.

Запісана ў 1958 г. А.У. Арашонкавай ад Ф.С. Рамановіч, 82 г.

Невялікая колькасць тэкстаў была запісана на магнітафон, а потым расшыфравана, але большасць з іх запісвалася ўручную, таму магчымы недакладнасці пры запісе, асабліва, калі гэта рабілі студэнты. Запіс дыялектных тэкстаў патрабуе не толькі прафесійных ведаў, але і здольнасці выклікаць прыхільнасць да сябе суразмоўцы, заслужыць сімпатыю і давер. Акрамя таго, нявопытны збіральнік не заўсёды здольны заўважыць некаторыя тонкія фанетычныя адрозненні і перадаць іх пры запісе. Аднак, нягледзячы на ўсе недакладнасці, хрэстаматыя адыграла важную ролю ў навучальным працэсе ў ВНУ краіны. У навуковы ўжытак быў уведзены новы дыялектны матэрыял, якім шмат гадоў карысталіся выкладчыкі пры распрацоўцы курсаў і спецкурсаў па дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, а таксама студэнты пры вывучэнні дысцыпліны "Дыялекталогія беларускай мовы".

Праз сямнаццаць гадоў выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта была падрыхтавана яшчэ адна хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі [12], укладальнікі якой абгрунтоўвалі неабходнасць яе з'яўлення цалкам падзяляючы думку расійскіх даследчыкаў аб тым, што "пройдзе не так многа часу, і пад уплывам літаратурнай жывая мова народа зменіцца – такі няўхільны і натуральны закон яе развіцця. Калі не занатаваць яе сёння, яна можа бясследна знікнуць заўтра. Для будучых пакаленняў, для навукі можа знікнуць тое, што складае непаўторную каштоўнасць народа, значную частку яго духоўнай культуры" [4].

Ад папярэдняй хрэстаматыі яе адрозніваетое, што ўсе запісы зроблены з дапамогай магнітафонаў. Гэта дазволіла больш дакладна зафіксаваць значныя па памеры дыялектныя тэксты з захаваннем фанетычных, граматычных, сінтаксічных і іншых асаблівасцей дыялектнай мовы. Важным з'яўляецца таксама тое, што ўсе тэксты расшыфраваны і затранскрыбіраваны адным вопытным даследчыкам – моваведам-дыялектогам Е.С. Мяцельскай. Хрэстаматыя з'яўляецца ўзорам дыялектных тэкстаў 70-х гадоў XX стагоддзя. Пашпартызацыя тэкстаў зроблена так жа, як і ў папярэдняй хрэстаматыі:

Шаркоўшчынскі раён. Ёды. *Запісана ў 1969 г.*
У.М. Мацюшкам ад З.М. Яблонскай, 1928 г.н.

Л'ётам бывáйа с'в'áта Купáла. П'ёрат с'в'áтам з'б'ірáйіцца маладз'óш і ідýц'дз'е-н'ёбуц' над вадý, над рэ́чку, абав'аскóва ў лес. Ну з'б'ірáйіцца н'ёскул'к'і дз'ерав'ён' маладз'óш. З гармóн'икам. З мýзыкай. Дз'іўчáты с'ц'в'ітáмі, дый на пóл'і ц'в'атóў наб'ерýц'. П'айýц' п'ёс'н'і купáл'ныйа і ўс'у ноч гул'áйуц'. С'м'іл'чак'і хадз'іл'і гл'адз'ец', ц'і ц'в'іц'ец' пáпарац'. Б'езумóўна, што йаны́ н'ійáк'іх там ц'в'атóў н'і нашл'і́ пáпарац'і, ну былó дýжа в'ас'óла. Дз'іўчáты в'іл'і́ в'анóчк'і і са с'в'ёчкам'і пускáл'і на вадý і загáдавал'і – свой адз'ін в'анóчык, ну й йак'і́йа ў йіх был'і́ на прым'ёц'е хлóпцы, на кáждага хлóпца тóжа в'анóчык. Пýс'ц'уц' на вадý і гл'ідз'áц', чый в'анóчык ш чыйі́м сóйдз'іцца. Гэ́та тады́ ўжо абав'аскóва пажэ́н'уцца.

Матэрыялы гэтай хрэстаматыі доўгі час выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы тэарэтычных работ па дыялекталогіі, падручнікаў і дапаможнікаў. Праца і зараз запатрабавана студэнтамі філалагічных факультэтаў ВНУ краіны.

У 2007 годзе была апублікавана хрэстаматыя "Дыялектная мова Гродзеншчыны", аўтарамі-складальнікамі якой з'яўляюцца доктар філалагічных навук М.А. Даніловіч і кандыдат філалагічных навук Н.К. Памецька [8]. Ад папярэдніх хрэстаматый яна адрозніваецца тым, што гэта хрэстаматыя рэгіянальнага тыпу, у ёй сабраны тэксты з аднаго рэгіёна – Гродзеншчыны. Тэксты запісаны складальнікамі і студэнтамі ў час дыялекталагічных практык на працягу 20 гадоў у сямнаццаці раёнах Гродзенскай вобласці. Тэксты складаюцца з дзвюх частак: спачатку падаюцца ўзоры мясцовых гаворак, потым – этналінгвістычныя запісы.

Тэксты запісаны спрошчанай транскрыпцыяй, не зусім зручным з'яўляецца тое, што націск пазначаны не надрадковым знакам, а націскны галосны выдзяляецца курсівам.

Бераставіцкі раён

Пяр*о*т, п*о*мню, хлеп пякл*і* на лап*а*ці. Раб*і*лі р*о*шчын у дз*е*шцы, а п*о*тым на гэтай р*о*шчыне мяс*і*лі ц*е*сто. Пал*і*лі р*у*ску так*у*ю печ і на лап*а*ці раб*і*лі б*о*хан хл*е*ба і тад*ы* – шух яг*о* ў печ. Кал*і* не ўпад*а*ў, то в*о*зьмуць патрас*у*ць лап*а*ту. Закрыв*а*лі печ дзьв*е*ркамі і так пякл*о*сё ўсё. Чэрас час чы два дастав*а*лі б*о*ханы, а пякл*і* б*о*ханаў, ск*о*лькі ў печ ул*а*зіло. Хват*а*ло хл*е*ба на дзьве нядз*е*лі, а то і б*о*лей. Хлеп чарств*е*ў, ал*е* ш *е*лі, л*е*пшаго ня был*о*. А бацьк*і* ўсё каз*а*лі, кап *е*лі хлеп ус*е*й сух*і*, то не б*у*дзяця грым*о*таў ба*я*цца. Мы елі аш в*у*шы трась*л*і*с*я. .. Хлеп пёкса на р*о*шчыне, дражж*о*ў не был*о*. А гэту с*а*му р*о*шчыну раб*і*лі са скар*ы*нкаў, зм*о*чаных у вадз*е*. Т*о*лькі сьпяк*у*ць хлеп і ўжэ рыхт*у*юць р*о*шчыну на наст*у*пны запёк.

Я.І. Руткоўскі, 1933 г.н., г.п. Вялікая Бераставіца, 1994 г.

У 2009 годзе супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі была апублікавана "Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона" для адлюстравання рэальнага стану сучаснага вясковага маўлення [15]. Адметнасць гэтага выдання, у параўнанні з іншымі, заключаецца ў тым, што ў ёй адлюстраваны фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя рысы, характэрныя для беларускіх народных гаворак цэнтральнай часткі Беларусі (слуцка-мазырскія і гродзенска-баранавіцкія гаворкі) у канцы XX – пачатку XXI ст. Гэтыя гаворкі, як вядома, ляглі ў аснову беларускай літаратурнай мовы. Упершыню да тэкстаў падаюцца навуковыя каментарыі з тэарэтычным аналізам матэрыялаў, падрыхтаваныя В.М. Курцовай. Акрамя таго, у кнізе змешчаны бібліяграфічны спіс асноўных прац па беларускай дыялекталогіі і тры дапаможныя карты: карта 1. "Цэнтральная дыялектная зона гаворак беларускай мовы", карта 2. "Екаюча-якаючы вакалізм гаворак беларускай мовы" і карта 3. "Закрытыя галосныя [ф] і [к] у гаворках беларускай мовы". Усе тэксты запісаны з дапамогай дыктафонаў, поўная фанатэка іх захоўваецца ў аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі. Як правільна сцвярджае вядомы ўкраінскі мовавед П.Я. Грыцэнка, "гучанне мовы можа

перадаць толькі само гучанне, а найдасканалейшая транскрыпцыя адкрывае толькі вобраз гучання” [7, 10]. Выкарыстанне дыктафонаў пры запісе дало магчымасць запісаць звязныя тэксты значна большыя па памеры, на аснове якіх сапраўды можна даследаваць дыялектную мову на ўсіх узроўнях. У хрэстаматыі, як і ў папярэдніх выданнях, тэксты падаюцца з дапамогай спрошчанай транскрыпцыі, у кожным слове прастаўлены націск, абазначаецца мяккасць зычных:

Старадарожскі раён, в. Рухава.
А.І. Марціновіч, 1925 г.н.
Запісала Л.П. Кунцэвіч у 2008 г.

По́сьле вайны́ ў сяле́ адны́ ба́бы й дзе́ці асталі́са. Усе́ ка́дравікі як пашлі́ на хронт, то там і асталі́са. У Міро́на п’яць сыно́ў пашло́, і ніхто́ ні вярну́ўся. Міро́ніха з го́ра сама́ ра́но паме́рла. За́муш дзяўка́м ні було́ за кагó йці́. Ба́бы ўсю рабо́ту рабі́лі. І ара́лі, запро́гшыса са́мі ў плух, і се́но стагава́лі, і гной на по́ле вывóзілі. Паастава́ліса ўдо́вамі, так і гарава́лі. Адна́ адно́й памага́лі, паку́ль ні ўзьбі́ліса зноў на яко́е хазя́йство: хто дзе яку́ю ку́рачку ўзгаду́е, хто цялу́шачку дзе ку́піць, зярна́ яко́го прыдабу́дзе тро́хі. Кардо́плёў ні було́ чым се́яць, то лушпа́йкі з во́чкамі абраза́лі і садзі́лі. Като́ры прападзе́, а като́ры і ўзы́дзе. Так паці́ху і разжыліса.

Хрэстаматыя адлюстроўвае як тыя асноўныя дыялектныя адрозненні, якія знайшлі адлюстраванне ў Дыялекталагічным атласе беларускай мовы, так і не прадстаўленыя ў ім. Яна мае камп’ютарную версію, якая з’яўляецца асновай для стварэння базы даных “Нацыянальны тэкставы корпус сучаснага беларускага дыялектнага маўлення”. Зараз у аддзеле рыхтуецца да выдання другая хрэстаматыя такога ж тыпу – “Беларуская дыялекталогія. Усходняя зона”. Значная частка матэрыялаў ужо запісана і расшыфравана, яны таксама ўводзяцца ў базу даных.

Слоўнікі. Вопытныя даследчыкі роднай мовы рабілі запісы дыялектных тэкстаў і публікавалі іх у разнастайных выданнях, у тым ліку і ў слоўніках. Адным з такіх выданняў з’яўляецца пяцітомны “Тураўскі слоўнік” [13], матэрыялы для якога на працягу дзесяці гадоў збіралі супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР у адным з найбольш старажытных усходнеславянскіх гарадоў Тураве і яго наваколлі. У канцы кожнага тома змешчаны ўзоры мясцовай гаворкі.

Тэксты дапаўняюць слоўнік ілюстрацыйным матэрыялам, яны знаёмяць чытача з асаблівасцямі сінтаксісу гаворкі, уяўляюць каштоўнасць з боку зместу і формы:

Пра вужоў

Як му только прыехалі, то ў нас на хуторы там столькі було вужоў! Столькі було вужоў, шо о-о! Ох, не можно було пройці! А нога мне болела, то так лежу, а вуж по ногах мне! Мама мне кочэргу подала, сама пошла просо полоць. То я штук дзесець іх заб'ю. По голове – да заб'ю. А вон воняе, той прокляты вуж. Порве мене часом, пока мама прыдзе. Агы! О-о, гадкіе! Нехай вонэ здохне! Воны, вужэ, не кусаюцца, то гадзюка кусаецца. Вуж не. Шоб воны кусаліса, то воны б поелі нас! Молоко вып'е. А не думайце. Корова прывукла. Бегала корова додому. Не зналі нічого, потом нашлі вужа ў одрыні, вон сосаў ее. Як забілі, то дней тры корова рэўла, ек без целяці. Було то було! Шчэ й сколькі було! Тоўсты зробіўса. Сосаў корову.

Бярэжцы. Запісаў у 1976 г. на магнітафоне
А.А. Крывіцкі, зрабіў транскрыпцыю І.Я. Яшкін.

Тэксты, змешчаныя ў Тураўскім слоўніку, даюць уяўленне пра побыт, народныя звычаі палешукоў, развіццё рамёстваў, прыроду краю і г.д. На жаль, у тэкстах не прастаўлены націск, што некалькі зніжае іх каштоўнасць.

Невялікая колькасць тэкстаў прадстаўлена таксама ў "Дыялектным слоўніку Косаўшчыны" Алеся Зайкі [10]. Тэксты запісаны ў Івацэвіцкім раёне Брэсцкай вобласці (гродзенска-баранавіцкія гаворкі) і яскрава ілюструюць дыялектныя асаблівасці жывой гаворкі Косаўшчыны:

Г.В. Бахур, 1923 г.н.
в. Яглевічы. Тэкст запісаны ў 2003 г.

А зімой дзяўчата варожаць. На Каляду збяруцца, пайдуць у куратнік, знімуць з седала чорную курыцу, насыплюць горбачкамі жыто у адзін роўненькі радок. І пускаюць курыцу. Колькі дзяўчат, столькі гарбачок. З чые ўперуч пачне дзяўбсці, тая першая і замуж пайдзе. Во адну пачала дзяўбсці, патом другую, адышлася – пачала трэцюю. Гэдык адна за аднаею і замуж выходзілі, а чыю не захацела – тая яшчэ ў дзеўках сядзела.

Зборнікі. У 1991–1993 гг. супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства былі праведзены дыялекталагічныя экспедыцыі па даследаванні і фіксацыі асаблівасцей мовы і духоўнай

культуры насельніцтва рэгіёнаў, якія пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Для гэтага былі заключаны дамовы з Дзяржаўнай гісторыка-культурнай экспедыцыяй па выратаванні помнікаў гісторыі і культуры Беларусі у раёнах, якія пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Вынікам гэтых экспедыцый стаў зборнік "Гавораць чарнобыльцы" [6], большую частку якога складаюць тэксты, запісаныя ад перасяленцаў з пацярпелых раёнаў:

Ф.Д. Клімчук, С.Г. Лобач, Т.М. Трухан.
Хойніцкі раён, в. Баршчоўка (ДАБМ № 1010)

Думаеце, надоўго радзіяцыя? Я думаю – надоўго. Вуведзеце ее со своей стороны, а ена на мою пералезе. А не бояцца людзі. Поêхалі до себе ў зону. У домі вугалле, коструля ў пêчы стоіць. Хтосьці пêч паліў. У шкафі одзежы – нічаво. Забралі. Походзяць екія цюрэмшчыкі, да і так якіе. І êсці – закатак екіх, горэлкі. Як убачыла – погано зробілося. А ўсе там ведзецца шчэ: і кабаны, і свіння, і зезюля куе, і сарокі. І козы бегаюць. А ці будзе што далей весціся – ніхто не знае.

Як вядома, самая паўднёвая частка гаворак Гомельшчыны ў сувязі з поўным высяленнем адсюль мясцовага насельніцтва зараз цалкам разбурана, таму тэксты, запісаныя ад людзей гэтага рэгіёна, уяўляюць сабой значную каштоўнасць. Акрамя расказаў жыхароў на бытавыя тэмы, у зборніку змешчаны і этналінгвістычныя матэрыялы.

У 1991 годзе вядомымі даследчыцамі роднай мовы Е. Мяцельскай і Э. Блінавай быў апублікаваны дапаможнік "Беларуская дыялекталогія. Практыкум" [11], які прызначаны для студэнтаў філалагічных факультэтаў. Каштоўнасць яго заключалася, перш за ўсё, у тым, што ў кнізе змешчаны арыгінальныя звязныя тэксты, на аснове якіх складваліся заданні для вывучэння той ці іншай дыялектнай з'явы, аналізу гаворкі і г.д.:

Буў л'он і конóпл'і. Конóпл'і крэ́пк'іе, а л'он слаб'êйшы. Конóпл'і намнôм в ногáх, дóўго-дóўго мн'ем, шоб онó стáло так'é б'íлэ. Потôм йóго вýб'йеш дóбрэ, вýдз'ем на вýл'іцу і йóго об вушáк, йóго і об з'емл'у, йóго і об п'есôк, шоб вонó булó б'іл'ен'ечк'е. Йóго вýц'егн'еш, вýбйеш. І потôм вжэ наб'івáйеш на грэ́б'ен'і мýчэш так'іе мýчк'і. Тыйе мýчк'і мáц'і продз'é на тóн'ен'к'е да ччэ полотнó, шоб на сорóчку булó, шоб на сподн'íцу булó, на кóфту булó. А потôм жэ ж трэ́бо

та́пц'і поплес'ц'і́. Ма́ц'і ж ты́йе до́брыйе му́чк'і н'е дайе, она́ соб'і хова́йе, а тфл'ко йе́тыйе кло́чйе му кра́дом от ма́ц'ер, да й с'едз'імо́, да й продо́м.

г.п. Лельчыцы Гомельскай вобл.
ад В.А. Астаповіч, 63 гады.

У аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, пачынаючы з другой паловы XX стагоддзя, публікуюцца дыялекталагічныя зборнікі [9]. З 2005 года ў змест гэтых зборнікаў уведзены раздзел "Тэксты", якія запісваюцца супрацоўнікамі аддзела ў час штогодніх дыялекталагічных экспедыцый. З 2010 года гэтыя зборнікі набылі статус перыядычнага выдання і публікуюцца пад назвай "Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні" [3]. Тэксты запісваюцца з дапамогай дыктафонаў, у асноўным, ад вясковых жанчын сталага веку, якія з'яўляюцца карэннымі жыхарамі і таму ў іх гаворцы захаваліся ўсе асаблівасці традыцыйнай гаворкі:

Л.Г. Васілеўская, 1934 г.н., адукацыя пачатковая; запіс зроблены ў в. Карніца Глускага раёна ў 2009 г. В.І. Крупко.

Ма́сліца рабі́ла да пасьле́дняга дня, паку́ль і каро́ву [трымала]. *Прадала́ каро́ву, шчэ палаві́на халадзі́льніка было́ ма́сла. І цяпер е маслабо́йкі, до́ма валя́юцца. Малако́ кі́сьліш, ські́сьліш малако́, сьмята́на атсто́йваецца сьмята́ну сабіра́еш, у маслабо́йку. А тады́ ш такі́ э́ты зро́блена э́та з ру́чкаю, і ся́дзеш стук-стук-стук-стук. І вот ужэ́ і чува́ць, як яно́ скла́даецца. Пра́ма ў руцэ́ ашчушча́ецца, што там ні жы́ткая сьмята́на, падбіва́ецца, падбіва́ецца ма́сла. Галу́шку выкіда́еш кілагра́м, змыва́еш яго́ до́бра ў вадзе́, перамы́еш у трох вада́х, ужэ́ яно́ чы́сьценька.*

Супрацоўнікамі гэтага ж аддзела на пачатку XXI стагоддзя пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў быў распрацаваны праект "Мова сучаснай беларускай вёскі" (навуковы кіраўнік В.М. Курцова). Усяго экспедыцыйна быў абследаваны 21 раён з усіх шасці абласцей Беларусі, дзе запісваліся ўзоры маўлення прадстаўнікоў розных сацыяльных груп сельскага насельніцтва. Гэтыя запісы таксама ўключаны ў корпус дыялектных тэкстаў. Да тэкстаў зроблены навуковыя каментарыі. На падставе аналізу гукавых запісаў былі выяўлены моўныя асаблівасці (у асноўным

фанетычныя), якія раней не апісваліся ў дыялекталагічных працах. Да корпуса тэкстаў, запісаных распрацоўшчыкамі, упершыню прыкладзены дыск “Нацыянальны тэкставы корпус. Узоры дыялектнага маўлення”. Пошук тэкстаў можна ажыццяўляць па дзесяці наступных фармальных крытэрыях: 1) вобласць, дзе запісаны тэкст, 2) раён, 3) вёска, 4) прозвішча інфарманта, 5) год нараджэння, 6) адукацыя, 7) год запісу, 8) аўтар запісу, 9) аўтар расшыфроўкі, 10) дыялект (група гаворак).

Даволі значная падборка беларускіх дыялектных тэкстаў змешчана ў першым томе двухтомнага выдання “Браслаўшчына” [3], навуковым рэдактарам якога з’яўляецца Эльжбета Смулкова. Браслаўшчына – шматэтнічная паўночна-заходняя частка Беларусі, якая да 1939 года ўваходзіла ў склад Рэспублікі Польшча. Мэтай даследавання было азнаямленне са сферай функцыянавання шматмоўя ў названым рэгіёне. Да выдання прыкладаецца дыск з узорамі дыялектнага маўлення. У пашпартызацыю тэкстаў, акрамя прынятых у папярэдніх выданнях звестак, дадаецца веравызнанне і нацыянальнасць інфарманта:

Damasze, *kobieta*, *Polska*, *katoliczka*, *lat 93*,
ze swoją córką, *Białorusinką*, *katoliczka*, *68 lat*;
rosmawiały Olga Guszczewa i Helena Kazancewa
w 2004 roku.

Не, *нівóдзін дзень ня былá ў шкóле. Мы бéдна жылí*, *так во ад гэ́тай во пары́*, *во такáя*, *як дзéсяць гадóў так я ўжо служы́ла*, *па людзя́х. Па людзя́х служы́ла і служы́ла*, *а гэ́тыя*, *а тады́*, *ужó як у Лáтвію сталі браць людзéй*, *тады́ я пашлá ў Лáтвію. У Лáтвіі лягчэ́й былó рабóтаць*, *як у ... тут. Тут па хазя́інах як пóйдзеш*, *так ні ты даспáўшы*, *ні ты даéўшы*, *нічóга*, *тóлька рабóтай і рабóтай. А ў Лáтвіі два часы́ óдыху.*

Практычна ўсе да гэтага часу запісаныя беларускія дыялектныя тэксты, як відаць з прыведзеных прыкладаў, перадаваліся пры расшыфроўцы з дапамогай спрошчанай транскрыпцыі, пры гэтым, адна і тая ж фанетычная з’ява ў розных выданнях перадавалася па-рознаму, напрыклад, *лье* і *л’jэ*, *у н’едз’ê л’у* і *у недзéлю* і інш. Пры “расчытванні” тэкстаў звычайна прапускаюцца паўторы, не адлюстроўваюцца паўзы, не перадаецца інфармацыя, якую інфарманты паказваюць рукамі, што робіць дыялектны тэкст больш гладкім, і па-гэтаму, зразумела, яны не даюць **поўнага** ўяўлення пра сінтаксічныя

і інтанацыйныя асаблівасці беларускіх народных гаворак. Часта бывае, што, як толькі экспларатар дастае дыктафон ці магнітафон, інфарманты пачынаюць ужываць не ўласцівыя для гаворкі канструкцыі, стараюцца гаварыць "культурна", таму пры запісе тэкстаў сёння дыялектолагі карыстаюцца лічбавымі дыктафонамі, якія можна трымаць незаўважна для субяседніка. Сёння ўсе даследчыкі схіляюцца да думкі, што да кніжнага збору тэкстаў абавязкова павінен прыкладвацца дыск з запісамі. "Жывыя галасы, запісаныя на плёнку, даюць уяўленне не толькі пра фанетычныя, граматычныя і лексічныя бакі дыялектаў, – пра гэта ўжо многа вядома з публікацый у дыялекталагічнай літаратуры, – гэтыя галасы бясцэнныя той у многім яшчэ не раскрытай і не расшыфраванай інфармацыяй, якая ўтрымліваецца ў прасадычным баку маўлення, г. зн. у яе мелодыцы, паўзацыі, энергетычных і даўготных суадносінах паміж гукамі. Як бы блізка мы ні падышлі да сутнасці апісваемай з'явы – прасодыі маўлення – жывое маўленне нельга ўзнавіць з усякіх схем, графікаў і асцылаграм" [5, 10–11]. Да ўсіх апублікаваных раней тэкстаграфічных беларускіх выданняў, на жаль, дыскі не прыкладаюцца. Да гэтага часу ў беларускіх дыялектолагаў не было тэхнічных магчымасцей зрабіць гэта. Распрацоўшчыкі двух згаданых вышэй праектаў ("Мова сучаснай беларускай вёскі" і "Браслаўшчына") прыклалі дыскі не з усімі запісанымі тэкстамі, а толькі з узорамі тэкстаў.

Аналіз апублікаваных тэкстаграфічных крыніц паказаў, што назапашана даволі вялікая колькасць матэрыялаў, аднак, трэба канстатаваць тое, што не ўсе яны могуць быць выкарыстаны ў поўнай меры пры апісанні структуры гаворак, вывучэнні дыялектнай мовы як сістэмы.

У сучасных умовах пры наяўнасці разнастайных відаў запісвальнай тэхнікі найлепшым спосабам фіксацыі дыялектных тэкстаў з'яўляецца відэазапіс. У такіх выпадках запісваецца не толькі голас інфарманта, а фіксуецца і сам інфармант з яго мімікай, поглядам, жэстамі, усмешкай і г.д. [2, 5]. Беларускія дыялектолагі пакуль не маюць такіх відэазапісаў.

Зараз першачарговай задачай для беларускіх даследчыкаў роднай мовы з'яўляецца стварэнне Нацыянальнага корпуса дыялектных тэкстаў. У сувязі з гэтым штогод наладжваюцца

дыялекталагічныя экспедыцыі ў розныя рэгіёны Беларусі для запісу новых тэкстаў, якія папаўняюць гэту базу даных.

1. *Аванесов Р.И.* Очерки русской диалектологии. М. 1949.
2. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.
3. *Беларуская* дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1–3. Мн. 2010–2014.
4. *Булатова Л.Н.*, *Касаткин Л.Л.*, *Строганова Т.Ю.* О русских народных говорах. М. 1975.
5. *Бюллетень* фонетического фонда русского языка. Приложение № 1. Русские народные говоры. Звучащая хрестоматия. Часть 1. Севернорусские говоры. М. 1991.
6. *Гавораць* чарнобыльцы (з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі). Мн. 1994.
7. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження чорнобильских говірок // Говірки Чорнобильскоп зони. Тексти. К. 1996.
8. *Дыялектная* мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя. Гродна. 2007.
9. *З народнага* слоўніка. Мн. 1975; Народнае слова. Мн. 1976; Народная лексіка. Мн. 1977; Народная словатворчасць. Мн. 1979; Жывое народнае слова. Мн. 1992; Жывое наша слова. Мн. 2001; Скарбы народнай мовы. Мн. 2005; Народныя скарбы. Мн. 2008.
10. *Зайка А.* Дыялектны слоўнік Косаўшчыны. Слонім. 2011.
11. *Мяцельская Е.*, *Блінава Э.* Беларуская дыялекталогія. Практыкум. Мн. 1991.
12. *Мяцельская Е.С.*, *Камароўскі Я.М.* Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя. Мн. 1979.
13. *Тураўскі* слоўнік: у 5 т. Т. 1–5. Мн. 1982–1987.
14. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Мн. 1962.
15. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.
16. *Язык* русской деревни. Школьный диалектологический атлас. М. 1994.
17. *Brasławszczyzna*. Pamięć i współozesność. Том I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Swiadectwo mieszkańców. Warszawa. 2011.

BELARUSIAN DIALECT TEXTOGRAPHY: ACHIEVEMENTS, STATE AND PROSPECTS FOR RESEARCH

The Belarusian dialect textography is analysed in the article. The fixed dialect texts are a valuable source for researching of all language levels, but primarily for morphology and syntax. Among different ways of dialectal speech fixing it is necessary paying attention to videorecordings.

КУРЦОВА Вераніка Мікалаеўна
(*Мінск*, *Беларусь*)

Дыялектныя тэксты як крыніца па вывучэнні стану і дынамікі развіцця моўных з'яў у гаворках цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы

Гісторыя беларускай дыялекталагічнай навукі склалася так, што тэкстаграфія як адзін з яе напрамкаў даследаванняў пачала інтэнсіўна развівацца ў другой палове 20-га ст. Даследчыкі беларускіх гаворак першай паловы 20-га не пакінулі ў спадчыну не толькі спецыяльных хрэстаматыйных выданняў дыялектных тэкстаў, але і проста раздзелаў тэкстаў у дыялекталагічных зборніках. Аднак на тое былі важкія навуковыя падставы. Першае ў нацыянальнай дыялекталогіі выданне гаворкавых тэкстаў на аснове запісаў, зробленых экспедыцыйным шляхам, было непасрэдна звязана са зборам матэрыялаў для "Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы" (ДАБМ). Зборнік тэкстаў [1], выдадзены ў сярэдзіне мінулага стагоддзя, быў дадаткам да комплексу прац па дыялекталогіі, падрыхтаваных у той перыяд [2]. Запісы, пададзеныя ў публікацыі, былі зроблены ў некаторых, так бы мовіць, прэзентатыўных населеных пунктах, даследаваных па праграме ДАБМ на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Яны ўяўлялі сабой невялікія па аб'ёме тэксты, у якіх адлюстроўваліся найбольш выразныя асаблівасці мясцовых гаворак. На сёння гэта адзіная і галоўная тэкстаграфічная крыніца, у якой адлюстравана беларуская дыялектная мова ў яе стане ў 40-я гады XX ст. Дадзенае выданне, хоць і недастатковае для ажыццяўлення разгорнутага апісання сучаснага стану гаворак беларускай мовы ў параўнанні з 40-мі гадамі мінулага стагоддзя, аднак статус важнай інфармацыйнай крыніцы да матэрыялаў ДАБМ яно не страцілі. Грунтоўнай базай лінгвістычнай інфармацыі для ажыццяўлення даследаванняў па вывучэнні стану гаворак беларускай мовы і ўстанаўленні дынамікі іх развіцця ў XX ст. з'яўляюцца найперш спецыяльныя, хрэстаматыйныя выданні тэкстаў [3], а таксама істотныя па аб'ёме дадаткі

да некаторых слоўнікаў [4] ці асобныя раздзелы тэкстаў у дыялекталагічных зборніках [5]. Наяўныя тэксты – гэта не толькі адметны духоўны набытак беларускага народа, у якіх гісторыя апісваецца і ацэньваецца самімі ўдзельнікамі розных падзей, у першую чаргу гэта той неўзнаўляльны скарб, які ніколі ўжо нельга будзе паўтарыць. І тым ён надзвычай каштоўны. Для нацыянальнага мовазнаўства назапашаныя тэксты – гэта перадусім грунтоўны падмурак для апісання характару развіцця моўных працэсаў у беларускай мове, якая, за неістотным часавым выключэннем, у нацыянальны перыяд не была пануючым сродкам моўных зносін. Асаблівая каштоўнасць дыялектных тэкстаў абумоўліваецца і тым, што манаграфічнае даследаванне гаворак кожнага раёна Беларусі ў форме іх традыцыйнага рознаўзроўневага апісання было зроблена часткова, хоць у пасляваенны перыяд перад беларускімі дыялектолагамі стаяла задача “прадоўжыць манаграфічнае апісанне беларускіх гаворак … у … кірунку на паўночны ўсход”. У выніку такога вывучэння з’явіўся б “папярочны зрэз усіх трох асноўных дыялектных паясоў: палескага, цэнтральнага і паўночна-ўсходняга”. Неабходнасць спалучэння лінгвагеаграфічнага вывучэння, якое ў пасляваенныя гады стала прыярытэтным у беларускім мовазнаўстве, з манаграфічным дыктавалася той акалічнасцю, што манаграфічнае парэгіённае апісанне “дае магчымасць больш глыбока і ўсебакова даследаваць тую ці іншую гаворку і здабыць каштоўныя навуковыя даныя, неабходныя для вывучэння мясцовых дыялектаў” [6, 223]. Падобная ўстаноўка на спалучэнне розных метадаў даследавання лінгвістычнай прасторы сведчыла, што фіксацыя дыялектных асаблівасцей толькі на аснове дыферэнцыяльнага падыходу, якім з’яўляецца, у прыватнасці, лінгвагеаграфічны, недастатковая для атрымання паўнавартаснага сінхроннага апісання асобнага моўнага ідыёма. Такая інфармацыя выглядае асабліва недастатковай пры вырашэнні лінгвістычных задач у дыяхранічным, ці гісторыка-генетычным, аспекце. Для інтэрпрэтацыі любых моўных асаблівасцей важна мець факталагічную базу, угрунтаваную на выніках комплекснага, метадычна разнастайнага вывучэння дыялектнай мовы. Аднак задуманы план перспектыўнага дыялекталагічнага даследавання беларускамоўнага ландшафту аказаўся незрэалізаваным.

Практычна значная частка беларускамоўнай прасторы так і не была ахоплена традыцыйным дыялекталагічным апісаннем гаворак. У XXI ст. беларускае мовазнаўства па выніках працы ў галіне апісальнай дыялекталогіі прыйшло з набыткамі сярэдзіны мінулага стагоддзя: ніводнага спецыяльнага комплекснага даследавання па сінхронным вывучэнні дыялектаў беларускай мовы ці іх мясцовых гаворак у другой палове 20-га стагоддзя не было праведзена. Аднак менавіта ў гэты час, пачынаючы з 60-ых гадоў мінулага стагоддзя, у пачатку новага з'явіліся спецыяльныя зборнікі дыялекталагічных тэкстаў. Яны, як факталагічнага база матэрыялаў, кампенсуюць недахоп апісальных дыялекталагічных даследаванняў. Акрамя таго, каштоўнасць тэкставых запісаў яшчэ і ў тым, што змест многіх традыцыйных дыялекталагічных прац быў накіраваны на тое, каб прадэманстраваць дыялектныя адрозненні ад літаратурнай мовы, інакш кажучы, досыць часта даследаванні ажыццяўляліся на аснове дыферэнцыяльнага метаду або з выкарыстаннем яго элементаў. Усё гэта не давала цэласнага сістэмнага апісання дыялектнага ідыёма.

Тэкст, зразумела, не з'яўяецца поўным эквівалентам жывой гаворкі, ён у большай ці меншай ступені карэлюецца з ёй, аднак наяўныя тэкставыя запісы, якія зроблены спецыялістамі, адлюстроўваюць сінхронны стан моўнай сістэмы ў яе рэальным выглядзе з адлюстраваннем самых розных маўленчых сродкаў. Пагэтаму дзякуючы тэкстам, можна звярнуць увагу і на такія моўныя факты, на якіх дыялектолагі не засяроджвалі сваёй увагі найперш з-за наяўнасці агульных папярэдніх звестак пра моўную сістэму. Так, прынамсі, сталася ў беларускай дыялекталогіі. Дзякуючы спецыяльнаму навуковаму праекту, мэтай якога з'яўлялася даследаванне мовы і наогул духоўнай культуры ў раёнах, што пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС (экспедыцыі супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі тагачаснага Інстытута мовазнаўства ў чарнобыльскі рэгіён праводзіліся на працягу 1991–1993 гадоў), пры аналізе тэкстаў было выяўлена наступнае. Мовазнаўцы ўстанавілі, што аканне, характэрнае для гаворак Мазыршчыны, мае своеасаблівы характар. Спецыфічнасць акання ў "рыхласці". Падобная "рыхласць" праяўляецца ў тым, што "ёсць пазіцыі ці выпадкі, дзе /а/ на

месцы /о/ вымаўляецца выразна. Але досыць часта на месцы ненаціскнога /о/ вымаўляецца “сярэдні” ці “прамежкавы” гук паміж /а/ і /о/, у адных выпадках ён бліжэй да /а/, у другіх – да /о/” [7, 41]. Падобны характар рэалізацыі /а/ мае месца і ў становішчы пасля мяккіх зычных.

Прыкладам такога ж, “непрадбачанага” выяўлення моўных асаблівасцей з’явілася фіксацыя рэшткавых слядоў окання ва ўскраінных віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы. Наяўнасць [о] у гэтым рэгіёне абумоўліваецца не ўздзеяннем экстралінгвістычнай сітуацыі, а выступала этнагенетычнай асаблівасцю, якая характарызавала фанетычны лад мясцовых гаворак. К канцу 20-га стагоддзя гэта рыса захавалася як знікаючая з’ява марфалагізаванага тыпу на вельмі абмежаванай тэрыторыі [8].

Не менш важным для нацыянальнай беларускай дыялекталогіі было і выяўленне асаблівасцей занаціскнога вакалізму ва ўскраіннай паўднёва-ўсходняй частцы сярэдніх гаворак беларускай мовы. Даследаванне гэтай тэрыторыі ў форме дыялекталагічных экспедыцый праводзілася на пачатку 21-га стагоддзя супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ў рамках рэалізацыі навукова-даследчага праекта “Мова сучаснай беларускай вёскі” пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў. Асобныя вынікі яго, як корпус звязных тэкстаў, змешчаны ў дыялекталагічных зборніках [9], вынікі тэарэтычнага асэнсавання тэкставых запісаў былі агучаны на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Фанетычная праграма слова ў функцыянальна-стылістычным і эксперыментальным аспектах: сучасны стан і перспектывы” (г. Мінск, 20–21 лістапада 2012 г.) у дакладзе “Сучаснае дыялектнае маўленне: занаціскное аканне ва ўскраінных сярэднебеларускіх гаворках” (В.М. Курцова). Аўтарам заўважалася, што папярэдне зробленая на падставе матэрыялаў ДАБМ выснова аб характары ненаціскнога вакалізму, згодна з якой, па-першае, “існуе значная адпаведнасць паміж вакалізмам першага складу перад націскам і вакалізмам астатніх ненаціскных складоў (акрамя канцавога адкрытага)”, і, па-другое, “найбольш выразна неадрозненне галосных няверхняга пад’ёму праяўляецца ў гаворках з паслядоўных дысімілятыўным яканнем і супадзен-

нем іх у [и] у астатніх ненаціскных складах" [10, 168–169], вымагае, як паказваюць тэксты, некаторых удакладненняў і дапаўненняў. Так, ускраінныя гаворкі Гомельшчыны, якія ўваходзяць у склад гаворак цэнтральнай зоны, належаць да тыпу гаворак, што характарызуюцца адсутнасцю паралелізму паміж рознымі тыпамі акання. Гэта азначае, што сістэма вакалізму першага пераднаціскнога складу пасля цвёрдых і мяккіх зычных адрозніваюцца. Як вядома ў дыялекталогіі, калі існуе адрозненне паміж характарам вакалізму пасля цвёрдых і мяккіх зычных, гэта сігналізуе, што фанетычная залежнасць галоснага першага пераднаціскнога складу ад націскных галосных парушана. Тут перасталі дзейнічаць жывыя тэндэнцыі. У даследаваных гаворках у паслянаціскных складах, акрамя тыповага ўжывання гука [і], было засведчана вымаўленне [а]: *та'коя* *'тонінячкая*, *'боляй*, *'коняй*, *ча'тыры* *ж'менячкі*, *луг бі'ляяўскі*, *бі'ляяўцы*, *с'таўляй*, *'выбяру*, *'Танячку* *і* *'Дунячку* і інш. [БД 2014]. На характар рэалізацыі [а] у адзначаным становішчы і якасць яго гучання на сучасным беларуска-ўкраінска-рускім памежжы ўказвалася таксама ў папярэдніх дыялекталагічных працах [11, 33–35 і інш.], адзначана гэта з'ява на прасторы пашырэння ўскраінных сярэднебеларускіх гаворак на розных па змесце картах ДАБМ [ДАБМ, к. 15–16 і інш.]. Але на аналізе дадзенай асаблівасці з пазіцый тыпаў вакалізму, якія ўласцівы гэтай групе гаворак, а таксама згодна з выяўленнем залежнасці якасці ненаціскнога галоснага ад характару наступнага зычнага, інакш кажучы, з пазіцый сінтагматыкі, увага звычайна не спынялася. Між тым падобныя звесткі актуальныя не толькі для сінхроннага апісання мовы, яны надзвычай каштоўныя для вывучэння змен у структуры мовы, для высвятлення дынамікі развіцця моўнай сістэмы. З улікам таго, што гаворкі дадзенай групы ўваходзяць у склад сярэднебеларускіх, апісанне падобных фактаў, нават на ўзроўні выяўлення фанетычнага і фанематычнага інвентару, надзвычай запатрабавана ў беларускай лінгвістыцы. Важнасць іх абумоўліваецца як статусам сярэднебеларускіх гаворак у гісторыі нацыянальнага мова- і норматворчага працэсу, так і гісторыяй іх складвання.

Сярэднебеларускія гаворкі, якія пасам працягнуліся праз усю тэрыторыі Беларусі з захаду на ўсход, у мовазнаўчай літаратуры па дыялекталогіі характарызуюцца як цэнтраль-

ныя. Лінгвістычны змест паняцця цэнтральныя гаворкі звычайна атаясамліваецца з гаворкамі, якія ляглі ў аснову фарміравання літаратурнай мовы. Пачынаючы з 20-ых гадоў XX ст. гаворкі наваколля Мінска таксама былі ўцягнуты ў актыўны нацыянальны моватворчы працэс і сталі асновай развіцця і выпрацоўкі нормаў сучаснай беларускай мовы [12, 278]. Выснова пра статус дадзенай групы гаворак як базы па выпрацоўцы літаратурных нормаў была невыпадковай. Гаворкі цэнтральнай часткі тэрыторыі Беларусі вядомы беларускі дыялектолаг Н.Т. Вайтовіч, а таксама і некаторыя іншыя моваведы ў 50–60-я гады лічылі асобным дыялектам беларускай мовы [13, 30–31]. Праўда, падобнае вылучэнне гаворак дадзенай тэрыторыі і наданне ім статусу асобнага дыялекта ў гісторыі беларускага мовазнаўства ўжо мела месца раней. Класіфікацыйны ранг – асобны дыялект у складзе дыялектных утварэнняў беларускай мовы – быў нададзены мінскім, цэнтральным гаворкам, Янкам Станкевічам [14, 8]. На моўную адрознасць цэнтральных, сярэдніх у складзе масіву беларускіх гаворак, указваў у сваёй наватарскай працы “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” заснавальнік лінгвістычнай геаграфіі Беларусі П.А. Бузук. Гаворкі гэтага абшару Беларусі ён вызначаў як гаворкі “пераходнай групы”. Такая іх характарыстыка абумоўлівалася папулярнай на той час у мовазнаўстве тэорыі бесперапыннасці структурна-тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі. Паводле гэтай тэорыі моўныя асаблівасці гаворак маюць нібыта адвольны характар прасторавага размяшчэння гаворак. Прасторавай праекцыяй падобнага размяшчэнне гаворкавых рыс выступае напластаванне асаблівасцей адна на адну. У выніку чаго гаворкі, якія займаюць сярэдзіннае становішча паміж адрознымі дыялектнымі ўтварэннямі, выступаюць сведчаннем пераходу асаблівасцей моўнага абшару аднаго тыпу ў іншы тып асаблівасцей.

На прапанаваны П.А. Бузуком статус сярэднебеларускіх гаворак як “пераходных” па-іншаму паглядзелі беларускія дыялектолагі ў другой палове 20-га ст. Паводле іх ацэнкі, якая адлюстравана ў выданні “Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак” [ЛГ, к. 75, 78], цэнтральныя гаворкі – гэта група гаворак, якая займае прамежкавае становішча паміж двума асноўнымі дыялектамі беларускай

мовы – паўднёва-заходнім і паўночна-ўсходнім. Па комплексе моўных асаблівасцей гэтыя гаворкі належаць да гаворак інтэграванага нівеліраванага тыпу. Сваё інтэграванае моўнае аблічча яны атрымалі ў выніку "ўзаемнага збліжэння" асаблівасцей розных дыялектных частак двух дыялектаў. Падобнае збліжэнне адбывалася шляхам "узаемнай замены суадносных асаблівасцей, ператварэннем розных дыялектных асаблівасцей у агульныя, або кантамінацыяй іх, сумяшчэннем ва ўжыванні ў абедзвюх дыялектных формах" і іншымі спосабамі. Улічваючы ўказаны тып фарміравання комплексу вылучальных рыс сярэднебеларускіх гаворак, яны ў наступным атрымалі вызначэнне "міждыялектнай", а таксама "наддыялектнай" агульнасці гаворак [15, 509].

Такім чынам, у які б час даследчыкі беларускай дыялектнай мовы не займаліся вывучэннем сярэдніх (цэнтральных) гаворак, заўсёды вылучалі іх моўную адметнасць у параўнанні з іншымі занальнымі ўтварэннямі.

Адметнасць культурна-гістарычнага станаўлення і развіцця сярэдніх (цэнтральных) гаворак з боку фарміравання корпусу іх рознаструктурных занальных асаблівасцей выяўляецца ў іх канвергентным спосабе складвання. Гэта значыць, фарміраванне іх лінгвістычнага аблічча адбывалася за кошт унутраных моўных рэсурсаў, як вынік актыўнага ўнутрытэрытарыяльнага ўзаемадзеяння. Усе іншыя занальныя ўтварэнні беларускай мовы складваліся гістарычна за кошт узаемадзення з той ці іншай суседнімі мовамі ці іх гаворкамі, свае адметныя моўныя рысы яны набывалі за кошт адштурхавання ад уласных этнагенетычных асаблівасцей, інакш кажучы, яны характарызаваліся дывергентным спосабам развіцця.

Якраз моўная адметнасць гэтай тэрыторыі, канцэнтрацыя на ёй так бы мовіць уласна беларускіх асаблівасцей вылучыла цэнтральныя па размяшчэнні гаворкі ў якасці ўзорна беларускіх. Арыентацыя ў моватворчым працэсе на гаворкі наваколля Мінска з улікам здабыткаў і моватворчых дасягненняў паўночна-заходніх гаворак дасягненняў на чале з Вільняй у пачатку станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы была неабходнай для выразнага адрознення і вылучэння беларускай мовы ад суседніх рускай і ўкраінскай. Бо пры арыентацыі на гаворкі паўднёва-заходняй часткі як асновы

нацыянальнага моватворчага развіцця шло б заканамернае збліжэнне беларускай мовы з украінскай, пры скіраванасці на паўночна-ўсходнія гаворкі сведчыла б пра збліжэнне з рускай мовай, пры апоры на паўночна-заходнія гаворкі была накіравана на скарыстанне вынікаў кантактавання беларускай мовы з польскай, а таксама літоўскай і латышскай. Таму выбар гаворак сярэдняй, цэнтральнай часткі беларускамоўнага абшару як асновы беларускай літаратурнай мовы быў цалкам угрунтаваны, бо базаваўся на разуменні характару развіцця спецыфікі і асаблівасцей нацыянальнай моватворчасці. Сярод даследчыкаў, хто арыентаваў на сярэднебеларускія гаворкі як зыходныя для ўнармавання беларускай літаратурнай мовы і развіцця нацыянальнага моватворчага працэсу стаяў Аляксандр Ельскі [16, 120–121].

Моўныя асаблівасці, якія складаюць агульны комплекс вылучальных асаблівасцей гаворак сярэдняй (цэнтральнай) зоны неаднолькавыя як па паходжанні, так і па пашырэнні. Адрознівальныя рысы гаворак гэтага моўнага структурна-тэрытарыяльнага ўтварэння згодна з характарам іх распаўсюджання падзяляюцца на два асноўныя віды. Сярод вылучальных асаблівасцей, якія характарызуюць гаворкі на ўсёй тэрыторыі іх пашырэння, – гэта ў сістэме гукавога ладу недысімілятыўнае моцнае аканне і цвёрдае **р**, у галіне марфалогіі: формы назоўнага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду на **-ы(і)**: *спакойны*, *новы*, *шырокі*, *даўні*; шырокае ўжыванне канчаткаў **-аў** (**-яў**) у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду: *хатаў*, *песняў* і інш. [17, 199]. Пералічаныя, найперш гукавыя агульназанальныя асаблівасці, улічваючы іх характар распаўсюджання, не маглі ўзнікнуць, на думку даследчыкаў, як з’явы кантамінацыйнага тыпу, дзякуючы міждыялектнаму ўзаемадзеянню гаворак. Гэтыя асаблівасці маюць пазадыялектныя вытокі. Іх паходжанне тлумачаць як субстратныя культурна-гістарычныя з’явы балцкай, ляшскай, а магчыма, і іншай прыроды [17, 259–270; 15, 512–513].

Другі від адметных, лакальных па пашырэнні асаблівасцей, характэрных для гаворак сярэдняй (цэнтральнай) зоны, – гэта канчатак **-мы** ў творным склоне множнага ліку лексіка-граматычнай групы слоў іменнага і займенікавага скланення

тыпу *рукамы*, *двомы*, *жоўтымы* і да т.п. Пашыраны падобны тып канчатка таксама ў цэнтральных беларускіх гаворках, але на іх паўднёва-ўсходнім беразе [ДАБМ, к. 104]. І зараз формы тыпу *рукамы*, *з імы*, *тромы*, як выўяўлена на аснове аналізу тэкстаў, шырока ўжываюцца ў гаворках Чачэрскага, Кармянскага і іншых раёнаў Гомельскай вобласці. У сучасных бабруйскіх гаворках у параўнанні з папярэдняй фіксацыяй падобная асаблівасць ужо не адзначаецца. Што сведчыць пра звужэнне арэала яе пашырэння. Такой жа адметнай па паходжанні і тэрыторыі лакалізацыі моўнай з'явай выступае рэалізацыя націскнога галоснага [а] замест [о] у форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду прыналежных займеннікаў: *мой*, *твой*, *свой*, *той*, *ён – май'га*, *твай'га*, *свай'га*, *та'га*, *я'га*. На тэрыторыі сярэднебеларускіх гаворак дадзеная асаблівасць лакалізуецца на іх заходнім беразе (раён Мядзела і бліжэйшае наваколле ў напрамку на паўночны захад). Адносна яе паходжання даследчыкі выказваюць рознае меркаванне, аднак схільныя найперш разглядаць яе як рысу, што ўзнікла пад уплывам літоўскай мовы і звязана з характарам колькасных адносін галосных у балцкіх і славянскіх гаворках [17, 269]. У любым выпадку сведчаннем таго, што такія словаформы маюць сваю спецыфіку ў вымаўленні – доўгае па працягласці гучанне галоснага гука, – і гэта адметнасць выразна адчуваецца пры аўдыёпраслухоўванні тэкстаў на электронных носьбітах, адмаўляць немагчыма. З улікам таго, што сёння ў беларускай дыялекталогіі назапашаны новыя навуковыя матэрыялы, як гукавыя фрагменты, так і адпаведныя ім тэксты, дадзенай асаблівасці можна даць досыць угрунтаваную характарыстыку шляхам праграмнай апрацоўкі гукавых сегментаў. А тэксты, як крыніца для правядзення супастаўльных даследаванняў праз параўнанне ранейшых і цяперашніх звестак, даюць магчымасць прасачыць ступень яе захаванасці ў сучасных сярэднебеларускіх гаворках.

Надзвычай важнае значэнне маюць дыялектныя тэксты для характарыстыкі такой вельмі выразнай і яркай фанетычнай рысы сярэднебеларускіх гаворак, як вымаўленне галоснага [о] пад націскам у становішчы перад [ў]: *проўда*, *Роўбічы*, *троўка*, *зоўтра*, *доў*, *казоў*, *узёў* і да т.п. Сярод гукавых асаблівасцей другога віду з'ява лабіялізацыі вылучаецца тым, што пашыра-

на на значнай частцы сярэднебеларускіх гаворак. Як сведчаць матэрыялы ДАБМ, перагаласоўка **а** > **о**, ці інакш лабіялізацыя галоснага [о], на час збірання матэрыялаў для атласа займала досыць вялікі абшар у самым цэнтры Беларусі, на Міншчыне, асобны арэал адзначаўся ў гаворках цэнтральнай часткі Гродзеншчыны. Пачуць вымаўленне *троўка* або форму *узёў* можна было ад Маладзечна да Пухавіч, Асіповіч і Слуцка [ДАБМ, к. 28, 36]. Але ў напрамку на поўдзень з'ява затухала. Крайнім паўднёвым пунктам выяўлення замены **а** > **о** былі в.в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886 на картах) і Навінкі (н. п. 882) Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці. У межах тэрыторыі Міншчыны, у яе паўднёвым напрамку, звужэнне націскнога [а] у гук [о] даследчыкі зафіксавалі ў Старадарожскім раёне.

На дадзены момант фактычна з усёй тэрыторыі, за выключэннем Рэчыцкага раёна, на прасторы якіх даўней фіксавалася лабіялізацыя галоснага [а], былі зроблены новыя дыктафонныя запісы. Наяўнасць расшыфраваных тэкстаў дазваляе вызначыць, наколькі гэта асаблівасць захавалася ў сучаснай фанетычнай сістэме сярэднебеларускіх гаворак. Такі параўнаўчы аналіз падаецца тым больш цікавым, бо ў каментарыях да карт ДАБМ былі зроблены заўвагі дыялектолагаў наконт функцыянальнага статусу пераўтварэння **а** > **о**. Прапанаваныя каментарыі сведчаць, што ў 40-я гады 20-га ст. з'ява лабіялізацыі [а] у становішчы перад [ў] характарызалася наступным.

Гаворкі паўднёвай лакалізацыі. У гаворках Рэчыцкага раёна (н. п. 902) пры характарыстыцы ўжывальнасці лабіялізаванага [а] робіцца заўвага: "*ска'зоў*, *у'з'оў*, *доў*, *заб'роў* – такое вымаўленне сустракаецца рэдка і характэрна для прадстаўнікоў старэйшага пакалення" [ДАБМ, каментарыі, 365]. Аналіз інфармацыі з н. п. 918 дазваляе канстатаваць, што лабіялізацыя [а] тут фактычна спынілася. З усёй колькасці зафіксаваных лексічных адзінак – "*паг'ноў*, *даў*, *ка'заў*, *клаў*, *спаў*, *папы'таў*, *шкада'ваў*, *пры'н'аў*, *у'з'аў*, *нас'таўн'ик*, *'лаўка*, *п'раўда*, *пас'таў*" [ДАБМ, каментарыі, 365] – толькі ў адной зафіксавана [оў]. У суседнім населеным пункце гэтага ж раёна (н. п. 913) назіралася паралельнае ўжыванне слоў як з наяўнасцю націскнога [а] у вызначаных пазіцыйных умовах, так і з наяўнасцю [о]: "*паг'ноў*, *паз'ноў*, *доў*, *ка'зоў*, *клоў*, *п'и'соў*, *споў*, *попу'тоў*, *шкада'воў*, *пры'н'оў*, *уз'оў*, *'зоўтра*,

нас'таўн'ик, *'лаўка*, *п'раўда*, *пас'таў*. У моладзі і школьнікаў паралельна сустракаюцца [а] і [о]".

Адносна тэрыторыі Мазыршчыны ў каментарыях да карт заўвагі не падаваліся. Аднак А. А. Крывіцкі, які ў 1958 г. разам Н. Т. Вайтовіч і Л. Ф. Шаталавай абследаваў в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886), у сваім артыкуле, прысвечаным характарыстыцы гукавога ладу мясцовай гаворкі, адзначаў: "Характэрнай асаблівасцю гаворкі ў галіне націскных галосных з'яўляецца лабіялізацыя гука **а** ў становішчы перад паўгалосным **ў**: *заб'роў*, *ла'моў*, *ка'поў*, *пас'лоў*, *адда'воў*, *шкада'воў*, *пра'доў*, *нас'тоўнік*, *п'роўда* і г.д." [18, 99]. Пра асаблівасці сацыяльнага размеркавання дадзенай з'явы сярод тутэйшых жыхароў не ўказвалася, што сведчыла пра яе тыповасць у гукавой сістэме.

Ускраінныя паўднёвыя гаворкі Міншчыны. Старадарожскі раён. Згодна з інфармацыяй, змешчанай да карт ДАБМ, у гэтай групе гаворак (н. п. 530, 533, 534, 814) мела месца тэндэнцыя да рэалізацыі галоснага [а]. Паказчыкам напрамку развіцця фанетычнага працэсу з'яўляўся характар вымаўлення гука ў н. п. 814, наконт апошняга падаецца заўвага: "*пра'да^{о}ў*, *паз'на^{о}ў*, *ка'за^{о}ў*, *папы'та^{о}ў* – тут нешта сярэдняе паміж [а] і [о]; *нас'таўн'ик*, *'лаўка*, *'заўтра*, *п'раўда*" [ДАБМ, каментарыі, 365].

Наваколле Мінска. У ДАБМ адносна населеных пунктаў у напрамку на Ракаў (н. п. 464 і інш.), на Заслаўе (н. п. 463 і інш.), на Пухавічы (н. п. 484, 492 і інш.) і Чэрвень (н. п. 510 і інш.) ад Мінска робяцца запісы наступнага зместу: "[оў] сустракаецца рэдка, часта ўжываецца [аў]" (н. п. 463), "часта сустракаецца **а**: *ка'за^{о}ў*" (н. п. 464), "пераход этымалагічнага "а" перад [ў] пад націскам адзначан толькі ў прыведзеных словах (*назы'ваўся*, *'лаўка*, *'заўтра*, *ка'зоў*, *п'роўда*, *т'роўка*), прычым адначасова адна і тая ж асоба можа сказаць: *п'раўда* і *п'роўда*" (н. п. 465) [ДАБМ, каментарыі, 364]. Фактычна адзінай часткай тэрыторыі ў наваколлі Мінска, дзе перагаласоўка **а** > **о** захоўвала ўстойлівасць у рэалізацыі, калі прымаць да ведама заўвагі каментатараў, з'яўляўся Пухавіцкі раён (н. п. 484), бо менавіта тут у вымаўленні адзначалася "часцей – [оў]" [ДАБМ, каментарыі, 365].

У напрамку на захад ад Мінска ў бок Маладзечна, Вілейкі (н. п. 186, 189, 205, 218 і інш.) або ў бок Лагойска (н. п. 216, 220 і інш.) характар рэалізацыі [а] у становішчы перад [ў] меў не-

каторую адрознасць. Даследчыкі заўважалі: “лабіялізавае [а] у мове старэйшага пакалення – звычайная з’ява, фанетычная заканамернасць” (н. п. 186); але і ў гэтым рэгіёне “старэйшыя гавораць *доў*, а маладыя – *даў*” (н. п. 216) [ДАБМ, каментарыі, 363]. Інакш кажучы, сацыяльная размеркаванасць ва ўжыванні формаў *даў* або *доў* выступала паказчыкам напрамку развіцця дадзенай асаблівасці ў сярэднебеларускіх гаворках.

Гаворкі Гродзеншчыны. Ужыванне лабіялізаванага [а] у спалучэнні [оў] у мясцовых гаворках прынцыпова не адрознівалася ад тых асаблівасцей фунцыянавання [о] у адпаведнасці з этымалагічным [а], што мелі месца ў вышэйадзначаных рэгіёнах. Так, на тэрыторыі Шчучынскага раёна формы з [оў] “вымаўляе старэйшае пакаленне” (н. п. 354); у Лідскім раёне “ў прадстаўнікоў традыцыйнай гаворкі сустракаецца *пагноў*” [ДАБМ, каментарыі, 363], у іншых ілюстрацыях, пададзеных аўтарамі для каментавання карты, адзначаецца рэалізацыя толькі [а] (н. п. 400). Увогуле аналіз каментарыяў з рэгіёна Гродзеншчыны паказвае, што асаблівае ўжыванне тут характэрна для Слонімскага раёна (н. п. 417). У гэтым раёне ў мясцовай гаворцы ў становішчы перад [ў] зафіксавана вымаўленне толькі [в], іншыя варыянты рэалізацыі гукаў не падаюцца: “*пагнâў*, *пазнâў*, *дâў*, *казâў*, *клâў*, *спâў*, *папытâў*, *шкадавâў*, *прын’âў*, *уз’âў*, *настâўн’ик*, *лâўка*, *прâўда*, *ўз’âў*, *зâўтра*, *дâўнас’ц*”” [ДАБМ, каментарыі, 364]. Такі запіс з’яўляецца, відавочна, паказчыкам або затухання з’явы лабіялізацыі [а] або, магчыма, сведчыць пра дыфтангічнае вымаўлення гука ў дадзенай пазіцыі. Для іншых раёнаў Гродзеншчыны – Дзятлаўскага, Навагрудскага і інш. – характэрна паралельнае выкарыстанне слоў як са спалучэннем [аў], так і [оў] (н. п. 407, 408), або маюць месца выпадкі лексікалізацыі з’явы (н. п. 405) ці рэдкага вымаўлення дзеяслоўных словаформаў тыпу *доў* (н. п. 404).

Такім чынам, калі браць пад увагу каментарыі да карты № 28 ДАБМ, то выяўляецца наступная адметнасць. У сярэдзіне мінулага стагоддзя з’ява лабіялізацыі [а] перад губна-губным зычным [ў] у асноўным, за выключэннем асобных н. п. у розных рэгіёнах яе распаўсюджання (н. п. 886 – в. Малыя Аўцюкі на Мазыршчыне; н. п. 484 – в. Гарэлец на Пухаўшчыне; н. п. 186 – в. Хоўхлава на Маладзечыншчыне і

некаторыя інш.) не існавала як выразная і адзіная асаблівасць сярэднебеларускіх гаворак. У тагачаснай фанетычнай сістэме мелі месца дзве адметныя акалічнасці. Па-першае, пры выразным вымаўленні галоснага гука [о] у становішчы перад наступным [ў] звычайна фіксавалася сацыяльна дыферэнцыяванае ўжыванне слоў з [оў] або [аў], прыярытэтным выкарыстаннем лексічных сродкаў з [аў] вылучалася гаворка тагачаснага маладога пакалення. Па-другое, вынікі ўнутранага развіцця моўнай сістэмы адлюстроўваліся ў наяўнасці лабіялізаванага адцення пры рэалізацыі гука [а] або, наадварот, лабіялізаваны [о] меў падабенства пры гучанні з галосным [а]. Падобнае вымаўленне гукаў, г. зн. з захаваннем лабіялізацыйнага адцення, было выяўлена пераважна ў гаворках паўднёвага кірунку ў адносінах да Мінска (тэрыторыя Пухавіцкага і Старадарожскага раёнаў), якраз тых з іх, што захоўвалі ў сваёй фанетычнай структуры асобныя элементы окання.

Наяўнасць дастатковага корпусу тэкстаў з тэрыторыі фіксацыі [оў] у сярэднебеларускіх гаворках дазваляе прасачыць, у якой ступені з'ява лабіялізацыі [а] у становішчы перад [ў] прадстаўлена ў сучасным гукавым ладзе мясцовых гаворак. З тэкстаграфічных крыніц ўстаноўлена наступнае.

Наваколле Мінска ў розных напрамках ад яго, за выключэннем паўднёвага:

мы, *то п'роўда*; *п'роўда*, *'дзеці ўсе паш'лі ў толк*; *'гэта тут 'шчоўе і ві'дук*; *доў я'му*; *і 'маркі ш доў ня'мецкія*; *я'ны з'разу 'Коўнус* і інш. [Хрэстаматыя 2009, 25–50];

у 'зубы доў, *раска'зоў*, *назы'воўс'а*, *броў 'етага чала'в'ека*, *п'роўда*, *п'роўду йа гава'ру*, *адз'ін ла'моў*, *з'воўс'а*, *пай'шоў і наб'роў* [Хрэстаматыя 1990, 78, 79, 83, 85, 91, 131].

Паўднёвы напрамак ад Мінска (Пухавіцкі, Старадарожскі раёны).

У выданні [Хрэстаматыя 2009] засведчана толькі адзінкавая фіксацыя:

ма'ркі ш доў ня'мецкія [Хрэстаматыя 2009, 25–50], у кнізе [Хрэстаматыя 1990, 110–117] лексічныя адзінкі з наяўнасцю [аў] не выяўлены.

Тэрыторыя крайняй паўднёвай лакалізацыі з'явы лабіялізацыі галоснага [а] у становішчы перад [ў] – в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886), в. Навінкі (н. п. 882).

Для запісу тэкстаў з мэтай аналізу стану сучаснага маўлення ў гэтым рэгіёне ў канцы 2014 г. супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі была праведзена дыялекталагічная экспедыцыя і зроблены дыктафонныя запісы гаворкі мясцовых насельнікаў у пералічаных і суседніх вёсках (в. Вялікія Аўцюкі). Знаёмства з гаворкай, аналіз часткова расшыфраваных тэкстаў паказаў, што вымаўленне галоснага [о] у адпаведнасці з зыходным [а] у становішчы перад [ў] выступае тут як характэрная рыса мясцовай гаворкі. У гаворцы в. Малыя Аўцюкі рэалізацыя [оў] фіксуецца найбольш часта і паслядоўна, у іншых вёсках, акрамя [оў], засведчаны таксама варыянты рэалізацыі [а] з адценнем [о] або яго прыгукам. Пакуль што зробленыя запісы поўнасцю не расшыфраваны, таму ілюстрацыі тут не прыводзяцца.

Гаворкі Гродзеншчыны. Як дэманструюць матэрыялы навуковай працы “Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя”, словы з наяўнасцю лабіялізаванага галоснага [а] засведчаны ў тэкстах, запісаных у Шчучынскім, Мастоўскім, Дзятлаўскім, Лідскім раёнах, у Навагрудскім раёне такія прыклады адзінкавыя. Якраз у пералічаных раёнах функцыянаванне [оў] таксама фіксавалася ў ДАБМ. Ілюстрацыі з [оў] не выяўлены ў запісах са Слонімскага і Смаргонскага раёнаў, хоць звесткі пра наяўнасць гэтай з’явы ў мясцовых гаворках адлюстроўваліся на картах ДАБМ, таксама даваліся заўвагі ў каментарыях да іх. Думаецца, што нявыяўленасць слоў тыпу *доў*, *проўда* ў Слонімскім раёне (формы з [â], а таксама з [оў] на гэтай тэрыторыі не адзначаюцца і ў [Хрэстаматыя 2009]) не выпадковая. Гэта абумоўліваецца або цяжкасцю ва ўспрыманні і фанетычнай ацэнцы галоснага [â], або дадзеная з’ява сапраўды страчана. Магчыма, праблема абумоўліваецца і тэхнічнымі складанасцямі.

Вось што выяўлена ў тэкстах з гаворак Гродзеншчыны.

Ваўкавыскі р-н: *вучы'цельку ўзёў*, *а ся'роўна броў*; Шчучынскі р-н: *я ўзёў*, *як доў*, *ў 'хаці квата'рантаў дзяр'жоў*, *за'чоў піць*, *я'го праг'налі*, *на'нёўшыся бы'лі*; Мастоўскі р-н: *доў ка'торы-то*, *кап ён я'е не дас'тоў*, *ка'зоў*, *каб я'на 'вышла*, *больш ніх'то ні броў*; Дзятлаўскі р-н: *п'роўда*, *'бацька гроў на с'крыпку*, *пап'роўдзі*, *ка'зоў*, *што 'перат кан'цом сь'вету 'гэто*; Лідскі р-н: *'толькі ска'зоў*, *прыб'роў 'вотку*, *брат ска'зоў*, *'Юзік*

ўстоў ад ста'ла, *у'зоўтра каб бы'ла га'това*; Навагрудскі р-н: *мой ста'ры ка'зоў* [Хрэстаматыя 2007].

Іншыя крыніцы.

Навагрудскі р-н: *п'рыданае ка'рову доў 'бацько* [Хрэстаматыя 2009]; Іўеўскі р-н: *а я 'дажэ і ні заду'моўвалася* [БД 2014].

Такім чынам, аналіз самых розных тэкставых выданняў дазваляе зрабіць наступную выснову: лексічныя адзінкі тыпу *проўда*, *доў* у гаворках цэнтральнай зоны беларускай мовы выяўлены па сутнасці на ўсёй тэрыторыі фіксацыі з'явы лабіялізацыі галоснага [а] у становішчы перад губна-губным [ў]. Тым самым гэта асаблівасць на працягу як мінімум 60-ці гадоў заставалася яркай рысай сярэднебеларускіх гаворак. Аднак у сучаснай дыялектнай гаворцы дадзеная з'ява, як і ў мінулым, характарызуе вымаўленне састарэлых вяскоўцаў. Акрамя таго, словы тыпу слоў *проўда*, *доў* суіснуюць з больш шырока ўжывальнымі іх адпаведнікамі *праўда*, *даў*.

Наяўнасць перагаласоўкі **а**>**о** на тэрыторыі гаворак з моцным недысімілятыўнай аканнем, якімі якраз і з'яўляюцца сярэднія (цэнтральныя) гаворкі беларускай мовы, заўсёды прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Першым сярод навукоўцаў, хто звярнуў увагу на ўжыванне ў маўленні галоснага [о] замест этымалагічнага [а], быў Я.Ф. Карскі. Акадэмік Я.Ф. Карскі ўстанавіў адносную мяжу пашырэння гэтай з'явы, заўважыўшы: "Што да геаграфічнага распаўсюджання гэтай з'явы, то, калі нанесці на карту пералічаныя пункты, яна акажацца ў паўднёва-заходняй частцы беларускай мовы, калі правесці лінію ад г. Вілейкі да Мінска, а ад гэтага апошняга да Свіслачы Ваўкавыскага ўезда і адсюль праз м. Масты да Вілейкі" [19, 100]. Месца лакалізацыі перагаласоўкі **а** > **о**, устаноўленае лінгвістам, у асноўных сваіх абрысах, за выключэннем паўднёвага рэгіёна Беларусі і гаворак на тэрыторыі сучаснага Рагачоўскага раёна, у наступным супала з інфармацыяй ДАБМ. Пераход а > о ў становішчы перад [ў] мовавед характарызаваў як мясцовую рэгіянальную інавацыю [19, 99]. Стваральнікі ДАБМ не падтрымалі меркавання Я.Ф. Карскага наконт паходжання гэтай з'явы. Згодна з іх інтэрпрэтацыяй захаванне націскнога галоснага [о] перад наступным зычным [ў] абумоўлена ўплывам літоўскай мовы і з'яўляецца даўнім вынікам кантактавання беларускіх і літоўскіх гаворак. Падставай для такой высновы выступае

якасць вымаўлення галоснага [о] перад [ў]. У становішчы перад губным зычным [ў] галосны [о] вымаўляецца як доўгі галосны. Дадатковым аргументам на карысць балцкага ўплыву выступае тое, што падобнае вымаўленне і сёння характэрна для значнай часткі гаворак літоўскай мовы. Больш за тое, якраз у літоўскай літаратурнай мове ўжыванне доўгага галоснага [о] мае статус нормы, у латышскай літаратурнай мове ў аналагічнай пазіцыі на месцы старога *о* доўгага выступае *а* доўгае, у славянскіх мовах яму адпавядае галосны *а*. Як відавочна, да наяўнасці галоснага [о] у становішчы перад наступным [ў] у сярэднебеларускіх гаворках спрычыніўся "балцкі фактар". Але галоўнай умовай гістарычнай "жывучасці" дадзенай з'явы і захаванасці яе ў гаворках, з'яўляюцца, як мяркуецца, уласнабеларускія фанетычныя асаблівасці. Устойлівасць у рэалізацыі галоснага [о] у адпаведнасці з [а] у іншых тыпах беларускіх гаворак і літаратурнай мове абумоўлена ступенню губнасці суседняга зычнага [ў], яго высокай білабіяльнасцю. Да слова сказаць, за кошт высокай білабіяльнасці губных зычных у розных тыпах гаворак беларускай мовы адбываецца лабіялізацыя іншых галосных.

Такім чынам, дзякуючы ў першую чаргу фанемнай падтрымцы суседняга білабіяльнага зычнага [ў] галосны [о] як вынік лабіялізацыі [а] на працягу 20-га ст. выступаў і яшчэ сёння выступае як яркая, адрознівальная рыса сярэднебеларускіх гаворак, што належаць да гаворак з моцным аканнем. Без наяўнага корпусу дыялектных тэкстаў выявіць асаблівасці функцыянавання гэтай з'явы і шэрагу іншых, а таксама прасачыць дынаміку іх развіцця было б немагчыма.

1. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Мн. 1962.

2. *Дыялекталагічны* атлас беларускай мовы. Карты. Мн. 1963; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт. Мн. 1963; Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн. 1964; Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн. 1968; Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн. 1969.

3. *Мяцельская Е.С.*, *Камароўскі Я.М.* Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя. Мн. 1979; Вусная беларуская мова: хрэстаматыя. Мн. 1990; Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя. Гродна. 2007; Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.

4. *Тураўскі* слоўнік: у 5 т. Т. 1. Мн. 1982; Brasławszczyzna. Pamięc i współczesność. Том I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców. Warszawa. 2011.

5. *Скарбы* народнай мовы. Мн. 2005; Народныя скарбы. Мн. 2008; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1. Мн. 2010; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 2. Мн. 2012; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 3. Мн. 2014 і інш.

6. *Крапіва К.* Збор твораў. У 6 т. Т. 6. Пераклады, артыкулы, выступленні, інтэрвью, пісьмы, дадатак. Мн. 2004.

7. *Гаворацъ* чарнобыльцы (з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі). Мн. 1994.

8. *Курцова В.М.* Оканне ў полацка-віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы // Беларуская лінгвістыка. Вып. 68. Мн. 2012; *яна ж*. Оканне ў полацка-віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы // Беларуская лінгвістыка. Вып. 69. Мн. 2012.

9. *Курцова В.М.* Навуковы каментарый да тэкстаў з Ганцавіцкага раёна // Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1. Мн. 2010; *яна ж*. Навуковы каментарый да тэкстаў з Бабруйскага раёна // Тамсама.

10. *Вайтовіч Н.Т.* Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі. Мн. 1968.

11. *Расторгуев П.А.* Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусского языка. Л. 1927.

12. *Крывіцкі А.А.* Дыялекталогія беларускай мовы. Мн. 2003.

13. *Вайтовіч Н.Т.* Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай літаратурнай беларускай мовы: аб суадносінах літаратурнай мовы і дыялектаў: IV Міжнарод. з'езд славістаў: даклады. Мн. 1958.

14. *Станкевіч Я.* Куток мовы: Збор тв. у 2-х т. Т. 2. Мн. 2002; *ён жа*. Дыялекты беларускай мовы // За родную мову й праўдзівы назоў: выбранае. Вільня. 2006; *ён жа*. Стан дасьледаваньняў клясыфікацыі дыялектаў беларускай мовы // Тамсама.

15. *Крывіцкі А.А.* Беларуская нацыянальная моватворчасць і сярэдняя (цэнтральная) дыялектная зона беларускай мовы // Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.

16. *Курцова В.М.* Аляксандр Ельскі: статус беларускай мовы, значэнне гаворак для літаратурнай мовы і іх месца ў сістэме нацыянальных моўных сродкаў // Беларуская дыялекталогія: Матэрыялы і даследаванні: зб. навук. арт. Да 100-годдзя Ю.Ф. Мацкевіч. Вып. 2. Мн. 2012.

17. *Лінгвістычная* геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн. 1968.

18. *Крывіцкі А.А.* Фанетычныя асаблівасці адной з гаворак поўдня Беларусі // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VI. Мн. 1959.

19. *Карский Е.Ф.* Переход *а* в *о* // Е.Ф. Карский. Белорусы: в 3 т. Т. 2. Язык белорусского народа. Мн. 2006.

БД 2014	*Беларуская* дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 3. Мн. 2014.
ДАБМ, каментарыі	*Дыялекталагічны* атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт. Мн. 1963.
ДАБМ, карты	*Дыялекталагічны* атлас беларускай мовы. Карты. Мн. 1963.

ЛГ карты	*Лінгвістычная* геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мн. 1969.
Хрэстаматыя 1990	*Вусная* беларуская мова. Хрэстаматыя. Мн. 1990.
Хрэстаматыя 2007	*Дыялектная* мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя. Гродна. 2007.
Хрэстаматыя 2009	*Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.

DIALECT TEXTS AS A SOURCE OF STUDYING THE STATE AND DYNAMICS OF LINGUISTIC PHENOMENA IN SUBDIALECTS OF CENTRAL DIALECT AREA OF THE BELARUSIAN LANGUAGE

The article notes the value of dialect texts as a substantial scientific foundation for the study of the nature and distinctive features of Belarusian language subdialects development in the twentieth century. It is indicated that texts Belarusian researchers drew attention to the presence of residual effects of okanye in Vitebsk subdialects of the north-eastern dialect of the Belarusian language for the first time in Belarusian linguistic. Texts also helped to discover the fact that the nature of posttonic vocalism in outlying south-eastern subdialects of the central dialect area was not completely correlated with the nature of pretonic vocalism, as it had been stated earlier. Particular attention is paid to the replacement of stressed [a] > [o] before [ў]. According to results of previous studies taken place in 1950s it was believed that this phenomenon was one of those threatened with extinction. Texts written in the late XX and at the beginning of the XXI centuries showed that alternation [a] > [o] was fully preserved in subdialects of the central dialect area. Conclusions like that would have been impossible in linguistic research without huge acquisitions in studying of dialect texts.

ЛЕСЮК Микола Петрович
(*Івано-Франківськ*, *Україна*)

Діалектний текст як засіб презентації граматичних форм частин мови

Відомо, що народні говори відрізняються від літературної мови цілим комплексом специфічних рис, причому не тільки в лексиці, але й у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо. Як не дивно, але ці специфічні риси в більшості випадків відбивають історичні, архаїчні форми, які застигли на певному етапі розвитку мови. Літературна мова часто під чужомовними впливами змінюється, відкидаючи історичні, закономірні форми та засвоюючи нові, навіяні, аналогійні. Створюється парадоксальна ситуація, коли запозичені чи навіяні форми домінують, стають нормативними, а закономірні, історичні відсуваються на периферію, вважаються діалектними, регіональними, ненормативними тощо.

Західноукраїнські говори (хоча не тільки вони) вважаються архаїчними, оскільки майже суцільно зберегли давньоукраїнські граматичні форми в усіх частинах мови. У цьому можна переконатися, переглянувши, наприклад, тексти говірки села Ковалівки Коломийського району, що на Івано-Франківщині, яка відбиває в собі риси гуцульсько-покутського мовного порубіжжя.

Отже, почнемо з **іменника**.

Як відомо, в давньоукраїнській мові іменники першої відміни відмінювалися за двома варіантами – твердим (іменники із суфіксом **ā**-основ) та м'яким (іменники на **jā**-основ). Твердий варіант переважно зберіг історичні форми і в однині, і в множині, хоч з деякими відхиленнями. Що ж до м'якого варіанта, то в давальному та місцевому відмінках однини ці іменники мали закінчення **-і**, яке закономірно в сучасній українській мові мало перейти в /и/, як це сталося в інших випадках (порівняй: *тіхо – тихо*, *вєлікъ – великий*, *нізъкъ – низький*, *піті – пити* і под). Отже, форми на зразок *зємлі*, *волі*, *душі* мали змінитися на *земли*, *воли*, *души*, як це відбулося в західних говорах, зокрема в ковалівській говірці, наприклад: *йаґ не*ᵘ *бу́ло ду́же*ᵘ *при́кро ї т'и́жᵘᵘко та́тови ї ма́мі на* ***души́*** / *то ўни заводи́ли спіў*[1] *і ўчи́ли*

[1] Пом'якшення приголосного перед голосним /і/ тут і далі не позначаємо, оскільки зрозуміло, що він вимовляється пом'якшено.

діти́ї співа́ти // а зна́ли ўни ўбидво́йі сотки́ співано́к![2]; *О́тче*[и] *наш… наї бу́де*[и] *во́л'і Твоjа́ йаґ на не́бі / так і на* ***земли́*** //. Отож слід було очікувати й у літературній мові на такі закінчення. Але зміна давньоукраїнського /і/ на /и/ відбувалася одночасно зі ствердінням приголосного перед /е/ та /и/, що походить з /і/, і саме так сталося в західних говорах української мови. Однак у говорах Центральної та Східної України приголосний у багатьох випадках, і в цьому зокрема, зберіг м'якість, а закон складового сингармонізму сучасної української літературної мови не допускає поєднання м'якого приголосного та голосного /и/. Отже, відбувається акомодація, і голосний /и/, пристосовуючись до попереднього м'якого приголосного, переходить в /і/. У цьому разі навряд чи треба шукати якихось аналогій, впливу твердого варіанта, як зазначають деякі дослідники [4, 76]. Тут були впливи, але не внутрішні (твердий / м'який варіант), а зовнішні, коли під впливом інших говорів приголосний зберіг м'якість і зумовив перехід очікуваного /и/ в /і/. Отже, в західних говорах давньоукраїнські форми *зємлі*, *межі*, *волі* закономірно змінюються на *земли́*, *межи́*, *во́ли*, де відбулася зміна /і/ на /и/ та ствердіння приголосного, а в східних говорах приголосний не ствердів, відповідно /и/ не міг уживатися після м'якого, тому перейшов знову в /і/ чи, можливо, просто залишився на стадії /і/, не встигши перейти в /и/.

В орудному відмінку іменників на **-ā**, **-jā**-основ давньоукраїнських закінчень **-ою**, **-ею** в західних говорах не зафіксовано, але можна вважати, що тут збереглися ще праслов'янські форми (щоправда, дещо видозмінені). Як відомо, у праслов'янській мові в орудному відмінку був носовий /о/ (/ǫ/) з попереднім **j** (*vodojǫ, *zemjejǫ), який у східнослов'янських мовах перейшов у ротовий /у/. Інтервокальний /j/, як відомо, має властивість випадати (це явище засвідчено в різних слов'янських мовах, зокрема в українській; особливо широко спостерігається в сучасній російській мові, а під її впливом і в українському мовленні окремих індивідів), після чого утворюється збіг двох голосних, які уподібнюються, а потім стягаються, як правило, в один. Отже, в цьому випадку збіглися ротовий /о/ з носовим /ǫ/, потім стяглися в один носовий, який у кінці слова вимовляється як низхідний дифтонг /оў/, підтвердження цього – така вимова в кінці слів у сучасній польській

[2] Ілюстрації подаємо за [6].

мові. Дифтонг /оў/ вимовляється в орудному відмінку також у чеській та словацькій мовах, тому можна говорити про спільне мовне явище, яке охопило західні слов'янські мови та західні діалекти української мови. Ось деякі приклади: *Ма́ма… ўс'и́чиним помага́ла чолові́кови / підтри́мувала* ***робо́тоў*** / ***добро́ў пора́доў*** *і* ***ла́гіднисте^{и}ў*** //; *сам він ніко́ли / навіт'мали́м / не^{и} буў* ***маце^{и}то́ў*** / ('пестуном') *буў жва́вим / че́мним до робо́ти / му́дрим і доте́пним бахурце́м* //; *пере^{и}д* ***С'віто́ў Вече́ре^{и}ў*** *ді́ти віходи́ли надві́р і шука́ли пе́ршу зірни́чку на не́бі.*

У називному відмінку однини іменники м'якого варіанта в покутсько-гуцульських говірках не успадкували давньоукраїнського закінчення /'а/, яке закріпилося в сучасній літературній мові. Під наголосом тут вимовляється /е^{и}/ чи /и^{е}/, а в ненаголошеній позиції – /і/: *зе^{и}мле́^{и}, душ'е́^{и}*, але *во́лі*, *до́лі*, *ви́шні*, *ву́лиці* тощо: *Се^{и}ме́нова* ***ву́лиці*** *сла́виласі тим / шо на ці* ***ву́лици*** *бу́ло ду́же^{и} бога́то діти́й.*

Іменники з колишнім м'яким приголосним (*земля*, *воля*, *душа*, *ноша* тощо) мали у спільноіндоєвропейській мові варіант суфікса **ja** – **jæ**, який дав у старослов'янських та давньоукраїнських іменниках на зразок *поустыни*, *рабыни* закінчення **-и**, а в сучасних західноукраїнських говорах рефлектувався в /е^{и}/ чи /и^{е}/, або в ненаголошеній позиції в /і/. Отже, праформи цих іменників могли мати такий вигляд: *zemjæ, *dousjæ, *pustynjæ. Можливо, у вказаній позиції був довгий /ē/, тобто суфікс **jē**, бо в старослов'янських пам'ятках іменники м'якого варіанта мали в називному відмінку закінчення **-ѣ**: *строуѣ*, *юношѣ*, *стьзѣ* [1, 254] і под. Цим можна, очевидно, пояснити закінчення **-і** в іменниках типу *во́лі*, *до́лі*, *ша́блі*, *гре́блі*, *кніги́ні*, *господи́ні*, *рабі́ні* тощо, які вживаються в досліджуваній говірці, хоч українські автори вважають інакше: "Форми наз. відм. однини на **-і**, **-е**, що фіксуються в наддністрянських, гуцульських і деяких карпатських говорах, не становлять собою залишків старих форм на **-і**: закінчення **-і**, **-е** є тут фонетично зміненим **-а** після м'яких приголосних, у тому числі й після шиплячих" [4, 74]. Такий погляд на заміну нібито етимологічного /а/ після м'яких приголосних на /е/, /и/ чи /і/ в мовознавстві не новий. Саме так пояснював це явище А. Мейе, зазначаючи, що після пом'якшених приголосних це **а** (яке утворилося на місці колишнього довгого /ē/ через стадію **ѣ**) нібито знову перейшло в /**е**/, що ілюстрував прикладами з деяких слов'янських мов [7,

39–40]. Так само трактував ці зміни відомий український діалектолог А. Залеський, розглядаючи різноманітні приклади, в яких на місці літературного /’а/ вживаються західноукраїнські континуанти /е/, /и/, /і/ [3].

Питання неоднакової рефлексації голосного після м’яких приголосних у діалектах і в літературній мові потребує коментарів, оскільки така невідповідність трапляється не тільки в іменниках м’якого варіанта в називному відмінку, але й у багатьох інших випадках. Факт уживання голосного /’е/ чи його варіантів після м’якого приголосного в говорах української мови привертав увагу багатьох дослідників (О. Потебня, Ю. Шевельов, О. Курило, Є. Тимченко, Б. Кобилянський та ін.). Здебільшого мовознавці орієнтувалися на старослов’янську мову, як це робив і А. Мейє, стверджуючи, що довгий праіндоєвропейський /**ē**/ перейшов у **ѣ**, але **ѣ** після м’яких уживатися не міг і тому змінився на /а/. Пізніше після пом’якшених приголосних цей /’а/ знову перейшов у /е/. Але можна припустити й іншу гіпотезу. Довгий /ē/ був близький до /а/, він міг зазнати дивергенції і в одному ареалі змінитися на /а/, а в іншому – на /е/, як це пізніше сталося з **ѣ**, який має різні континуанти в різних слов’янських мовах і навіть у межах однієї мови. Тобто довгий /ē/ змінився або на /а/, або на /е/, що підтверджують факти з інших слов’янських мов. Подібне констатують і українські дослідники: це був “своєрідний довгий голосний неоднорідного утворення типу **ᵎеä**”. І далі: “Найбільш імовірним здається припущення, що вона [фонема] мала характер дифтонга висхідного типу з вузьким приступом (приблизне позначення **ᵎеä**), хоча можливі були і певні діалектні чи позиційні видозміни її звучання. Умовно ця фонема позначається буквою **ě**, з якою пов’язується назва церковнослов’янської букви ѣ” [2, 57]. Це саме стосується й носового /ę/, який в українській літературній мові дав рефлекс /’а/, а в західних діалектах та інших слов’янських мовах тільки деназалізувався (докладніше про це див. [5]).

Продовжуючи питання про граматичні форми, зазначмо, що в множині іменники твердого варіанта нинішньої І відміни в ковалівській говірці мають ідентичні форми з літературними. Однак м’який та мішаний варіанти мають відмінності в давальному, орудному та місцевому відмінках. Щоправда, ці відмінності мають фонетичний характер – замість /’а/ у ненаголошеній позиції вимовляється /і/: *зе*ᵘ*мл’и́*ᵉ: *зе́млім* (дав.), *зе́мліми*, *на зе́мліх*; *бу́рі* ‘буря’: *бу́рім*, *бу́ріми*, *на бу́ріх*. У наго-

лошеній позиції відповідник літературного /’а/ вимовляється як /и^{е}/: *ша́блі* ‘шабля’*: шабл’и́^{е}м*, *шабл’и́^{е}ми*, *на шабл’и́^{е}х*.

Цікаво, що іменники І відміни з кінцевими основи задньоязиковими /к/ і /ґ/ у родовому відмінку однини мають у досліджуваній говірці закінчення **-і**: *жи́ли-смо там у зе^{и}мл’а́нках / зе^{и}мл’а́нки вали́лисі / л’уди́ї прива́л’ували / две́рі відкрива́лисі надві́р // ра́но зе^{и}мл’а́нку заріўна́ют бура́ни / на робо́ту ві́їти не^{и} мож^{ш} / то му́симо две́рі зрива́ти / сніг розгрі́бати / би ві́лізти з* ***зе^{и}мл’а́нкі*** *// роби́ли-смо ў таїзі́ / сніг по ши́йу/ а ми кач’и́їмосі від* ***сме^{и}ре́кі*** *до* ***сме^{и}ре́кі*** */ бо їти не^{и} мож^{ш}*; *то такі́й грубе́зний пан’а́ґа / шо тако́го* ***пан’а́ґі*** *пе́ўно / би-с нігде не^{и} наїшо́ў //*.

Друга відміна в ковалівській говірці, як і в літературній мові, за відмінковими формами надзвичайно строката. Відзначимо, що в давальному відмінку однини всі іменники чоловічого роду мають закінчення **-ови**, **-еви**; у молодших мовців закінчення **-у** (**-ю**) в зазначеній позиції пояснюємо впливом сучасного (не завжди правильного) мовлення. Зауважмо, що саме такі закінчення були очікувані в літературній мові, де голосний /и/ під впливом попереднього пом’якшеного приголосного змінився на /і/. Інші відмінкові форми твердого варіанта збігаються з літературними. У м’якому варіанті іменників чоловічого та середнього роду є суттєві відмінності. У родовому відмінку на місці літературного /’а/ під наголосом фіксуємо /и^{е}/: і*кон’и́^{е}*, *Васил’и́^{е}*, *нож’и́^{е}*, *воротар’и́^{е}*, *пле^{и}ч’и́^{е}* тощо, а в ненаголошеній позиції – /і/: *хло́пці*, *лі́карі*, *го́сті*, *товариші*, *місці*, *полі*, напр.: *пото́му Нико́ла* ***Васил’и́*** *Дмитри́шиного іко́с ме^{и}ні́ поміг устро́йітисі на транспорт’о́р на ша́хту*; *Мар’і́йа Мо^{у}с’у́чка вібіга́йі і кладе́ ме^{и}ні́ ў доло́н’у огри́зок* ***олівц’и́*** *ї а́дре^{и}с*; *ні́йа́к не^{и} могли́-смо ві́провадити це́го непро́шеного* ***го́сті*** *з^{с} ха́ти*; *с це́го* ***по́лі*** *ма́ли-смо мали́ї хосе́н*. Для іменників-істот такі самі форми спостерігаємо в знахідному відмінку; іменники-неістоти мають форми, ідентичні з називним, і ніколи ніхто не скаже, що шукає *ножа*, пише *листа* і под.

У місцевому відмінку уживаються ті ж варіанти закінчень, що й у літературній мові, але замість закінчення **-і** після колишнього м’якого або шиплячого приголосного вимовляється закономірне, історичне /’и/ і відповідно твердий приголосний: на *коні́*, на *ножи́*, на *стілці́*, на *кінці́* тощо: *У со́рок се́м’ім* ***у к’інці́*** *та́то нас забра́ли з Ура́лу //*; *У сорок че^{и}тве́ртому*

ў квітни місіци *нас дéвйіт' хлóпціў забрáли ў Чóрниї ліс / се*[и]*ло Йаворіўка // там "Різýн" тогдú ше буў курін:úм / бýла молодіжна сóтн'а "Гамалійа"* //. Такі самі закінчення були в іменників м'якої та мішаної груп середнього роду: *У поўстáнскі армійі дýже*[и] *стрóга дисципліна бýла // йаґбú так буў у кóгос з л'удúї уз'úў шос / ікус річ / то розстрíл'ували на* ***місци*** //; *хлопці віходúли з крийівкі тиї трóхі сі відігрівáли на* ***сóнци*** //; *ци сапáла-м мандабýрку / ци ж'úла-м пше*[и]*нúц'у на* ***пóли*** */ діти були коло мéне*[и] */ бо не*[и] *бýло з*[с] *ким йіх лишúти дóма* //.

Іменники на позначення осіб мають переважно закінчення **-ови**, **-еви**: *на Василеви*, *на хлопцеви*.

У множині, як відомо, давньоукраїнські парадигми іменників II відміни не збереглися, тому в давальному, орудному та місцевому відмінках закінчення (відповідно) **-ам** (**-ям**), **-ами** (**-ями**) та **-ах** (**-ях**) виникли під впливом I відміни. Твердий варіант засвоїв ці закінчення без трансформацій, а в м'якому та мішаному відбулися зміни, описані вище: замість /'а/ після м'якого чи шиплячого (який теж був м'яким) приголосного виник звук /е[и]/ чи /и[е]/: *нож'úе*[е]*м*, *нож'úе*[е]*ми(ма)*, *на нож'úе*[е]*х*; *місц'úе*[е]*м*, *місц'úе*[е]*ми(ма)*, *на місц'úе*[е]*х*: *у нас бýли болгáри ў сóтни / шчо робúли* ***шевц'úе*[е]*ма*** */ а ў мéне*[и] *че*[и]*ре*[и]*вúкі подéрлисі // ме*[и]*нé післáли до них* //.

У сучасній другій відміні об'єднані, як відомо, іменники чоловічого та середнього роду з чотирьох колишніх відмін, тому в їхніх парадигмах можна знайти сліди кожної з них. Зокрема, закінчення родового **-у**, давального **-ові**, **-еві** (у говірці **-ови**, **-еви**) в однині, **-ове** в називному (*панове*) та *ов > ів* у родовому множини успадковані від колишньої відміни на ***ŭ**-основ; закінчення род. множини **-ей** (у говірці **-ий** – *гроший*, *гостий*, *гусий*) та орудн. **-ми** (*кіньми*) – від колишньої відміни на ***ĭ**-основ. Звичайно, в більшості відмінкових форм збереглися й закінчення відміни на **-ŏ**, **-jŏ**-основ: *Колúс він буў дóбриї ґаздá / маў пáру фáїних* ***кóни*[е]*ї*** */ у зáгороді пóўно* ***курúї*** */* ***гусúї*** *і ўс'úкойі úнчойі жúўности / а потóму приїшлú совíти тиї ус'ó забрáли* //. Зауважмо, що саме закінчення **-ий**, яке побутує в західних говорах, історично зумовлене. Як відомо, у цій формі був напружений /ь/, який перед наступним /ĭ/ мав закономірно змінитися на /і/, який потім переходив у /и/, пор.: *бьи > бий*, *шья > шия*, *синьи > синий*, *гостьи > гостий* і под. У російській мові напружений /ь/ під наголосом дав /е/ (*бьи*

> *бей*, *шья* > *шея*), тому думаємо, що сучасні літературні форми *грошей*, *гусей*, *гостей* тощо виникли під впливом говірок, у яких напружений /ь/ вимовлявся ближче до /е/, ніж до /и/, або таки під російським впливом.

Іменники сучасної третьої відміни в ковалівській говірці зберегли однинну парадигму без змін, за винятком орудного відмінка: *піч – пéчи – пéчи – піч – пéче*^{и}*ў* – (*на*) *печú*; *рáдість – рáдости – рáдости – рáдість – рáдосте*^{и}*ў* – (*у*) *рáдости.* Отже, орудний відмінок "запозичив" закінчення від іменників м'якого варіанта першої відміни: *Мáма… ўс'úчиним помагáла чоловíкови* / *підтрúмувала робóтоў* / *доброў порáдоў і* ***лáгіднисте***^{и}***ў*** //. У літературній мові закономірне /и/ після м'якого приголосного, про що вже йшлося, змінилося на /і/ (*радості*, *печі*). У множині ці іменники відмінюються за зразком першої відміни (дав., орудн., місц.), але з голосним /і/ замість закономірного в літературній мові /'а/: *нóчім*, *нóчіми*, *нóчіх*; *кóсти*^{е}*м*, *кóстіми* (*кíст'ми*), *кóсте*^{и}*х*. У родовому множини збережено історичну форму: *сóли*^{е}*ĭ*, *нóчи*^{е}*ĭ*, *кóсти*^{е}*ĭ*.

До сучасної четвертої відміни входять лише шість-сім іменників середнього роду з колишнім суфіксом **en**-основ (*ім'я*, *вим'я*, *тім'я*, *сім'я*, *плем'я*, *стрем'я* ('стромовина') та рідкісне – *врем'я*), які в говірці зберегли давньоукраїнські форми (*ім'я – імени – імени – ім'я – іменем* – (*на*) *імени*). Отже, знову спостерігаємо закономірний /и/ та стверділий /н/. Крім цих іменників, у четвертій відміні є ще близько трьохсот іменників на позначення малят із колишньою основою на **nt**-основ, у яких також у трьох відмінках збережений, на противагу літературній мові, історичний голосний /и/ (*те*^{и}*л'úе – те*^{и}*л'úе*^{е}*ти – те*^{и}*л'úе*^{е}*ти – те*^{и}*л'úе – те*^{и}*л'úе*^{е}*те*^{и}*м – те*^{и}*л'úе*^{е}*ти*): *– йак сі чýйіш* / *Ганýс'ко? – иĭ* / *не*^{и} *питáĭ! йак корóва по* ***те***^{и}***л'úе***^{е}***ти***!

У колишній відміні на приголосний-основи були ще два іменники із суфіксом **-er**, але іменник *дочка* "перейшов" до першої сучасної відміни, а іменник *мати* – до четвертої. Останній у літературній мові зберіг давній суфікс основи (*матері – матір – матір'ю*), але в ковалівській говірці в таких формах він не трапляється (зафіксовано лише пестливі форми *мáма*, *мáтінка*, *матýсі*, *мамýсі*). Єдиний випадок, де є цей суфікс, – це форма *ма****ттер****и* (з подвоєним /т/), що уживається в прокльоні: ***мáттери*** *твóйі гарбуз* або в "міцнішому" – *сéру* ***мáттери*** *твóйі*!

Прикметник. Повні форми прикметників, які утворилися додаванням вказівного займенника **и**, **я**, **є** до коротких форм, спочатку відмінювалися в обох складових частинах, а пізніше, після низки різноманітних фонетичних змін, прийняли парадигму вказівного займенника твердого варіанта **ть**, **та**, **то**. У називному відмінку в західних говорах, зокрема в ковалівській говірці, збережені історичні форми зі стверділим приголосним та голосним /и/: *довгий*, *тихий*, *добрий*, *жовтий*, *синий*, *крайний*, *великодний*, *дорожний*, *третий*, *четвертий* і под. Аналогічно в середньому роді: *жовте*, *сине*, *крайне*, *великодне*, *дорожне*, *трете*, *четверте* тощо. У літературній мові, як про це вже йшлося, давньоукраїнський /і/ не завжди переходив в /и/ (а, можливо, перейшов, але потім знову повернувся в /і/). Тому мовці часто помиляються при виборі закінчення; тут не обійтися без словника: *городній* чи *городний*, *загородній* чи *загородний*, *народній* чи *народний*, чому *третій*, але *четвертий*? Чіткого критерію розмежування форм немає, потрібно або запам'ятати, або заглядати за кожним разом у словник. Додамо, що в місцевому відмінку в говірці переважає первісна форма – *на добрім*, *жовтім*, *синім*; у множині – *синих*, *синим*, *синими*, на *синих*. Нестягнені форми в говірці ніколи не вживаються, хіба що в піснях, які є загальноукраїнським надбанням. Навіть більше, стягнення відбулося й у давальному та місцевому відмінках однини в жіночому роді: *прийшла́ така́ пи́шна – у* ***ве^{и}ли́кі си́ні*** *фу́стці з^{с} то́роками* / *ў* ***шілінóві*** *спінни́ци* //.

Займенник. Спостерігаємо чимало розходжень із літературними формами, але стосуються вони переважно фонетичного оформлення. Серед особових займенників нерідко вживаються короткі (енклітичні) форми: в давальному **ми**, **ти**, **си**, у знахідному – **мні**, **ті**, **сі**: *даї* ***ми*** *Бóже^{и}н'ку*, *си́ли доче^{и}ка́ти від те^{и}пе́р за рік*; *слу́хаї*, *хло*, *даї* ***си*** *на стри́мані*, *бо дам* ***ти*** *позавуш!*; *л'у́бйу* ***ті*** / *йак сіл'ў óці*; *помйани́* ***мні*** / *Гóсподи* / *у вели́кі ми́лости Твóйі!* У займенниках на позначення третьої особи (крім чол. роду) редукується голосний /о/: *ўна*, *ўно*, *ўни* ('вона, воно, вони'). У жіночому роді в родовому та давальному відмінках фіксуємо стягнену форму *йі* 'її', 'їй': – *йа* ***йі*** *пита́йу* / *а* ***ўна*** *мовчи́т* // – *ет* / *даї* ***йі*** *спокі́ї* //. У знахідному відмінку особовий займенник *ўна* 'вона' поряд із формою *йі* може мати ще форму *н'у*: *йа так ди́вйус'і на* ***н'у*** – *а* ***ўна*** *ўме́рла…* Редукція голосного відбувається й у формах чоловічого роду,

але в непрямих (родовому, давальному та знахідному) відмінках: він – *йго* (або *йіго*), *йму* (або *йіму*): *йа* ***йго*** *стара́йусі шос наўчи́ти*, *а* ***йму*** *хот'кіл на голові́ те*^{и}*ши́!* В орудному відмінку в жіночому роді в усіх займенниках зникає інтервокальний /j/ і редукується /у/ (переходить у /ў/, як у іменниках та прикметниках): *неў*, *тоў*, *цеў*, *мо́йоў*, *тво́йоў*, *на́шоў*, *ва́шоў*, *йако́ўс*, *чійо́ўс*, *нійа́коў*, *нічійо́ў*, *тако́ў*, *ўс'и́*^{е}*коў* та ін.

Фіксуємо редупліковані форми займенників *тота́*, *тото́*, *цес*, *ци*^{е}*с'и́*, *ци*^{е}*се́*, у множині – *тоти́*, *цисі́*: *ої Марічко* / *шо* ***тото***, *шо* ***тото***, *твойе личко побито* / *побито? тиї ў Украйі́ні не*^{и}*ма́ добра́* // ***тоти́*** *комуні́сти* / *шо л'уди́ї мо*^{у}*рдува́ли* / *да́лі хо́чут кірува́ти* / *не*^{и} *дайу́т* ***ті*** *Украйі́ні на но́ги ўста́ти…*Форма чоловічого роду **тот** уживається рідко, наприклад: *приїшо́ў* ***тот*** / *шо дре рот* (сон).

Серед узагальнено-якісних займенників жіночого роду в говірці трапляються лише стягнені форми: *та*, *то́йі*, *ті*, *ту*, *тоў*, *на ті*; *ц'и*^{е}, *це́йі*, *ці*, *цю*, *цеў*, *на ці*; *мо́йі*, *тво́йі*: *на́шому Васил'ко́ви бу́ло де́сіт' не*^{и}*т'іл'* // *оце-во́ мале́н'ке*^{і} *наше*^{и} // *то ма́ма ота́к сли́ноў тро́хі протре́ очи* ***ті*** *дити́ні* / *даст дити́ні змоче́ниї суха́рик* / *бо молока́ ў ма́ми не*^{и} *бу́ло*; *ну* / *тиї А́нна зостайе́с'і з* ***тоў*** *мале́н'коў дити́ноў* / *з Васил'ко́м* / *дес* ***йі*** *забира́йут у* ***їк'їїс*** *там гуртожи́ток*; ***отаке́*** *дити́нство бу́ло… тиї ше ї те*^{и}*пе́р за* ***тоў*** *систе́моў пла́чут* // *але*^{и} *це* ***тоти́*** *плачут* / *шо не*^{и} *б'їдува́ли* / ***тоти́*** / *шо* ***нас*** *в'івози́ли тиї го́лодом мори́ли*; ***тоти́*** *комуні́сти… не*^{и} *дайу́т* ***ті*** *Украйі́ні на но́ги ўста́ти…*; ***йа йіму́*** *одно́ї*, *а він* ***це́йі*** *тиї* ***то́йі****!*; *у вели́кі ми́лости* ***Тво́йі*** //.

У неозначених займенниках відбувається ствердіння свистячого /с'/: *хтос*, *кого́с*, *кому́с*, *з*^{с} *ки́мос*, *шос*, *чого́с*, *чому́с* тощо. Для аналізованої говірки характерне усічення частини закінчення родового відмінка в заперечному займеннику *нічого* (*нічо*): ***нічо́***, ***нічо́***, *ше при́йде ко́за до во́за! ше меш мене́ проси́ти*, *але*^{и} *бу́де*^{и} *пі́зно!* Означальний займенник *усе* має форму *ус'о* (*ўс'о*), хоча /о/ після м'яких приголосних для західних говорів не характерне. Інакше, як впливом займенника *то*, тут годі пояснити. У присвійних займенниках жіночого роду *наша*, *ваша* фіксуємо закінчення **-і**, як в іменниках м'якого варіанта типу *волі*, *долі*, *вулиці*: *туда́ ўже не*^{и} *їдут ці вагони* / *по́йізд уже не*^{и} *їде* / *а* ***їкас*** *дре*^{и}*зі́на та ї* ***оці-во́*** *вузкі́ платфо́рми* / *шо бе*^{и}*з* ***нічо́го*** // *так нас туда́ приве́езли у* ***їкіїс***

бара́к / *і* ***нічо́*** *там ни^е^ма́* / *лиш дошка́ми сті́ни ўббі́ті* // *да́ли нам* ***йікýс*** *кімна́ту* / *ма́ма* ***на́ші*** *лежи́т* / *уже* ***ўс'о*** / *уже не^и^ гово́рит уже* ***нічо́*** //. Наведемо ще уривки з текстів із різними займенниками: *йакра́з коло* ***ме́не^и^*** *ше покла́ли* ***оц'ý*** *... Міха́йла Чýкура ма́му* / *і* ***ўна*** *кона́йі* // *а* ***йа*** *так ди́вйусі на* ***н'у*** *– а* ***ўна*** *ўме́рла... там две́рі лиш* ***ікіс*** *відкри́лисі і* ***йі*** *лиш – туда́! по́то́му ше кімýйу* / *шо ба́ба Си^е^ме́ниха ві́дкіс молока́ прине́сла ў скл'и́ноц':і і* ***ўс'о*** // ***йа*** *ни зна́йу* / *ци* ***ми*** *йі́ли то молоко́* / *де баба ді́лас'і?*; *пото́му ме^и^ні́* ***хтос*** *каза́ў* / *шо ба́ба ўме́рла*.

Форми **числівників** у ковалівській говірці не відрізняються від форм в інших говірках західноукраїнських сіл. Від літературних окремі з них відрізняються фонетичним оформленням – здебільшого це заміна /'а/ варіантами фонеми /е/ на місці колишнього **ѣ** або носового /ę/: *пйи^е^т'*, *де́вйіт'*, *де́сіт'*, *одина́ціт'*, *двана́ціт'*, *штирна́ціт'... два́ціт'*, *три́ціт'*, *піди^е^с'и́^е^т'*, *шісди^е^с'и́^е^т'... девйіди^е^с'и́^е^т'*. У числівнику *шти́ри* зредукувався /о/ в першому складі та відбулася дисиміляція сполучення /чт/ > /шт/. Складний числівник на позначення двох сотень за аналогією до числівників *триста*, *чотириста* замість історичної форми двоїни *дъвѣ сътѣ* має форму *двіста*, у числівниках *пйи^е^т'со́т – де^и^вйіт'со́т* приголосний /т'/ зберіг давню м'якість. Щодо відмінкових форм, то в ковалівській говірці уживаються тільки нові форми, що виникли під впливом числівника *два*: *пйіт'о́х*, *пйіт'о́м*, *на пйіт'о́х*, *піди^е^с'и^е^т'о́х*, в орудному – *пйіт'ма́*, *піди^е^с'и^е^т'ма́*. Форми типу *пйати́*, *шести́*, *піди^е^сіти́* не вживаються. У числівнику *піди^е^с'и́^е^т'* **j** після губного випадає.

У системі **дієслова** є також чимало відмінностей від літературних форм. У першій особі однини після губних зник епентетичний /л'/: *л'ýбйу*, *ло́вйу*, *ло́мйу*. Як відомо, вставний /л'/ занепав у південних та західних слов'янських мовах, цей процес захопив, очевидно, й західні говори української мови. До речі, у формах першої особи однини в західних говорах, і в ковалівській говірці зокрема, наголошений переважно перший склад: *но́шу*, *хо́джу*, *пи́шу*, *л'ýбйу* і под. У третій особі однини в дієсловах другої дієвідміни відбулося ствердіння кінцевого /т'/: *сидит*, *робит*, *любит* тощо. У першій особі множини уживається лише закінчення **-мо**; закінчення **-м** не засвідчено. У третій особі множини в дієсловах першої дієвідміни кінцевий /т'/ також ствердів (*несýт*, *пи́шут*, *чита́йут*), а в другій

дієвідміні взагалі зник. Крім того, голосний /’а/, що виник у літературній мові на місці колишнього /ę/, тут, як уже про це йшлося, передається під наголосом через /и^{е}/, а в ненаголошеній позиції через /і/: *сид’и́^{е}*, *кричи́^{е}*, *хот’и́^{е}*, *фал’и́^{е}* (‘сидять, кричать, хочуть, хвалять’), але *но́сі*, *ро́бйі*, *л’у́бйі*, *во́ді* (‘носять, роблять, люблять, водять’). Цікаво, що в одних західних говірках кінцевий /т/ чи /т’/ зберігся, а в інших занепав. Можливо, це явище поширилося вибірково від західнослов’янських мов (польська, чеська, словацька), у яких історичний кінцевий /t/ зник і в однині, і в множині. В українській мові він зник повсюдно лише в дієсловах першої дієвідміни в однині.

Є певні відмінності з літературною мовою в наказовому способі. У першій особі множини після наголошеного *і* < *ѣ* фіксуємо тільки закінчення **-м**: *несі́м*, *печі́м*, *скажі́м*, *веді́м* тощо. Форм типу *несі́мо* не засвідчено. У другій особі множини в цих самих дієсловах не спостережено закінчення **-те**, а кінцевий /т/ вимовляється твердо: *несі́т*, *пиші́т*, *веді́т*, *скажі́т*. Інших дієслів це не стосується: *чита́ймо*, *гра́ймо*, *чита́йте*, *гра́йте*, *стійте* тощо.

У минулому часі збереглися залишки колишнього перфекта. Якщо в літературній мові форми дієслова *бу́ти* втрачені і вживаються хіба що зі стилістичною метою, то в західних говорах української мови вони функціонують у здеформованому вигляді і як приростки можуть “прилипати” до будь якого слова в реченні. Для першої особи однини характерний приросток **-м**, другої – **-с**, першої множини – **-смо** та другої множини – **-сте**. У чоловічому роді в першій та другій особах однини можлива евфонічна вставка **і**, **ї**: ***прийїхали-смо*** *додо́му* / *а тут не^{и}задо́ўго та́та зааре^{и}штува́ли… йак ми бідува́ли… ме^{и}не́ на робо́ту ніхто́ не^{и} хо́че^{и} бра́ти* / *бо ше шісна́ціт’ рік не^{и}ма́*…(перша ос. множ.); *каза́ў ме^{и}ні́ О́стриї* / *нача́лник ел’ектроста́нційі* / *абі́-**м ішла́*** *ді́ти ба́вити*; *а йак-**ім сі найі́здила*** *та навози́ла пе^{и}ре^{и}да́ч та́тови*/ *йак та́та ўз’и́ли* // *сіда́йіш на ко́ўб^{п}кі* / *на лісово́з* / *у вуха́х сви́ще^{и}*; *і так у ті сороч:и́ні відпра́вки-**м чекала***; ***роби́ла-м*** *на погру́зці ў шахті* / *ў лаві* / *скіда́ли ву́гол’ на ре^{и}штаки́* (перша ос. одн.); *ми роби́ли ў лі́сі* // *йакі́ йа ко́ўб^{п}кі дви́гала ве^{и}личе́зні на пле́чих* / *шо би-**с не^{и} повірў**!* // *там на лісопова́лах та́кі на́ших л’уди́ї поги́нуло не^{и}ма́ло* (друга ос. одн.); *шо-**сте хоті́ли*** / *то ма́йіте^{и}!* (друга ос. множ.).

Майбутній час у говірці с. Ковалівка, крім простої форми, має ще дві складені. Зокрема, збережена аналітична форма з допоміжним дієсловом *ма́ти* у препозиції: *меш ви́діти*, *ме́мо писа́ти*, *ме́те писа́ти*. Форми складного майбутнього, які вживаються в літературній мові типу *читатиму*, *читатимеш*, не засвідчені: *йак* ***меш йі́хати*** *до Коломи́йу*, *то би-с не*^{и} *забу́в купи́ти бри́ндзі*; *ми ше до́ўго* ***ме́мо памніта́ти*** / *тиї на́ші ўну́кі*, *кі́лко нам зла наробі́ли ці прокл'а́ті москалі́!*

В умовному способі вживається тільки частка *би* (частку *б* не спостережено); до неї приєднується залишок дієслова *бу́ти* в теперішньому часі, як у колишньому перфекті: *йак* ***бу́-м зна́ла***, *шо упа́ду*, *то* ***бу́ла би-м*** *сі́ла*; *проси́ли ма́ма і та́то*, *і йа вас про́шу* / *йак* ***бу́-сте*** *могли* / *то приїдіт на на́ше*^{и} *вісі́л'и*^{е}.

У ковалівській говірці, як і в західних говорах загалом, інфінітиви вживаються тільки із суфіксом **-ти**. Усічених інфінітивів не зафіксовано, за винятком лексеми *діковáт*' 'дякувати' з наголошеним третім складом. Походження його поки що не зрозуміле.

Зрозуміло, що в поданому матеріалі представлені не всі граматичні форми досліджуваної говірки. При докладнішому огляді можна виокремити й інші моменти, які не так яскраво виявляються в мовленні ковалівчан, але які живуть і функціонують споконвіків у цій милозвучній і приємній народній мові.

1. *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка. М. 1957.

2. *Вступ* до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К. 1966.

3. *Залеський А.М.* Континуанти праслов'янських **ę** та **а** (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. № 3. 1970.

4. *Історія* української мови. Морфологія. К. 1978.

5. *Лесюк М.П.* Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. № 4. 2011.

6. *Лесюк М.* Мовний світ сучасного галицького села. Івано-Франківськ. 2008.

7. *Мейе А.* Общеславянский язык. М. 1951.

DIALECT TEXTS AS A PRESENTING WAY OF GRAMMAR FORMS OF PARTS OF SPEECH

The article describes grammar forms of noun, adjective, pronoun, numeral and verb in the dialect spoken language of Kovalivka village from Kolomyia district. It shows the origin of these forms, their difference from the respective standardized forms. The article contains numerous examples from the village dialect in question.

ЛИТВИНЕНКО Яна Олександрівна
(*Суми*, *Україна*)

Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою

Попри потужний розвиток діалектної лексикології словниковий склад народної мови, зокрема тематична група лексики “Назви птахів”, вивчено недостатньо. Збирання орнітономенів здійснено за програмою-питальником, що складається з 2156 питань та охоплює максимальну кількість денотатів (220 видів об’єктів орнітофауни). Проте, як зазначає П.Ю. Гриценко, є “очевидним, що навіть найдокладніші програми для записування діалектного матеріалу, змодельовані з урахуванням парадигматики і синтагматики досліджуваних одиниць діалектної мови, не охоплюють багатьох мовних рис, які виявляються у великих текстах” [2, 3]. Отже, необхідним у роботі експлоратора за програмою є текстовий супровід, адже “саме у тексті набір одиниць, їхні співвідношення, функції, частотність вияву є автентичними, об’єктивно сформованими і природно розгорнутими лінійно... ” [3, 7].

Хоча більшість записаних текстів є результатом комунікативних ситуацій, спровокованих експлоратором, діалектні тексти не обмежуються лише специфікою програми-питальника. Завдяки фіксації живого народного мовлення дослідження виходить за межі основного об’єкта, адже на відтворення інформації впливають соціокультурні, ситуативні та особистісні чинники.

До аналізу залучено записи діалектного мовлення, здійснені у 128 говірках східнополіського діалекту, використано наративні, фольклорні тексти, а також етнографічні описи.

Зафіксовані тексти відрізняються за зовнішніми параметрами. У роботі оперуємо одиницями різного об’єму, які можуть бути як завершеним текстом, так і складним за будовою висловлюванням (щодо обох різновидів послуговуємося терміном мікротекст).

Зразки діалектного мовлення відрізняються за кількістю учасників мовленнєвого акту. Перевагу надаємо текстам-монологам із мінімальним втручанням експлоратора, проте в текстотеці східнополіських говірок є тексти-діалоги та тексти-

полілоги. Безсумнівно, особливо цінним є спонтанне мовлення однієї особи, однак засвідчуємо, що одночасне опитування кількох інформантів створює невимушену комунікативну ситуацію та актуалізує більшу кількість інформації.

Попри наявність відмінностей у зовнішній характеристиці розповідей виявлено інтеграційні ознаки, на підставі яких типологізовано діалектні тексти. Класифікаторами тексту є: тематика, семантика, комунікативна функція, спосіб передачі інформації тощо.

Тематика мікротекстів, зафіксованих у східнополіських говірках, містить відомості про факти й події позамовної дійсності, які посідають важливе місце в аксіологічній системі діалектоносіїв. Г.І. Мартинова слушно зауважує, що “діалектні тексти є скарбницею народної культури, адже в них відображено не тільки світ, що оточує людину, не лише реальні умови її життя, але й суспільну самосвідомість мовця, його ментальність, національний характер, спосіб життя, традиції, мораль, систему цінностей, специфіку світобачення й світосприйняття” [5, 327].

Особливо актуальними для інформантів є теми, пов’язані з людським існуванням, народним побутом і культурою, устроєм сільського життя, особливостями господарювання тощо.

Діалектні тексти, записані у східнополіських говірках, згруповано за двома гіпертемами – екзистенційні теми (I) (особисте життя мовця, ширше – людини взагалі) і теми, що стосуються буття села (II) (минуле і теперішнє села), у межах яких виділено окремі мікротеми.

I. Екзистенційні теми.

1. Освіта: *йа с тˈриц:ат’дˈруго: ˈгоду / уˈже шчиˈтаїт’е^{а} йак ваїˈна начаˈл ˙ас’дак м ˙іˈн’е буˈл ˙о с’ім год / дак уˈже ˈтойа / уˈже йа с’ім кˈл ˙асаў тут ˈкончил ˙а Чарˈнис’кайі шˈкол ˙и / і шче тут буˈл ˙а у ˈС’ед’нав ˙і / ˈС’ед’наў / дак буˈл ˙а раˈйон:а кал ˙ˈхозна шˈкол ˙а / в ˙ет^{ч}’ер’енаˈр’ійі / дак се й туˈди хаˈд’іл ˙а / дак там уˈже / ну це таˈк ˙ійа‿ж буˈл ˙и ˈгоди гаˈл ˙однийе / дак там даˈвал’і тˈрох ˙і ст’е^{а}ˈп ˙енд’ійі да йаˈкуйу там хл’аˈб ˙іну / дак ˈтойе / туˈди хаˈд’іл ˙а //* (Черниш).

2. Хвороба: *саˈма на хˈверм ˙і роˈбил ˙а / саˈма ˈдурка ˈпадал ˙а коˈл’іна вибиˈвал ˙а оц’і‿о / сусˈтави / не пошˈл ˙а натої ... / напˈравит’ / шоб^{п} напˈравил ˙и / ну і ўсе / оце ў ˈхат’і ўˈпал ˙а /*

оˈце хот’ на хˈверм ̇і ˈпадал ̇а / а це ў ˈхат’і ўˈпал ̇а / заче ̇пил ̇ас’ за доˈрошку / уˈпал ̇а і ˈвибил ̇а той // ну буˈл ̇о ўже‿ж поїти дак хот’ одˈну напрˈавит’ // ˈкажут’ боˈл ̇ит’ ˈдуже / напраўˈл’айут’ / дак ˈдуже боˈл ̇ит’ // теˈпер йа не ˈможу хоˈдит’ / теˈпер боˈл ̇ит’ / дв ̇і ˈпал ̇ки / не ˈможу хоˈдит’ // (Горобіївка); *оˈто воˈна* (Оксана Іваненко – ЯЛ) *йакˈрас пиˈсал ̇а Таˈрасов ̇і шл’аˈхиˈ / четˈвертий том / дак йа ў ˈнейі жиˈл ̇а / воˈна йіздиˈл ̇а і по л’вовах і скр’із’ / а йа буˈл ̇а ˈдома / ў ˈнейі доч ̇ка не хоˈдил ̇а ноˈгами / не хоˈдил ̇а ноˈгами // ˈкончил ̇а інстиˈтут / попˈравил ̇и йіх на ˈс’евер / так йак / ну ... // і воˈна туˈди приˈйіхал ̇а / а ўже там не ... / прил ̇еˈт’іл ̇и туˈди / а там воˈна ўже с:амоˈл’ота не ˈвийшл ̇а // йіˈйі ˈвинесл ̇и // і оˈто ˈдеўйат’ᵒ’ год воˈна л ̇еˈжал ̇а / а тоˈд’і ўˈмерл ̇а / таˈка ˈгарна // уˈже йа пˈраўда п ̇іш̇л ̇а од ˈнейі / йак воˈна уˈмерл ̇а //* (Лемешівка).

Як бачимо, з темою хвороби пов’язана тема смерті, що також може актуалізуватися на тлі інших тем (див. далі).

3. Сім’я: *йа таˈкайа ˈтик ̇і буˈл ̇а ˈшустра ˈбаба / дарˈма шо і ˈд’ет’і ваˈд’іл ̇а / і хаˈз’айін пˈриˈдᵊеᵃ / падˈл’убл’уваў ˈв ̇іп ̇іт’ / раˈб ̇іў ў таˈкої роˈбот’і / то ў каˈморах / то там ў жел’еˈз’ац’і д’і / дак шос’ˈв ̇ікраіт’ // аˈбаб ̇і шо? // і каˈл ̇иска т’ᶜ’ел’іˈпайец:а пас’еˈр’ед ˈхати / два раˈзи сˈтроіл ̇ас’а / то так жиˈл’і / а т’ᶜ’е уˈже сˈтроіл ̇ас’а тут упосˈл’а / і ˈд’іт’і парасˈл’і // а йон уˈже дˈвац’:ат’ аˈд’ін год уˈм ̇ер / уˈт’ᶜ’е Поˈб ̇еда д’ᵊ’еᵃўˈйатого / а йон уˈм ̇ер ˈс’омого / ˈвос’мо: хаˈвал’і // уˈже ˈдумал’і / уˈже шоб ˈтойа / д’ᵊ’еᵃўˈйатого ... / дак хаї схоˈвайут’ / то той на д’ᵊ’еᵃўˈйатого там уˈже‿ж суйеᵃт’ˈн’а дак захаˈвал’і / так у кал ̇госп ̇і раˈбиў / таˈди шче даˈвал’і і мˈйаса йеˈко: / хˈверми‿ж буˈл ̇и ўˈс’е / дак ˈтойа // ну дак так пражиˈл ̇а ˈначе не ˈтойа // йаˈкайа ˈтайа буˈл ̇а л’уˈбоў? // да ˈд’ет’і в ̇аˈл’іс’а / ўс’ак буˈл ̇о // а шо мушˈчин’і? // дак йа‿ш каˈжу / л’аˈтал ̇а / хаˈд’іл ̇а / н’е пасˈл’ед’н’а буˈл ̇а н’е ў кал ̇госп ̇і / н’е ... / і так йа‿ш каˈжу / і ў с’еᵃмˈйе / ˈматка буˈл ̇а / баˈба ˈтойе / і таˈкої / каˈл’ішн’айе / уˈм ̇іл ̇а ўс’о раˈб ̇іт’* (Черниш); *ˈбат’каваї ˈхати тут неˈма / ˈбат’кава ˈхата / то там неˈв ̇іестка / браˈтавайа // там ˈхата ў ˈбат’ка ... / мої ˈбат’ка два раˈзи жениўси / ˈпервий раз у н’о: буˈла ˈжуінка ˈМарха / о // виˈсо-ока / сˈтройна / краˈс’іва / во вˈр’емйа граждˈан’с’каї ваїˈни уˈб ̇іл’і //* (Анисів).

4. Розповіді про життя: *оˈце йа йшˈла / да і сеї год / котеˈн’а вона* (сойка – ЯЛ) *йак зобраˈзила // дак йа каˈжу ˈГосподи / дес’*

ˈнаше каˈжу котеˈн'а криˈч ˙іт' // а то зиˈмойу йшла / с'ˈн'ігу так гˈлибоко / воˈна там на верˈб ˙і йак зан'аўˈчит'/ а йа ˈдумайу ˈБоже / котеˈн'а заˈл ˙їзло / по таˈкому с'н'іˈгу наˈзад не ˈвил'ізе / йа по ˈтому с'н'іˈгу і ˈл ˙їзу / коˈли воˈна заскрекоˈт'іла своˈйім ˈголосом / ох ти‿ж каˈжу об ˙іˈз'ана таˈка! // (Хаєнки); *каˈзала меˈн'і маˈд'арка у ˈВенгр'ійі / ˈМиклош / осˈтан'с'а / ну йа йіˈйі коˈн'ешно пожаˈл'іў // не осˈтаўс'а //* (Ядути).

II. Теми, що стосуються буття села.

1. Заснування села, походження назви села (засвідчено тексти-наративи та легенди): *тут ˈран'че жиˈл ˙и таˈтариⁱ / і воˈно буˈл ˙о ў нас сеˈл ˙о зˈвал ˙ос' Таˈтароўка / бо ˈчерес те шо... // у нас оˈце буˈл ˙о у ту суˈботу буˈл ˙о ден' сеˈл ˙а / дак там гоˈтовил ˙и ўже‿ж ˈдопов ˙ід' гол ˙оˈва с'іˈл'ради / роˈбиў там ˈдопов ˙ід' / дак ˈкаже шо ˈран'че жиˈл ˙и ˈтутачки таˈтариⁱ / ў ˈц'ому сеˈл'і і ˈчерес те назиˈвал ˙ос'а сеˈл ˙о Таˈтароўка // а тоˈд'і переймено ˈвал ˙и / сˈтал ˙а Сохˈв ˙ійоўка / а чоˈго Сохˈв ˙ійоўка? // у нас буˈл ˙и ... / там радˈгосп буў / паˈни жиˈл ˙и / зˈваўс'а ˈЖол ˙об / оˈтам за сеˈл ˙ом / туˈди оˈтак о / дак там жиў пан оˈдин / а дру ˈг ˙ій пан жиў оˈтут о / оˈтут д'ˈід:ом у нас буў сохˈв ˙ійоўс'кий / ос'уˈди на ц'у сˈторону / оˈтут о / там л'ˈісок таˈк ˙ій / і там жиˈл ˙а ˈбариⁱн'а Сохˈв ˙ійа / тод'і ˈчерес те оˈто переймено ˈвал ˙и сеˈл ˙о Сохˈв ˙ійоўка // дак оˈце теˈпер Сохˈв ˙ійоўка //* (Софіївка); *ну Астраˈвушк ˙і / каˈда ўже П ˙от ˈп ˙ерв ˙ій пр'ˈійехаў са сваˈйім ˙і вайˈсˈкам ˙і / ваїˈна буˈла / а тут даˈйехаў / а ў нас ... / м'ᶜ'е с'еˈч ˙ас от ˈйакс'е н'еᵃ сн'еᵃˈгоў н'еᵃˈмайеᵃ так і ... / н'еᵃ зˈнайу ˈйакс'е каˈл'іс'ᶻ'‿же ваˈда / так і с'аˈло уˈтут ўˈход'іла / кала‿Зайцевих / дак уˈход'іло з ˈр'еч ˙к ˙і / ваˈда ˈтака: буˈла ваˈда / і тут дабˈрац:а н'іку ˈди / уˈтутᵒ‿же ˈозер'і шче / дак і ˈл'етам ˈозер'і / баˈгата ˈтожеᵃ / кру ˈгом ваˈда / тут ˈнаша ˈр'еч ˙ка В ˙іт' / а там Д'еᵃсˈна / ˈтоже ў‿де у нас // ... каˈда дайшˈли аˈни с вайˈсˈкам ˙і / іˈт'і н'іку ˈди неˈз'а / ваˈда // вот йон і ˈкаже / ну / тут уˈже ˈнада д'ᶻ'ерˈжат'ᶜ'ˈостра ˈушк ˙і // м'ᶜ'е йа таˈкое ˈч ˙ула / а Бог йоˈго зˈнайе //* (Остроушки).

2. Устрій села: *буˈло вас'емˈсот дˈвац:ат'дваˈрўў / а шчас не зˈнайу сˈкол'к ˙і / чиˈм ˙енеї чиˈбуїлеї / наˈв ˙ерна ˈм ˙енеї / бо даˈвол'і паўм ˙іˈрало / даˈвол'і таˈк ˙іх //* (Анисів); *... а теˈпер уˈже сеˈл ˙о зміˈрайе уˈже / мол ˙оˈд'ож у сеˈл'і неˈмайе / ўс'а мол ˙оˈд'ож пошˈл ˙а у ˈгород / а саˈми старˈц'і ў сеˈл'і / ўміˈрайут'/ дак оˈце оˈтут заїˈд'іт' у ˈхату / дак ˈхати стоˈйат' / а воˈни пусˈти //*

л'у|деї ... / мол ˙о|д'ож йа|ка бу|л ˙а пош|л ˙а ... / а са|ми по|мерл ˙и / і |хати сто|йат'пус'т'і // (Хибалівка).

3. Об'єкти села: *ну ос'/|р'адом у ш|кол'і / там од|н'і |женщини // бу|л ˙а |церква / а те|перачка там ізро|бил ˙и спорт|зал ˙ / а |церкву уб|рал ˙и / а |бат'ушка два |годи там по|буў / |л'уди не |ход'ат'/ а ун / зарп|л ˙ати‿ж н'і|йакойі не пол ˙у|чайе / |муч ˙іўс'а і б|росиў нас //* (Шевченкове); *о|там‿же ўто ў |дом ˙іку ста|йала |хата та|кайа / шо ш|колна бу|ла ста|лова / то саў|с'ім гу|л'ала / те|п ˙ер о|там ар'ен|датар / аш то ма|йех де|дуоў / ба|буоў / праба|буоў /* [...] */ ну сха|диў се па|даў у суд і адсу|диў / аш там |п ˙еўч ˙і |каже шо ни|чо: ун не па|лучит' / ста|йала гу|л'ала не|кому не т|реба / те|пер м ˙і^и^ аба|рудували ўсе / а те|пер нас |будут'га|нит'? // дак о|це та|кейе о|то |д'етка // а у нас бу|ла кра|с'іва |церква‿ж дак рас|к ˙і^и^дали / |гади / а|дин предсе|дател і рас|к ˙і^и^даў // на|шо ти рас|к ˙і^и^даў? // не|хаї‿б ˙і^и^ вес'ш' час ста|йала / кра|савица бу|ла не |церква // йак с'іл'са|вет о|це наш / дак на том |м ˙ес'т'е / с'іл'са|вет паст|ройіли / і о|це так нас с|портилос' се|ло / дак о|це ўсе ўрем'а без |церкв ˙і^и^ // дак м ˙і^и^ у|же ста|р'ійе дак |кажем на |тийе шо / |д'іўки ви |ходите спе|ват'у хор / ви‿ж даб ˙і^и^|вайтес'а ха|д'ет'у |церкву / да атк|рийте ста|рим |л'уд'ам |церкву / і мала|д'ож:е те|пер дак і пан'і|майе і ўсе // ну дак це ўже ... // |бат'ушка та|кий ха|роший у нас / ш Чер|н'ігова / прийеж|ʒайе //* (Шестовиця).

4. Побут і культура села.

4.1. Трудова діяльність: *ко|рову дер|жал ˙и / і |кози дер|жал ˙и // по|перед ко|зу ку|пил ˙а // з|разу ку|пил ˙а ма|л ˙ен'ке козе|н'а // і х|л ˙опчик буў ма|л ˙ен'кий ў |мене / си|нок / |Кол'а // а то|д'і із од|ного козе|н'ати розве|л ˙а / |коз^с^ка бу|л ˙а / дак на д|руг ˙іў год д|войе приве|л ˙а // і так іш|че розве|л ˙а‿розве|л ˙а ко|зеї / а то|д'і |кози ўже поп|родал ˙а / дер|жал ˙а ко|рову //* (Дубовий Гай).

4.2. Рід занять: *шче йа буў н'е^а^в ˙е^а^|ликим / дак‿^и^нтересо|валис' / дак о|то зи|мойу / ро|бит' |н'ічого / о / іш|че‿ж ма|лими бу|ли дак / коў|пак ро|били / о / коў|пак ро|били іс |того / і|с':етки^і^ / то|д'і об|руч г|нец':а / дв ˙і |палачки наўх|рест / то|д'і |робиш то|чок іс:|н'ігу / о / с|тави^е^ш / наси|пайеш бур|йану ту|ди ўже / с|м ˙іт':а йа|когос' / а то|д'і бур|йан ўстром|л'айеш / коно|пел'ки / і реп ˙а|хы / і о|це обго|родиш / об^п^ку|кобиш йо|го / а то|д'і іс ц'іх реп ˙а|х ˙іў / о|це лопу|хы о|ц'ійі о здо|рови / іс ц'іх*

репа|х ˙іў заби|райеш з|нач ˙іт’ зер|на / пуд|жаруйеш / ш ˙:іг|л’і йшли / о / пуд^т коў|пак // сн’ігу|р’і на ка|лину йшли // о / і о|це п|тичок‿же й ло|вили // (Ядути).

4.3. Матеріальна культура (артефакти): *со|рочки с|пидн’і шо ми |шил ˙и / дак це‿ж обйа|зат’ел’но шоб уни|зу буў узор |вишитиї // і о|тут на ру|кавах / то|д’і |шил ˙и / дак ру|кава / те|пер‿же |шийут’ дак шо то? // |маїкойу / зро|биў со|рочку / йак сам |шийе / дак |маїкойу / а то|д’і ру|кава‿ж бу|л ˙и та|к ˙і р’ас|ни ши|роки^і і ше й |вишити о|тут о //* (Софіївка); *пол ˙˙от|н’ан’і со|рочки бу|л ˙˙и / са|м ˙і |шил ˙˙и і са|м ˙і і т|кал ˙˙и / пол ˙˙от|н’ан’і со|рочки бу|л ˙˙и / пл ˙˙а|точок о|це |мати ме ˙|н’і те / обто|рочит’ йо|го / то|д’і ў ду|бов ˙ії ко|р’і ок|расит’ / і та|к:иї пл ˙˙а|точок шо ку|ди т...! // спод|нциц’а ў ду|бов ˙ії ко|р’і ок|рашена / |коўточка / це так |ранше хо|дил ˙˙и / це мо|йе |д’ецтво так пройш|л ˙˙о // на |ноги / о|це йак де рож:е|вес’:а |чоботи |кирзов ˙і бу|л ˙˙и / а йак б ˙ід|н’іше ми жи|л ˙˙и / до дес’|мати за|роби^т’ / о|тої / о|дин та|ки^ї чо|б ˙іт / о|дин та|ки^ї чо|б ˙іт / дак |мати |ш:ийе ме|н’і |вал’анки іс к|л ˙˙оч ˙:а / пол ˙˙от|на / і то|д’і к|л ˙˙оч ˙:а покл ˙˙а|де |ш:ийе / дак йа ў|суну тої |вал’анок у |чоб ˙іт і йду на х|верму / о|то так ми жи|л ˙˙и / а те|перечки у|же і до та|кого дожи|л ˙˙ос’а //* (Чопилки).

4.4. Духовна культура (звичаї та обряди, сімейні та релігійні свята тощо): *наў|б ˙ітк ˙і гу|л’ал’і // ка|л’іс’ бу|л’і |вумнийе |л’уд’і чи дур|нийе / дак йа|ни шо? // |д’ірачку пра|тойе / у|с’о |вит’агне а|т:уда / а ту|ди сма|ли чи |шо? // |каже ўс’о / сма|л’анка // і йон о|то і|д’ет’^ч’на ц|в ˙інтар / а л’у|д’еї! // і о|то гу|л’айе ў циї / і йон с|тол’ки йіх нав ˙ігра|йе сво|йойу сма|л’анкаї // пата|му шо йа|но н’е^а йа|ї|цо у|же //* (Івот); *от ку|т’:у ми с|тавим на |Новиї год / так / |Новиї год‿там / Кре|ш ˙:ен’ійе‿там / і|ш ˙:е / три ку|т’:і ў нас бу|вайе // л ˙е|жит’ |с’іно на сто|л’і / і ту|ди‿ш с|тавил ˙и ку|т’:у / а те |с’іно роск|л ˙адувал ˙и пут к|вочок / так / і даже за|л ˙азил ˙и пат стол ˙ ц’а |бабка о|це і о|тош к|вокайе там / шос’ при|казуйе / ну йа йо|го не з|найу //* (Лозова); *|йел’ци вйут’^ч’ / |ета |йел’ци ка|да вот мала|дуйу ... / |палк ˙і та|к ˙ійе^а / а та|да кра|с’іва цв ˙е^ат|на: бу|мага / в ˙ір’е^а|зал’і ў|с’ак ˙ійе^а |тийе^а‿ж іс хв ˙і|гурам ˙і / там і |туйу ... / да та|ди пас’а|р’од / нази|валас’ |тайа йак т’^ч’е? // шо ка|рону ... // і ка|л’іну з|нач ˙іт’^ч’|в ˙ешал’і / ўс’о / ну |вопшем кра|с’іве // |тийи |йел’ци стрем|л’ал’і у хл’еб / у к|руглиї хл’еб / стрем|л’ал’і |тийи у|же |йел’ци / і в ˙і|л’і / |ка-*

жат' мала|дої |йел'ци у|же вйут'ч' // ну сп˙е^а|вали з|нач˙іт'ч' у|же_ж та|к˙і |д'з'еўк˙і / ш˙е |п˙ес'н'і бу|л'і ста|р'ін:ийе // ш˙:ас йіх н'е^а|майе // (Остроушки).

Мікротексти, що містять інформацію про минуле, часто передають семантику типовості подій, що відбувалися: *шо од'а|гал˙и // шо прийшл˙ос'а / то|д'і_ж |мал˙о бу|л˙о / та|ке / |н'ічого бу|л˙о / і ўбу|вац':а і_д'а|гац':а / бо_то|д'і та|ка жиз' / перед_вої|нойу // а то|д'і вої|на пойш|л˙а / і так о|це / та|ке й ода|ган':а бу|л˙о / х˙і|ба |думайеш так йак |зараз? // не з|найет' |шо йо|му ...* // (Малківка); *ку|кушка / ку|кушка / с|кол'ка мн'е га|доў? // а|на с|кажі'т'ч'с|кол'ка // ку|кушка / ку|кушка / а с|кол'ка мн'е_ж'іт'ч'? // а|на с|кажі'т'ч'с|кол'ка // ў |д'ецтв˙і п˙і|тал'і // ку-ку / ку-ку / а ми ўже ста|нов˙імс'а / ку|кушка / ку|кушка / ска|жи с|кол'ка мн'е га|доў ж'іт'ч'? // а|на / ку-ку // а ш:ас у|же ку|кушк˙і ку|куйат'ч' / н'а пан'а|майут'ч' а|ни |етага* (онуки – ЯЛ) // (Рожковичі); – Які танці танцювали? – *ну йа|к˙і |тан'ц'і? // не та|к˙і йак те|пер тан|ц'уйут' / те|пер та|к˙е / с'у|ди_ту|ди* (сміється) // *вихи^і|л'айец':а // а то|д'і та|к˙е-е! // |тан'ц'і бу|ли не та|к˙і // |пол'ка / кракоў|йак // ну і шче йе та|к˙і / йа ўже й позабу|вала* (сміється) // (Софіївка). Протиставлення минулого життя сучасному експліковано за допомогою синтаксичних конструкцій: *х˙і|ба |думайеш так йак |зараз? // не з|найет' |шо йо|му*; *н'а пан'а|майут'ч' а|ни |етага*; *|тан'ц'і бу|ли не та|к˙і.*

Аналіз зафіксованих зразків діалектного мовлення засвідчив, що, окрім основної теми розповіді, текст може містити й додаткові теми.

Наявність додаткових інформаційних блоків “зазвичай виражається у різноманітних вставках, так би мовити, “від себе”, які не передбачені основною темою розповіді і які оповідач вводить з метою пояснити, прокоментувати, іноді висловити своє ставлення до повідомлюваного” [1, 8].

Основна і додаткові теми утворюють певну ієрархію, логічно поєднуючись за принципом “нанизування” або “мозаїки”. У першому випадку підтеми відображають послідовність подій, ніби нанизуючись на часову вісь, у другому – вони розташовані в одній часовій площині та виникають на основі асоціативних зв’язків [6, 11].

За принципом “нанизування” тем побудований текст, у якому інформант головно розповідає про своє навчання у шко-

лі: *йа за|к ˙інчил ˙а пйат’* (класів – ЯЛ) */ а ў |шостиї поча|л ˙а хо|дит’ восе|ни о|так / |м ˙іс’ац’ похо|дил ˙а / а то|д’і забо|л’іл ˙а |тихом / це йак у соро|ковому го|ду / і про|л ˙ежал ˙а ў бол ˙|ниц’і / аш у Л ˙о|синоўц’і л ˙е|жал ˙а / ў бол ˙|ниц’і про|л ˙ежал ˙а бил’ш |м ˙іс’ац’а / а |тод’і ўже прийш|л ˙а / вит:и|л’а при|йіхал ˙а ўже з бол ˙|ниц’і і так у|же і не пош|л ˙а ў ш|кол ˙у / а на |весну вої|на! // у |сорок |первому поча|л ˙ас’а вої|на // так йа о|це пйат’к|л ˙ас’іў і |кончил ˙а //* (Софіївка).

Наведемо приклад тексту, в якому теми впорядковані за принципом “мозаїки”: – А є тільки голуб? Чи є ще якісь? – *ну н’е / во|ни |т’іки д|войе / па|руйуц’:а / ўдвох во|ни / та|ки / |чорнен’ка |шийка / |наче тої / |наче шну|рочком так переў|йазане / і ти з|найеш шо? // йіх не|ма / о|це ц’у |з’іму / чи вони |вимерзл ˙и? // чи з |гол ˙оду |видохл ˙и? // з’і|ма бу|л ˙а |л’ута / оце йіх не|ма не одно|йейі |пар’і / не|ма // у |мене на о|р’іс’і там бу|ла / і ку|бел ˙це йіх / д|воїко тої / нако|хал ˙и / гол ˙убе|н’ат / знес|л ˙и йа|йечок і д|воїко гол ˙убе|н’ат |викохал ˙и // і во|ни пол ˙е|т’іл ˙и / не|ма / не|ма! // ну йіх с|тик ˙і бу|л ˙о! // о|це ле|тайе / с’і|дайут’ о|тут о / виш|чупуйуц’:а / во|дичку пйут’йак |дошчик і|де / а |зараз не|ма // і вопш|че і гороп|ц’іў не|ма / |мал ˙о / не|майе / не|ма // чи во|ни |вимерзл ˙и? // чи йіх |вийіў хто? // о|то |сови йе // |сови / во|ни‿ж уно|ч ˙і |бачат’ / |б ˙еднен’кийі //* (Горобіївка).

Поданий мікротекст складний за своєю семантичною структурою. Основною є розповідь про життя голубів. Додатково виділено 7 інформаційних блоків: 1) про зовнішність голубів (*|чорнен’ка |шийка / |наче тої / |наче шну|рочком так переў|йазане*); 2) про зникнення голубів (*йіх не|ма*; *оце йіх не|ма не одно|йейі |пар’і / не|ма*; *ну йіх с|тик ˙і бу|л ˙о! // ... а |зараз не|ма*); 3) про причини зникнення (*чи вони |вимерзл ˙и? // чи з |гол ˙оду |видохл ˙и?*); 4) про погодні умови (*з’і|ма бу|л ˙а |л’ута*); 5) про зникання горобців (*і вопш|че і гороп|ц’іў не|ма / |мал ˙о / не|майе / не|ма*); 6) про наявність сов (*о|то |сови йе*); 7) про характеристику сов (*во|ни‿ж уно|ч ˙і |бачат’*).

Зауважимо, що в тексті кількома способами (експліцитно та імпліцитно) виражене бережливе ставлення інформанта до голубів. Захоплення птахами передано за допомогою синонімічних конструкцій: *ну йіх с|тик ˙і бу|л ˙о! // о|це ле|тайе / с’і|дайут’ о|тут о / виш|чупуйуц’:а / во|дичку пйут’йак |дошчик і|де*. Стурбованість зниканням птахів із фауни села виражене

повторами присудкового слова *не|ма* (*не|майе*) (зафіксовано 8 разів). Невербально почуття діалектоносія виявлено у прискореному темпі мовлення, інтонації замилування.

Наявність у мікротекстах додаткових інформаційних блоків свідчить про ступінь комунікативної взаємодії (тлумачення, пояснення, коментарі, адресовані експлораторові) та специфіку світобачення мовців.

Як бачимо з поданих мікротекстів, об'єкти позамовної дійсності інформанти сприймають не атомарно, а в контексті причинно-наслідкових зв'язків, у взаємодії з іншими реаліями, що відображено в складній внутрішній організації тексту, його семантичній структурі та способах поєднання змістових частин.

Науковці зазначають, що від фіксації матеріалів за питальником годі й очікувати відтворення системних відношень між одиницями в межах говірки [3, 7], натомість текстовий супровід дає змогу вивчити окрему лексему як складову системи та дослідити її у взаємозв'язках з іншими одиницями.

Наведений нижче текст ілюструє, що саме під час спонтанного мовлення інформант відтворює системні відношення в лексиці, оперуючи синонімічними орнітоназвами, що функціонують у говірці: *ли|суха / ну ми звем йі|йі |лиска / бо ў |нейі на |лоб˙і та|ке п˙іт|но |б˙ілейе / |лиска |т'іпа / з|вец':а во|но |лиска / а|бо ш˙:е з|вец':а по‿нашому воро|на |утка / ну во|на |чорна / дак воро|на |утка // і йе ш˙:е нази|вайут' х|лопц'і пу|пи / то|о‿шо ў |нейі та|к˙ій пуп / |дуже ве|лик˙ій // ну там йі|йі лу|пит' / скуп|ти / о|бично / беспо|л'езно / ш|куру здер // |то‿йак на |К˙ійоўс'кому |мор'і / |ми‿там на о|хот'і бу|ли / дак там |шо‿обично? // пу|пи / г|рутку заб|рали і с|тегна / остал'не‿ўсе ми вики|дали // ну во|ни‿хот' і |ц'ійі з|вуц':а / |курочками / ну / |можна |йісти / йіх на |К˙ійоўс'кому |мор'і о|ц'іх |лисок! // воро|нийе |утк˙і / г˙ідро|утк˙і нази|вайут'йіх і|ш˙:е |можна / ну |г˙ідро во|да‿це‿ж //* (Велика Дорога).

Зауважимо, що текстовий супровід дає змогу не тільки виявити системність лінгвістичного явища, а й отримати мотивологічний коментар від інформанта і встановити принципи номінації птаха: *ну ми звем йі|йі |лиска / бо ў |нейі на |лоб˙і та|ке п˙іт|но |б˙ілейе / |лиска |т'іпа*; *а|бо ш˙:е з|вец':а по‿нашому воро|на |утка / ну во|на |чорна / дак воро|на |утка*; *і йе ш˙:е нази|вайут' х|лопц'і пу|пи / то|о‿шо ў |нейі та|к˙ій пуп / |дуже*

ве|лик ˙ії // ну там йі|йі лу|пит ’ / скуп|ти / о|бично / беспо|л ’езно / ш|куру здер // ... дак там |шо‿обично? // пу|пи / г|рутку заб|рали і с|тегна / остал ’|не‿ўсе ми вики|дали.

Текст – це складна ієрархічно організована система знаків, що утворюють широкий семантичний простір, тому вивчення структурно-семантичних особливостей лексики доцільно здійснювати з опертям на діалектний текст. При збиранні орнітологічної лексики застосована інваріантна модель-матриця[1], яка дозволяє дослідити мовне явище як систему, але поданий нижче мікротекст якнайкраще підтверджує тезу про те, що робота діалектолога за програмою неодмінно має супроводжуватися записом народного мовлення, адже спонтанне мовлення часом дає більше інформації, ніж передбачає питальник: *|л ˙аст ’івочка // у нас он |даже пит |хатойу намос|тил ˙и пит к|ришойу гн ’із|дечко і нанес|л ˙о // і нача|л ˙и об:и|ват ’|ш ˙іфером |хату / а во|но пит к|ришейу на уг|л ˙у / і ўже |вил ˙упил ˙ис ’ / ўже та|ки / с|коро |вил ’іт ’ат ’ / а от шче |мати не |виведе йіх // во|но‿б не вил ’і|тал ˙о / во|но до |ц ’ого ў|ремйа // а йа ка|жу / |Ван ’а ка|жу / а йак^г^‿же‿ж о|то гн ’із|дечко? // в ˙ін |каже / йа |мамо сам не з|найу шо ро|бит ’ // ка|жу / ш|кода‿ж гн ’із|дечко роски|дат ’ // ну це‿ш п|тичка / во|но ста|рал ˙ос ’ так йак^г^‿би ти о|це |хату / о|так і во|ни / во|ни гур|том / о|це так / т|ройе / то гн ’із|дечко / гур|том / зл ’і|пил ˙и / а то|д ’і ўже та |пара оста|йуц ’:а / і в ˙ін і во|на // і во|на о|то нанес|л ˙а йе|йечок / с ’і|дайе на йе|йечка / і в ˙ін йі|йі го|дуйе / а то|д ’і ўже йак во|на |висед ’іл ˙а ма|л ˙ен ’ких / дак то|д ’і ўже і йі|йі го|дуйе / і |д ’іток і бес кон|ц ’а о|це / тут пол ˙е|т ’іл ˙о / л ˙е|тит ’ уже на це / од:а|л ˙о / а во|ни ўже си^е^|д ’ат ’ вигл ’а|дайут ’ / і во|но сво|го |ʒ ’обика йому ў |ʒ ’обик і на|зад // дак о|то у нас пит |хатойу д|воїко / йіх ба|гато не|ма / д|войе // при|йіхаў / о|б:иў кру|гом |хату / а то / ну |л ˙аточка та|ка // йак йа диў|л ’ус ’а / си^е^|ʒ̆у на д|вор ’і на |л ˙ав ˙і / йіх так нал ˙е|т ’іл ˙о! // з|грайа! // і ви|ман ’уйут ’ йак / шоб во|но |вил ˙ет ’іл ˙о / оп|с ’іл ˙и кру|гом те гн ’із|дечко / і*

[1] 1. Як називається птах?
2. Чому така назва?
3. Чи можна сказати про птаха: 3.1. багато; 3.2. назва сукупності?
4. Чи є щодо птаха протиставлення: 4.1. він; 4.2. вона?
5. Як називається маля птаха? 5.1. у формі однини; 5.2. у формі множини?
6. Які звуки видає птах?
7. Що означає назва?
8. Експресивно-оцінні назви птаха.

на с’т’і|н’і чи^е^п|л’айуц’:а о|то / а йа си^е^|ǯу л’у|буйус’ йак то во|ни ро|битимут’ / а во|но‿ш на с’т’і|н’і гн’із|дечко / так во|ни йак нал˙е|т’іл˙и / ко|л˙и во|но йак ша|рахне! // ро|с:ипал˙ос’а те^а^ гн’із|дечко / і во|ни |вил˙ет’іл˙и й пол˙е|т’іл˙и // прийіж|ǯайе син ка|жу ўс’о |Ван’а / |можеш у|же те^а^|пер шос’ро|бит’ // дак в˙ін / у|же‿ж гніз|дечка не|майе / дак в˙ін зро|биў // о|то та|ке / н’і|миї йа|зик / а |каждиї по‿с|войему розу|м˙ійе // (Помоклі).

Спонтанна оповідь дала змогу отримати відповіді на запитання програми й зафіксувати одиниці, що належать до різних лексико-семантичних груп: “Загальні назви птахів” (*п|тичка*), “Назви птахів за біологічним видом” (*|л˙аст’івочка*), “Назви сукупностей птахів” (*з|грайа*), “Назви птахів за статтю” (*в˙ін* ‘самець сільської ластівки’, *во|на* ‘самка сільської ластівки’), “Назви птахів за віком” (*|д’ітки* || *ма|л˙ен’к˙і* ‘малята сільської ластівки’), “Назви частин тіла птахів” (*|ʒ’обик*), “Назви продуктів життєдіяльності птахів” (*йе|йечка*), “Назви гнізд птахів” (*гн’із|дечко*).

Текстовий супровід дозволив виявити надійну лінгвістичну інформацію, не передбачену програмою: *ви|водити* || *ви|сиǯувати* ‘плодити потомство’; *вил’і|т’ати* ‘залишати гніздо’; *ви|л˙упл’уватис’* ‘(про малят птаха) прокльовуючи шкаралупу, пробиваючи оболонку, виходити з яйця’; *л’і|тати* ‘пересуватися у повітрі’; *|мати* ‘доросла особина сільської ластівки ж. р. відносно своїх малят’; *намос|тити гн’із|дечко* ‘влаштувати гніздо’; *нанес|ти йе|йечок* ‘відкласти яйця’; *|пара* ‘самець і самка птаха’; *с’і|дати на йе|йечка* ‘починати плодити потомство’.

Розповідь про ластівок відображає одну з характерних рис менталітету українців – бережливе (сакральне) ставлення до птахів.

Крім цього, текстовий супровід дає змогу виявити особливості мовного портрету говірки на всіх структурних рівнях.

Отже, діалектний текст – це надійний засіб зберігання діалектного мовлення та водночас джерело фіксації та передачі різноманітної інформації, яка зумовлює характер основних функцій тексту – комунікативної і когнітивної.

Комунікативна функція тексту реалізується в риторичних запитаннях, що імітують діалог, метамовних вставках, які вказують на достовірність фактів, і звертаннях до експлоратора: *гава|р’ат |йесл’і п˙е^і^|тух дн’ом нач˙і|найе п˙ет’ / з|нач˙іт’ аб˙і|зат’е^і^л’на дош˙: / |йесл’і |целиї д’ен’па|йот / аб˙і|зат’е^і^л’на*

дош˙: ˈбуіт // так аˈно чи н'е? // хто йо: зˈнайе? // (Баничі); *поˈл'у йа там пид гоˈройу гˈр'адки / ˈйіде маˈшина / стаˈновиц':а кол˙˙о ˈмене маˈшина та // дˈрастуйте / дˈрастуйте // таˈки ˈл'уди ˈгарн'і / ну / наˈчал'ство йаˈкес' / ну таˈк˙іх / у паˈгонах / да й пиˈтайут' меˈне / а шо то у вас за кулˈтура на боˈл˙˙от'і? // рис? // кукуˈруз'аниї рис поˈс'ійаниї? // а йа каˈжу / очеˈрет'аниї рис поˈс'ійаниї! // а воˈно очеˈрет уˈсе боˈл˙˙ото зацв˙іˈл˙˙о / так йак кукуˈруза / рис / йа‿ж йоˈго не ˈбачил˙˙а / ˈкажут' так йак рис зацˈв˙іў //* (Чопилки); *ˈбачил˙а йа маˈйа ˈвишен'ка ўже ўссе! //* (Перелюб), *ти зˈнайеш ш˙:о? // ˈіл'і воˈни дес' жиˈвут' чи ˈтейе? // оˈце ˈколо ˈмене / ˈсойки жиˈвут' // йа каˈжу / і своˈйіі каˈжу / от°‿ˈбачиш у гаˈйах / то ˈран'ше воˈни ˈтиˈки ў гаˈйах жиˈли // а це дес' примудˈрилис'а оˈце жиˈвут' коло‿ˈдому / от // а ў гаˈйах йа йіх не ˈбачу ˈсойок //* (Авдіївка).

Залежно від комунікативної мети і завдань, які інформант реалізує під час мовленнєвого акту, адресованого слухачеві (характеристика об'єкта або явища, передача послідовності перебігу подій, висловлювання власних суджень), тексти поділяються на такі види:

– тексти-описи: *йе пˈтичка / йеˈйе вал˙аˈс'н'анка назиˈвайут' / вал˙ас'ˈн'аначка / на л˙аˈзин'ц'і / тоˈнен'ка л˙аˈзинка таˈка / ну таˈким меˈшочкам / ад л˙аˈзинки начиˈнайе тоˈнен'ка та°і‿так / ну ˈт'іпа отаˈк˙ім пуˈт'ом* (подібне до груші – ЯЛ) */ на л˙аˈзин'ц'і виˈсит' / і зˈбоку ˈдирачка / доршч іˈде / воˈно не намаˈкайе // ˈробит' із вал˙ас'ˈн'і / із:а ˈто: вал˙ас'ˈн'анка / оˈто із вaˈл˙ос із ˈкуин'с'ких / із каˈрови чи каˈзи / вaˈна спл˙еˈтайе і вaˈна ˈл'іпит' / вид'іˈл'айе таˈку сˈл˙ину / шо вaˈна л˙ипˈка / скˈл'ейуйец:а // і доршч іˈде не праб˙іˈвайе / вaˈда не папаˈдайе / маˈл˙ен'к'і там сиˈд'ат' / вaˈни ў ˈсуш˙і сиˈд'ат' // і дабˈрац:а да ˈйого ни ˈкуит нихˈто не добеˈрец:а / вaˈна ˈв˙ішайе на таˈкуиї л˙аˈзин'ц'і йак сˈп˙ічка // вaˈна саˈма маˈл˙ен'ка / вaˈна маˈл˙ен'ка‿маˈл˙ен'ка та пˈтичечка //* (Горбове);

– тексти-оповіді: *... ˈівол˙га / воˈна‿ш таˈка / коˈл˙ис' меˈне л'аˈкал˙а / йак буˈл˙а йа маˈл˙ойу // ну й шо воˈна меˈне л'аˈкал˙а? // дак йа й теˈпер з ˈнейу баˈл˙акайу‿баˈл˙акайу / дак воˈна прил˙еˈтит' / ˈс'аде і сеˈдит' / і оˈто куˈл'у-куˈл'у-куˈл'у / а йа соˈб˙і / воˈна соˈб˙і / і ото поᵛпоᵛбаˈл˙акайем / йак йа пересˈтал˙а / і воˈна пол˙еˈт'іл˙а // ... йа не пон'іˈмал˙а шо це ˈівол˙га / ну ˈможе меˈн'і гот с'ім буˈл˙о / шче ˈопиту не буˈл˙о ў голˈоˈв˙і / і ў л'уˈдеї ... / йа саˈма з ˈДудоркова / а тут ˈмати ˈвийшл˙а с'уˈди*

ˈзамуж і йа ˈвиросл˙а тут // ну у чол˙оˈв˙іка гˈруша ˈдика / таˈки гˈрушки ˈгарни / гниˈл˙ички / ˈос’ін’:у ўже / ˈвибрал˙и ˈкартошку / а гˈрушки йе // ну воˈна там чи ˈможе веˈл˙ас’а / чи ˈможе так прил˙еˈтал˙а да с’іˈдал˙а / і оˈце так ... / (пошепки) *ˈой! // пойду йа накˈраду ц’іх гˈрушак // приˈб˙ігл˙а / ˈтик˙і хоˈт’іл˙а гˈрушу брат’ / а воˈна куˈл’у-куˈл’у-куˈл’у / йа т’іˈкат’ / йа т’іˈкат’ / не вз’аˈл˙а гˈрушу / поˈб˙ігл˙а // неˈмайе / неˈма-а // а то‿ш л’аˈкал˙и ˈкуцойу ˈбабойу / оˈто заˈл’ізнойу ˈбабойу // не йди ў гурˈки / бо там заˈл’ізна баˈба сеˈдит’ / о / дак воˈна теˈбе забеˈре // ну л’аˈкал˙и‿ш то коˈл˙ис’ буˈл˙о / шоб у гурˈки не ˈл’ізл˙и / кˈрасти ... / ˈваку не рˈвал˙и //* (сміється) *ну / неˈма / пересˈтал˙а // поб˙іˈжу‿ш таˈки йа / ˈд’ат’ка неˈмайе кол˙о‿ц’іˈйейі гˈруши / поб˙іˈжу йа накˈраду / ˈтик˙і доˈб˙ігл˙а / хоˈт’іл˙а гˈрушу / воˈна зноў куˈл’у-куˈл’у-куˈл’у / і зноў йа т’іˈкат’ // це воˈна меˈне так л’аˈкал˙а // і йа йіˈйі ˈпомн’у / і оˈце ˈсину росˈказувал˙а / дак воˈни реˈгочут’* (сміється) // *ну це маˈл˙ойу йа буˈл˙а* (Горобіївка);

– тексти-роздуми: *ˈгаїстер / л˙еˈл˙ека // назиˈвайут’ і чорноˈгуз йоˈго і ˈтейе // ну йа тоˈб˙і так скаˈжу / в Украˈйін’і ув одˈному сеˈл’і так баˈл˙акайут’ / такʳ‿же? // а ў дˈругому так баˈл˙акайут’/ ў тˈрет’ому так // так ˈсамо і ˈтейе / воˈно пол˙уˈчайец’:а шо ˈацент не до б˙іᵉˈл˙оˈрус’кого / от так баˈл˙акайут’ шо не до б˙іᵉˈл˙оˈрус’кого не доˈходиц’:а / не до ˈрус’кого не до ўкраˈйін’с’кого //* (Адамівка); *от йа / оˈце оˈнукам по‿ˈрус’ки каˈжу не баˈл˙акайте / ви‿ж укˈраінци / баˈл˙акайте каˈжу по‿ўкˈраін’с’ки // а тут приˈйіхал˙а ўˈнучка / і ўсе по‿ˈрус’ки // йа каᵛ / йа тоˈб˙і / ˈвирежу беˈрезову л˙оˈзину / да каˈжу теˈбе отшмаˈгайу л˙оˈзинойу // аˈну каˈжу сеˈчас! // баˈл˙акаї по‿ўкраˈйін’с’к˙і // хоˈт’і‿ж у нас і не украˈйін’с’ка / у нас таˈка гˈруба / с’іˈл’с’ˈка ˈмова / у нас не ˈчиста украˈйін’с’ка // це там ў ˈЗападнўї там уˈже ˈбўл’ше ўкраˈйін’с’каї / а у нас гˈруба таˈке / с’іˈл’с’ˈка //* (Вертіївка).

Уважаємо за доцільне принагідно проаналізувати фольклорні тексти та етнографічні описи, адже окрім того, що мовні форми культури – ритуали, обряди, повір’я, прикмети тощо – є цінним джерелом вивчення традиційної культури поліщуків [8, 8], такі зразки народного мовлення виконують інші функції, зокрема інструктивну та прогностичну.

До текстів-інструкцій відносимо розповіді, що виконують функцію застереження, заборони, указівки, спонукають до дій тощо.

Наведемо приклад бувальщини, що застерігає слухача від роботи та інших видів занять у свята: *бу|вала на п|раз'н'ік паї̆д'ош / дак шо‿н'і|бут' пр'і|ч˙уд'іц:а / |ета |часта бу|вала у л'у|д'еї̆ та|койе^а // шо с'і|д'іт' / і|д'ош / с'і|д'іт' глу|хар' / н'е^і|с'ош патран|таш |поўниї̆ пат|ронаў / с|тан'е^а / ба|туйе^а‿ба|туйе^а / пат|рони |кон'ч˙іл'іс' // на Хам˙і|ну |Паску йа па|шол / а|на |пож:е |наше^йї̆ / Ха|ма н'е|в˙еруйуш˙:іі̆ / ка|ториї̆ н'е^і па|в˙ер'іл шо І|сус васк|р'ес // дик бу|вайе^іт Хам˙і|на |Паска // дик вот / і вот с'і|д'іт' глу|хар' / йа і|ду‿стр'е^і|л'айу / патран|таш |в˙істр'е^і|л'іў / а он с'і|д'іт'сп˙і|вайе і хот^д‿би шо // а ка|да йа стаў і|д'іт' / пат|ход'іт' / он пал'е^і|т'еў // а то вот стр'е^і|л'аў‿стр'е^і|л'аў / н'е^і мох па|пас'т' // |іл'і д'ен' та|кої̆ / |іл'і ета бил н'е^і глу|хар' / і н'е^і |т'ет'ер'е^іў / а в˙і|д'ен'ійе / та|кога бу|вайе^ит |часта // на п|раз'н'ік˙і а|хот'н'ік˙і с|тарийе н'е^і ха|д'іл'і // пата|му‿ша |часта |бил'і вот |ет'і пр'ів˙і|д'енци |разнийе // |в˙ід'е^іл'іс' |тол'ка п|т'іци //* (Стара Гута).

У східнополіських говірках записано мікротексти про заборону руйнувати гнізда білих лелек і сільських ластівок, яких мовці вважають святими птахами: *ну йіх |кажат' не|з'а йіх |ластавак ізби|ват' і бит' // чо|го? // ка|лис' ка|зали он / ди|т'а та|ке у ласта|вин:і / дак |ка^ут'‿шо то |ластавак ізби|ваў / дак о|то‿ж і ласта|вин':а па йім паш|ло // а чи ва|но та|ке чи не та|ке? // ну |йа йіх н'і|кол'і не зби|вала ба|йалас'а / і те|пер не зби|вайу //* (Савинки); *ну та|ка ле|генда йес'т' / |йес'і гн'із|до ле|леки / шос' там йо|му з|робиш па|гане / ма|лих по|дер / а|бо |шо‿н'ібуд' та|ке / |т'іпа по|жар а|бо шос' та|кейе / дак |в˙ін хва|тайе |в˙етку і на |хату // ну це та|ке ба|лакали |ран'ше / це та|ке по|в˙ірйа чи пого|ворка / йа не з|найу / та|ке рос|казували / ну о|бично так н'іх|то не пров˙і|р'аў / бо йіх н'іх|то і не з'ії̆|майе //* (Велика Дорога).

До текстів-прогнозів відносимо метеорологічні прикмети і прикмети, що передвіщають зміни в житті людини: *йу|рочок йа|к˙іс' там ото йес'т' / у нас нази|вайут' йу|рочок / йак горо|бец' / |т'ік˙і отут‿о г|рудачка т|рохи |наче та|ка красна|вата: / в˙ін а|б˙ічна йак о|то на похо|лоду / пахала|дайе / дак у|с'о ў|рем˙а урр-урр-рр-рр / дак йо|го йу|рок і праз|вали // |каже йу|рок т'ур|чит'‿каже на |холод //* (Радомка); *то ў нас |кажут' йак |кур'іца поч|не сп˙і|ват' дак то на йа|кус' б˙і|ду // |то па|гано // то йії̆ |мигом од|рубуйут' |гол˙ову / бо йак |кур-*

ка то не на доб|ро начи|найе сп ˙і|ват’ / о|це та|к ˙е // (Проців); *си|ничка о|то бу|вайе шо |о! // ка^е^ пас|тукала в а|кенце / у|же з|в ˙істку йа|кус’ принес|ла // с|тукайе в а|кенечко / бу|вайе і на |добре і на па|гане / ну пас|тукайе //* (Савинки).

Як зазначають дослідники, “текст рівночасно є і одиницею спілкування, і способом формування, поширення та передавання знань, ... і здійснює художньо-естетичний вплив” [4, 64], тому окрім збереження інформації про конкретні історичні факти, культуру і побут діалектоносіїв, мікротексти виконують естетичну та емоційну функції, які реалізовано у фольклорних текстах:

– легендах: *нас бу|л ˙о ба|гато / дак вуін* (дід – ЯЛ) *бу|л ˙о о|це нас по|саде / і нач ˙і|найе рос|казуват’ / о / чо|го куін’н’і|кол ˙и не найі|дайец:а да чо|го ка|рова ж|вачку жу|йе // ну і|шоў Бох па л ˙у|гу / там |ріечка / вуін даї|шоў / |н’ійак перейти |р’іечку / вуін пуди|шоў до би^і^|ка / і |каже / переве|зи ме^и^|не через |р’іечку / а бик йе|му от|в ˙ітиў шо ме^и^|н’і |н’і^е^кал ˙и / ме^и^|не с|кора ха|з’айін забе|ре / дак ме^и^|н’і т|реба на|пастис’ / ка|н’у / да ка|н’а вуін пуди|шоў шоб^п^ пере|в ˙із / а то йа чут’ не набре|хал ˙а! // а куін’ і |каже ме^и^|не с|кора ха|з’айін |буде запр’а|гат’ / ме^и^|н’і т|реба на|пастис’а // ну па|шоў / пуди|шоў да би|ка і |каже / переве|зи ме^и^|не / а вуін паста|йаў ‿паста|йаў / та|д’і й |каже / ну |л ˙адно / да|ваї / а сам |бистро ‿бистро ў рот тра|ви нахва|таў / |каже по|кул’ |буду па |р’іечк ˙і і|ти дак пажу|йу // о ˙це ‿ш пере|в ˙із вуін |Бога // і так Бог йім даў / шо ка|рова |бистро тра|ву хва|тайе / не пере|жовуйе / а та|д’і л ˙е|жит’ і пере|жовуйе / а куін’ ус’із|да га|л ˙одниї / пата|му ‿ша / так йо|му Бог даў шо не на|пасуйец:а //* (Береза); *гр’ат’ ‿т|р’іста л’ет |воран жи|в ˙от’ // ка|да ‿та |воран пр’е^і^да|гаў |коршуну / |коршун / |йа ‿гр’іт’ / т|р’іста л’ет / а |коршун т|р’іц:ат’ і тр’і |года / гр’іт’ ‿паї|д’ом / с’ік|р’ет атк|ройу // |н’е ‿гр’іт’ / йа |луч ˙:е тр’і |года пражи|ву / а |падал’ йес’т’ н’і |буду! //* (Василівка); *то ка|зал’і ка|дас’ Д’е^а^с|ну мат’^ч^’ пракл’а|ла / паш|ла йа|на ў да|рогу / ўп ˙е|р’ед / у пут’ // паш|ла / і н’і|йак н’е^а^ пр’і|тул’і ... / а Дн’епр / |нач ˙іт’^ч^’ Дн’епр і Д’е^а^с|на / брат і с’е^а^с|тра / а Дн’епр па|шоў з|нач ˙іт’^ч^’ у|же ‿ж па|заду / і йон с’е^а^|б ˙е пр’і|тул наї|шоў / у |Чорна |мор’е // а т’^ч^’а ха|д’^з^’іла ‿ха|д’^з^’іла Д’е^а^с|на / у теї шес’т’ пр’і|токаў / ха|д’^з^’іла ‿ха|д’^з^’іла / і ўс’е ад|но у Дн’епр йа|на за|ход’^з^’е^а^ //* (Остроушки);

– піснях:

л ˙е|т'іл ˙а за|зул'а |через мойу |хату /
|с'іл ˙а на ка|л ˙ину да й с|тал ˙а ко|вати //
оǐ то‿ж не за|зул'а / то |р'іднайа |мати /
во|на прил ˙е|т'іл ˙а доч|ку р'ату|вати /
йаг‿би мати з|нала / йа|ка мен'і |б ˙іда /
во|на‿б пере|дал ˙а га|робчиком х|л'іба /
га|робчиком х|л'іба / га|л ˙убкойу |сол'і /
оǐ |мамо / оǐ |мамо / йак |т'ажко без |дол'і // (Шевченкове);

– прислів'ях і приказках: *|йесл'і пр'іл'е|и|т'іт с'іваг|рак / то напа|с'от ка|н'а і ду|рак //* (Стара Гута); *Пет|р ˙івочка ми|и|найец':а / |сизайа зе|зул ˙ен'ка хо|вайец':а // йач|м ˙ін' |кол ˙ос вики|дайе / сол ˙о|веǐко |гол ˙ос поки|дайе //* (Стара Оржиця);

– закличках: *|бусел‿ко|лода йа|ка заўтра по|года? //* (Буда);

– дражнилках: *|бус'ал‿бус'ал кал'а|сом / твайі |д'з'ет'ч'і за л'а|сом / пала|в ˙іна ў |жит'і / т|реба йіх па|б ˙іт'ч'і //* (Гута Ткачова);

– загадках: *ле|т'іла са|рока / а за |нейу |сорак / с|к ˙іл'ки ле|т'іло са|рок? //* (Черниш) тощо.

Наведені тексти поліфункціональні, з одного боку, вони – джерело збереження відомостей про традиційну культуру поліщуків, а з другого – форма відображення картини світу мовців.

Під час дослідження типологізовано тексти за темами та комунікативними функціями, вивчено особливості структурної організації розповідей.

Очевидним стало те, що дослідження мовного явища за програмою необхідно здійснювати з опертям на діалектний текст.

Порівняно з програмою текстовий супровід значно розширює емпіричну базу дослідження, дає змогу вийти за межі вивчення основного об'єкта.

1. *Большакова Н.В.* Взаимодействие дискурсов в диалектном тексте // Вестник Новгородского государственного университета. № 54. 2009.

2. *Гриценко П.Ю.* Передмова // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис. К. 1999.

3. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.

4. *Лемещук Л.В.* Текст у світлі новітніх теорій пізнання // Філологічні трактати. Т. 3. № 1. 2011.

5. *Мартинова Г.І.* Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

6. *Руснак Н.О.* Структурно-семантичні особливості діалектних текстів російських “острівних” говірок на території Чернівецької області. К. 1996.

7. *Словник* української мови: в 11 т. К. 1970–1980.

8. *Толстые Н.И. и С.М.* О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. Мат. и исслед. М. 1983.

Список населених пунктів

Авдіївка – Авдіївка Сосницького р-ну Чернігівської обл., Анисів – Анисів Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Баничі – Баничі Глухівського р-ну Сумської обл., Береза – Береза Глухівського р-ну Сумської обл., Буда – Буда Корюківського р-ну Чернігівської обл., Василівка – Василівка Середино-Будського р-ну Сумської обл., Велика Дорога – Велика Дорога Ніжинського р-ну Чернігівської обл., Вертіївка – Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл., Горбове – Горбове Куликівського р-ну Чернігівської обл., Горобіївка – Горобіївка Бориспільського р-ну Київської обл., Гута-Ткачова – Гута-Ткачова Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., Дубовий Гай – Дубовий Гай Прилуцького р-ну Чернігівської обл., Лемешівка – Лемешівка Яготинського р-ну Київської обл., Лозова – Лозова Сосницького р-ну Чернігівської обл., Остроушки – Остроушки Шосткинського р-ну Сумської обл., Перелюб – Перелюб Корюківського р-ну Чернігівської обл., Помоклі – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Проців – Проців Бориспільського р-ну Київської обл., Радомка – Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл., Рожковичі – Рожковичі Середино-Будського р-ну Сумської обл., Савинки – Савинки Корюківського р-ну Чернігівської обл., Софіївка – Софіївка Носівського р-ну Чернігівської обл., Стара Гута – Стара Гута Середино-Будського р-ну Сумської обл., Стара Оржиця – Стара Оржиця Згурівського р-ну Київської обл., Хаєнки – Хаєнки Ічнянського р-ну Чернігівської обл., Хибалівка – Хибалівка Куликівського р-ну Чернігівської обл., Черниш – Черниш Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Чопилки – Чопилки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Шевченкове – Шевченкове Глухівського р-ну Сумської обл., Шестовиця – Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Ядути – Ядути Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

THE TEXT SUPPORT IN WORK OF DIALECTOLOGISTS UNDER PROGRAMS

In the article dialectal texts are systematized by themes, types of information and functions. Semantic relations between parts of the text are researched. An important role of text support (accompaniment) in work of dialectologists under programs is determined.

МАРТИНОВА Ганна Іванівна
(*Черкаси*, *Україна*)

Діалектний текст як підґрунтя класифікації говірок

Різноаспектні дослідження діалектної мови кінця XX – початку XXI ст. засвідчили прагнення максимально повно описати її склад, представити системні відношення компонентів, особливості функціонування діалектних одиниць у просторі та часі, їхню динаміку. Такий підхід вимагав використання нового й достовірного матеріалу, записаного не тільки за удокладненим питальником, але й у фонозаписі та його відтворенні в текстовому варіанті. Це активізувало фіксацію зв'язного говіркового мовлення, створення діалектних фонотек і текстотек, а в наукових студіях сьогодення ці джерела стали основним підґрунтям дескриптивних досліджень.

Розуміння важливості діалектного тексту для достовірного опису структурних особливостей говірок було очевидним ще в сімдесятих роках XX ст., коли створено першу хрестоматію "Говори української мови" [4], проте справжнім поштовхом до активного видання регіональних текстотек стала публікація текстів із говірок Чорнобильської зони [6] та їхній системний опис [7]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. з'явилися збірники діалектних текстів різних зон українськомовного континууму [докл. див. 5, 4–5; 15, 5–6]. За їхніми матеріалами були здійснені комплексні дослідження мовлення окремих говорів чи проблемних груп говірок, де діалектний текст схарактеризовано як найскладнішу одиницю мови, у якій вербалізовано багатовіковий досвід народу-творця, його духовну й матеріальну культуру [15; 17], повніше представлено окремі структурні рівні говірок [14; 3; 9; 16; 2; 8; 10–13; 1 та ін], що уможливило глибше висвітлення їхньої ієрархії та функціонування в діалектах, динаміки складу в просторі та часі. Такий підхід став підґрунтям удокладненого й чіткішого поділу говірок не лише за наявністю / відсутністю в них виразних діалектних особливостей, але й за кількісними, частотними та функціональними характеристиками типових і спорадичних явищ.

Мета пропонованої статті – репрезентувати унікальність діалектних текстів як джерела інформації для класифікації се-

редньонаддніпрянських говірок, характеристики їхніх рис із погляду парадигматики, синтагматики та специфіки функціонування й поширення.

Джерелом дослідження стали матеріали текстотеки середньонаддніпрянських говірок, зокрема збірників діалектних текстів (ГПК, ГЗП, ГЧ), що є графічними відповідниками аудіозаписів, переведених у цифровий формат і занесених на комп'ютерні компакт-диски.

Готуючи зібрання діалектних текстів, дослідники насамперед ставлять за мету презентувати й увиразнити говіркову й етнічну специфіку регіону, донести її до користувача, хоч нерідко жанрову зорієнтованість текстів визначає проблематика конкретного дослідження, коли записувач моделює набір необхідних комунікативних ситуацій із метою отримання потрібної інформації. Зокрема, важливою передумовою формування фонотеки й текстотеки середньонаддніпрянських говірок була двоплановість: це зорієнтованість реципієнта на фонологічну й фонетичну частини питальника "Загальнослов'янського лінгвістичного атласу", на відображення традиційної лексики означеного діалектного континууму й увага до зв'язних текстів як основного джерела інформації. Такий підхід зумовив максимальну повноту представлення матеріалу, його зіставність у всіх досліджуваних говірках, можливість уточнення свідчень за фонозаписами, їх кореляції в синхронії та діахронії, а оскільки зв'язні тексти записано від діалектоносіїв найстаршого віку, корінних середньонаддніпрянців, то їхнє мовомислення репрезентує також специфіку побуту і звичаєвості краю.

Зорієнтованість зв'язних текстів забезпечує насамперед розв'язання тих завдань, які ставить перед собою дослідник, дає змогу виявляти мовні явища в їхніх "природних взаємозв'язках, синтагматичній взаємозумовленості, лінійному розгортанні та квантитативних характеристиках" [6, 3]. За матеріалами текстів та фонозаписів із середньонаддніпрянських говірок було з'ясовано репертуар фонем і їхніх репрезентантів, виділено фонологічні опозиції й умови та закономірності їхньої реалізації, позиції релевантності й нейтралізації, а це дало змогу удокладнити парадигматичні й синтагматичні характеристики голосних і приголосних, збагатити методику системного аналізу ареалогічним аспектом, спроектувавши поширення окремих явищ і системи діалекту загалом. Уперше для виділення

діалектних зон і груп говірок усього середньонаддніпрянського діалектного континууму слугували не окремі, часом розрізнені факти, а свідчення зв'язних текстів із великої кількості говірок (346). Це дало змогу увиразнити його ареалогічну характеристику, уточнити зовнішні межі та внутрішню диференціацію. Для виокремлення мовно-територіальних одиниць цього діалекту релевантними виявились опозиції *центр – периферія*, *північ – південь*, *захід – схід*, які стали підґрунтям для виділення діалектних зон – *центральної*, *північної*, *південної*, *західної* та *східної*, у межах останніх функціонують окремі групи говірок із типовими для них структурними характеристиками [докл. див: 14, 253–319, к. 31].

Для прикладу розглянемо репертуар голосних фонем і специфіку їх вияву в середньонаддніпрянських говірках у наголошеній позиції. Фонозаписи та їхня текстова репрезентація засвідчили, що реалізація фонемних протиставлень у підсистемі вокалізму залежить не тільки від наголошеності / ненаголошеності, але й від сусідства окремих груп голосних і приголосних, характеру складу, місця в слові. Для більшості середньонаддніпрянських говірок характерний шестифонемний наголошений вокалізм, який репрезентують надговіркові моделі двох типів: /і/, /и/, /е/, /у/, /о/, /а/ (А) та /і/, ‹і$_{и}$›, ‹и$_{і}$›, /и/, /е/, /у/, /о/, /а/ (Б). У говірках зі структурною організацією голосних типу А репрезентантами фонем здебільшого є їхні основні вияви, проте в західній зоні досліджуваного ареалу (перехідні говірки середньонаддніпрянсько-подільського типу та східноподільські) зафіксовано реалізацію /и/ звуком [е], що трапляється зрідка в низці словоформ: *оˈден*, *гоˈден*, *йіˈден*, *дˈвегнути*, *поˈсед'іти*, *поˈсеʒу*, *сиˈдемо*, *криˈчемо*, ˈ*седишче* 'місце, де побудована хата'. Спорадична заміна фонеми /и/ на /е/ виявляється також у двох говірках центральної групи (*ц'іˈделок*, *ни^^вено*, *корˈзену*, *з^^ус'іˈйейі* ˈ*сели*, *ноˈсели* (Вг), ˈ*сел'на* ˈ*бочка*, *із^^сел'нойу в* ˈ*ід*ˈ*л* ˈ*огойу* (Бз)). Наявність фонозапису із говірки с. Байбузи Черкаського р-ну та його графічне відтворення дало змогу засвідчити також звужену реалізацію наголошених репрезентантів /е/, що відбувається послідовніше: *ў^^л'уˈдиї*, ˈ*читвиро*, *пˈлитині*, *пириˈвисло*, ˈ*в:ичир'і*, *стаˈрин'к* ˈ*і*, *трудоˈдин'*, *зиˈлиниї*, *вириˈтино*, *ў^^гˈричку*, ˈ*типлиї*, *гˈличик*, *лиˈлика*, *виˈчир'а*, ˈ*вич* ˈ*ір*, ˈ*чил'ад'*, ˈ*ʒиркало*, *вирх*, ˈ*вирби*, ˈ*мирзне*, ˈ*миртвиї*, *чиˈришн'а*, *маˈлин'ку*, *в* ˈ*нийі*, *р'а*ˈ*диничко*,

ˈтирлы, *страшˈни*. У тексті: ***Пириˈвисло*** *скˈрути і за ним іˈдет' вˈйаже / за косаˈрем /*; *ті пр'аˈдут' / ті ˈшыйут' сиˈд'ат' /* ***дис' кагаˈниц'*** *гоˈрит'* /, проте поряд мовець вживає й основний вияв [е]: *до ˈциркви / ˈдочичко / йа тоˈб˙і скаˈжу по пˈравд'і / йа до ˈцеркви ни ˈдужи й хоˈдил˙а /*. Зрідка виявом фонеми /е/ є нелабіалізований звук [ы] середньо-заднього ряду, високого обниженого підняття: *заˈмырзне*, *пириˈмыл'ували* (Бз), який частіше репрезентує /и/ і функціонує в наголошеній і ненаголошеній позиціях у сусідстві з приголосними різних класів (здебільшого губними й задньоязиковими) у середині та в кінці слів: *ˈвыйде*, *роˈбыл˙и*, *натоˈпыт'*, *ˈвыгнали*, *ўтоˈмылас'а*, *пыў*, *быў*, *спыт'*, *Йариˈмыйіха*, *мыˈнули*, *напыˈчут'*, *пиришчирˈбылы*, *л'уˈбыли*, *куˈпыт'*, *голоˈвы*, *ˈгубы*, *рушниˈкы*, *шˈчокы*, *баˈбы*, *ўˈкынулы*, *паˈлылы*, *стириґлы*, *дожыˈвем*, *маˈшынойу*, *паˈлыў*, *ˈжыто*, *сваˈты* (Бз). Діалектоносії сусідньої говірки села Яснозір'я за названими рисами характеризують мовлення байбузян, "як галушкою вдавився". У тексті: *дес'ˈ****палычку*** *ˈможи* ***заˈробыш*** */ бо тоˈд'і ж на ˈ****палычки роˈбыли*** */ тоˈд'і ж ни* ***роˈбыли*** *на гˈроши / а тоˈд'і / поˈжалуста / на трудоˈдин' /* ***роˈбыли*** */*; *й коˈрови буˈли / то ˈл'уди ж так* ***жыˈлы*** */ ˈможи / хто так ˈсилно заˈжито / а ми так* ***жыˈлы*** *сиˈридн'о /*. Ця риса споріднює говірку с. Байбузи Черкаського р-ну з карпатськими діалектами, однак більшість властивих їй ознак є типовими середньонаддніпрянськими. Отже, саме наявність звукової й текстової реалізації дала змогу висновкувати про те, що в частині говірок мікроструктури наголошеного вокалізму відрізняються незначною зміною функціонального навантаження фонем /е/, /и/, а в одній говірці навіть зростає інвентар фонем – /і/, /и/, /е/, /у/, /о/, /а/, /ы/ (Бз).

Записування матеріалу було спрямоване передусім на фонологію й фонетику досліджуваного діалекту, водночас текстотека містить важливу інформацію й про інші структурні рівні досліджуваних говірок, що також підтверджують зазначену вище класифікацію. Зокрема, матеріал зв'язних текстів заперечує поширену в підручниках і посібниках думку про паралельне функціонування в середньонаддніпрянських говірках інфінітива на *-ти* та *-ть* з перевагою то першої, то другої форм. Здійснений аналіз текстів та квантитативні характеристики явища засвідчують, що типовим для північних і центральних середньонаддніпрянських говірок є функціонування інфінітива з формантом *-ть*, якщо основа закінчується на голосний

звук, та *-ти* після основи на приголосний (*сˈмикат'*, *потˈкат'*, *поб ˙іˈл ˙˙ит'*, *зоˈл ˙˙ит'*, *утруˈсит'*, *наˈд'іт'*, *жит'*, *накруˈтит'*, *прат'*, *нару́бат'*, *накоˈл ˙˙от'*, *шатку́ват'* та *висˈти*, *напˈр'асти* (Хц); *баˈлакат'*, *зроˈбит'*, *прат'*, *роˈбит'*, ˈ*йіхат'*, *налоˈвит'*, *бит'*, *жит'*, *диˈвиц':а*, *скаˈзат'*, але *поˈйісти*, ˈ*вивезти* (Бз)), тоді як у частині перехідних і мішано-перехідних говірок його південної та східної периферії можливі форми інфінітива на *-ти* та *-ть*, а в західній зоні (східноподільські говірки) переважає афікс *-ти* (див. табл. 1[1]).

Таблиця 1

Суфікс інфінітива	Групи середньонаддніпрянських говірок				
	північна	центральна	південна	східна	західна
-ть	185	204	116	55	74
-ти	28	47	44	86	231

Окремим об'єктом вивчення за матеріалами зв'язних текстів може бути склад і функціонування службових слів, що також є релевантною ознакою для внутрішнього поділу досліджуваного ареалу. Зокрема, північні середньонаддніпрянські говірки вирізняє використання варіантів прийменника ***між***, зокрема ***миз*** функціонує переважно в їхній північній частині: *проˈйіхав / йак п˙ідˈкинув* ˈ*задом / йа* ***миз*** ˈ***кон'і*** *вˈпал ˙˙а / і воˈни саˈми копиˈти по миˈн'і буˈл ˙˙и /* (Пм); *посоˈл'у / да в банˈки / а раˈнше ж до* ˈ*д'іжки кˈл ˙ал ˙и / у в ˙іˈдро / да в* ˈ*д'іжку сˈтопчимо /* ***миз гурˈками*** */* (Кв); *... дак меиˈне оˈто вл ˙˙ оˈвил ˙˙и оˈтут* ***миз*** ˈ***горами*** */* (Кв); *оˈце ми жиˈл ˙и оˈтам* ***миз*** ˈ***лугом*** *//* (Др); *стоˈйали йоˈго два* ˈ*сини* ***миз л'уд'ˈми*** */* (Ос); тоді як у правобережній південній частині цих говірок засвідчено варіант ***миж***: *а йа оˈце ж саˈма соˈб ˙і* ***миж*** ˈ*добрими* ***л'уˈд'ми*** *та з* ˈ*богом //* (Зел); *а ми йа* ***миж*** *своˈйіми куˈчанами саˈма* ˈ*меншин'ка буˈла /* (Дб), проте в пісні фіксуємо ***миж*** і в лівобережній говірці: ˈ*мат'інка ж* ˈ*мойа / ниˈжал ˙осл ˙ива // чом ти меиˈне й од:аˈйеш* ***миж*** *чуˈжиˈйі* ˈ***л'уди*** */* (Дв), а в говірках центральної, східної, південної зон засвідчено ***між***: ˈ*с'ійут' озимиˈну* ***м ˙іж приˈчистими*** */* ***м ˙іж*** ˈ***першойу*** *приˈчистойу і дˈругойу /* (Вр); *і буˈла таˈким* ˈ*поводом дл'а* ˈ*того / шо буˈла тоˈд'і спокон*ˈ*в ˙ічна ворожˈба* ***м ˙іж*** ˈ***тешчийу*** *і* ˈ*з'атиеˈм //* (Тм); *насту*ˈ*пайе л ˙ит*ˈ*ва / л ˙ит*ˈ*ва / ой*

[1] У таблиці представлено статистичні дані за матеріалами з шести говірок кожної зони.

ˈбуде ***м ̇іж*** *ˈ****нами*** *ˈбитва /* (з весільної пісні) (Св); *а поˈтом заˈходил ̇и* ***м ̇іж*** *ц’і* ***с’т’іжˈки*** *мол ̇оˈтарки назиˈвал ̇ис’а /* (У); *а саˈму оˈц’у маˈкушку кл ̇аˈдеш* ***м ̇іж*** *ˈ****сал ̇о*** */ укл ̇аˈдайиш /* (Прн) тощо.

Також північні середньонаддніпрянські говірки виокремлює наявність сполучників *до*, *дак*, *да (да й)*, які активно функціонують переважно в їхній північній лівобережній частині. Сполучник ***до*** може поєднувати однорідні члени речення: *буˈл ̇о ж даˈйут’ нам оˈце на жовтˈневе / там по к ̇іˈлу* ***до*** *ˈборошна /* ***до*** *там шче чоˈго / пшонˈц’а йаˈкогос’ /* (Дв); *оˈнука гоˈтовил ̈а там* ***до*** *таˈке /* ***до*** *с’аˈке ж хоˈл ̈одне //* (Пм); зрідка предикативні частини в складносурядному реченні: *а йа ж* ***до*** *хол ̈од’ˈц’у нава́рил ̈а /* ***до*** *капусти наварил ̈а /* ***до*** *карˈтопл’і наˈжарил ̈а /* (Пм), виражаючи розділові семантико-синтаксичні відношення компонентів; предикативні частини речення в складнопідрядному обставинному наслідку: *карˈтопл’а буˈл ̇а / коˈр’івка буˈл ̇а /* ***до*** *мол ̇оˈчко буˈл ̇о /* (Дв); *да покл ̈аˈду на сноˈпи /* ***до*** *воˈно спит’ /* (Ст); *на стоˈл’і самоˈвар стоˈйав /* ***до*** *оˈто ˈчайим уˈже пригошˈч ̇ал ̇и /* (Кн); головну й підрядну частини в складнопідрядному реченні умови як компонент складеного підрядного умовного сполучника ***йак ... до, нехай ... до***: ***йак*** *ˈбат’ка ни сˈтал ̇о /* ***до*** *забˈрал ̇и все / коˈрова ˈт’іки осˈтал ̇ас’а /* (Дм); *дак брат /* ***йак*** *дас’т’йоˈму соˈрочку /* ***до*** *в ̇ін і соˈрочку наˈд’іне /* (Кв); ***неˈхай*** *йа умˈру /* ***до*** *поˈмийут’ ж ̇інˈки /* (Ст) тощо. Нерідко перший компонент такого сполучника (= як, оскільки, якщо) може бути опущений: *а оˈце ж йа вже ˈд’івочка / карˈсета неᵘˈма шче у ˈмене /* ***до*** *баˈби насˈтойуйут’ / ˈт’іки биˈри й поˈший карˈсет /* (Дв); *ну таˈке шо шˈчука /* ***до*** *воˈно ни боˈйіц’:а в боˈлот’і жит’ / а хаˈроша ˈриба ˈвидохла //* (Гр); *ˈд’іжка / ну ˈд’іжеᵘˈчка // дуˈбове буˈл ̇о зˈробл’ат’ ˈв ̇ічне /* ***до*** *воˈно й ˈдос’і в ˈмене йе на ˈборошно //* (Чрн); *а ˈкол ̇о ˈпеч ̇і таˈкий оˈп ̇ічок роˈбивс’а /* ***до*** *туˈди гˈл ̇еч ̇ики сˈтавл’ал ̇и /* (Кн). Засвідчено також використання сполучника ***йак ... до*** з часовим значенням: *а ˈбат’ко* ***йак*** *поˈшов на войˈну /* ***до*** *ми осˈтал ̇ис’ з ˈмат’ірйу*; ***йак*** *оˈце вже п ̇іст ос’ іˈде пиˈл ̇иповс’кий /* ***до*** *тоˈд’і вже коˈрови ˈдойац’:а / то тоˈд’і вже ж збиˈрал ̇и сир /* (Кн); ***коли ... до*** з опущеним першим компонентом: *оˈтож ˈв ̇ійимо да вигруˈжал ̇и на сˈтанц’ійу /* ***до*** *в ˈчоботи понасиˈпайимо /* (Брл); *а вже п ̇ізˈн’іше сˈтал ̇и роскошˈн’іше жит’ /* ***до*** *тоˈд’і сˈтал ̇и йіх краˈсит’ і ˈб ̇іл ̇ше ˈпалочок уставˈл’ат’ в ˈл ̇авах /* (Кн) та ін.

Службове слово ***дак*** функціонує як протиставний сполучник сурядності, поєднуючи дві предикативні частини в складносурядному реченні: *бо й у нас ск|рин'і бу|л˙и / **дак** у нас пого|р'іл˙и ск|рин'і /* (Мр); *да й с|тароста був / і це ж гол¨о|ва кол|госпу / **дак** ни гол¨о|вой у / а нази|вал˙и ч˙орт йо|го зна /* (Брл); *ну |госпита^{и}л'в˙ін о|дин був / ни о|дин / а два / три / ч˙о|тир'і / |корпуси аж бу|л¨о / **дак** в˙ін аж у т|рет'ому |корпус'і л¨и|жав /* (Брл) чи предикативні частини складної синтаксичної конструкції: *і с'т'і|райе^{и}мо в |ночвах / о|це все в|ремн'а / **дак** о|це вже йак той / **то** с|тал˙и купу|ват' |ночви у мага|з'інах //* (Лц); як наслідковий сполучник підрядності: *|т'іки би|ри / й по|ший кар|сет / **дак** о|це на смерт'|буде в |мене й той кар|сет /* (Дв); *йа о|це із |нейу уд|вох ми долж|н'і по пйат'к˙іп до о|б˙ід навйа|зат' / **дак** ми б˙і|гом / гри^{е}|бем /* (Сл-П); чи як компонент складеного сполучника допустовості, перша частина якого опущена: *а ко|рову |вигнал˙и / **дак** ко|рову |н'імц'і ни в|бил˙и / ко|рова ос|тал˙ас'а /* (Мр) та ін. Трапляється також функціонування сполучника ***дак*** із невласне єднальним значенням послідовності: *да у Рома|дан'і / |наш˙і / |наш˙і |рус'к˙і х|л¨опц'і / у|же моб˙іл'і|зовувал¨ис'а / **дак** во|ни о|то по'б˙:і|рал¨и |наш˙іх /; бу|л¨а |баба та|ка / йо|го та сист|ра / да во|на з Бир|л'іна / **дак** во|на о|тож по|кинул¨а / **дак** во|на од:а|л¨а т'і ч˙у|реч˙ки / **дак** йа вже ж у т'іх чу|реч˙ках / шоб і ни |боса /* (Брл) та ін.

Найчастіше слово ***дак*** може бути компонентом складеного підрядного умовного сполучника ***йак ... дак***: *то **йак** же ж там |добре |л'уди жи|л˙и / **дак** і ми |вийідимо /*; ***йак*** *|вийде во|на |замуж / **дак** не^{и} |буде^{и}м брат'/* (Дв); ***йак*** *|р'ічка б|л˙из'ко / **дак** хо|дил˙и в|моч˙увал˙и прос'т'і|л˙ал˙и /* (О); *мо|роз / і|ди ку|т'і |йісти / **йак** ни п|рийдиш ку|т'і / **дак** ни йди /* (Сл-П); *а **йак** прат' / **дак** бу|л˙о ста|нови |мати ж|л˙укто /* (Грш), проте часто його перший компонент може бути опущеним: *в |кого ко|рова / **дак** у|же ж |воз'ми чи мол˙оч˙|ка да о|то з^{с} ц'ім |дерником зйі|си // **дак** о|то повижи|вал˙и йа|кос' //* (О); *це в |кого б|^{о}жол˙и / **дак** / |можи / той з|найе /* (Кн); *при|в˙ів в˙ін до|дому / ми|не ха|з'айін |каже / |т'іки б˙іл'ш п˙і|ди / **дак** йа то|б˙і й |уши по'дри|вайу /* (Брл). Іноді такий сполучник має інші значення, зокрема часове: ***йак*** *при |н'імц'ах / **дак** ко|пиц'і сто|йал˙и /* (Сл-П); причинове: ***йак*** *с'ім|йа ви|л˙ика ж бу|л˙а / **йак** у |матир˙і бу|л˙о / дак ш˙іс|надц'ат' душ с'ім|йі / **дак** с'і|дал˙и ж о|б˙ідат'і за ск|ринийу і за сто|л˙ом /*; *в нас |меду ни бу|л˙о / **дак***

ни з|найу / (Кн); *да во|ни |б'едн'і бу|л¨и / а в¯ін та|кий па|ганий / припа|ганий /* ***дак*** *во|на вже ж пош|л¨а |замуж за |його /* (Брл); наслідкове: *а то|д'і шче ми хо|дил¨и до п|л'ен':іх раз /* ***дак*** *нас шче зак|рив пол'і|цай /* (Брл) тощо.

Сурядний єднальний сполучник ***да*** (= та) поєднує однорідні члени речення: *а 'днак ко|рову де^{и}р|жал¯и / ко|р'івка / поро|с'а /* ***да*** *так со|б¯і й хаз'айну|вал¯и //* (Дв); *в|кинул¯а |сол'і / йа|йечок роз|бил¯а о і в|сипал¯а му|ки м¯і|шок / а пот|рошку і жирку в|кину* ***да*** *|ц'іл¯ий час і м¯і|шу / |поки |вим¯ішу йо|го /* (Тш); *да ни бу|л¨о ж н'і|ч¯ого /* ***да*** *рвеш бур|йан йа|кий /* ***да*** *сви|р'іпу /* (О); *а то|д'і ніч в|йажут' / а вден' прийш|л¯и до|дому* ***да*** *мо|лот'ат' |ц'іпом //* (Чрн); *одиб|рал¨и вс'іх д'ів|чат ота|к¯іх мол¨о|д'іх /* ***да*** *привиз|л¨и нас погру|зил¨и в:а|гони /* ***да*** *виз|л¨и нас /* (Брл); предикативні частини складносурядного речення: ***да*** *ми ж та|ки |ради /* ***да*** *скл¯а|дайимос'а да й гу|л'айимо /* (Дв); *ой-йо-йой / |доч¯ко / йа|ке пирижи|л¨и /* ***да*** *го|л¨¨одн'і /* ***да*** *ни бу|л¨о ж н'і|ч¯ого /* ***...*** */* ***да*** *у |пол¯е ж і|деш на ро|боту /* (О); *то|д'і ж |банок ни бу|л¯о /* ***да*** *ко|л¯и це вже во|ни пойа|вил¯ис'а в с'|в¯іт'і |б¯іл¯ому /* (Кн); однорідні супідрядні частини в складнопідрядному реченні: ***да*** *йак по|шийут' |мати спод|ниц'у |нову /* ***да*** *на Зи|л¯ену ни|д'іл':у ук|рал¯а йа /* ***да*** *на|д'іл¯а зави|ху с|тавл'ат' /* ***да*** *по|шов дошч / до во|но і |л¯итки в |мене бу|л¯и гол¯у|би| /* (Дв); *а д'ід |ловит' |рибу /* ***да*** *йак на|ловит' ота|к¯і ш|тучки зав|б¯іл'шки /* ***да*** *вже |миску нало|вили / а то|д'і де ж йі|йі д'іт' /* (Ю) чи предикативні частини складної синтаксичної конструкції: *а прийш|л¯и / в¯і|кону ма|ти да|л¯а нам /* ***да*** *ми йшл¯и / с'у|ди ж у|же ми|не йак ви|л¯а / да на по|роз'і в¯і|кону розда|вил¯и //*; *ми ц'і|йейі |баби ни |будим брат' / дак во|ни то|д'і |бабу ту на |воза / на |сан'і / да привиз|л¨и до|дому / да с|кинул¨и ж* ***да*** *в¯ін до |матушки / шо да|вай мат'у|хат' жи |бабу /* (Брл). Цей сполучник може мати й приєднувальне значення: *хо|д'омти / с|вате / йа ше надив|л'ус'а /* ***да*** *прийш|л¯и /* (Кн); *а вже з п|р'аж¯і те / ота|ко су|кал¨и / і йа су|кал¨а /* ***да*** *в¯ін у той кл¯у|бок же ізмо|тал¯и /* ***да*** *то|д'і вже |мати і ч¯:е вже |ковдр'у чи там р'ад|но //* (О).

Сполучник ***да й*** (= та й) з'єднує однорідні члени речення: *да шо ж обир|нул¯ас'* ***да й*** *об|ратно ж по|йіхал¯а понаб¯і|рал¯а тр'а|пок т'іх //* (Дв); *до йа ж то|д'і по|кинул¯а ш|кол¯у* ***да й*** *пош|л¯а /* (Дм); *а са|жал¯¨и на с|коворода / на б|л'ахи / і так са|жал¯¨и на чи|рен' / |вигрибл¯¨и* ***да й*** *на чи|р'ін' са|жал¯¨и*

хл'іб / (Хц); *но|жем об|р'ізала /* ***да й*** *схо|вала / шоб ни |бачил ̇и /* (Л); *ну прийш|л ̈а йа / і о|тож л'аг|л ̈а йа /* ***да й*** *л ̈и|жу на пи|ч ̇і /* (Брл) чи приєднує другу предикативну частину до попередньої: *по ку|сочку мн'ас'|ц'а вс'ім |чисто / ус|ім д'і|л ̇ил ̇и //* ***да й*** *|мати ни|ч ̇ім ни бо|л'іл ̇и /*; *із ма|шини с'|т'агнут'т'і кл'уч|ками /* ***да й*** *при|йіде^и^м ми биз ни|чого /* (Дв); *во|ни прийі|ж:айут'/* ***да й*** *йа ж |тоже у|се пома|гала /* (Чрн); *о|нучкойу чи там т|р'апочкойу об|терл ̇а та ту|ди в|сунул ̇а /* ***да й*** *на |тому ко|нец'/* (Мк).

У правобережній частині північних середньонаддніпрянських говірок, як і в ареалі досліджуваного діалекту загалом, поширені здебільшого сполучники (чи їхні компоненти) ***то***, ***так***, ***та (та й)***: *ти|д'і* ***йак*** *вой|на |кончилас'/* ***так*** *во|ни пови^е^р|талис'/* ***та*** *а|би йіх бу|ли до|дому пус|тили / а* ***то*** *с|тудова* ***та*** *в |шахту / на Дон|бас /* (Л); *там у нас отой йа|рок /* ***та*** *бу|ло на ку|шир пос|телиш / во|но так |гарно п|рот'ів |сонц'а |б ̇ілиц':а /* ***та й*** *|шили сороч|ки і д'і|тей обши|вали товс|т'ім //* (Л); *а на с'а|ту ни|д'іл'у* ***то*** *|чепчику бу|ло понари|вайе^и^мо на |бере^и^з'і / цар з'і|л'а / та|ка па|хуча бу|л ̇а / цар з'і|л'і* ***та*** *на |в ̇ікнах к|лал ̇и /* ***то*** *л'у|бисток /* ***то*** *м|н'ату /* (Пт); ***йак*** *на со|лому / розпус|ка ку|л'і / а хто укри|ват'|хату /* ***то*** *з|йазуйут'/ счи|тавс'а око|лот /* (Пт); *в |кого в ̇із йе /* ***то*** *скл ̇а|дал ̇и /* ***та*** *руб|лем при|давл'увал ̇и /* ***та*** *|дома в |кого не^и^|ма ку|ди /* ***то*** *ст'іг к|лал ̇и / а в |кого йе ку|ди /* ***то*** *в к|л ̇ун'і скл ̇а|дал ̇и //* (Пт); хоч зрідка й тут фіксуємо поодинокі випадки використання ***до***, ***да***: *а п ̇ів|л'ітри молоч|ка да|дут'/* ***до*** *в ̇ін жи |д'іт'ам прини|се / те мол ̇о|ко п ̇ів|л'ітри / |д'іт'ам / спа|сав /* (Л); ***да*** *вс'і п ̇іш|ли в чи^е^т|вертий кл ̇ас / а ми так б ̇іду|вали / шо лед'-лед'|мати са|м'і / а нас т|ройе /* ***та*** *йа п ̇іш|ла на ш ̇изди|с'ат'|соток бур'а|к'ів у два|надц'ат'год /*; *йа вже* ***йак*** *|вийшл ̇а |зам ̇іж /* ***до*** *ку|пил ̇а шкахв /* (Чрн); *а во|на теж п ̇і|шла в |Кийів у |наймити* ***да*** *так |тоже |зам ̇іж |вийшл ̇а /* ***да*** *так о|це ми і прожи|ли / шчи|тайте в |б ̇еднос'т'і прожи|л ̇и в ̇ік //* ***да*** *о|це то|б ̇і й та|ке //* (С) та ін.

Важливо відзначити, що з єднальним і приєднувальним значеннями в інших зонах середньонаддніпрянського ареалу використовують сполучники *і (й)*, *та (та й)*, однак вони мають різну функційну навантаженість і поширення, зокрема в типових середньонаддніпрянських говірках (центральні, частково східні й південні) з єднальним значенням засвідчено здебільшого сполучник ***і (й)***: *то|д'і о|це о|ц'їх соро|чок накл ̇а|дем /* ***і*** *то|д'і спус|кайимо л ̇уг / обпи|найим / шо в |кого йе / йа|ка*

*по|судина йе / **і** кл˙а|дем со|л˙ому / |б˙іл'ши гри|чану |чото к|л˙ал˙и **і** |попилу з|верху наси|пайимо / **і** га|р'ачойу во|дойу / ну |паримо йо|го /* (Гл); *а ми со|л˙ил˙и **і** г˙ір|ки / **і** пом˙і|дори / **і** квас о|це ж / на|чис'т'ат' бур'а|к˙ів / на|кидайут' / на|л':ут' во|дойу / **і** |ц'ілу |з'іму то|д'і боршч |вар'ат' іс к|васу /* (Гл); *а то |т'іки горш|ки / **і** та|к˙і в˙і|дерн'і горш|ки бу|ли / **і** л'іт|ров˙і / **й** двох / **й** тр'ох /* (Вр); *був у нас та|кий ве^{и}рс|тат / **і** ми то|д'і у|же т|кал˙и пол˙от|но // пол˙от|но то|д'і |кажний ден'у |р'іц':і мос|тил˙и **і** на |сонце сти|лил˙и / |шил˙и сороч|ки /* (Лс); *шо в |мене ко|са / |довга та|ка ко|са // **і** зап|летина // **і** йа ту ко|су вз'а|ла **і** зак|лала отако|го на голо|в˙і //* (Нч); зрідка використовують сполучник ***та***: *та х˙і|ба |Л'он'ка ос|тавив / пор|вали **та** за|кинули //* (Нч); *у л'у|дей / хто пи^{е}че / то дос|тат'|к˙іста то|го / **та** зам˙і|сит'|гарно / а то|д'і нак|рит' к|ришкойу / хай с|ходит' // пос|ходит' / а то|д'і ж ви|качуват' / **та** на ло|пати / **та** в п˙іч /* (Пт); спорадично він може бути ускладнений часткою ***й***: *а то|д'і вз'ав та ота|ко і звир|нув йо|го / **та й** поса|див у с|коворoду і в˙ін о|це кру|гом о|це зве^{и}р|нутий /* (Вр); *а ота|ко ж з под|ругами од|не по од|ному **та й** нав|чил˙ис' //* (Бб). Сполучник ***та й*** має переважно приєднувальне значення: *хто був / та пове^{и}чер'али / та п˙іш|ли на му|зики гет'у|с'і / та нагу|л'алис'а **та й** пороз^{е}|ходилис' //* (Тш); *йа той |тапочок по|кинула і б˙і|гом за ним / при|б˙ігли с'у|ди / **та й** |н'імц'і насту|пайут' //* (Грд).

У західній частині середньонаддніпрянського ареалу сполучник ***та й*** функціонує частіше, субституюючи сполучник ***і*** та виражаючи єднальні й приєднувальні відношення: *о|це ж йі|йі пам|пушку вз'ав **та й** за|н'іс п˙ід кро|ват' /* (Стб); *во|ни со|б˙і одслу|жили **та й** по|йіхали //* (Б); *а то|д'і ш:и|вали уд|войе / **та й** л'а|гали на |н'ому спат' / в|м˙істо прос|тин'і //* (Вт); *ко|лис' при|хожу **та й** п|лачу до |баби /; та йа й |вийшла та |с'іла со|б˙і / **та й** си|д'у /* (М); *а|бо сваш|ки за|чепл'ат'ат' дру|жок / а|бо друж|ки сва|шок / **та й** та|к˙і п˙іс'|н'і сп˙і|вайут' //* (Бр); *а в˙ін но|гойу на п|лат'а нас|тупит **та й** |каже / б˙і|жи /* (КК); *у |отпуск о^{у}пус|тили **та й** в˙ін і позна|комивс'а з цим сво|йім то|варише^{и}м / а во|ни одно|годки Си|мен з д|вац'ат' п|йатого і Ва|сил' з д|вац'ат' п|йатого / **та й** в˙ін то|д'і / а йа з |Л'енойу товаришу|вала / із сист|ройу Васи|л'овойу / **та й** в˙ін у к˙і|но і|ти і г|роше^{и}й ни|майе / **та й** йа со|б˙і й ни |думайу /* (ЧК). Кількісні підрахунки переконливо підтверджують ці спостережен-

ня: на 100 сторінках тексту в північних середньонаддніпрянських говірках сполучник ***та й*** засвідчено всього 10 разів, у центральних – 45, а в західних – 90, причому чим південніша говірка західної зони, тим частіше він трапляється. Зокрема, у говірці села Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл., що належить до східноподільських, сполучник ***та й*** засвідчено 19 разів на шести з половиною сторінках тексту.

Як бачимо, діалектний текст – це унікальне джерело інформації про структурну специфіку досліджуваного діалектного континууму. Його аналіз дає підстави виокремити не тільки типові, а й спорадичні розрізнювальні ознаки суміжних говірок, виявити їхнє функційне навантаження, синтагматичну специфіку використання в тексті, подати квантитативні характеристики, що уможливлює більш удокладнену, чіткішу й достовірнішу класифікацію.

1. *Вінтоняк О.В.* Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Баня-Березів Косівського району: автореф. дис. … канд. філол. наук. Івано-Франківськ. 2011.

2. *Гажук-Котик Л.Г.* Словозміна іменних частин мови в українських говірках Північної Буковини: автореф. дис. … канд. філол. наук. Чернівці. 2009.

3. *Глуховцева К.Д.* Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.

4. *Говори* української мови: Збірник текстів. К. 1977.

5. *Гриценко П.Ю.* Крок до інформаційної повноти // Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд.: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

6. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

7. *Говірки* Чорнобильської зони: Системний опис. К. 1999.

8. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2010.

9. *Дика Л.В.* Словотвір іменника в говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2003.

10. *Жвава О.А.* Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2010.

11. *Зінчук Р.С.* Словозміна іменників в західнополіських говірках: автореф. дис. … канд. філол. наук. Луцьк. 2010.

12. *Краєвська Г.П.* Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2010.

13. *Литвинова Н.Б.* Структурно-семантичні параметри висловлення в діалектній оповіді: автореф. дис. … канд. філол. наук. Луганськ. 2010.

14. *Мартинова Г.І.* Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси. 2003.

15. *Руснак Н.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

16. *Хібеба Н.В.* Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: автореф. дис. … канд. філол. наук. Львів. 2007.

17. *Шарапа М.В.* Вербальні та невербальні компоненти у весняно-літніх календарних обрядах Середнього Полісся: автореф. дис. … канд. філол. наук. К. 2011.

ГЗП *Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

ГПК *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

ГЧ *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.

Список населених пунктів

Дрз – Дрозди, Мк – Макіївка Білоцерківського р-ну, Гр – Гребені, Л – Леонівка, С – Стайки, Ю – Юшки Кагарлицького р-ну, З – Зеленьки, Пт – Потік Миронівського р-ну, Дв – Дівички, Дм – Дем'янці, Кв – Ковалин, Лц – Лецьки, Пм – Помоклі, Ст – Стовп'яги, Тш – Ташань, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну, Ос – Острів Рокитнянського р-ну, Дб – Дубівка, Чрн – Чернин Таращанського р-ну Київської обл.; Грд – Городище, Брл – Бирлівка, Кн – Кононівка Драбівського р-ну, Брв – Боровикове, М – Моринці, Стб – Стебне Звенигородського р-ну, Гл – Гельмязів Золотоніського р-ну, Бб – Бобриця Канівського р-ну, Вг – Виграїв, Лс – Листвина Корсунь-Шевченківського р-ну, Б – Боярка, Вт – Вотилівка Лисянського р-ну, ЧК – Чорна Кам'янка Маньківського р-ну; КК – Криві Коліна Тальнівського р-ну, Бз – Байбузи, Нч – Нечаївка, Св – Свидівок Черкаського р-ну, Вр – Вереміївка, Тм – Тимченки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.; Пр – Пронозівка Глобинського р-ну, Грш – Грушівка, Мр – Мар'янівка, О – Олексіївка, Сл-П – Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну, У – Устимівка Семенівського р-ну Полтавської обл.

DIALECTAL TEXT AS A BASIS FOR CLASSIFICATION OF DIALECTS

The article represents the unique essence of the dialect texts not only for researching of phonetic, phonological and other structure levels of the Middle Dnipro dialect, for revealing its typical and sporadic phenomena, but also for singling out the classification of dialects according to paradigmatic, syntagmatic, functional and quantative parameters.

OSOWSKI Błażej
(*Poznań*, *Polska*)

Teksty gwarowe a reprezentacja językowa regionu

Choć teksty gwarowe są niezmiennie ważne dla badań dialektologicznych, to jednak w ostatnich latach obserwować można w Polsce spadek zainteresowania nimi. Dotyczy to zwłaszcza tekstów gwarowych z jednego regionu. Złożyło się na to kilka czynników, m.in.:

– przeobrażenia na wsi i wywołane tym zmiany statusu gwary. Współcześnie nie jest już ona jedynym kodem używanym przez mieszkańców wsi, a pod wpływem oddziaływania różnych odmian polszczyzny ogólnej zaszły w tradycyjnej gwarze głębokie zmiany na wszystkich płaszczyznach języka, w tym fonetycznej;

– wywołało to wśród badaczy odejście od nastawienia fonetycznego przy opisie gwar, a zwrot ku leksyce, słowotwórstwu, składni, uwarunkowaniom socjolingwistycznym i pragmalingwistycznym komunikacji językowej na wsi;

– należy wreszcie zwrócić uwagę na powstanie opracowań syntetycznych zbierających próbki gwar z całego polskiego obszaru językowego, co można odczytywać jako wyczerpanie tego działu dialektologii, "zrobienie wszystkiego, co było możliwe".

Niemniej, teksty gwarowe nadal pozostają wartościowym źródłem wiedzy o języku mieszkańców wsi a współczesna technika daje możliwość ich wzbogacenia i odbioru nie tylko przez specjalistów językoznawców, lecz także mieszkańców regionu. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wybranych zagadnień związanych z tworzeniem takich zbiorów tekstów gwarowych, które mogą być przeznaczone nie tylko dla dialektologów, lecz również lokalnych społeczności.

Metoda historii mówionej (*oral history*)

Wiele dawnych i współczesnych nagrań dialektologicznych skupia się na historii – w ścisłym tego słowa znaczeniu, tj. na wydarzeniach historycznych, którymi dla najstarszych pokoleń były doświadczenia drugiej wojny światowej, oraz na historii rozumiane jako przeszłość, to, co już się wydarzyło i nie jest współczesnością, jak dawne obrzędy, organizacja życia, prace. Wydaje się więc, że ze względu na ukierunkowanie badań gwaroznawczych na prze-

szłość mają one wiele wspólnego z badaniami historyków. Jednym z tych punktów stycznych może być metoda historii mówionej.

Historię poznawaną w szkole i obecną w przestrzeni publicznej nazwać można oficjalną. "To dzieje szkicowane w wielkiej skali: wypełnione doniosłymi wydarzeniami, decyzjami zmieniającymi warunki życia milionów, a przede wszystkim tymi, którzy za nimi stali – bohaterami, wybitnymi jednostkami – głównymi aktorami dramatów przeszłości" [4, 7]. Jest więc zobiektywizowana, ale i zdepersonalizowana, brak jej ludzkiej twarzy. Tymczasem historia mówiona zwraca się ku pojedynczemu człowiekowi: "[...] każdy człowiek nosi w sobie fascynującą historię – niepowtarzalne i zupełnie wyjątkowe dzieje swojego życia. To niezwykłe bogactwo wpisanych w każdą pojedynczą biografię wydarzeń, doświadczeń i związanych z nimi emocji. To zindywidualizowane świadectwo czasu, który bezpowrotnie minął, ale wciąż żyje we wspomnieniach" [4, 8].

Słuchanie opowieści jest w zasadzie pierwszym etapem pracy każdego dialektologa, rację ma więc J. Bartmiński, gdy pisze, że "historia mówiona to właściwie nic innego, jak nowa nazwa dla starych praktyk dialektologów i folklorystów [...] zapisywania tekstów mówionych od tzw. prostych ludzi" [1, 9]. Zainteresowania dialektologów kończą się jednak w zasadzie na warstwie językowej tekstu i to ona decyduje o doborze tego lub innego tekstu gwarowego do publikacji, tymczasem jego wartość emocjonalna, dydaktyczna, społeczna są dla dialektologii drugorzędne. A. Szyfer, znana polska etnografka, wspominając początki swej drogi naukowej związane z pisaniem pracy magisterskiej, zwraca uwagę na doniosłość czynnika ludzkiego w badaniach: "głęboko uświadomiłam sobie konieczność szukania również problematyki ludzkiej. Był to już drugi rok studiów, więc właściwie niby po badaniach dialektologicznych, ale ciągle były to tylko wyrywkowe fragmenty badań słownictwa i fonetyki. [...] Prof. Antoniewicz wskazał na konieczność mojego uczęszczania na zajęcia z etnografii. [...] I tak dialektologię właściwie zdradziłam. W etnologii byli ludzie" [19, 78].

Zastosowanie metody historii mówionej – moim zdaniem – pozwala również w dialektologii odnaleźć ludzi. Pozwala także stworzyć zbiór tekstów dla ludzi w danym regionie żyjących, nie tylko zaś dla grona specjalistów. Wymaga to jednak pewnych zmian w podejściu do zbioru tekstów gwarowych. Przede wszystkim, tym, co interesuje nieprofesjonalistów w tekstach jest ich temat, nie zaś

warstwa językowa. (A więc zupełnie odwrotnie niż w przypadków dialektologów.) Należy więc dopuścić jako kryterium wyboru tekstu nie tylko ich wartość językową, lecz także tematyczną, nawet jeśli odbędzie się to kosztem tej pierwszej. Wspomnienia wojenne, prac na roli, zajęć gospodyni wiejskiej, dawnych gier i zabaw, form spędzania wolnego czasu, obrzędów rodzinnych i religijnych dostarczają nie tylko subiektywnej – często bardzo emocjonalnej – wiedzy o przeszłości, lecz mają niezaprzeczalny walor społeczny. Integrują bowiem lokalną społeczność i dowartościowują ją na równi z narracją ogólnopaństwową lub innych regionów.

Nie można też zapomnieć o wartości dydaktycznej historii mówionej. Przekaz wiedzy od miejscowych świadków historii, osób żyjących w danej wsi, mieście czy regionie ułatwia uczniom jej przyswojenie; umożliwia też podtrzymywanie więzi międzypokoleniowych. Ułatwiony dostęp do zasobów wiedzy lokalnej umożliwia także dialog między generacjami oraz konfrontację z różnymi stanowiskami, kształtując tym samym umiejętność krytycznego myślenia. Znana powszechnie jest także zasada, że nauczany materiał, który oddziałuje na emocje ucznia, jest przez niego lepiej przyswajany. I w tym należy podkreślić przewagę historii mówionej nad oficjalną. Ta druga poprzez operowanie uogólnieniami, suchymi faktami i ogromnymi liczbami pozbawiona jest w zasadzie możliwości oddziaływania na uczucia i emocje, gdy tymczasem historia mówiona zawsze jest czyjąś osobistą relacją, a więc z zasady jest subiektywna i połączona z emocjami informatora. "Dzięki relacjom możliwa jest rekonstrukcja rzeczywistości materialnej sprzed więcej niż pół wieku oraz rzeczywistości mentalnej ówczesnej społeczności lokalnej. Mogą też one stanowić podstawę badań językowych, antropologicznych, kulturowych i socjologicznych, jak również stać się tworzywem dla poczynań twórczych. Dzięki historii mówionej możliwe jest odkrywanie przez społeczność lokalną własnej przeszłości, rozwijanie tożsamości wolnej od schematów konwencjonalnej wiedzy historycznej, a także wychwycenie indywidualności poszczególnych członków tej społeczności oraz odkrycie ich wkładu w dorobek całej grupy" [7, 41]. Por. wartość indywidualnego doświadczenia płynącą z poniższego opisu:

A jak się kiedyś zbierało ziemniaki, bo to chyba trochę inaczej wygląda niż teraz?

WiW: *kiedyś ... tako była ... haczka ... motyka pozywali ... kiedyś ... i czszeba było ry^{n}czno kopać ... tak ... to jeszczy ... jeszy*

po wojnie się kopało ry^{n}czno ... ta ... czym te lywatorowe ... bo były ... ale to tyż jyszczy nie była tak ... takie ... szły takie widły i toto ryło ... i rozpryskiwały te kartofle na ... na wiyrzch tych... ale ale zaś zrobili te lywatorowe ... co maszyna szła i przeczszo^{n}sała i leciały z tyłu i ... i tag i zbiyrali ... a za to to gónicha mówili na to ... na te maszyne na te ... widełkowo^{m} i to ... ^{u}o ... przy ty czszeba było się uwijać bo tu już jedzie tu ... radliny żeby mioły do jazdy i ... to radliny brało i ... ta ... ale ... jo w Nimczech jak byłym to ni mioł ...[1]

Istnieją oczywiście także elementy metody historii mówionej, których na grunt dialektologii przenieść nie można. Należą do nich działania związane z dostosowaniem zapisu do wymagań języka literackiego – konieczne w przypadku publikacji niedialektologicznych wykorzystujących *oral history* [4, 27] i zupełnie niepożądane w przypadku tekstów gwarowych. Do tej jednak sprawy powrócimy, omawiając problem transkrypcji.

Kwestia autorstwa transkrypcji również różni podejście niedialektologiczne i dialektologiczne. W przypadku pierwszym autorem zawsze jest informator, stąd konieczność autoryzacji przez niego udzielonego wywiadu [4, 20; 4, 27]; w przypadku drugim – o autoryzacji nie może być mowy, ponieważ chodzi o zachowanie warstwy językowej zaistniałej w chwili wywiadu, nie można więc wprowadzać żadnych poprawek do tekstu wypowiedzi. Co więcej, transkrypcja, która dla dialektologa staje się niemal tak samo ważnym źródłem badań jak nagranie, jest w niedialektologicznych projektach *oral history* jedynie dodatkiem. Podstawą jest dla nich natomiast materiał dźwiękowy [1, 26] zarejestrowany w postaci audio bądź wideo.

Dobór informatorów

Kazimierz Nitsch niemal sto lat temu w następujący sposób charakteryzował idealnego informatora gwarowego: "1) Urodzenie w danej miejscowości. 2) Stałe w niej zamieszkanie, t.j. kładło się nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy wogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili [...]. 3) Odpowiedni wiek, t.j. najchętniej między 45. a 65. rokiem życia [...]. 4) O ile możności analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką. 5) Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt "gada

[1] Spławie, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 24 lipca 2009 r. WiW urodzony w r. 1917.

prawdziwie po chłopsku, po naszemu" […]. 6) Jaka taka inteligencja, też ewentualna umiejętność opowiadania różnych "gadek", gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwarą" [9, 18]. Wytyczne te starano się dość długo realizować i według nich wyszukiwać informatorów. Po niemal połowie stulecia nadal wierzono, że tylko najstarsi mieszkańcy wsi zachowują „prawdziwą" gwarę. I tak H. Nowak szukał informacji wśród osób siedemdziesięcioletnich i starszych (głównie kobiet), gdyż chodziło mu "o uchwycenie najstarszej warstwy językowej, zatem cech gwarowych już wymierających" [10, 3]. Po kolejnych latach, na początku nowego tysiąclecia ponownie, tym razem H. Sędziak, zwraca się ku najstarszym mieszkańcom, by zebrać teksty gwarowe z okolic Łomży. Tym razem próg wieku został nieco obniżony do 60 lat [12, 3].

Podobnych przykładów można by podać jeszcze wiele, choćco ciekawe dość szybko zauważono, że język wsi nie jest tworem jednorodnym, a gwara jedyną odmianą języka obecną na wsi [20]. Dziś sytuacja językowa na polskiej wsi zmieniła się jeszcze bardziej – tak, że zachowywanie Nitschowskich wymogów jest niemożliwe i nieracjonalne. Coraz częściej osoby mieszkające na wsi pracują poza nią. Są to zarówno autochtoni, jak i migranci, którzy przenieśli się z miasta bądź innej wsi. Tylko niewielka część mieszkańców wsi trudni się zajęciami rolniczymi czy gospodarskimi, a te z kolei już w niewielkim stopniu przypominają zajęcia ich rodziców, dziadków czy pradziadków. Zmieniły się technologie, narzędzia, organizacja pracy. Zmieniło się wyposażenie domów i styl życia – bardzo zbliżone do miejskich. Wymusiło to wszystko przeobrażenia w gwarze wsparte oddziaływaniem języka ogólnego, który na wieś dociera w nieporównywalnie większym stopniu niż kiedykolwiek wcześniej. Telewizja, prasa, radio, Internet, szkoła to tylko niektóre kanały transmisji języka ogólnego na wieś. W związku z powyższymi przemianami gwara nie jest już jedyną odmianą języka polskiego obecną na wsi. H. Kurek wymienia jeszcze język ogólny i *kod mieszany* [8], zaś J. Sierociuk proponuje termin *język mieszkańców wsi*, który odpowiada zmienionej sytuacji językowej: "Przesunięcie punktu ciężkości z obserwacji typowych dla tradycyjnej dialektologii (gwara) na ogląd ogólny będący wypadkową analiz idiolektalnych – uwzględnienie zróżnicowania pokoleniowego, odejście od dyferencyjności opisu na rzecz całościowego ujęcia zachowań

językowych itp. (język mieszkańców wsi) – wydaje się wymuszone aktualną sytuacją panującą w tym środowisku" [13, 533].

Jakie wnioski płyną z powyższego dla pozyskiwania tekstów gwarowych[2]? Przede wszystkim potrzeba zerwania z kryterium wieku i wybieraniem jedynie osób starszych. Dobór bowiem informatorów na podstawie kryterium wieku wypacza obraz języka mieszkańców wsi, prezentując jedynie jego wycinek w warstwie najstarszej. W ten sposób powstaje również opóźnienie opracowań wobec stanu języka, które te opracowania opisują. (W wyniku czego powstaje również pewne złudzenie "ostrego cięcia" między gwarami tradycyjnymi a dzisiejszymi.) Konieczne jest więc uwzględnienie informatorów zróżnicowanych pokoleniowo – zarówno starszych, jak i młodszych. J. Sierociuk proponuje dla materiałów zgromadzonych w Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu wyróżnianie pokoleń na podstawie precyzyjnych przedziałów chronologicznych: pokolenie I – urodzeni przed rokiem 1920, II – między 1921 a 1945, III – między 1946 a 1970, IV – od 1971 do 1995, V – po roku 1996 [15, 134]. Opracowywany w myśl koncepcji J. Sierociuka materiał gromadzony jest w bazach danych, gdzie każda słowoforma opatrywana jest między innymi inicjałami informatora, rokiem jego urodzenia, datą dzienną nagrania i oczywiście lokalizacją.

Należy podkreślić, że również respektowanie kryterium urodzenia i stałego zamieszkania informatora w danej wsi nie jest w większości dzisiejszych przypadków możliwe do utrzymania. Związane jest to z dużą migracją zarówno pomiędzy poszczególnymi wsiami, jak i między wsią i miastem. I jest to migracja w obu kierunkach. Również wymóg analfabetyzmu jest współcześnie niewykonalny. Wieś stała się miejscem zamieszkania dla osób zróżnicowanych pod względem wykształcenia (nawet posiadających wykształcenie wyższe), co również należy uwzględnić przy pozyskiwaniu tekstów gwarowych i prowadzeniu jakichkolwiek badań dialektologicznych. Kolejną zmienną różnicującą mieszkańców wsi jest wykonywany zawód.

Transkrypcja

Jeśli chodzi o wybór sposobu zapisu, to panują tu dwie postawy. Bądź zapis fonetyczny [18; 7], bądź uproszczony, oparty

[2] Odnoszę się tu do cytowanych wymogów K. Nitscha i M. Małeckiego stawianych informatorom gwarowym. Pomijam jedynie kryteria 5 i 6 jako subiektywne.

na ortografii języka ogólnego [3; *gwarypolskie.uw.edu.pl*; *dialektologia.uw.edu.pl*]. (Niekiedy zresztą oba zapisy stosowane są równolegle, por.: [16; 17; 6]). Pierwsze z rozwiązań umożliwia dostęp do tekstów tylko wąskiemu gronu specjalistów, filologów, lecz nie ogranicza grona odbiorców tylko do użytkowników danego języka, kładzie nacisk przede wszystkim na stronę foniczną wypowiedzi, w większości przypadków ma zastępować niedostępne z przyczyn technicznych lub finansowych nagranie. Drugie podejście rozwinęło się później jako dostrzeżenie potrzeb odbiorcy niespecjalistycznego. Stosowanie znanej ortografii umożliwia każdemu dostęp do tekstu pod warunkiem jednakże, że zna dany język i daną ortografię. Dzięki rozwojowi techniki może ono stanowić równoległy do nagrania sposób przekazania wypowiedzi informatora. Nacisk przesunięty zostaje ze strony fonicznej na treściową.

Niemniej nie można zapominać o pierwszej z nich. Chodzi o taki zapis, który umożliwia przeciętnemu użytkownikowi języka nieznającemu alfabetu fonetycznego dostęp do tekstu. W tym celu należy wykorzystać ortografię ogólnopolską i za jej pomocą oddać specyficzne cechy gwarowe, pomijając zaś te, które są realizowane zawsze (np. udźwięcznienie i ubezdźwięcznienia w grupach spółgłoskowych typu *babka* [*bapka*]), por.

> KaC: *ano ... piyrzok to jes to że ... prosze ciebie ... co możesz to tam ... troche tam kupili wódki czy wina troche ... i herbaty zrobili i tam ... troche ... chlyba ... jakigó wyrobu to ... taki poczy^{n}stunek był ... i to sobie ... ale to na końcu jag już te wszyskiy pióra sie zdarło ... i było pi^{ń}ć kilogramów czy ile na te pierzyne czy ... czy cztery i pół ... tag musiało bydź na pierzyne ... to prosze ciebie ... no to ... jak to wszysko było już zdarte zrobili tegó piyrza ... pojedli popili pośpiwali sobie ...i był piyr[z]ok ... jak tag mieli jakigó grajka to jeszczy ... zagroł im troche tyż nieroz jaki przyszed to tam ...*[3]

Za zapisem uproszczonym, lecz zastosowanym w słowniku gwarowym skierowanym do odbiorcy lokalnego, opowiada się J. Sierociuk: "Bez zbędnego zagłębiania się w szczegóły należy zgodzić się, że proponowana dla celów gwarowej leksykografii (i nie tylko) uproszczona transkrypcja powinna opierać się na systemie ortografii języka ogólnego. Takie rozwiązanie w niewielkim

[3] Grzymiszew, gm. Tuliszków, pow. Turek, nagrano 5 listopada 2011 r. KaC urodzona w r. 1923.

stopniu zakłóca przyzwyczajenia ortograficzne odbiorcy. [...] Dla dialektologa znającego przecież system (fonetyczny) gwar właściwa interpretacja poszczególnych zjawisk nie nastręczna problemów" [14, 336; 5, XXXIX–XLII]. Z kolei odbiorca lokalny nawet czytając gazetę lub książkę napisane w języku literackim, i tak podkłada własny system fonetyczny.

Kolejny problem związany z transkrypcją to interwencja w tekst wypowiedzi informatora. Jako że mamy do czynienia z żywą mową, tok wypowiedzi podporządkowany jest biegowi myśli i możliwościom oddechowym, nie zaś zasadom składniowym, por.:

WoW: *jo przed wojnó^{m} skóńczyłym do pió^{n}ty klasy poszedym jak się wojna zaczya ... tak ... to tyż taki grzeczny nie byłym ... jak to wszyscy ... razym ... ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był ... dobry był dobrze uczył ... i taki był ... grzeczny był dobry ... ale jak się zdenerwowoł na kogóś to ... ta[k] ... jak łape wsypoł ... cholewa ... to do dómu szedym zimowó^{m} poró^{m} to śnig przykłodołym bo mnie piekło ... dostołym dwie czszy łapy tak ... ale matce ^{u}ojcu nie powiedziołym ... ta[k] ... jag nie zdołym egzaminu ... pami^{n}tóm jag na nauke chodziłym ... tak ... ano i ... bo się tak człowiek zaló^{n}k bo som poszedym tam rodzice nie pośli tyko sam i ... latowó^{m} poró^{m} to ... mielim cztery kilometry pi^{ń}ć do do ... na nauke do kościoła do Kazimirza ... bosutko ... przyszedłym a on mó[wi] że nie zdołym ... to ... na drugi dziń poprawka matka musiała ze mnó^{m} iś ... na drugi dziń podo [powiada] wszysko ... mi się pyto wszysko odpowiedziołym bo ju[ż] ... czoek się zaló^{n}g i się [...] ... czasymi tyn ^{u}ojciec sik ło^{n}ke i poe... że nie zdołym to jak złapoł te muszczki tam ... mnie wzión na kolano jak mi ... pare wlepił to mnie ... pośladki ch^{u}olewa mnie piekły ... ta[k] ...*[4]

Na podstawie powyższego fragmentu wskazać można najczęstsze elementy utrudniające odbiór tekstu gwarowego użytkownikowi języka przyzwyczajonemu do zasad panujących w odmianie pisanej. Są to:

– zdania wtrącone i dopowiedzone: *to tyż taki grzeczny nie byłym ... <u>jak to wszyscy</u> ...; jak łape wsypoł ... <u>cholewa</u> ... to do dómu szedym zimowó^{m} poró^{m} to śnig przykłodołym bo mnie piekło ...*;

– powtórzenia: *ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był ... <u>dobry był</u> dobrze uczył ... i taki był ... grzeczny <u>był dobry</u> ...*;

[4] Adamów, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 8 V 2010 r. WoW urodzony w r. 1927.

– zdania eliptyczne, w tym niedokończone: *na drugi dziń podo [powiada] wszysko …*;

– granicami ciągów wyrazów w transkrypcji są pauzy oddechowe, co powoduje powstanie z jednej strony jednostek łączących dwie i więcej wyróżnianych przez składnię języka pisanego (*to do dómu szedym zimowó^{m} poró^{m} to śnig przykłodołym bo mnie piekło …*), z drugiej zaś rozbijanie jednego wypowiedzenia na dwa (*mnie wzión na kolano jak mi … pare wlepił to mnie …*);

– przeskoki myślowe: *ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był … dobry był dobrze uczył … i taki był … grzeczny był dobry … ale jak się zdenerwowoł na kogóś to … ta[k] … jak łape wsypoł … cholewa … to do dómu szedym zimowó^{m} poró^{m} to śnig przykłodołym bo mnie piekło …* – podkreślona jednostka nie ma bezpośredniego związku z opisem nauczyciela, lecz bez zapowiedzi przechodzi do konkretnej sytuacji, bohaterem tej opowieści jest już informator, nie zaś nauczyciel;

– ponadto: wyrazy urwane, duża frekwencja zaimków, silne osadzenie w konsytuacji.

Omawiając metodę *oral history*, sygnalizowaliśmy odmienne niż w dialektologii podejście do kwestii oryginalności transkrypcji. Historia mówiona dopuszcza usunięcie wyżej wymienionych niedogodności, traktując je jak przeszkody komunikacyjne, po to, by forma nie przeszkadzała w przekazaniu treści. Z kolei dialektologia nie tracąc treści, nie rezygnuje z wierności wobec formy, tym samym twórcy tekstów gwarowych starają się nie ingerować w wypowiedzi informatorów i cytować je w postaci niezmienionej.

Niemniej, i dialektolodzy dopuszczają się ingerencji w wypowiedź informatora, np., Z. Sobierajski pisze: "staram się tu **jak najmniej** [podkreślenie moje – B.O.] retuszować formę stylistyczną wypowiedzi informatorów. Nie wykreślam więc kilkakrotnych nieraz powtórzeń tego samego wyrazu czy anakolutów, czyli wykolejonych konstrukcji składniowych. Bez zmian pozostawiam też myśli nie dokończone i słowa urwane." [18, 6]. Wcześniej jednak, jak sam badacz przyznaje, pomijał fragmenty niewyraźne, zewnętrzne przeszkody akustyczne i przejęzyczenia informatorów, a nawet – jeśli to było możliwe – pytania eksploratora [17, 5]. Z kolei H. Sędziak wprowadza rozczłonkowanie tekstu na zdania pojedyncze i złożone [12, 4].

Materiały dodatkowe

Przez materiały dodatkowe rozumiem ilustracje i nagrania, które dzięki współczesnej technice i możliwościom wydawniczym stają się coraz powszechniejszym uzupełnieniem tradycyjnych publikacji papierowych.

Jak pokazują doświadczenia chociażby J. Kąsia [5], H. Pelcowej [11] czy twórców porównawczego słownika wsi wielkopolskiej i spiskich [2] materiał zdjęciowy stanowi nieocenione źródło informacji wizualnej; zwłaszcza dla młodszych czytelników. Ci mogą niekiedy po raz pierwszy zobaczyć, jak wygląda *gónicha*, *muszczka* czy strój ludowy. Przytoczone przykłady wskazują na zastosowanie zdjęć w publikacjach leksykograficznych, lecz nic oczywiście nie stoi na przeszkodzie w ich wykorzystaniu w zbiorze tekstów gwarowych.

Z kolei nagrania wydają się niedoceniane przez twórców tekstów gwarowych, zazwyczaj bowiem transkrypcja miała być tańszym zamiennikiem nagrania. Nigdy jednak tekst – nawet opatrzony najszczegółowszym komentarzem – nie odda modulacji głosu, tempa mowy, stanu emocji rozmówców. Dziś koszty dołączenia płyty CD lub nagrań w innej postaci nie są już tak duże, dzięki czemu transkrypcję i nagranie możemy traktować komplementarnie, jako elementy uzupełniające się. Tym podejściem kierowali się twórcy popularnonaukowych portali o gwarach polskich, *gwarypolskie.uw.edu.pl* i *dialektologia.uw.edu.pl*. Teksty gwarowe z poszczególnych wsi są tam reprezentowane w postaci nagrania i transkrypcji w zapisie uproszczonym, którym towarzyszą wyjaśnienia słownikowe i językowe. Również twórcy porównawczego słownika spisko-wielkopolskiego zdecydowali o dołączeniu do tekstu płyt CD [2].

Zamieszczenie nagrań jest wskazane szczególnie przy tekstach pieśni, np.:

SzW: *moja babcia przed wojnó^{m} i dziadek to chodzili do Czy^{n}stochowy na pieszo ... to jak to kiedyś to babcia mówiła że bochynek chleba ... i ... i garnek taki jak to były garki takie ... polewane ... do ... gliniane ... tekakiego sera ..... długi kostka ju[ż] była masła ... i taka torba i kij na plecach i śli do Czy^{n}stochowy to ... dwa tygodnie śli w jedno^{m} stróne i dwa tygodnie ... w drugó^{m} to na wiosne to sie spieszyli żeby zasadzić ... kartofle ... porobić wszysko w polu bo jedyn roku szła ... babcia a na drugi dziadek ... i tego ... i ... to tako^{m} grubo^{m} ksió^{n}żke miała*

tych pieśni po^{n}tniczych ... i ... babcia mówi ... tak ty^{n}gachno śpiewali jak to przód tag mówili ... nie? ... nie mocno tyko ty^{n}-go ... tak ty^{n}gachno śpiewali ... jak te ... do Lichenia jak śli to i śpiywali ... śpiewali też tako^{m} pieś ...

Błogosław matko ziemi naszej pola
Niech żyźnie plony daje nasza rola

A tu me^{n}żczyźni ...

Matko licheńska ratuj nas w poczszebie
Może ostatni raz przyśliśmy do ciebie
Błogosław matko tym co sie zebrali
I tym co w domach zdali pozostali
Matko licheńska ratuj nas w poczszebie
Może ostatni raz przys... przyśliśmy do ciebie[5].

Podsumowanie

Teza o ważnym miejscu tekstów gwarowych wśród źródeł dialektologicznych nie wymaga dowodzenia. W niniejszym artykule starano się natomiast pokazać możliwe drogi uprzystępnienia tego typu opracowań dla czytelników nieprofesjonalnych. Należą do nich przede wszystkim mieszkańcy zainteresowani swym regionem, uczniowie i studenci, regionaliści, etnografowie, osoby zaciekawione kulturą ludową lub po prostu historią. Biorąc pod uwagę ich zainteresowanie przede wszystkim tematem, nie zaś warstwą językową, dostrzegam szanse w metodzie *oral history*. Kładzie ona nacisk na osobiste przeżycia i subiektywny przekaz. Jednocześnie jednak jako dialektolodzy nie możemy zrezygnować z oryginalnej warstwy językowej. Należy podkreślić, że współczesna wieś nie posługuje się tylko gwarą w celach komunikacyjnych i teksty powinny tę różnorodność pokazywać poprzez odpowiedni dobór informatorów i tematyki. Oddanie języka mieszkańców wsi może z jednej strony zapewnić uproszczona transkrypcja oparta na ortografii języka ogólnego, z drugiej natomiast nagranie. Materiały dodatkowe – ilustracje i nagrania – nie tylko przyciągną uwagę odbiorcy amatora, lecz będą cennym uzupełnieniem każdego zbioru tekstów gwarowych.

1. *Bartmiński J.* O wartościach słowa mówionego // Historia mówiona w świetle etnolingwistyki, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta. Lublin. 2008.

2. *Co wieś*, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce. Kraków. 2014.

[5] Spławie, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 15 lipca 2010 r. SzW urodzona w r. 1930.

3. *Dialog* pokoleń. Warmia i Mazury. Powiat Olecko, red. B. Falińska. Olecko. 2013.

4. *Historia* mówiona – elementarz, red. R. Dąbrowski. Warszawa. 2008.

5. *Kąś J.* Słownik gwary orawskiej. T. 1–2. Kraków. 2011.

6. *Korzeńska Z.* Z dawnych lat. Gwara i obyczaje wsi Mazury (zapamiętane z dziecka i młodości), ilustr. J. Kardyś. Cz. 1. Warszawa; Kielce. 2014.

7. *Kubiszyn M.* Historia mówiona w edukacji regionalnej i wielokulturowej // Zeszyty Szkolne. Nr 4. 2003.

8. *Kurek H.* Przełączanie kodu językowego, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów // Język Polski. Z. 1–2. 1987.

9. *Małecki M.*, *Nitsch K.* Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Cz. 2. Wstęp, objaśnienia, wykaz wyrazów. Kraków. 1934.

10. *Nowak H.* Gwary południowej Wielkopolski. Poznań. 1982.

11. *Pelcowa H.* Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 1: Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż. Lublin. 2012.

12. *Sędziak H.*, *Frąckiewicz M. Łomżyńskie teksty gwarowe*. Cz. 2. Łomża. 1999.

13. *Sierociuk J.* Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny // Prace Filologiczne. T. 53. 2007.

14. *Sierociuk J.* Wirtualny odbiorca a budowa słownika gwarowego // *Диалектная лексика*. СПб. 2013.

15. *Sierociuk J.* Założenia metodologiczne badań języka wsi // Poznańskie Spotkania Językoznawcze, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski. Poznań. 2003.

16. *Sobierajski Z.* Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową. II. Śląsk – Wielkopolska, współpracowali H. Henryk i M. Gruchmanowa. Poznań. 1961.

17. *Sobierajski Z.* Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową. III. Wielkopolska – Pomorze, współpracowali H. Henryk i M. Gruchmanowa. Poznań. 1963.

18. *Sobierajski Z.* Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski. Poznań. 1995.

19. *Szyfer A.* Zapisane w pamięci. Z badań etnografa. Poznań. 2006.

20. *Wierzchowska B.* Różnice w mowie pokoleń // Poradnik Językowy. Nr 9. 1952.

THE DIALECT TEXTS AS LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE REGION

The article shows the way to make available dialect texts for non-professional readers: residents interested in their region, pupils and students, ethnographers, those involved in folk culture, regional activists. These include: method *oral history*, the use of simplified spelling transcription based on literary language orthography, adding supplementary materials: illustration and audio recording.

ПОІСТОГОВА Марина Валеріївна
(*Київ*, *Україна*)

Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації

Сучасна діалектологія орієнтована на системне вивчення діалектної мови, що вимагає створення відповідної емпіричної бази. Повноті опису діалектної мови сприяє залучення матеріалів, зібраних за питальником, та свідчень зв'язних текстів. Лише таке поєднання підходів дає достовірний матеріал про діалектні одиниці, явища, забезпечує відносно повне відтворення діалектної мови як системи.

В українській діалектології в останні роки посилено увагу до діалектних текстів як джерела мовної інформації, що засвідчує розвиток діалектної текстографії української мови, тексти репрезентують усе нові діалектні терени. Стало традицією подавати додатки – добірки текстів у дескриптивних працях. На їх основі активізувалися діалектологічні дослідження: тексти стали джерельною базою для аналізу фонетичних, фонологічних, акцентних, граматичних рис говірок, їх поширення для спостережень над семантикою, стилістикою, для досліджень мовленнєвої особистості тощо. Однак опубліковані збірники текстів не є достатніми для дослідження багатьох мовознавчих проблем, тому "актуальними залишаються питання: *для чого* і *як* необхідно записувати нові діалектні тексти" [1, VII].

Важливими для пізнання діалектної мови залишається дослідження мотивації номінативних одиниць. Саме діалектні тексти, особливо автокоментарі носіїв діалектів, здатні розширити знання про характер мотиваційних зв'язків, способи пояснення причин і умов виникнення номінативних одиниць у говірках.

Так, у монологічному мовленні носії східнополіського діалекту до коментування мотиву вдаються, проте не часто. Для породження автокоментування – пояснень назв – важливою є спонука експлоратора. Комунікативні дії експлоратора, незалежно від характеру тексту, підпорядковані одержанню відповіді на запитання *Чому так називають?* В опублікованих збірниках діалектних текстів у діалогічному спілкуванні ви-

являємо таке запитання, проте воно стосується переважно пояснення назви села, напр.: *поча|л··о вже нас'і|л'ен'ійе л'у|дей / і поча|л··и ба|гат·і |л'уди в ок|райінах |наче тут да|вил··и |вина / мед ка|чал··и / |дуже бʒол··о|води засе|л··ил··ис'а / і так во|но п·ішл··о / шо наз|вал··и |Медвино / тут та|к·і п·ід|вал··и / шо те ви|но хра|нил··ос'а / шо ме|ди т'і хра|нил··ис'а / і так і наз|вал··и |Медвином //* [ГПК, 173].

Для визначення мотиву номінації, наголошують дослідники, мають бути враховані різні фактори, що зумовлюють постання та функціонування слова в мовленні, тобто необхідні як свідчення мови (залучення матеріалу інших мов і діалектів, урахування семантичних дублетів, пряме й переносне значення мотиваторів), так і екстралінгвальні – інформація про походження реалій, народні звичаї, повір'я, легенди, фольклорна символіка, пов'язана з іменованими реаліями [5, 11; 7, 154–155]. Наприклад, враховуючи дані інших мов та говорів, Н.Й. Марчук припустила можливість мотивації назви ожини *медведина* за функцією іменованої рослини, незначним місцем, яке посідає рослина в господарському житті [2, 131]; назви з коренем *медвед-* надавались рослинам, які не мали особливого господарського значення; хоча, на думку деяких дослідників (В. Махка, І.В. Сабадоша), мотиваційною ознакою назви є кормова придатність рослини для тварини, вживання її плодів ведмедями [3, 192; 8, 102]. Залучивши дані фольклору (функціонування імен у піснях та приказках), Л.Д. Фроляк виявила семантичну мотивацію деяких назв рослин, зокрема назви *катеринка* 'перекотиполе' з оцінним значенням "гарна, кучерява" [6, 44].

Мотив номінації може бути прозорим із погляду лінгвіста, але не бути актуалізованим для діалектоносіїв. Наприклад, назву *коров'як* 'дивина, Verbascum L.' в ЕСУМ подано як затемнену [ЕСУМ 3, 37], інші дослідники мотивацію вбачають у подібності стебла рослини до хвоста тварини чи в подібності листя рослини до вуха тварини [3, 186]; у східнополіських говірках діалектоносії беруть до уваги інші ознаки, зокрема характерні умови зростання; напр., інформанти коментують: *на каравйа|ку рас|те* (де *коровйак* – 'коров'ячий послід') та її використання в народній ветеринарії (пор. свідчення інформанта: *|лист'а ко|ров'і в'ід ран*).

Назву *лимóнка* ‘сорт груші’ в ЕСУМ пояснюють “яскраво-жовтим кольором достиглих плодів, подібним до кольору лимона” – назва відбиває зв’язки з однією мотиваційною ознакою [ЕСУМ 3, 234]; східнополіські говірки демонструють наявність двох мотиваційних ознак “колір” + “форма” (інф. зауважують: *ли|монка – г|руша |довга*, *|жовта*), що свідчить про динамізм мотиваційних зв’язків, можливість різнопланових оцінок іменованих (чи зіставлюваних) десигнатів.

Той факт, що ті самі лексичні одиниці щодо їхньої мотивації дослідники кваліфікують по-різному, свідчить не лише про складність визначення мотиву номінації, наявність різних дослідницьких підходів та неоднакову забезпеченість матеріалом, а й варіювання в діалектному просторі самих мотивів номінації.

Визначення мотиву номінації часто становить труднощі; тому для з’ясування мотивації, пізнання внутрішніх механізмів постання кожної номінативної одиниці важливими є коментарі діалектоносіїв, у яких умотивовано назву, пояснено причини її постання.

Важливо встановити наявність мотиваційного зв’язку між назвою і мовною свідомістю діалектоносія, з’ясувати, чи усвідомлює мовець мотив номінації. Це часто вдається завдяки коментуванню носіїв говірок. Так, зафіксована у східнополіських говірках назва *д|рачка* ‘лікоподій, плаун, Lycopodium L.’ у мовній свідомості діалектоносіїв пов’язана з повір’ям, що рослина спричиняє розбрат, сварку (коментар діалектоносіїв: *йак |вирвеш, |будеш д|рац’а*; *йак у двир |кинут’, |будут’ |лайац’а*; *у дв’ір не |нести*; *на с|варку*).

Коментування інформантів “*йак по|йісти |будеш спат*” виказує мотивацію назви *дрем|ниц’і* ‘веснівка дволиста, Majanthemum bifolium L.’ – здатність рослини викликати певний фізичний стан організму (в народній медицині рослину застосовують як заспокійливий засіб).

Назву *авдотачк’і* ‘нагідки лікарські, Calendula officinalis’ діалектоносії пояснюють яскравим забарвленням квітів (*цв’ет у н’іх та|к’ій, аж кра|с’іва д’і|в’іц:а*), пор. рос. *авдотька* ‘одуд – птах з яскравим оперенням’. У назві відтворено опосередковане значення мотиватора, образне осмислення власного імені (Авдотками називають жінок, які на Вознесіння сходяться на богомілля в найкращому вбранні) [4, 173].

Найменування *доч*ˈ*ка-*ˈ*недочки* ‘фіалка польова, Viola arvensis’ у метафоричній формі відображає особливості будови квітки. Про нерівномірне розташування пелюсток (чотири верхні пелюстки розташовані по дві попарно, а нижня пелюстка – одна) свідчить коментар інформантів: *доч*ˈ*ка си*ˈ*дит’ на двох с*ˈ*тул’ках,* ˈ*недочки на од*ˈ*ний уд*ˈ*вох*.

Назву *палу*ˈ*д’он’:ік* ‘цикорій звичайний, петрові батоги, Cichorium intybus L.’ мовці пов’язують із часом цвітіння (*да а*ˈ*б’еда цв’е*ˈ*тут, а в а*ˈ*б’ед закри*ˈ*вайуца*), пор. також: ˈ*н’екрут* ‘кімнатна рослина’ (*ка*ˈ*л’і х*ˈ*лопцив в* ˈ*арм’ійу б’е*^{а}*рут цв’е*^{а}ˈ*те*).

У назві ˈ*час’ікі* ‘гвоздика дельтовидна, Dianthus deltoides’ мовці підкреслюють зовнішню подібність реалій: *на к*ˈ*в’іточках поз*ˈ*начено йак циферб*ˈ*лат* ˈ*рисочк’і та*ˈ*к’і*.

Найменування *пид*ˈ*т’ін:а тра*ˈ*ва* ‘вид трави’ інформанти пояснюють так: ˈ*попид* ˈ*деревом* ˈ*с’ійут’, у т’і*ˈ*н’і рос*ˈ*те*.

Завдяки коментуванню діалектоносіїв виявлено різну зумовленість словотвірно пов’язаних назв, наприклад, у похідних від *жито* – ˈ*житниц’а*, ˈ*житник*, *жи*ˈ*тец’* ‘лисохвіст лучний, Alopecurus pratensis L.’ діалектоносії підкреслюють зовнішню подібність між рослинами: *с*ˈ*хоже до* ˈ*жита,* ˈ*дике*; *кала*ˈ*сок йак у* ˈ*жит’і* та ін.; частина назв, як свідчать інформанти, постала внаслідок локативних ознак рослин (назви ˈ*житн’ік* ‘волошка синя, Centaurea cyanus L.’; *жит*ˈ*н’ак* ‘вид трави’ оповідачі пояснюють: *па* ˈ*житу рас*ˈ*т’е*; ˈ*житница* ‘трава, яка росте на місці скошеного жита’ інформанти коментують: *йак* ˈ*жито с*ˈ*кос’ат’ рос*ˈ*те тра*ˈ*ва*) та темпоральних характеристик рослин (ˈ*житники* ‘гриби, які ростуть у період, коли красується жито’, ‘~ у період колосування жита’, ‘~ під час жнив’; коментар діалектоносіїв розкриває мотив назв ˈ*житниц’а*, ˈ*житниц’і*, *жит*ˈ*н’івки*, ˈ*житничка*, ˈ*житник* ‘сорт яблуні’: *йак* ˈ*жито с*ˈ*п’ійе, во*ˈ*на го*ˈ*това*), пор. також: *ов*ˈ*с’анка* ‘дикий овес, вівсюг, Avena fatua L.’ (інф.: *до ов*ˈ*са пуд*ˈ*ходит’*; *напа*ˈ*доб’ійе ав*ˈ*са, вики*ˈ*дайе та*ˈ*ки* ˈ*в’етки йак а*ˈ*вес*); *ов*ˈ*с’анка* ‘сорт груші’ (інф.: *с*ˈ*п’ійе у жни*ˈ*ва йак о*ˈ*вес* ˈ*кос’ат’*). Діалектоносії по-різному мотивують назви, похідні від *дуб*: *ду*ˈ*бок*, *дуб*ˈ*ки* ‘хризантема, Chrysanthemum’, ‘садовий різновид айстри степової, Aster amellus L.’; *дубок* ‘полин звичайний, чорнобиль, Artemisia vulgaris L.’, ‘кімнатна рослина’ (інф.: ˈ*лист’а до* ˈ*дуба по*ˈ*хоже*) – рослини названі за формою лист-

ків; за ознакою “твердий”, що в народній свідомості є традиційною ознакою дуба, номіновано рослини чи сорти рослин *ду|бок*, *ду|бцывка* ‘сорт яблук’; *ду|бовка* ‘сорт груш’, ‘~ слив’, ‘~ дині’ (інф.: *твер|да*), ‘сорт картоплі’ (інф.: *к|репка*); *дуба|ки* ‘вид гриба’ (інф.: *твер|д’і*); локативною ознакою зумовлена мотивація назв *дубови|ки*, *пад|дубн’ік’і* ‘гриби, що ростуть у дубових лісах’, ‘білий гриб, Boletus edulis, що росте під дубом’ (інф.: *|т’іл’ки пад ду|бами рас|тут’*). Діалектоносії підкреслюють відмінну мотивацію похідних від *мед-*, наприклад: *ме|дунка* ‘медунка темна, Pulmonaria obsucra Dum.’ (*з |медом*, *са|лодк’і*, *п|чоли с’і|дайут’*, *смок|тали |д’іти*) – коментарі інформантів вказують на солодкий смак квітів, оскільки рослина є добрим медоносом, або на солодкий смак плодів: *ме|довка* ‘сорт яблук’, ‘~ груш’, ‘~ дині’ (інф.: *са|лодк’і йак мед*); назву *ме|дунка* ‘?’ діалектоносії пов’язують із запахом рослини (*мед|ком |пахне*); на особливості дотикового сприйняття рослини (інф.: *|липка йак мед*) вказує назва *ме|дуинка* ‘гвоздика дельтовидна, Dianthus deltoides L.’.

Різним є бачення діалектоносіями вмотивованості слова в різних регіонах України. Наприклад, у східнополіських говірках назва сорту картоплі *рак* опосередковано виражає колір (пор. коментар оповідачів: *к|расну кар|тоху нази|вайут’ рак*). На Покутті, Гуцульщині *рак* – це наріст на картоплі, хвороба рослини. У цих говірках ця лексема табуйована.

У жителів Прикарпаття викликають подив назви *кам’і|сарка*, *комсо|молка*, *акт’аб|ронок*, *с|тал’інка* тощо, які вживаються на Східному Поліссі для сортів рослин із червоними плодами (пор. коментар інформантів: *кам’і|сарка – к|расна г|руша*; *комсо|молка – к|расне |йаблуко*, *|дуже к|расне і все|редин’і*; *акт’аб|ронок – к|расна кар|тошка, с|тал’інка – к|расна кар|топл’а*).

Простежується й однакова мотивація окремих номенів у різних регіонах. Наприклад, на Східному Поліссі зафіксовано назву *ко|била* ‘сорт слив’ (інф. коментують: *с|лива ве|лика, к|рупна*), ‘вид гриба’ (інф. пояснюють: *здара|в’ен:ийе |губи, д’е|белийе йак ка|била*); на Прикарпатті – *ко|били* ‘велика квасоля’, у буковинських говірках – *коби|льоха* ‘сорт великих білих слив’; спільною, визначальною ознакою назв, похідних від *кобил-*, у різних українських діалектах є великий розмір.

Фіксація коментарів діалектоносіїв дає можливість зіставити системи, спосіб мислення, асоціативні зв'язки, притаманні мешканцям різних регіонів, що може скласти основу пізнання мовної картини світу носіїв окремого діалекту чи діалектної мови як цілості.

Коментарі діалектоносіїв сприяють з'ясуванню мотивації, допомагають розкрити природу назв, забезпечують поглиблення етимологічного аналізу. Тому ще на етапі польового обстеження говірок актуальним є з'ясування причин появи назв із погляду діалектоносіїв. Для цього елементом методики записування матеріалу має бути постійна увага до коментарів діалектоносіїв щодо умов, причин постання назви в говірці.

1. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // М. Павлюк, І. Робчук. Українські говори Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

2. *Марчук Н.Й.* Принципи і способи номінації ожини (Rubus caesius L.) в говорах слов'янських мов // Структурні рівні українських говорів. К. 1985.

3. *Сабадош І.В.* Українські ботанічні номени, мотивовані назвами тварин // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. 25. Warszawa. 1989.

4. *Усачева В.В.* Славянская ихтиологическая терминология. М. 2003.

5. *Фроляк Л.Д.* Ботаническая лексика украинских говоров северного Приазовья: автореф. дисс. … канд. филол. наук. К. 1988.

6. *Фроляк Л.Д.* Власні імена в назвах рослин // Культура слова. Вип. 34. К. 1988.

7. *Шамота А.М.* Назви рослин в українській мові. К. 1985.

8. *Machek V.* Čescá a slovenská jména roslin. Praha. 1954.

ГПК *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упорядники: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

ЕСУМ *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. К. 1982–2012.

DIALECTAL TEXT AS A SOURCE OF RESEARCHING OF MOTIVE OF NOMINATION

The article is an attempt of representation of dialectal materials as a source base for analysis of word motivation. The special attention in studying out the motive of nomination is concentrated on dialectal speakers' comments.

РОВНОВА Ольга Геннадьевна
(*Москва*, *Россия*)

Старообрядческая документальная повесть как литературное явление и диалектологический источник*

1

В октябре 2014 г. в московском издательстве “Альпина нон-фикшн” вышла в свет подготовленная мной к публикации книга “Повесть и житие Данилы Терентьевича Зайцева”. Соглашаясь на издание этого произведения, директор издательства Павел Подкосов шел на известный риск: предугадать, станет ли оно пользоваться читательским спросом и войдет ли в литературный обиход, было невозможно. В этой книге объемом 700 страниц для читателя необычно всё. Автор – старообрядец из Южной Америки, непрофессиональный писатель, человек по современным меркам малограмотный[1]; тема – жизнь старообрядцев в южноамериканских странах; язык – не литературный русский с вкраплением диалектизмов в качестве стилистического приема, а живой диалектный язык, на котором говорит автор и его одноверцы, чьи деды покинули Россию в 1930-е годы.

Эта необычность, однако, оказалась и понятой, и востребованной. По инициативе издательства книга еще в электронном виде была представлена на конкурс Национальной литературной премии “Большая книга” сезона 2013–2014 года. Из 359 присланных на конкурс прозаических произведений в “длинный список” попали 29 книг таких, например, известных авторов, как Светлана Алексиевич, Юрий Арабов, Юрий Буйда, Захар Прилепин, Владимир Сорокин, Владимир Шаров, в этом списке – и Данила Зайцев с его “Повестью и житием” [7]. На 16 Международной книжной ярмарке интеллектуальной литературы non/fiction (Москва, 26–30 ноября 2014 г.) книга вошла в

* Статья написана в рамках проекта “Старообрядцы Латинской Америки: исследование языка и экономики”, поддержанного грантом РГНФ № 14-04-00380.

[1] Об авторе и истории написания книги подробнее говорится в моем предисловии к ней [8].

число самых продаваемых [10], на сайте российского интернет-магазина “Озон.ру” отмечена как “бестселлер” (наиболее популярный, хорошо продающийся на ozon.ru товар). Появились благожелательные, очень эмоциональные читательские отклики в Интернете: “невероятная книга о жизни простых русских людей, волею судеб кочующих с места на место”; “замечательное жизнеописание <…> человека, который готов пахать и не ждет жалости и подарков судьбы”; “честно, просто, невероятно глубоко, смешно и страшно”; “книга производит настолько сильное впечатление в целом – поражает своеобычностью языка и цельностью мышления человека эпохи Средневековья”; “Редактору – браво! Отличное чтиво для тех, кому интересно познакомиться с неожиданной стороной христианства «от сохи», без церковного елея и позолоты <…> И, главное, язык! Язык, дающий всему этому жизнь, поразительно живой и архаичный, язык столь плотный, что способен выталкивать всякую лукавую мудрость, как вода выталкивает масло”[2]. Наконец, на книгу обратила внимание литературная критика: о ней высказались Майя Кучерская, Ольга Лебёдушкина, Лев Данилкин, Михаил Визель. Так, О. Лебёдушкина в итоговом выпуске программы “Азбука чтения” на Радио России “Культура” назвала “Повесть и житие” одним из главных событий 2014 года в жанре литературы нон-фикшн [1]. Всё это свидетельствует о том, что произведение, целиком созданное на родном для автора диалекте, впервые в истории русской литературы и диалектологии стало фактом литературной жизни.

Что увидели в книге профессиональные литературные критики? Во-первых, все они сходятся во мнении, что “Повесть и житие…” – произведение необычное: “Это совершенно невероятная книга, напоминающая разве что «Житие протопопа Аввакума». <…> Я не знаю, как анализировать такие книги, – наверное, их нужно просто читать и удивляться” [6]; “Невероятная – хоть за ногу себя щипли – книга” [4]; “С уверенностью можно сказать: такой книги в русской словесности еще не было” [2]; “…это готовый памятник литературы – правда, совершенно особенный” [1]; “…к Даниле Терентьевичу нельзя подходить с обычными вкусовыми и стилистическими мерками. Его книга – явление уникальное” [3]. Во-вторых, критики

[2] Отзывы читателей с сайта ozon.ru.

единодушно отмечают другое временное измерение, в котором живет автор и персонажи его книги: “…это монолог обитателя давно исчезнувшего, необыкновенно цельного мира. Сегодня так ясно, чисто не мыслят, не чувствуют, не говорят” [6], а также его особое, религиозное и крестьянское, сознание. Для автора “конец света и Страшный суд – категория не отвлеченно-нравственная, а совершенно реальная” [3], он “носитель «неиспорченного», «натурального» крестьянского сознания; как будто он только что вылез из машины времени, доставившей его из года эдак 1861-го” [5]; его сознание – “нерефлексирующее, не ведающее о психологии, но очень словесное сознание русского крестьянина, для которого дороже всего работать на своей земле и хранить веру, «бежать от всех развратов»” [6]. В-третьих, все отмечают невероятность биографии Данилы Зайцева и его необыкновенный, “другой” русский язык; в-четвертых: “Его история так же невероятна, как и язык, которым она рассказана” [2]. Более того – Лев Данилкин высказывает опасение, что “Повесть и житие” представляет собой изощренную литературную мистификацию: “и биография, и язык рассказчика слишком хороши, чтобы быть правдой” [4; 5].

Это мнения и оценки профессиональных литературных критиков, прочитавших опубликованную книгу. Получив ее рукопись – семь общих тетрадей (805 страниц, 35 а. л.) со сплошным, без деления на абзацы и другие композиционные части, текстом, написанным от руки гражданской кириллической азбукой, по преимуществу фонетическим письмом, – и начав работать с ней, я как диалектолог поняла, что имею дело с уникальным лингвистическим источником, который дает возможность надежно реконструировать родной говор Д.Т. Зайцева – акающий среднерусский говор старообрядцев-“синьцзянцев”, восходящий к говору нижегородских “кержаков”, – и сопоставим по ценности с памятниками древнерусской и старорусской письменности, в том числе с новгородскими берестяными грамотами[3]. Несомненным для меня было и то, что документальное биографическое повествование “о себе” непрофессионального, но бесспорно талантливого писателя, вобравшее черты многих светских и христианских жан-

[3] Описание фонетических и грамматических черт говора “синьцзянцев”, а также отдельных лексических явлений, получивших отражение в рукописи, сделано в моей работе [9].

ров древней русской литературы и некоторых жанров фольклора (летопись, бытовая и сатирическая повесть, хожение, плутовской роман, жизнеописание, житие, проповедь, поучение, притча, легенда, исторический анекдот и др.), – является примером современного “протоpомана” и показывает, какими способами устная автобиография превращается в этот протолитературный нарративный жанр – “предтечу романного жанра” (В.И. Тюпа)[4]. В этом качестве “Повесть и житие”, конечно, представляет интерес для историков литературы и литературоведов, изучающих эволюцию литературных форм.

Решением публиковать книгу я обязана писателю Петру Алешковскому, который, познакомившись с первым, “опытным” фрагментом текста, набранным на компьютере в литературной орфографии с соблюдением пунктуационных норм, убедил меня издавать “Повесть и житие” именно как литературное произведение на диалекте, а не как памятник письменности и много поспособствовал завершению работы и выходу книги в свет. Его предисловием “Такое вот житие” она и открывается.

Подготовка книги к публикации заняла три года и потребовала выработки таких подходов к тексту рукописи, которые учитывали бы адресованность книги широкому кругу читателей и в то же время сохраняли бы за книгой статус диалектологического источника. Для этого было необходимо 1) разобраться в особенностях авторской графико-орфографической системы; 2) установить соответствие написаний тем или иным фонетическим и морфологическим явлениям живой речи автора и всей группы старообрядцев-“синьцзянцев”, к которым он принадлежит[5]; 3) принять решение о том, которые из явлений следует передавать средствами литературной орфографии, а которыми можно пренебречь; 4) понять и раскрыть авторские сокращения; 5) разработать систему пунктуационного оформления текста. Кроме того, сплошной текст нуждался в структурировании – разделении его на сюжетно-смысловые части, и в фактологических и лингвистических комментариях. О собственно “лингвистической составляющей” сделанной работы и пойдет речь во второй части статьи.

[4] О жизнеописании как протороманном нарративе см.: [11, 79–91].

[5] Благодаря экспедиционной работе в старообрядческих общинах Аргентины, Боливии, Бразилии, Уругвая, начатой в 2006 г., я располагаю обширным корпусом звучащей диалектной речи южноамериканских старообрядцев.

2

В рукописи употребляются все буквы кириллической азбуки, кроме буквы “твердый знак”. В функции твердого и мягкого разделительных знаков автор использует букву “и” (“сем**и**я”, “сол**и**ю”, “с**и**ездили”, “с**и**ел”), редко ставит кратку в букве “й”, непоследовательно различает “е” и “ё”, не обозначает или неправильно обозначает мягкость согласных (“бо**л**ны”, “не**л**зя”, “дяди**н**кя”, “попросил пи**т**”, “ид**ть**и”, “ва**нью**” *Ваню*, “во**лья**и” *волей*)[6]. Он раздельно пишет сложные слова (“крава жадный”, “в нова сибирски”, “добра жэлательно”, “дето убийцы”, “противо положны”) и приставки *за-*, *на-*, *от-*, *по-*, *при-*, *про-* с глаголами (“**за** бегали”, “**за** сабирался”, “**за** спорили”, “**за** тужыли”; “**на** салил” *насолил*; “**от** некавал” *отнековал* ‘говорил нет’; “**по** благодарил”, “**по** лакомитса” *полакомиться*, “**по** обчялись” *пообщались*, “всех **по** словили”, “**по** танцевать”, “**по** умнели”; “**при** карманили”, “**при** ласкаит”, “**при** спрашиватса” *приспрашиваться* ‘выведывать’; “**про** сидел”, “**про** лижал”). При подготовке книги к публикации такие написания приведены в соответствие с орфографической нормой. Некоторые написания требовали усиленной дешифровки: “всад питки” – *взадпяткú* ‘на попятную’, “слезит з цэни” – *слезет со сцене* ‘со сцены’, “в кустах в шишше” – *в кустах в чащé* ‘в чаще’. Характерной чертой орфографии рукописи является вариативность, когда одно и то же слово пишется разными способами: “разказал” и “расказал”, “денги” и “деньги”, “судба” и “судьбу”, “исплотирывает” ‘эксплуатирует’ и “експлотируют”, “за без сэнак” *за бесценок* и “за биссэнак”, “за бизсенак”, “за бес ссэнак”, “за пизценак”, и др.

Не все фонетические явления живой речи, отраженные в рукописи переданы при публикации. Те из них, которые затрудняют восприятие текста или не являются собственно диалектными, были отклонены, а частности:

– аканье и иканье: “гаварит”, “с уругваискаи стараны”, “до синтибря”, “миня ждити”;

– вставные гласные: “м**о**ного”, “до плат**а**формы”, “харбин**ы**сы” *харбинцы*, “организ**и**м”;

– реализация *j* нулем звука после безударного слога в мужских именах: “Анани”, “Арсени”, “Васили”, “Власи”,

[6] В беседе со мной Д.Т. Зайцев признался, что самое трудное для него при письме – постановка мягкого знака: “Я так и не понимаю, где его писать, а где нет”.

“Гиорги”, “Григори”, “Димитри”, “Евгени”, “Теренти”; то же – после ударного слога перед гласным: “ночю”, “с такои речю”, “с суровостю”, “братя”, “третя”;

– оглушение звонких согласных на конце слов и ассимиляция согласных по глухости / звонкости: “нагат” *на год*, “буть” *будь*, “полес” *полез*, “без деняк” *без денег*; “брашки” *бражки*, “шанюшки” *шанежки*, “згорям” *с горем*, “зделать” *сделать*, “зброд” *сброд*, “спрозбаи” *с просьбой*;

– мена глухих и звонких согласных, отражающая противопоставление согласных по напряженности / ненапряженности: “с**б**ит” *спит* – “**п**родили” *бродили*, “гудо**г** сирены” *гудок* – “то**к**да” *тогда*, “**д**оже” *тоже* – “по**т**робно” *подробно*, “**з**разу” *сразу* – “ока**с**ался” *оказался*;

– позиционная мягкость согласных: “ива**нь**гелие” *Евангелие*, “Госпо**дь**ним”, “же**нь**чина”, “ле**нь**тяй”, “тире**нь**тиевич” *Терентьевич*, “несча**сь**тия” *несчастье*.

В некоторых случаях я сохранила в книге авторские написания как стилистическое средство, отсылающее к рукописи и “намекающее” на ее орфографическое своеобразие и звучащую речь: *сердыце*, *Аргеньтина*, *в Арьгентину*, *туризьма* ‘туризм’, *аньгеляв* ‘ангелов’, *посторонья́й* ‘посторонний’, *порядошный*, *девишник*, *девишны песни*, *хичная птица*, *заграньпаспорт*, *Пцалтырь*, *ни гумашки* ‘ни бумажки’, *арфиепископ*, три варианта написания в одном абзаце слова *велосипед*: *лицепет*, *лисэпед*, *на лисепеде*[7]. Со стилистической целью оставлены и редкие случаи написания латиницей иноязычных слов: *Шло всё хорошо*, *у них было два рабочих немса*, *но один*, *по имени* ***Wilson Vagner***, *с кем жизнь связала*, *– маленькяй*, *беззубой*, *незавидный*; *Данила*, *строится пляж*, *участки ничего не стоют*, *я куплю участок возле моря*, *построю* ***hotel*** *и отдам тебе*, *работай из половина*.

При публикации средствами литературной орфографии передаются следующие диалектные фонетические явления:

– произношение открытого гласного типа *а* после мягких согласных и *ж*, *ш*, *ц* в заударных конечных слогах*: де**ня**г нету*, *купл**я**й-прода**жа**й*, *плохо**я** здоровь**я***, *тебе видне**я***, *под лежа**ща**й камень*, *с секретар**ша**й*, *за грани**ца**й*, *пьяни**ца**й*;

[7] “Так как правильно?” – настойчиво спрашивала меня корректор издательства по поводу этих трех вариантов. С точки зрения авторского письма все эти написания следует считать “правильными”.

– стяжение гласных в окончаниях полных прилагательных и глаголов: ***хороша*** *девчонка*, *умная*, ***стройна***, ***красива***; ***морожену*** *рыбу*; *на* ***друго*** *утро*; ***каки*** *слёзы*; ***читашь*** *сказки*; *горя* ***хватат***; *за ето пьём*, ***гулям*** *и вас на свадьбу* ***приглашам***;

– произношение слов, имеющих скопление двух гласных, с *в* и *j* между ними: *религ**иво**зной*, *ид**иво**т*, *Илар**иво**н*, *Ила**риво**нович*, *милл**иво**н*, *в рад**иве***, *патр**ия**рх*, *никон**ия**нин*, *по ок**ея**ну*, *патр**иё**тов*, *гер**ия**трико* ‘дом престарелых, *исп.* geriátrico’;

– “соканье” и более редкое “щёканье”: *немес*, *принс*, *огурсы*, *Зайсэв*, *куща* ‘куча’;

– твердый долгий шипящий [ш:], который передается автором одной или двумя буквами “ш”: *и**шо*** и *и**шш**о* ‘ещё’, *я**ш**ики* и *я**шш**ики*, *про**ш**аться* и *про**шш**аться*;

– старое произношение твердого шипящего в сочетаниях [шн] ([шн’]) и [шт] ([шт’]) в тех словах, в которых по современной орфоэпической норме произносится [чн] ([чн’]) и [чт] ([чт’]): *по закупо**шн**ой цене*, *по-праздни**шн**ому*, *на**шн**у*, *на**шн**утся*, *уто**шн**ю*, *хи**шн**ик*, *заграни**шн**ые*, *богороди**шн**у икону*, *пограни**шн**ик*, *пасе**шн**ик*; *по**шт**а*, *по**шт**и*, *уни**шт**ожить*, ***шт**ение*;

– старое произношение мягкого [р’]: а) в сочетании *ер* между согласными перед губными и заднеязычными: *не выт**ерь**пит*, *подв**ерь**гаетесь*, *ц**ерь**ковь*, *ц**ерь**ковные*, *неисков**ерь**канный*, а также *иск**орь**ка*; б) перед суффиксом *-ств-*: *ц**арь**ство*, *поц**арь**ствуйте*, *госуд**арь**ство*, в) перед суффиксом *-ск-*: *ц**арь**ским*;

– произношение твердых согласных перед [м] ([м’]) в существительных *тю**рм**а*, *пи**см**о* (во всей падежной парадигме) и личных формах глагола *взять*: *во**зм**у*, *во**зм**ёшь*…;

– прогрессивная ассимиляция по мягкости заднеязычных согласных [к], [г]: *кормил грибо**чкя**ми*, *то**лькя***, *с Ольг**я**й*, *выручил де**ньгя**ми*; *на постро**йкю***, *бросить Ольг**ю***; *Гу**ськ**ёва*, *бо**чк**ём*.

Чтобы приблизить опубликованный текст к звучащей речи, было решено снабдить слова некоторых групп з н а к о м у д а р е н и я. В книге ударение имеют:

– диалектные слова: *жи́хмарка* ‘опустившаяся, распутная женщина’, *у́росил* ‘капризничал’, *хре́дила* ‘болела’, *щи́ зель* ‘тракторный культиватор’;

– диалектные формы слов: *издею́тся* ‘издеваются’, *налию́* ‘наливаю’, *налию́т* ‘наливают’; *к мене́* ‘ко мне’, *мешала имя́* ‘им’; *стал полудико́й*, *глаза заспа́ты*;

– общерусские слова и формы слов с ударением, отличающимся от литературного: *до́говор*, *ка́знить*, *кило́-метр*, *мо́ бильный* (телефон), *поло́жить*, *сле́дить*, *гово́р*, *три раза́*, *как гостя́*, *ветры́*, *воры́*, *ни взаму́жем ни вдовы́*, *о детя́х*, *в река́х*, *в страна́х*, *за доллара́ми*, *за пчела́ми*, *с семья́ми*, *дойны́х коров*, *после то́го*, *во́ время олимпияды*, *нача́ли*, *сло́жила*;

– некоторые стяженные формы прилагательных во избежание омонимии с краткими формами и словами других частей речи: *ето замечательна девушка*, ***кро́тка*** *и* ***скро́ мна***; *земля* ***хоро́ша***, ***мя́гка***, *посажено полгектара глубеники* (клубники), *уже* ***ста́ра***; ***како́*** *у меня отношение*; *оне мне внушали: бери ту да* ***другу́***, *та такая*, *а* ***друга́*** *такая*; *едва ли найдутся* ***таки́*** *люди*;

– заимствованные слова, в том числе географические и прочие названия: *директо́ра* ‘женщина – директор школы’, *продукто́ры* ‘производители овощей и фруктов’, *с нашими ога́рами* (*ога́р* ‘приют для бездомных’); *с Еква́дора* ‘из Эквадора’, *штат Парана́*, *в деревню Масапе́*, *на реке Кулу́не*, *ето называется “Ка́ритас”*.

В рукописном тексте изредка встречаются диакритические знаки оксии (´) и варии (`) в одном или нескольких словах предложения – свидетельство знакомства автора-старообрядца с церковнославянскими текстами и его вольной или невольной ориентации на книги Священного Писания. Он соблюдает правила постановки каждого из двух знаков: оксия стоит над гласной в начале или середине слова, вария – над гласной в конце слова.

Рукопись начинается предложением с диакритическими знаками в нескольких словах: “предки **моегò отцà**, **пра́дед сиргѐи** заицев **из то́мска**, прозвища кержаки”; через четыре строки без ударений опять диакритики: “предки **моегò отцà с матери́ннаи стараньì**”; через десять строк на первой же странице: “**вилѝ**”. Следующий случай встречается в рукописи

только на странице 7, потом на 16, 28, 39, 40, 48 и некоторых других, то есть употребление диакритических знаков является спорадическим. Тем не менее в нем удается проследить некоторую закономерность.

Во-первых, начальные предложения с диакритиками являются значимыми композиционно (это начало повествования) и содержательно (автор рассказывает о своих предках). Можно думать, что они выполняют функцию заголовка, обозначающего основную тему фрагмента. Иначе говоря, диакритические знаки являются средством эмфатического выделения содержания. Знак ударения может стоять и в одном слове предложения, в этом случае он свидетельствует о его смысловом и интонационном выделении, то есть о логическом ударении: “девка то бижыт дальшы в лес, штобы повисилитса наедине, да и штобы посватал, но у миня уже сердце **за́нита**”. Во-вторых, диакритики использованы в текстовых фрагментах, рассказывающих о духовной жизни христиан-старообрядцев, включающих соответствующую лексику и, следовательно, в еще большей степени ориентированных на традицию церковнославянского письма: “и в маленни старики любили, читать не знал, а **гласы̀** все знал на память”; “дед данила беристав, всигда разиснял, как читать, кака прогласица, открытым ртом, громко штобы все слыхали, развязно по точкям и **запетыѝм**”; “мы высватали невесту, помоги заручится благослови, он **пошо̀л**, **когда̀ ста́ли** начял **ло́жыть**, систра ивдакея возразила”; “святителю христов **нико́лае**, скорый помошник, теплый заступник” (в молитве). В-третьих, диакритики используются автором – “наивным лингвистом” – для разграничения лексической и грамматической омонимии: “**вилѝ** жызнь спакоину”, ср.: *ви́ли*; “**в палку̀** имел шпионав советских”, ср.: *в па́лку*; “и **ужѐ** стаёт позна (‘становится поздно’)”, ср.: *у́же*; “у тилеги калисо ушло **до асѝ**”, ср.: до Аси; “а спина посли това время, стала болеть **до сего̀ дня̀**”, ср.: *сего́дня*; “пришли к ней **на́дам** (‘домой’)”, ср.: *на до́м*. В-четвертых, он указывает собственно диалектное, привычное ему ударение – по контрасту с другим произношением, которое он, вероятно, слышал: “остался один **без ро́дных**”; “влили еи 6 литрав **кравѝ**”.

Авторские знаки оксии и варии не сохранены в опубликованном тексте, однако ударения учтены, если соответствовали принятым общим правилам постановки ударений в книге.

Опубликованный текст дает возможность составить довольно полное представление о морфологии и синтаксисе говора старообрядцев-“синьцзянцев”. В частности, о морфологии имен прилагательных и существительных из книги можно узнать, что:

– имена существительные 1 склонения на *-а* с твердой и мягкой основой имеют в форме Р. п. ед. ч. окончание *-е*: ***со*** *всёй* ***стране***, *стал спрашивать* ***у Илье***, *мы ночевали* ***у маме***, ***без*** *божьяй* ***воле***; *на границе* ***Аргентине***, *бычки дешевле* ***корове***;

– образование формы И.-В. пп. мн. ч. у существительных ср. р. происходит с помощью окончания *-ы* после твёрдого согласного основы и окончания *-и* после основы на *-j*: *готовют* ***покрывалы***, ***полотенсы***; *шли* ***землетрясеньи***; ***зданьи*** *по 10 – 15 этажов*;

– существительные м. и ср. р. некоторых лексических групп образуют форму И. п. мн. ч. с помощью суффикса *-j-* и окончания *-и*: *братьи*, *суседьи*; *листьи*; *сарафаньи*, *диваньи*, *матрасьи*, *одеяльи*, *покрывальи*, *стаканьи*; *брусьи*, *кольи*, *колёсьи*, *капканьи*;

– в акающем говоре возникает форма П. п. мн. ч. с окончанием *-ав*, представляющим собой результат контаминации двух падежных окончаний – *-ов* (-[а]*в* в безударном положении) в Р. п. мн. ч. и *-ах* в П. п. мн. ч.: ***о*** *наших* ***переселенсав***, ***о старообрядсав-алтайсав***;

– имена прилагательные м. р. в форме И. п. ед. ч. имеют окончания *-ой (-ей)* и *-ый* (*-ий*), которые находятся в отношениях свободного варьирования: *человек* ***низенькяй***, *метр шестьдесят*, ***сухонькяй***, *но* ***красивой***, ***набожный***, ***скромный***, ***добрый***;

– имена прилагательные м. и ср. р. в форме П. п. ед. ч. имеют окончание *-им* (*-ым*), омонимичное окончанию Т. п., ср.: *с* ***большим*** *терпленьем* и *на* ***большим*** *катере*; *ходила* ***последним*** *временем беременна* и *о* ***последним*** *времени лучше не поминай*.

Синтаксис рукописи сохранен при публикации без изменений, благодаря чему книга является надежным источником для изучения всего разнообразия синтаксических конструкций в диалектном языке “синьцзянцев” – от синтаксиса словосочетания до синтаксиса текста, см. примеры в [9]. Пунктуация

рукописи приведена в соответствие с современными пунктуационными нормами (излюбленным авторским знаком препинания является запятая). Для этого потребовалось установить в тексте границы простых и сложных предложений, “речи автора” и “речи персонажей”, реплик разных лиц в диалогах и полилогах; абзацное членение текста также выполнено по моему усмотрению.

Наконец, “Повесть и житие” содержит большой материал для изучения диалектной лексики и фразеологии. В “Словарь диалектных, устаревших и малоупотребительных слов и выражений”, помещенный в конце книги, включено свыше 900 лексических и фразеологических единиц.

3

В заключение назову те общие принципы публикации, которыми я руководствовалась и которым подчинены подходы к передаче языковых особенностей текста.

Ведущим из них является принцип документальности. Использование его обусловлено документальным характером повествования, принадлежностью “Повести и жития” к “невымышленной прозе” – литературе non-fiction. Я приняла во внимание, что любые текстовые элиминации и замены противоречат установке Д.Т. Зайцева: “Я писал правду”, поэтому в тексте сохранены подлинные имена всех героев и эпизоды, в которых автор показывает себя и других с невыгодной стороны. Принципу документальности в оформлении обложки следует и дизайнер Сергей Андриевич, использовавший коллаж фотопортрета автора и рукописного текста, который наложен поверх портрета[8].

В соответствии со вторым принципом – принципом невмешательства в текст, мы с П. Алешковским оставили авторское название книги и сохранили за самой крупной структурной единицей текста – главой – название “Тетрадь”, допуская некоторую подвижность границ между семью тетрадями-главами, если этого требовало завершение сюжета. Литературное редактирование текста в привычном смысле не производилось. Построение фраз сохранено так, как они написаны автором. В ряде случаев их синтаксическое построение

[8] Фотография Д.Т. Зайцева сделана фотографом Митей Алешковским во время нашей экспедиции в Боливию в 2013 г.

может показаться корявым, но эти “корявости” имею особую ценность: как правило, они показывают, каким образом устная речь переходит в письменную.

Рукопись не закончена: последний сюжет не завершен, последняя фраза “он харошый кулинар, я не раз не видел штобы при выпивки, голос подымали или кричяли” не имеет точки. Мы решили, что в этом есть свой смысл: жизнеописание не закончено, пока не закончен земной путь автора-христианина, и не стали искать ближайшие страницы с завершенным сюжетом в качестве финала. Текст книги завершает мой комментарий: *“На этой фразе – без точки – заканчивается рукопись Данилы Терентьевича Зайцева: в последней тетради кончились страницы”*.

Третий принцип – комментирование. Текст сопровождается постраничными комментариями двух видов. Фактологические комментарии по преимуществу содержат сведения о реальных лицах и событиях, упоминаемых в книге, в лингвистических комментариях раскрываются значения диалектных и заимствованных слов, неясные из контекста.

Четвертый принцип можно обозначить как работа с автором. Без участия Д.Т. Зайцева в подготовке его труда к публикации книга бы не “вышла на воздух”, по его выражению. После неудавшейся попытки обустроиться с семьей в России, осенью 2009 г. он вернулся в Аргентину и начал писать свою “Повесть и житие”. Мы встречались зимой 2012 г. в Москве, куда он на месяц приезжал по делам, и трижды в Южной Америке, во время экспедиций ИРЯ РАН в старообрядческие общины. В ноябре 2011 и 2012 гг. это было в Аргентине, в гостях у Данилы в Неукене, в ноябре 2013 г. – в Боливии, в Санта-Крусе, куда он специально приехал из Аргентины[9]. Мы провели много часов вместе за разъяснением непонятных мне фрагментов текста, диалектных слов и выражений. Были приняты авторские исправления, касающиеся фактического содержания – например имен и фамилий, названий согласий (“поморское” заменено на “спасовское”), и отклонены те, в которых автор стремился выразиться “боле по-российски”, то есть литературно (например, он предлагал заменить слово *классница* словом *ученица*, от чего я его отговорила). Я была удивлена, с каким пристальным

[9] В 2011 и 2012 гг. экспедиции проходили при поддержке грантов РГНФ №№ 11-04-18027, 12-04-18013, в 2013 г. – на средства благотворительного пожертвования ОАО “Акционерная компания «Транснефть»”.

вниманием автор прочел посланный ему компьютерный текст книги, заметив допущенные мной опечатки. Он объяснил, что читать внимательно, “правильно”, “по точкям и запятым”, его приучили старики, обучавшие чтению по книгам Священного Писания: “Богу врать нельзя”.

Д.Т. Зайцев получил отправленные ему в Южную Америку авторские экземпляры своей книги. Он не пользуется компьютером и Интернетом, и о том, какое впечатление она произвела на читательскую публику, ему только предстоит узнать.

1. *Азбука* чтения. Итоговый выпуск программы // Радио России “Культура”. 25.12.2014. http://www.cultradio.ru/brand/audio/id/57968/

2. *Азбука* чтения. Литобзор с Ольгой Лебёдушкиной // Радио России “Культура”. 20.11.2014. http://www.cultradio.ru/brand/episode/id/57968/episode_id/1146849/

3. *Визель М.* …которую мы потеряли // Эксперт online. № 5 (931). 26 января 2014 г. http://expert.ru/expert/2015/05/kotoruyu-myi-poteryali/

4. *Данилкин Л.* 5 книг на 2 недели. http://surfingbird.ru/surf/5-knig-na-2-nedeli-memuary-staroobryadtsa-klassika--jji4fA242#.VMyOO9KsVMh

5. *Данилкин Л.* Главные книги. В. Кунгурцева, А. Макушинский, Д. Зайцев // Литературная премия “Конкурс Горького”. Книжная полка. Навигатор. Новые книги. http://www.premiogorky.com/books/navigator-new-books/lev-danilkin/116

6. *Кучерская М.* Веселый странник // Ведомости. 29 октября 2014 г. http://www.vedomosti.ru/lifestyle/news/35351881/veselyj-strannik

7. *Названы* номинанты на получение премии “Большая книга”. 22.04.2012. http://pro-books.ru/news/4/14811

8. *Ровнова О.Г.* Автор, его книга и принципы ее публикации // Данила Зайцев. Повесть и житие Данилы Терентьевича Зайцева. М. 2015.

9. *Ровнова О.Г.* Говор старообрядцев Южной Америки по письменным материалам // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. Вып. 3. Диалектология. М. 2014.

10. *Скорондаева А.* Утомленные non/fiction // Российская газета. Федеральный выпуск № 6546 (274). 02.12.2014. http://www.rg.ru/2014/12/02/yarmarka.html

11. *Тюпа В.И.* Дискурс / жанр. М. 2013.

OLD BELIEVERS’ DOCUMENTARY TEXT AS A LITERARY PHENOMENON AND A SOURCE FOR LINGUISTIC ANALYSIS

The paper presents *The Tale and the Life of Danila Terentievich Zaitsev*, an autobiography written in non-standard (dialectal) Russian and featuring the life of Old Believers in South America. The author of this

extensive (over 700 pages) work, Danila Zaitsev is an non-professional writer and a member of the community of Old Believers in Argentine. The manuscript was prepared for publication by the Moscow-based dialectologist Olga Rovnova and published by Alpina Non-Fiction in Moscow in 2014. It has already attracted considerable readership and significant interest from literary reviewers.

Olga Rovnova emphasizes that this is the first time that a book written in dialectal Russian has become an object of literary criticism. She shares her experience in preparing such texts for publication and formulates the key principles of the editorial process which she followed: documentary approach, preserving the original text, converting phonetic script into standard orthography, providing commentaries and references. The paper demonstrates that the book exemplifies the speech of a particular group of Old Believers known as *sin'czjancy* (based on Russian transitional dialects, "srednerusskie govory") and provides crucial data for the linguistic analysis of their dialect.

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна
(*Київ*, *Україна*)

Діалектний текст – важливе навчальне джерело в курсі “Українська діалектологія”

Одним із важливих і перспективних напрямів української діалектології сьогодні є текстографія, адже актуальним у сучасній лінгвістиці залишається всебічне вивчення діалектного мовлення, текстографія – це не лише фіксація діалектних текстів, а і їх дослідження. Текстовий напрям досліджень діалектної мови нині досить активно розвивається. Саме автентичний текст є своєрідним “фото” окремих звуків, словоформ, словосполучень, речень. Від появи збірника діалектних текстів, підготовленого свого часу в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, – “Говори української мови (Збірник текстів)” [8] – минуло вже багато років. Його основним завданням було представити зразки мовлення всіх трьох наріч українського континууму. На той час не було таких технічних можливостей, як сьогодні, тому й за обсягом матеріалу, і тематично, він дещо програє сучасним виданням. Нині ж з’являється дедалі більше збірників діалектних текстів із різних зон українського діалектного простору, зокрема південно-західного наріччя [4, 11], Закарпаття [12], Буковини [1], Чорнобильської зони [2; 7], південної Київщини [5], Бориспільщини [3], Луганщини [9; 10] тощо. Всі вони різняться за змістом, обсягом, формою і структурою представлення діалектного матеріалу. Окремі з них уже витримали по кілька перевидань (див., напр., – [4], [12]).

Діалектні тексти – це надійна джерельна база не лише для досліджень діалектних явищ на всіх мовних рівнях, характеристики окремих діалектів, опису ідіостилю мовця тощо, а й для етнографії, історії, фольклору, оскільки тексти містять цінні історичні та культурні відомості. До того ж, відображення історичних подій бачимо крізь призму сприйняття мовця. Є ще один аспект, що вказує на принципову важливість збереження записів діалектного мовлення. Наприклад, після чорнобильської катастрофи носії окремих говірок були розселені у

віддалені села й міста й потрапили в інше мовне середовище, яке зумовлює асиміляційні процеси в мовленні. Зроблені діалектологами записи спонтанного мовлення переселенців дають змогу дослідникам хоча б частково реконструювати ці говірки [7]. Особливо цінні сьогодні, за нашої складної політичної ситуації в державі й суспільстві, і збірники, опубліковані викладачами факультету української філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [6, 9, 10, 13]. Ці видання не тільки демонструють активність діалектологів Луганська, а й дають мовний портрет цього регіону – показують, переконливо доводять і підтверджують, що на Луганщині є україномовні села зі своїми українськими діалектами.

Як відомо, класичні виші мають у своїх навчальних програмах курс української діалектології. На жаль, кількість годин на вивчення цієї дисципліни щороку зменшують. Особлива ситуація складається для тих, хто навчається заочно або здобуває другу вищу освіту. Умістити весь курс української діалектології в кілька лекцій і практичних занять майже неможливо, оскільки матеріал складний і великий за обсягом. До того ж ставлення до цього навчального предмета у студентів неоднозначне, бо інколи вважають його надто складним, нецікавим, а то й надуманим – не варто, мовляв, витрачати час і вивчати те, що “якась бабця колись сказала”. Часто в групі переважають студенти, які не мають базової філологічної (загалом – гуманітарної) освіти. Досвід показує, що саме в таких навчальних групах діалектний текст є основним засобом і джерелом вивчення курсу української діалектології, і саме текст найвигідніше показує і доводить, що українська мова жива, що вона функціонує не лише в літературній чи суржиковій формі, а має і свої територіальні особливості. Адже текст завжди має зміст, часом навіть сюжет, своєрідну фабулу (а це може зацікавити і змусити студента його прочитати); текст транскрибовано – це дає можливість повторити транскрипцію, систему знаків, основи фонетики; текст дає цілісне сприйняття говірки; у тексті видно індивідуальні особливості мовця; лексема чи будь-яке мовне явище не вирвані з контексту, а представлені в системі – так, як вони існують у живому мовленні, власне так, як вони функціонують. Для відтворення говірки як функціональної системи необхідним є залучення до аналізу значних

за обсягами діалектних текстів, саме записів спонтанного, а не спровокованого запитаннями експлоратора мовлення. З досвіду досліджень граматичних питань (і, вужче, морфологічних, власне словозмінних) у попередні десятиліття можна говорити про складність фіксації, узагальнення й подання такого матеріалу. Для збирання граматичного діалектного матеріалу питальник – річ досить умовна. Окрім нього, потрібні масштабні тексти спонтанного мовлення, щоб слово показало всі свої можливі форми, варіанти сполучуваності, а в дослідника з'явилася можливість простежити повноту / неповноту парадигми тощо. Натомість лексичні явища, лексичні одиниці легше надаються до фіксації, записування, картографування; до того ж методика розробки питальника, збирання й опрацювання лексичного матеріалу має багатші традиції. Однак діалектні словники мають певні інформаційні втрати: спостерігаємо об'єднання фонетичних варіантів, фіксацію окремої словоформи або тільки вихідної форми, а не всієї парадигми, відкидання локалізації, використання невеликих ілюстрацій, які не відображають семантики лексеми, відсутність у реєстрі службових слів. Не відбиває словник й індивідуальних особливостей мовця (чи кількох мовців – носіїв говірки), інтонації, паузації, лексичної сполучуваності слів, синтаксису говірки.

Досвід показує, що студентові значно легше навчитися аналізувати текст у цілому й окремі мовні явища зокрема. Тому серед важливих навчальних джерел варто виокремити саме збірники діалектних текстів, які своєю структурою і змістом дають відповіді на багато лінгвістичних і позалінгвістичних запитань. Текстографія вносить у процес навчання традиційні прийоми опрацювання (вивчення) як окремого слова, так і словосполучення, речення тощо. Водночас матеріали таких збірників повинні залучатися до різних видів та етапів навчання. Їхнє використання в навчальному процесі сприяє формуванню у студентів-філологів уміння розв'язувати будь-які мовленнєві завдання. Варто також використовувати на заняттях аудіо- (які, до речі, додані до деяких видань) та відеозаписи.

У методичних розробках курсу діалектології завжди був присутній текст, але в окремих завданнях використовувалися короткі уривки або окремі речення, вирвані з ширшого контексту, чи навіть окремі лексеми.

Для досягнення відповідного рівня інформативного і дидактичного забезпечення навчального процесу варто використовувати матеріали в різних формах, а для практичних занять необхідно добирати конкретні тексти або окремі фрагменти відповідно до навчальної мети. Можна дати студентам кілька текстів і запропонувати визначити, яке наріччя та діалект вони репрезентують. Можна, навпаки, дати один досить великий за обсягом текст і, виокремлюючи фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні особливості, визначити, до якої групи говорів він належить. Найчастіше прочитання тексту в аудиторії викликає зацікавлення або й дискусію: хтось із студентів упізнає риси своєї рідної говірки або говірки когось із рідних, хтось, навпаки, виокремлює певні мовні явища в аналізованому тексті, констатує, що це інша говірка, і починає порівнювати з особливостями своєї говірки (хоча на початку заняття стверджували, що ніяких діалектних особливостей не знають і не пам’ятають).

За допомогою діалектних текстів можна моделювати творчі домашні завдання, адже студенти повинні не тільки засвоїти відповідну навчальну програму, а й набути навичок самостійної роботи.

Сьогодні в Україні багато говорять про те, що суспільство нічого не знає про роботу вітчизняних учених, про їхні відкриття і досягнення, і звинувачують у тому самих науковців, бо, мовляв, вони погано себе презентують. Тож наука і ті, хто її творять, залишаються на периферії суспільного життя. На нашу думку, саме збірники діалектних текстів варто пропагувати не лише серед студентів-філологів як дидактичний матеріал, а й пропонувати ознайомитися з ними пересічним громадянам. Не забуваймо, що діалектний текст – це ще й духовна скарбниця культури представників народу – носіїв діалекту.

1. *Буковинські* говірки: хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.

2. *Говірка* села Машеве Чорнобильського району. К. 2003. Ч. 1: Тексти / Уклад.: Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. Ч. 2: Тексти / Уклад.: Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар.

3. *Бідношия Ю.І., Дика Л.В.* Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови. К. 2008.

4. *Говірки* південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

5. *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

6. *Говірки* Східної Слобожанщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Лєснова. Луганськ. 2013.

7. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

8. *Говори* української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.

9. *Сватівщина*: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. З.С. Сікорської. Луганськ. 1998.

10. *Старобільщина*: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. З.С. Сікорської. Луганськ. 2000.

11. *Українські* говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. та автор передмови Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

12. *Українські* закарпатські говірки: Тексти / Упоряд. та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.

13. *Українські* східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

DIALECT TEXTS AS A RICH LEARNING TOOL BY TEACHING OF UKRAINIAN DIALECTOLOGY

The article shows the role of dialect texts in teaching of dialectology as an academic subject. It is pointed out that students have an ambiguous relation to dialects in Ukraine. Just dialect texts have the greatest potential to promote dialects in education.

SIEROCIUK Jerzy
(*Poznań*, *Polska*)

Korpus gwarowy – możliwości i ograniczenia

Podejmując próbę zestawienia korpusu gwarowego, musimy odpowiedzieć sobie na kilka kwestii dotyczących zarówno jego zawartości, jak i możliwości wykorzystania go do celów badawczych. Trzeba bowiem zdawać sobie sprawę z tego, że zestawienie korpusu gwarowego jest o wiele bardziej pracochłonne niż gdy mamy do czynienia z analogicznym tworem wykorzystującym źródła pisane. Jeżeli planowany korpus ma być wykorzystywany w dociekaniach dialektologicznych, to już na etapie budowania jego struktury należy uwzględniać specyfikę badań gwaroznawczych respektujących podstawowe wyznaczniki ujęcia dialektologicznego – przede wszystkim zróżnicowanie terytorialne uwzględnianego materiału; współcześnie należy także uwzględniać parametry przyjmowane w socjolingwistyce – przede wszystkim reprezentację pokoleniową dostarczycieli analizowanych tekstów oraz czas (chodzi o datę) ich rejestracji. Nie dziwi zatem, że w korpusach narodowych danych gwarowych jest niewiele. Główną – jak się zdaje, ale nie tylko – przeszkodą jest konieczność pozyskania samego materiału terenowego oraz jego przetranskrybowanie. W niewielkim stopniu zmieniają sytuację dostępne zbiory tekstów gwarowych, w większości utrwalane w transkrypcji fonetycznej.

Poniższe uwagi uwzględniają doświadczenie płynące z prac prowadzonych nad zestawieniem korpusu dla celów planowanego słownika gwarowego Wielkopolski.

W Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu mamy do dyspozycji różnego typu materiały, których podstawą jest obejmujące ponad 3 000 godzin nagrań archiwum fonograficzne zawierające rejestracje z różnych stron Polski – przeważają nagrania wielkopolskie – i dokonywane w różnych przedziałach czasowych. Najstarsze nagrania terenowe przeprowadzane były już na przełomie lat 40. i 50. ubiegłego wieku. Rozmówcy, których wypowiedzi były wówczas utrwalane, urodzili się w połowie wieku XIX – duża grupa informatorów to roczniki mieszczące się w przedziałach 1860–1870. Znaczna część tych tekstów została udostępniona przez Zenona Sobierajskiego w

postaci obszernych wyborów tekstów z trzech podregionów gwarowych Wielkopolski – Wielkopolski zachodniej [11], północnej [10] i środkowej [12].

W dynamicznie rozwijających się badaniach korpusowych dane gwarowe nie zajmują poczesnego miejsca, choć próby takie są podejmowane [zob.: 3; 1; 4; 9]. Wydaje się ponadto, że zestawienie korpusu obejmującego tylko materiał gwarowy nie może być do końca powtórzeniem procesu pozyskiwania danych dla korpusów języka mówionego; zresztą próby zestawienia korpusu języka mówionego nie mają długiej tradycji i nie jest ich też wiele [zob. np.: 2; 14], chociaż podejmowane są przedsięwzięcia uwzględniające w założeniach właściwości istotne dla współczesnej dialektologii [15]. Danych gwarowych nie uwzględnia *Narodowy Korpus Języka Polskiego* [5].

Pewien wgląd w dorobek współczesnych prac korpusowych daje obszerny przegląd dokonań słowiańskich udostępniany przez "Prace Filologiczne" t. LXIII (Warszawa 2012). Na przywołanie zasługuje też prezentacja słoweńskiego korpusu *Gos* [13].

Będące do dyspozycji zespołu Pracowni Dialektologicznej UAM materiały pozwalają niejako "testować" możliwości zestawiania korpusów przy wykorzystywaniu trzech zasadniczych typów danych. Jest oczywiste, że najbardziej intrygujące będzie zbudowanie cząstkowego korpusu uwzględniającego typ dokumentacji przygotowanej przez Z. Sobierajskiego; są to bowiem rożnej długości wypowiedzi przynoszące teksty ciągłe. Ten typ materiału nie był pozyskiwany za pomocą klasycznego kwestionariusza. Nagrania w niewielkim stopniu mają postać dialogów – kiedy w nagraniu uczestniczyło kilka osób; nigdy nie są to dialogi z eksploratorem.

Druga grupa danych to przykłady pozyskiwane w oparciu o kwestionariusze (przy przewadze kwestionariuszy tematycznych), rejestrowane w różnych rejonach Wielkopolski. Tu jednak należy podkreślić swoistą różnorodność tych danych – z jednej bowiem strony są fonograficzne zapisy odpytywanych w różnych punktach kwestionariuszy; średnia długość tych nagrań to około 90 minut. Z drugiej zaś strony mamy bardzo obfitą dokumentację mowy mieszkańców konkretnej wsi – taką bazę pozyskaliśmy już np. z Bukówca Górnego k. Leszna i Dąbrówki Wlkp. k. Zbąszynka. W Bukówcu Górnym udokumentowano ponad 200 godzin rozmów z ponad 50 informatorami (wliczając przygodnych uczestników nagrań

mamy tu zarejestrowane w sumie wypowiedzi ponad 70 osób). Nieco mniejszą dokumentacją dysponujemy z Dąbrówki Wlkp. W tych – i w innych tego typu – punktach eksploracje nadal są prowadzone. Jak wspomniałem, są to prace eksploracyjne dla potrzeb słownikowych, przy okazji jednak powinny one także posłużyć za podstawę szkicowania monograficznego obrazu konkretnej gwary wraz z jej dynamiką rozwojową i wewnętrznym zróżnicowaniem.

Jaką zatem wartość dla korpusu gwarowego przedstawiają te trzy różne typy bazy dokumentacyjnej?

Dla potrzeb zestawianego w Pracowni Dialektologicznej UAM korpusu z myślą o opracowaniu słownika ogólnowielkopolskiego podjęto kilka działań, z których najważniejsze obejmowały: wstępne opracowanie elektronicznej wersji dostępnych tekstów gwarowych (zbiory Z. Sobierajskiego i innych); tu – zgodnie z wstępnymi założeniami uwzględniającymi potencjalnego adresata [8] tego opracowania (nie tylko grono dialektologów) – "przepisane" zostały te teksty w transkrypcji uproszczonej. W postaci uproszczonej wprowadzane były następnie rezultaty eksploracji terenowej. Tak przygotowany tekst po odpowiedniej "obróbce programowej" został wprowadzony do bazy, gdzie każda słowoforma gwarowa (wcześniej usunięto wszelkie fragmenty pochodzące od eksploratorów, jako reprezentujących inny typ użytkownika języka) opatrzona jest m.in. danymi typu: rok urodzenia informatora, jego inicjały, miejsce zamieszkania, lokalizacja geograficzna (sprawdzająca się do postaci odpowiednich pasów i słupów wyznaczonych przez konkretne dane kartograficzne), kontekst użycia, itp.

Prezentowane niżej uwagi będą opierały się na analizie tak właśnie zestawionej bazy.

Korzyści – ale i ograniczenia – wypływająca z dostępności do obszernych tekstów gwarowych ukazuje analiza wspomnianych zbiorów Z. Sobierajskiego. Tu uwzględnione będą dwa tomy: *Teksty z zachodniej Wielkopolski* [11] i *Teksty z północnej Wielkopolski* [10]. W obu zbiorach w trakcie transkrypcji wydawca zastosował delimitację tekstów, wprowadzając ogólnie przyjęte znaki przestankowe – przecinki i kropki oznaczające koniec wyodrębnionego zdania. Wstępny ogląd tych materiałów przekonuje, że mamy tu do czynienia z wypowiedziami "przygotowanymi" – mało jest w nich bowiem typowych dla języka mówionego pomyłek i swoistych wtrąceń. Niemniej jednak dostajemy do dyspozycji w sumie ponad

400 stron druku mniej więcej jednakowej objętości i reprezentacji terenowej. Konkretnie jest to:

– *Teksty z zachodniej Wielkopolski* [11]: 200 stron tekstu z 11 miejscowości przynoszących 114 rozmów na bardzo zróżnicowane tematy; do korpusu daje to 62 711 słowoform;

– *Teksty z północnej Wielkopolski* [10]: 208 stron tekstu z 11 miejscowości; 115 rozmów na bardzo (podobnie jak wyżej) zróżnicowane tematy; do korpusu daje to 59 170 słowoform.

Cząstkową analizę zawartości tekstów z zachodniej Wielkopolski przedstawiłem swego czasu, uwzględniając występowanie w nich cech definicyjnych gwar zachodniowielkopolskich [6]. Rozpatrując występowanie jednej z powszechnie uznawanych za charakterystyczne dla tego terenu form, pisałem:

> "Za typowy dla gwar wielkopolskich uznaje się powszechnie zdrabniający formant *-yszek*; w AJKLW 1979–2005 w różnych punktach (i z różną intensywnością) poświadczane są (w nawiasach numery map): *cołnyszek* (m. 535), *garnyszek* (m. 59), *grzebyszek* (m. 333), *kawałyszek* (m. 25), *mlastyszek* (m. 56), *rzymyszek* (m. 471), *słupyszek* (m. 368), *kundyszek* (m. 25), *spodyszek* (m. 70), *stołyszek* (m. 39), *toporyszek* (m. 281), *więcioryszek* (m. 738), *woryszek* (m. 40). Można więc było spodziewać się chociażby kilku notowań w materiale korpusowym; mamy tu jednak tylko raz zapisany typy: *rzymyszek*. W tej sytuacji trudno mówić o reprezentatywności tego typu, zwłaszcza że w innych materiałach z tego terenu mamy (obok niektórych form odnotowanych w atlasie) także: *chłopyszek*, *grzebyszek*, *kamyszek*, *kwiatyszek*, *snopyszek*, *wionyszek*.
>
> Przeglądając dokumentację Z. Sobierajskiego, trudno niekiedy kusić się o wskazanie typu dominującego; nie można wskazać zależności między typem *wianyszek* i *wianuszek* gdyż żaden z nich nie jest poświadczony; mamy jedynie ogólnopolski typ *wianek*" [6, 163].

Ten – obszerny mimo wszystko – zbiór tekstów nie może być podstawą charakterystyki gwar konkretnego terenu. Nie daje zadawalających wyników poszukiwanie form "rywalizujących":

– *kawałyszek* – brak poświadczeń;
– *kawałeczek* – 1 x;
– *kawałek* – 11 x.

Na tym samym terenie stwierdzamy zerową reprezentację tekstową (brak) derywatów od: *kamień*, gdy sam ten wyraz (podstawowy) pojawił się 18 x.

Niewiele wynika też z analizy zawartości drugiego tomu [10]; tu odnajdujemy:

– *chłopyszek* – 1 x; (ponadto: *chłoposzek* – 1x);
– *garnyszek* – 2 x;
– *grzebyczek* – 1 x;
– *kamyszek* – 1x;
– *rzemyszek* – 4 x;
– *snopyszek* – 7 x.

Ponadto:

– *kawałek* – 6 x;
– *kamień* – 36 x;
– *kamyczek* – brak poświadczeń.

Przy okazji należy zwrócić uwagę na inne zjawisko: "podwyższona" żywotność tekstowa typu *rzemyszek* i *snopyszek* na terenie Wielkopolski północnej nie przekłada się na reprezentację terenową – są to w większości poświadczenia pojawiające się w wypowiedziach jednego informatora. Dysponując więc wspomnianymi wyżej danymi (inicjały informatora), można rozstrzygać kwestię żywotności idiolektalnej. Inne przykłady ilustrują to zjawisko bardziej wyraziście: *jeszczyk* 'jeszcze' mamy poświadczone w sumie 23 razy, przy czym 18 razy pojawiło się to w wypowiedzi jednego informatora; pozostałe użycia są jednorazowe (5 form od 4 respondentów). Dane te są o tyle istotne, że ogólna liczba poświadczeń może sugerować względną żywotność terenową. Żywotność idiolektalna nie jest potwierdzeniem żywotności terenowej – wszystkie użycia pochodzą od informatorów urodzonych jeszcze w trzeciej dekadzie XIX wieku (najczęściej używał tej formy mężczyzna urodzony w roku 1874).

Dalsze uwagi czynione są w oparciu o analizę zawartości około 1 200 000 słowoform, przy czym korpus ten – ze względów badawczych – podzielony został na dwa podkorpusy: zawierający ponad 600 000 słowoform reprezentujących różne gwary Wielkopolski oraz przynoszący prawie 600 000 słowoform podkorpus gwary Bukówca Górnego k. Leszna w południowo-zachodniej Wielkopolsce. Oba zbiory – jak już zaznaczałem – zestawiane są głównie z myślą o przyszłym ujęciu leksykograficznym. W obu

wypadkach materiał pozyskiwany był zasadniczo w oparciu o specjalne kwestionariusze tematyczne stanowiące swoiste przewodniki do rozmowy. Kwestionariusz taki pozwala przeprowadzać około trzy-, czterogodzinne rozmowy skoncentrowane na jednym temacie; daje to możliwość pozyskania bardzo obfitego i zróżnicowanego pod względem leksykalnym materiału. W podkorpusie "ogólnowielkopolskim" uwzględniane są pojedyncze rozmowy (nie wchodzi tu dokumentacja z Bukówca Górnego) oraz teksty wcześniej publikowane. W Bukówcu Górnym było ich wiele i z informatorami zróżnicowanymi pod względem pokoleniowym; tu z kolei brak tekstów wcześniej publikowanych.

Jaki zatem obraz uzyskujemy w świetle danych obu zbiorów? Najpierw przyjrzyjmy się poświadczeniom form zarejestrowanych w różnych rejonach Wielkopolski:

– *kamyk*: 8 razy poświadczony w 3 miejscowościach (przez 4 informatorów);

– *kamyczek*: 8 poświadczeń z 7 miejscowości (przez 8 informatorów);

– *kamyszek*: 47 poświadczeń z różnych punktów Wielkopolski, przy czym tylko jeden przykład wyekscerpowany został z publikowanych tekstów [10];

– *kawałeczek*: 10 poświadczeń z 7 miejscowości, przy czym tylko raz wyekscerpowany z tekstów publikowanych [11];

– *kawałyszek*: jednorazowe użycie w tekstach nagranych.

Mimo obszernego pod względem pojemności materiału nie uzyskaliśmy tu danych dających podstawy do wyciągania konkretnych wniosków pozwalających szkicować charakterystykę językową badanego obszaru. Nawet uwzględnienie informacji o przynależności pokoleniowej używających tych form informatorów niczego tu nie zmieni.

O wiele ciekawsze dane przynosi nam analiza materiału rejestrowanego w Bukówcu Górnym. Mimo że nie we wszystkich rozmowach – co w tej sytuacji jest naturalne – interesujące nas przykłady się pojawiły, to jednak uzyskany obraz jest wielce inspirujący. Tu dane uszeregowane zostały wedle roku urodzenia identyfikowanego inicjałami informatora:

KAMYCZEK [2 x]: **KAMYSZEK** [17 x]:

- – SbW (1917) – 1
- – SoW (1920) – 2

- – DoS (1921) – 2
- – MaF (1922) – 2
- – SwS (1922) – 3
- – SzA (1923) – 1
- – SlJ (1923) – 2
- – PoW (1928) – 1
1 – SoA (1928) – 1
- – MaE (1929) – 1
1 – DrX (1970) – 1

KAWAŁECZEK [18 x]: **KAWAŁYSZEK** [2 x]:

1 – SoW (1920) – -
1 – SlJ (1923) – -
2 – SzA (1923) – 2
4 – SzJ (1925) – -
5 – PoW (1928) – -
1 – SoA (1928) – -
1 – ŚlZ (1934) – -
2 – GrP (1944) – -
1 – PoA (1951) – -

Zestawienia te ważne są w kontekście dociekań nad procesami rozwojowymi gwar, jak i specyfiki słowotwórstwa języka mieszkańców wsi. Pomijając ewidentną charakterystykę przynależności pokoleniowej, mamy tu niezmiernie istotną dla budowania charakterystyki słowotwórczej gwar informację o potrzebie większego zwracania uwagi na różnorodność leksykalnej reprezentacji żywotności konkretnego formantu – w tym wypadku -*yszek*. Taka charakterystyka nie może być budowana w oparciu o jednostkowe – nawet najbardziej "reprezentatywne" przykłady.

Zobaczmy jeszcze jedno zestawienie; w Bukówcu Górnym notowane były też formy dające podstawę do rozpatrywania zależności pomiędzy trzema rywalizującymi formantami:

DRABKA [36 x]: **DRABECZKA** [12 x]: **DRABINKA** [20 x]:

2 – SzM (1886) – - -
8 – PaK (1910) – 1 -
- – UrA (1912) – 5 -
1 – PoJ (1919) – - -

-	– SoW (1920)	– 1	-
1	– DoS (1921)	– -	-
1	– MaF (1922)	– -	3
1	– SwS (1922)	– 1	-
1	– SlJ (1923)	– 1	-
2	– SzA (1923)	– -	2
-	– SzJ (1925)	– -	3
-	– PoW (1928)	– -	2
4	– SoA (1928)	– -	-
-	– SoF (1928)	– -	1
1	– LiE (1935)	– 3	1
3	– PoB (1937)	– -	-
4	– PoC (1942)	– -	1
-	– GrP (1944)	– -	1
-	– GuB (1946)	– -	1
-	– BaK (1947)	– -	1
7	– SaZ (1948)	– -	2
-	– WoS (1959)	– -	2

Konfrontacja poświadczeń bukowieckich z wyciągami z bazy "ogólnowielkopolskiej" daje obraz bardzo znamienny:

– *drabka*: 6 poświadczeń z 4 miejscowości, przy czym 2 razy w tekstach publikowanych [10];

– *drabeczka*: 4 poświadczenia z 2 punktów, w tym 3 razy w [11];

– *drabinka*: 7 użyć w 3 miejscowościach.

Jeżeli zatem mówimy o stwarzanych przez korpus gwarowy możliwościach badawczych – i ich ograniczeniach – to wnioski praktycznie nasuwają się same: zestawienie korpusu gwarowego musi być poprzedzone bardzo przemyślaną działalnością eksploracyjną. Wprowadzając do podstawy materiałowej przygodnie pozyskane teksty, uzyskujemy praktycznie rzecz biorąc obszerną bazę materiałową, która nie daje podstaw do podejmowania wielu typowych z punktu widzenia metodologii dociekań dialektologicznych. Nawet bardzo bogaty – ale niejako przygodnie pozyskiwany – materiał gwarowy wprowadzony do korpusu nie gwarantuje możliwości oglądu geograficznego rozprzestrzenienia wybranych form. Te bowiem – jak wynika z powyższych zestawień – nie pojawiają się regularnie we wszystkich rejestrowanych wypowiedziach. Jak

dowodzą materiały Z. Sobierajskiego nawet obszerne zbiory tekstów nie stwarzają możliwości opisu bogactwa leksykalnego gwar. Zachodniowielkopolskie teksty gwarowe zawierają kilka rozmów dotyczących żniw, ale w żadnej z wypowiedzi nie pojawił się typ *kośnik* ani *kosiarz* 'ten, kto kosi (siecze)'; nie ma też nazw 'kobiety, która posuwa się za kosiarzem' [6]. W kontekście rozważania "reprezentatywności terytorialnej" dużych zbiorów tekstów gwarowych konstatacja ta jest zaskakująca.

Podejmując zamysł zestawienia korpusu gwarowego, musimy najpierw odpowiedzieć sobie na zasadnicze pytanie: realizację jakich projektów badawczych on nam umożliwi?

Jeżeli nie chcemy, żeby nasz korpus stwarzał jedynie możliwości szybkiego dotarcia do konkretnej formy gwarowej, lub uzyskania potwierdzenia, że w danym zbiorze ona się znajduje (lub też jej brak) – to mimo niekiedy obszernych zbiorów tekstów gwarowych należy rozpocząć systematyczną, przemyślaną eksplorację terenową. Wprowadzanie do korpusu tekstów "przypadkowych", bardzo zróżnicowanych tematycznie może zniechęcić ich potencjalnych użytkowników. W takiej bowiem sytuacji nie znajdziemy informacji o terenowym rozprzestrzenieniu interesującej nas formy, możemy nie znaleźć danych dokumentujących bogactwo znaczeniowe wielu form. W dostępnych słownikach gwarowych (nawet ogólnopolskim) wyraz *bląg* ma praktycznie jednorodną semantykę 'przegroda między bojewicą ('klepiskiem') a sąsiekiem', gdy w materiałach z Bukówca Górnego jest tych znaczeń potwierdzonych kilka. Podobnie nasze eksploracje terenowe na znacznej części Wielkopolski dokumentują żywotność nieobecnego w leksykografii gwarowej (mimo ponad 50 odnotowanych znaczeń w różnych gwarach polskich) znaczenia formy *baba* 'zakończenie stogu, jego wierzchnia część chroniąca przed zamoczeniem'.

Wydaje się, że w sytuacji, kiedy w większości ośrodków slawistycznych praktycznie dopiero inicjowane są działania zmierzające do zestawienia korpusu dialektalnego, warto rozważyć propozycję wspólnego podjęcia eksploracji terenowej w zakresie kilku wybranych pól tematycznych. Działania te powinny poprzedzone być konsultacjami między różnymi ośrodkami (reprezentującymi poszczególne języki słowiańskie) celem przygotowania zestawu zagadnień, które koniecznie powinny być uwzględnione w trakcie pozyskiwa-

nia materiału gwarowego. Jako przykład mogę tu podać zróżnicowanie dotyczące budowy – ale i nazewnictwa – kosy. Szczegóły typu: sposób łączenia metalowej części kosy z drewnianą rękojeścią (kosiskiem) – czy obejmowane to jest specjalnym metalowym pierścieniem z jednoczesnym mocowaniem klina rozpierającego kosisko czy też ściskane specjalną nakładką metalową z regulującymi nacisk śrubami (takie zróżnicowanie było obecne w Wielkopolsce); jak przygotowywana jest kosa na czas żniw, a jak na sianokosy; czy jest – i czym – wypełniany półokrągły pałąk przytwierdzany do dolnej części kosiska mający ułatwiać "układanie się" koszonego zboża? Pominę tu zróżnicowanie postaci drewnianej rączki przytwierdzonej do drewnianej rękojeści kosy, zróżnicowane też są jej nazwy.

Innym przykładem terenowej różnorodności samego desygnatu – ale i towarzyszących przy jego konstruowaniu czynności – jest typowy dla środowiska wiejskiego stóg dający możliwość przechowywania zboża (słomy) lub siana poza budynkami gospodarskimi. Tu przywołam tylko różne sposoby wykorzystania drewnianego słupa stanowiącego oś stogu – może on być wkopywany na stałe w ziemi, ale może też być unoszony w miarę podwyższania stogu; w terenie potwierdzamy żywotność jeszcze innych sposobów wykorzystywania tegoż słupa.

Jeżeli będzie możliwe przeprowadzenie stosownych eksploracji terenowych – nie musi to obejmować całego obszaru dialektalnego, wystarczy wytypowanie kilku punktów uwzględniających geograficzne zróżnicowanie (dialektalne) gwar – otrzymany w wyniku tak proponowanych działań materiał będzie ze wszech miar porównywalny. Wysiłek włożony w przygotowanie korpusu gwarowego przyniesie tym samym – a jestem o tym przekonany – znaczną korzyść. Da to podstawy do analiz komparatystycznych na poziomie dialektalnym.

Działania tu proponowane mogą być podjęte niezależnie od stopnia zaawansowania prac korpusowych; może to być także uwzględnione na etapie gromadzenia materiału do regionalnych słowników gwarowych. Badacze języka mieszkańców wsi słowiańskiej otrzymywaliby tym samym nie tylko stosowny materiał porównawczy; znając zasady terenowej eksploracji, mieliby dodatkowo informację, że brak jakiegoś zjawiska w danym korpusie (czy słowniku) nie jest spowodowany tym, że eksplorator "nie zapytał" o to, lecz że nie ma tego w konkretnej gwarze.

1. *Čermák F.* (ed.). Korpusová lingvistika. 2. Výzkum a výstavba korpusů. Praha 2011.

2. *Čermák F.* Mluvené korpusy // F. Čermák, R. Blatná (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.

3. *Čermák F.*, *Blatná R.* (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.

4. *Karaś H.*, *Kresa M.*, *Krawczyk-Wieczorek A.* Towards a Corpus of Polisach Dialekt Texts // Prace Filologiczne LXIII. Warszawa. 2012.

5. *Przepiórkowski A.*, *Bańko M.*, *Górski R.*, *Lewandowska-Tomaszyk B.* Narodowy Korpus Języka Polskiego. Warszawa. 2012.

6. *Sierociuk J.* Cechy definicyjne gwar w języku mieszkańców wsi // Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 12. Językoznawstwo. Warszawa. 2012.

7. *Sierociuk J.* Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych // Б. Ђорић, Р. Драгићевић (ed.). Творба речи и њени ресурси у словенским езицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов. Београд. 2012.

8. *Sierociuk J.* Wirtualny odbiorca a budowa słownika gwarowego // Диалектная лексика 2013 / Отв. ред. О.Н. Крылова; Ин-т лингв. исслед. РАН. СПб. 2013.

9. *Siruk O.* Corpus of Ukrainian Dialect Texts (CorUDIT) as a Component of a Corpus of Texts of the Ukrainian Language (Ctul) // Prace Filologiczne LXII. Warszawa. 2012.

10. *Sobierajski Z.* Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1990.

11. *Sobierajski Z.* Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. 1985.

12. *Sobierajski Z.* Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski. Poznań. 1995.

13. *Verdonik D.*, *Zwitter Vitez A.* Slovenski govorni korpus Gos. Ljubljana. 2011.

14. *Waclawičová M.* Mluvené korpusy v ČNK: několik poznámek k mluveným projevům a polyfunkčním vyrazům // F. Čermák, R. Blatná (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.

15. *Waclawičová M.* Regionální variantnost v mluvených korpusech ČNK v souvislostí s charakteristikami mluvčích // Čermák F. (ed.). Korpusová lingvistika. 2. Výzkum a výstavba korpusů. Praha. 2011.

SUBDIALECT CORPUS – POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

The article discusses possibilities which comes with using references to corpora as the primary source of analyzed material in the dialectological research. Considerations are based on the analysis of material gathered in the Section of Dialectology of the Adam Mickiewicz University in Poznań for purpose of developing subdialect dictionary of Greater Poland. Assembled corpus includes three types of material basis with consequent three separate sub-corpora: continuous texts (respondents speeches

recorded in the 50's of the last century), unitary recordings (thematic questionnaire) in various places of Greater Poland and complete description of subdialect of Bukowiec Górny near Leszno. Each of last two mentioned sub-corpora covers about 600 000 subdialect words.

Analysis of the data contained in individual types of sources (corpus basis) clearly shows that:

– subdialect characteristic of region cannot be performed on the base of contents of large collection of subdialect texts,

– corpus containing large amounts of texts – with significant field exploration but containing small amounts of material from individual points – does not always meet the expectations of the user; data from that kind of source does not reflect true subdialect;

– assembling subdialect corpus should not be – as it seems – preceded by a special field research, wherein (depending on the area covered by the research) material introduced into the corpus should be thematically limited at the beginning; thematic diversity of vocabulary can be increased with time;

Undertaking the development of subdialect corpus first of all we have to determine the scope of information available to its users. Specification of dialectological research – spatial (and time) location – imposes visible limitations.

ТЕР-АВАНЕСОВА Александра Валерьевна
(*Москва*, *Россия*)

Русские диалектные базы данных и грамматическое описание говоров

Электронные корпуса и базы данных по русским говорам начали создаваться в 2000-е гг.; пока еще такого рода опыты немногочисленны. Большинство таких работ по причине трудоемкости пока не доведены до конца, находятся в состоянии пополнения и доработки, однако многие уже размещены в интернете. Не ставя своей целью анализ существующих опытов в области русской корпусной и компьютерной диалектологии, назовем некоторые из них: диалектный подкорпус Национального корпуса русского языка (НКРЯ); Саратовский диалектный корпус, созданный под руководством О.Ю. Крючковой и В.Е. Гольдина; электронная картотека Архангельского областного словаря (работа ведется под руководством И.Б. Качинской; пока нет в общем доступе); акустическая база данных “Русские регионы”, созданная в университете Бохума, с небольшим корпусом расшифрованных текстов (Кр. Саппок); недавно появившийся Корпус говоров бассейна реки Устья (Р. фон Вальденфельс, М.А. Даниэль, Н.Р. Добрушина); было объявлено о подготовке Томского диалектного корпуса. Из диалектных баз данных назовем Базу данных по русской диалектной фонетике (С.Л. Николаев, М.Н. Толстая); лексико-грамматические базы данных по говору села Пустоша Шатурского р-на Московской обл. и по говорам деревень Арзубиха, Захариха и Злобиха Харовского р-на Вологодской обл. (С.А. Крылов, А.В. Тер-Аванесова). В ближайшее время сотрудниками отдела диалектологии Института русского языка должны быть подготовлены базы данных по говору села Роговатое Старооскольского р-на Белгородской области.

Все названные опыты ставили перед собой разные задачи и довольно сильно различаются по принципам построения, способам записи текста (фонетическая транскрипция разной степени подробности или стандартная орфография), по тому, как соотнесена в них расшифрованная запись со звуковой до-

рожкой, а также по включению разного рода иллюстративных материалов. Размер диалектных корпусов и баз данных, как правило, относительно невелик (база данных Толстой – Николаева включает около 90 тыс. словоформ, пустошенская база данных – чуть более 110 тыс. словоформ, диалектный подкорпус НКРЯ – 194283 словоформы, объем устьянского корпуса – около 350 тыс. словоформ); наибольший объем, по-видимому, на сегодняшний день имеет электронная картотека Архангельского областного словаря.

Корпусная и шире – компьютерная диалектология по сути решает традиционные задачи хранения, обработки и исследования диалектного материала и становится новой современной формой диалектной фонотеки, картотеки, архива, хрестоматии текстов. Базы данных предполагают постановку исследовательских задач и могут рассматриваться как формы описания фонетики, грамматики, лексики говоров.

Ниже мы более подробно остановимся на том, какие возможности для анализа грамматики говора дают текстовые базы данных. В качестве примеров выбраны: фрагмент глагольного словоизменения в белгородском говоре села Роговатое (местное название *Роговатка*), рассмотренный на материале корпуса текстов; и фрагмент грамматической системы – функции форм повелительного наклонения во “владимирско-рязанском” говоре села Пустоша, извлеченных из базы данных по этому говору.

1. Адекватное описание системы словоизменения в говоре возможно лишь на исчерпывающем материале корпуса текстов – записей “спонтанной речи” носителей говора; применение вопросников неизбежно искажает или упрощает реальную картину системы словоизменения. Сплошная роспись текстов на диалекте позволяет установить словоизменительные парадигмы в идиолектах носителей говора и на их основании построить словоизменительные парадигмы говора, а также выявить варьирующие элементы этих парадигм и оценить частотность вариантов.

Корпус роговатовских текстов представляет собой сплошные расшифровки нескольких аудиозаписей, выполненные в формате WORD в упрощенной фонетической транскрипции (и при этом последовательно отражающей фонемные противопоставления и аллофонические чередования, свойственные

говору). Аудиозаписи, выполненные в 2010–2014 гг., представляют речь 15 коренных жителей Роговатки старшего поколения (1919–1948 гг. р.). Среди информантов нет родившихся в период строительства колхозов, репрессий 1937–1938 гг., в военные и первые послевоенные годы. Информанты до 1931 г. р. не имеют регулярного образования, среди них – две вовсе не учившиеся в школе женщины, однако одна женщина 1923 г. р. имеет образование 10 классов; все родившиеся в середине 1930-х гг. имеют образование 5 классов; информанты конца 1940-х гг. р. имеют среднее специальное образование. Все информанты являются носителями местного диалекта; однако идиолекты их несколько различаются как в отношении фонетики, так и грамматики и лексики. За редкими исключениями, речь каждого информанта представлена записями не менее полутора часов звучания; общий объем расшифрованных текстов – около 80 тыс. словоформ.

Система окончаний 3 лица настоящего / будущего времени невозвратных глаголов в говоре Роговатки отличается стабильностью: у некоторых информантов, преимущественно самого старшего возраста, практически нет отклонений от этой системы. “Идеальная” (или “нормативная”) для говора система флексий 3 лица характеризуется отсутствием /т’/ в формах 3 л. ед. ч. глаголов I спряжения (*несé*, *хôде*, *мôже*) и 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения (*сид’á*), и наличием /т’/ в формах 3 л. мн. ч. I спряжения и 3 л. ед. ч. II спряжения (*сидúт’*, *мôгут’*, *хôд’ут’*), а также в формах 3 л. ед. ч. атематического спряжения (3 ед. *дас’т’*, *йêс’т’*, *йес’т’*). К тому же особенностью роговатовской системы окончаний 3 лица является переход в I спряжение глаголов на *-ить*, *-ать* и *-êть* исконно II спряжения, имеющих безударные окончания (3 ед. *хôде*, 3 мн. *хôд’ут’*).

Отклонения от “нормативной” системы роговатовского говора, как правило, заключаются в том, что конечный элемент /т’/ присутствует в некотором количестве примеров тех форм 3 лица, которые исконно не имели /т’/. Лишь в одном примере отклонением является форма 3 мн. *пъстрóйа.* Можно считать, что основная масса отклонений появляется под влиянием системы русского литературного языка, однако влияние это преломляется через южнорусскую (и восточноукраинскую?) систему флексий 3 лица с мягким, а не твердым конечным /т’/.

Таблица 1 показывает количественное соотношение варьирующих показателей форм 3 лица в идиолектах четырех информантов. Во всех случаях был учтён весь материал одного или нескольких текстов.

Таблица 1

Варьирование показателей 3 лица в формах, исконно не имевших /т'/ (указано количество примеров)

	А.А. Деменьева (1926–2013)	Д.И. Рожкова (1923)	Н.Д. Исакова (1936)	А.И. Фомина (1948)
3 л. ед. ч. I спряжения	*нис**é**, хôд**е*** >100 *привид**éт'*** 1	*бир**é**, тôп**е*** 141 *бува́**ит'*** 5	*пъд**é**, ку́п**е*** 97 *пъвид**éт'*** 9	*бир**é**, ку́п**е*** 24 *привид**éт'*** 2
3 л. мн. ч. II спряжения	*сид'**á*** 18	*крест'**á*** 8 *гъвър'**áт'*** 7	*сид'**á*** 4 *с'ид'**áт'*** 5	*сид'**á*** 4 *с'ид'**áт'*** 1

Из таблицы следует, во-первых, что формы 3 л. мн. ч. II спряжения встречаются в текстах (и, очевидно, в речи) в несколько раз реже, чем формы 3 л. ед. ч. I спряжения. Это не удивительно хотя бы потому, что в говоре все глаголы исконно II спряжения с безударными окончаниями перешли в I спряжение. Во-вторых, процент инновационных форм 3 л. ед. ч. I спряжения у всех информантов невелик (от 3,5 до 8,5%), а инновационные формы 3 л. мн. ч. II спряжения составляют от 20 до 55% от общего числа, притом что абсолютное число инновационных форм с /т'/ примерно одинаково у глаголов I и II спряжений. В идиолекте А.А. Дементьевой исконная ("нормативная" для говора) система окончаний 3 лица представлена практически в чистом виде.

Высокий процент инновационных флексий в форме 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения в говоре Роговатки, по-видимому, связан с низкой частотностью этих форм, по сравнению с формами 3 л. ед. ч. I спряжения. Однако думается, что важнее здесь ареальный фактор: несомненно влияние на русский говор Роговатки, расположенный в северной части Слобожанщины, соседних восточноукраинских говоров, которым свойственны формы 3 л. ед. ч. типа *нес**é**, хо́д**е** – сид**и́ть*** и 3 л. мн. ч. типа *нес**у́ть***, *хо́д**ять***, *сто**я́ть***.

Карты ДАРЯ, составленные по материалам, собранным в 1950–1960-е гг., показывают распространение системы флексий 3 лица типа роговатовской на огромной территории, охватывающей бассейн верхнего Дона и средней Оки. Карта 82

ДАРЯ II показывает вариативность флексии 3 л. ед. ч. глаголов I спряжения в большей части говоров указанного ареала, а отсутствие вариативности характеризует именно оскольские говоры северной Слобожанщины, к числу которых относится говор Роговатки и которые непосредственно граничат с восточноукраинскими говорами. Вариативность флексий 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения в говорах “окско-донского” ареала следует из легенды к карте 83 ДАРЯ II (“отсутствие *т* отмечено в формах 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения”).

2. Текстовые лексико-грамматические базы данных представляют собой описания грамматики говора на исчерпывающем материале в рамках данного корпуса текстов. Базы данных и текстовые корпуса более или менее значительного объема позволяют изучить функционирование в говоре грамматических категорий и форм. Тот же результат в принципе позволяет получить и роспись материала вручную из текстов значительного объема.

База данных по говору села Пустоша́ Шатурского р-на Московской обл. основана на текстах – сплошных расшифровках аудиозаписей семи информантов 1912–1938 гг. р. и имеет объем около 110 текстовых словоформ [5]. Говор с. Пустоша, некогда относившегося к Судогодскому уезду Владимирской губ., – архаичный владимирско-поволжский (муромский) говор, с рязанскими чертами. В аспекте словоизменения и грамматики говор близок литературному языку и старому московскому просторечию.

Материал собран в 2000–2006 гг. Основными информантами являются И.И. Евдокимова (1912–2006) и К.В. Швецова (1922–2007); материал, записанный от остальных информантов, составляет примерно треть общего объема. Все информанты говорят на местном диалекте; различия между идиолектами позволяют говорить о наличии “старшей” и “младшей” разновидностей говора.

База данных создана в формате STARLING (автор С.А. Старостин). В качестве иллюстрации употребления словоформы при помощи базы данных могут быть выведены отрезки текста разной длины – “пунктуационная синтагма” (отрезок текста между двумя знаками препинания), фраза (отрезок текста между двумя пунктуационными знаками конца предложения),

сверхфразовое единство (отрезок текста между двумя знаками абзаца). Пустошенская база данных имеет полную морфологическую разметку с частично снятой грамматической омонимией и позволяет вывести, например, списки словоформ, имеющих одинаковую морфологическую помету, или списки словоформ, имеющих общие формальные особенности.

Ниже приведены данные по функционированию форм императива в пустошенском говоре.

В пустошенской базе данных нашлось 487 словоформ императива.

2.1. Правила образования императива в говоре в значительной степени совпадают с правилами его образования в литературном языке, см. [3]. Особенности морфологии императива в пустошенском говоре: 1) все глаголы с корнями, оканчивающимися на *j*, имеют нулевой показатель императива, в том числе глаголы, оканчивающиеся в инфинитиве на *-ить: дôй*, *напôй*; 2) глагол *(по)лджи́ть* (обычно с неподвижным ударением на корне) имеет императив *поло́ш*; 3) императивы от глаголов *пойти* и *глядеть – поди́*, *гл'ади́*, однако в прошлом, видимо, эти глаголы имели императивы с нулевым показателем. Наряду с обычным *пъгл'ади́* один раз зафиксировано *погл'а́й.* Энклитические формы *пой* и *поди* употребляются как наречия со значением 'наверное' и не помечены в базе данных как формы императива. Форма *пой* встретилась только в речи самой старшей информантки (36 примеров, она же 4 раза употребила *поди*), остальные информанты употребляют только форму *поди* (всего 111 примеров):

(1) *Йа́ робôтъйу не зна́йу с каки́х'лêт. Тôка* ***пой*** *вы́лизла, и то́* ***пой*** *робôтъла.* О;

(2) *Йа́ там и тôка и была́ фс'овô два ра́с* ***пой***. О;

(3) *Йе́сли вот сказа́т', у на́с у други́х тепер' де́ник* ***навернъ*** *милио́ны. И що́ту* ***поди*** *нêт.* К.

2.2. При образовании императива 3 лица используются частицы *дай* (11 примеров) и *пускай* (6 примеров); императивы 3 л. с частицей *пусть* не зафиксированы.

(4) *Не велêл топи́т'* [только что сложенную печь], *"Ни топи́, – грит, –* ***дай вы́съхнет****"*. О;

(5) *Сперва́ йа ходи́ла – мен'а́ зва́ли чыта́т', пêт'* [по умершим]. *Йа́ пойу́ хърошô. А сеч'а́с пôп ътп'ова́ит –* ***да́й*** *он и* ***пойо́т***. К;

(6) ***Дай ъддыха́ит*** *до́ма*, *то̂л'ке* ***пуска́й прийеж'ж'а́ит*** *к на́м робо̂тат'*. К;

(7) ***Да́й*** *свойе́й сме́рт'ўу* ***пъмира́ит*** [о старой собаке]. Б;

(8) *Хо̂д'ут*, *фсê* [навещают дети и племянники] – ***дай хо̂д'ут*** *фс'ê*, ***дай бу́дут***. Е;

(9) *Жы́с' ет хвали́т' йейо́ – хто́* ***дай хва́лит*** *хто не про́бъвъл йейо́!* О.

(10) *А пото̂м мнê онê гъвор'а́т*, *дескит' та́к и та́к*, *ма́т' про т'а́ гъвори́т. Ну и* ***да́й гъвори́т***! О;

Ср.: (11) ***Пуска́й*** *Йе́л'цын* ***йêст*** *с е́тих блест'а́щих*, *а мы́ карто́ви ф ч'угуна́ф нъйади́мси!* К;

(12) *А мнê сказа́ли:* ***пуска́й ид'о́т ъддыха́ит***, *мы́ за фс'о́ заплôтим. То̂л'ки* ***пуска́й прийеж'ж'а́ит*** *и робо̂тът' к на́м*, *он о́чин хърошô робо̂тат*. К.

2.2.1. Как и частица *пусть* в лит. языке, частицы *дай* и *пускай* в пустошенском говоре изредка употребляются с формами сослагательного наклонения (в базе данных – 2 примера):

(13) ***Да́й бы*** *и онê там* ***стира́ли***! О;

(14) ***Дай*** *ма́т'* ***бы зобо̂тиласе***! *И оте́ц!* О;

с формой будущего времени (1 пример):

(15) *А* ***пуска́й*** *Йе́л'цын*, *он с е́тих блест'а́щих* ***бу́дит йêст'***. К;

в эллиптических конструкциях, незаконченных высказываниях (2 примера):

(16) *Бра́т – ну там стойа́ли в ла́гири*, *и пъгоди́: Влади́мир'*, *Влади́мир'*, *а да́lше* ***дай*** *е́тът… ът йово̂ ста́нцыйа…* О.

2.2.2. Сочетание *дай-ка* обычно употребляется как форма повелительного наклонения, см. примеры 22, 23, однако оно возможно и в роли наречия со значением 'наверное': (17) *И она́* ***дай-къ*** *стесн'а́ицъ*. К.

2.3. Частицы *дай* и *давай(те)* широко употребляются с формами 1 лица ед. числа индикатива, а частица *давай(те)* – с формами 1 лица мн. числа индикатива, и 2 лица императива и инфинитива несовершенного вида (*дай схожу*, *давай(те) схожу*, *давай(те) сходим*, *давай коси*, *давайте выходите*, *давай(те) косить*).

2.3.1. Конструкции типа *дай схожу* обычно выражают намерение говорящего, не высказанное вслух:

(17) *А йа́ как закры́ла*, *пошла́ пъ зада́м*, *ду́му*, ***да́й пъдойду́***… К; (18) *Ну́ и да́ве* ***да́й*** *ду́му уш* ***прожгу́*** [прото-

плю печь]. О; (19) ***Дай пъл'ожу́*** *йа*. О; (20) ***Дай сйêж'ж'у***. О; (21) ***Да́й*** *йа* ***пойду́ схо́жу***. О; (22) ***Да́й-къ*** *йа* ***зъбегу́*** *там к Рома́нъвъй г ба́пки*. Е; (23) ***Да́й-къ*** *йа нъ задвôрку* ***вы́ду***. Е; (24) ***Да́й фскип'ач'у́***. К; (25) ***Да́й*** *муку́* ***возму́***. К; (26) ***Да́й дойду́*** *ф клу́п*. К. Нестандартна или двусмысленна фраза: (27) *А не ска́жът:* ***да́й***, *мат'*, *йа́* ***жен'у́с'***. К.

В одном примере та же конструкция выражает намерение говорящего, высказанное как предложение адресату: (28) ***Да́й*** *тиб'ê йа* ***пъгада́йу.*** К.

2.3.2. Обычно намерение говорящего, выраженное как предложение адресату, выражают конструкции типа *давай(те) принесу*:

(29) *Су́п* ***дава́й нал'йу́***, *суп хорôшый*, *с м'а́съм*. К; (30) *Ли-и*, *вôт она чыта́ит*, ***дава́й пъгада́йу***, *вот во́лъс дай мнê*. К; (31) *Ну* ***дава́йт'а ръспишу́с'***, *што бы́ли вы*. К.

Один раз зафиксирована эта конструкция с частицей *бы* (возможно, при помощи *бы* выражается неуверенность в необходимости действия или готовность выполнить это или любое другое действие в интересах адресата):

(32) ***Дава́й бы*** *воды́* ***прин'осу́***. О.

2.3.3. Конструкции типа *давай(те) увезём* выражают побуждение адресата (адресатов) к совместному действию:

(33) *Ба́ба-тъ проси́ла: ма́нин'кива*, ***дава́й увез'о́м***, *штобы о́н у мен'а́ рôс*. Б; (34) ***Дава́й смен'а́имси*** *кота́ми!* О; (35) ***Дава́й***, *мат'*, ***з'дêлъим***. К.

2.3.4. Конструкции типа *давай(те) плясать* в предложениях без подлежащего выражают побуждение к совместному действию:

(36) ***Дава́й*** *фунда́мент* ***кла́сть***. Б; (37) ***Дава́й*** *уш е́ту траву́* ***рва́ть***. О.

2.3.5. В предложениях с подлежащим (не местоимением 2 лица) конструкции типа *давай плясать* выражают внезапность действия и относятся к переносным употреблениям императива (местоимение 2 лица в роли подлежащего в этих конструкциях невозможно):

(38) *А оди́н ра́с чово̂ мы: проспа́ли гдê-йта*, *<u>он</u> потхôдит и* ***дава́й*** *нас* ***страми́т'!*** К;

(39) *И <u>йа́</u>* ***дава́й ора́т'!*** К;

(40) *<u>Она́</u> йево̂ в заго́рбък*, *и* ***дава́й*** [бежать]*!* Б;

(41) *Вот Л'óша-тъ йейó и* ***дава́й ч'оса́т'*** *зъ мен'á: "Лóдыр' пéрвъй стéпини ты, – вот йéй – ч'умá ты, тýт вот прийêхъла, ръспър'ажáисси"*. О.

2.3.6. Конструкции типа *давай коси*, *давайте косите* выражают просьбу разной степени настойчивости; указать различие в значении этих конструкций и значений одиночных императивов типа *коси* затруднительно:

(42) *Тепéр' вот какá травá, тепéр' уш Сáшыка нáдъ сажáт', мъл* ***дава́й коси́***. Б;

(43) *А óн, значит, был драчýн, пйáница, и он фсегдá приглашáл:* ***дава́йти выходи́ти*** *на Москвý!* О;

(44) *Ори́шка, иди́-к суды́!* ***Пъчыта́й дава́й***. О;

(45) *А онê – однá чытáит, човô-тъ тáм кáжыт, човô йéй медáл' дадýт, а мнê-тъ вот:* ***дава́й купи́***, *Йéл'цын прислáл.* К;

(46) ***Отлóш давай*** *до зáфтр'е.* О.

2.3.7. Конструкциям типа *давай(те) коси(те)*, вероятно, близки конструкции с двумя (изредка с тремя) формами императива 2 лица:

(47) "***Сади́с' йêш***", *– вот тáк ножóм отчéр'тит.* Е; (48) *Дъ* ***иди́ вы́бири*** *кýйу полýтше кóсу, кóс мнôгъ.* Б; (49) ***Ступа́й*** *на вôл'у* ***вы́ди***. К; (50) ***Поди́ти ступа́йти пъгл'ади́ти*** *тáма нъ патрêтъф, там фсê родны́йе.* О; (51) *Ты* ***сходи́ пъгл'ади́*** *хът' с свои́ми дет'áми.* К; (52) ***Нá*** *вот* ***вы́пий***, ***вы́пий на*** (предложение принять лекарство). О; (53) ***Нá***, *– п'áт' картóвин таки́х нъбралá далá, – мýжу* ***увези́***, *дáй попрóбъвът' мойý картóф'.* К.

3.1. Грамматической семантике императива в русском литературном языке, а также типологии императивных конструкций посвящена большая литература; назовем [1; 2; 4; 6]. Далее при классификации пустошенских употреблений императива мы опираемся в основном на три последние источника. В аспекте грамматической семантики большинство пустошенских примеров – это прямые употребления императива, выражающие:

приказ: (54) *Мен'á кри́чыт: "****Подá́й*** *мн'ê кôл!"*. К;

(55) *Йа гъвор'ý: "Йéл'цын прислáл?* ***Неси́ти*** *йомý!"* (нечестным продавцам товаров, якобы присланных в деревню Ельцыным). К;

требование: (56) ***Иди́ти***, *покá йа собáку не вы́пустила! Щáс собáку наузы́ку, щебы беш штáн прийêхъли в Москвý!* (тем же продавцам). К;

(57) *Ка́к те не стыдно̂ъ, жъ́р'о́ш, ты* ***пъстесн'а́йси*** *и* ***йе̂ш****, как л'у́ди йед'а́т, и* ***пе́й****, как л'у́ди пйут.* К;

(58) ***Гъвори́*** *по то́лку.* Н;

(59) *Ну́-ка* ***пе́й*** *ч'а́й, тепе́р' сеч'ас теб'а́ зъб'ору́т и машы́ну у т'а́ оты́мут!* (подвыпившему шоферу). К;

просьбу: (60) *Ба́ба Усти́н'йа,* ***да́й*** *нам пирошка́!* Б; (61) *Дêт,* ***одбе́й*** *ко́су!* Б; (62) *Вот тут бы́л, йа́ – был Во́фка –* ***"Пръкоси́*** *мнê од ба́ни бро́фку вот е́ту".* О; (63) ***Скажы́*** *мнê, чы́м вы́личыла.* Е; (64) *Ли-и, вот она чыта́ит: дава́й пъгада́йу, вот во́лъс* ***дай*** *мнê.* К; (65) ***Дай*** *ру́ку,* ***прости́*** *мен'а.* К; (66) *Иду́ в мага́зин – выхôдит пъд дорôгу:* ***"Пода́й*** *нъ пъгорêлъва".* К; (67) *Он писа́л Хълоткôву зъйавле́ние:* ***"Да́й*** *мнê на е́тъ, нъ спецôфку".* О; (68) *Ну вот* ***скоси́*** *тут – и пъйеж'ж'а́й з Бо́уъм, пора́нше, штобы не жа́ркъ бы́лъ.* Е; (69) *Фч'ара́ бы стуч'а́ла, тôл'ке* ***гъвори́*** *кто́, и фс'о́, йа таки́х'-тъ, фсêх-тъ не пуска́йу.* К; (70) *Вот е́т'и мужыки́ сказа́ли: "Мы зам'о́рзли,* ***да́й*** *хът' погрêццъ".* К; (71) *Йе́сли йа́ умру́, мнê Ле́щинку* ***зъведи́ти*** *до са́мъй вон кла́дбища.* Е;

Конструкции с подлежащим – местоимением 2 лица и/или усилительными частицами, выражающие просьбу; (72) *Йа́ мъл: "Ну́-ка* ***вы́зъви*** *е́тъвъ Серге́ива-то фторôвъ-тъ"* (часовому на призывном пункте). О; (73) *Да онê фс'о́ мен'а́ угова́ривали; гъвори́ли: ты́ хът'* ***ръспишы́с'а.*** К; (74) *Е́тъ приеж'ж'а́ли каки́е-тъ стрôит' – мнê и гъвори́т: "Ты* ***пусти́*** *пожы́т' вот котôрые бу́дут е́тът басе́йн пръводи́т' ".* К; (75) *"Ты вот* ***купи́*** *то́-тъ у мен'а́ ", – о́н йому чыта́ит.* К; (76) *Ты́, – грит, –* ***ръзрешы́****, йа́ найду́.* Е; (77) ***Пусти́*** *в до́м-то!* К; (78) *Ори́шка,* ***иди́-к*** *суды! Пъчыта́й дава́й.* О; (79) *Дъ вот* ***зъходи́*** *зъ мен'а́ за́муш, у мен'а́ Ксе́н'а ум'орла́, ъгорôт со́рък со́тък.* К; (80) *Гъор'у: "Ко́л'а, Ко́л'а,* ***спаса́й****!" – вот он Ко́л'а стои́т ро́т роз'и́н'а.* К; (81) *Вот* ***вы́зовити*** *е́тъвъ ч'иловêка-та* (просьба подследственного пригласить свидетеля). О;

Конструкции с "формами вежливости", выражающие просьбу: (82) *Йа гъор'у́: "Ра́ди бо́уа* ***да́й*** *спра́фку йому́, како́й он сва́р'щик!"* К; (83) *Ори́шка, бут' дôбра,* ***с'йêз'ди****, алиме́нты риб'ати́шкъм-тъ.* О; (84) *Вот претседа́тел' сел'совêта жыв'о́т, и бу́т' добры́* ***сходи́ти*** *туды́.* К;

разрешение: (85) *Е́т с'йêст, а е́т ты́* ***йе̂ш****.* Е; (86) ***Йе̂ш-йе̂ш****.* О; (87) *У на́с ф по́ли* ***ходи́*** *хôт' куды́ хôш.* К;

совет: (88) *Ну вот скоси́ тут, и* ***пъйеж'ж'а́й*** *з Бо́гъм, пора́нше, штобы не жа́ркъ бы́лъ.* Е; (89) *А е́тъ уш ковô-*

тъ ***пъпроси́ти***, *и ва́с ув'оду́т туды́.* Б; (90) *Кла́вд'а*, *уш ты́* ***ни гор'у́й***. К; (91) *Йе́сли она́ чево̂ поддêлъла*, *тък вон* ***проси́*** *прощéн'йа у свово̂ сы́на!* К; (92) *Ч'о́ прид'о́т на у́м*, *то и* ***пла́ч'***, *и* ***во́й*** (о плаче над покойником). Б;

запрет: (93) *Не велêл топи́т'*, ***не топи́***, *грит*, *дай вы́съхнет*. О; (94) *А йа́ йей сказа́лъ: "****Ни ходи́****"*. К; (95) *Дъ* ***ни реви́****!* К; (96) ***Ни ходи́*** *и фс'о́!* О; (97) *Гр'у*, ***ни стрел'а́й***, *не на́дът'*. Б; (98) ***Ни студи́*** *ч'а́й-тъ!* О; (99) *Вот никуды́* ***не йêздите*** *с Моско́фскей о́блъсти*. К;

(100) *А ты́*, *– грит*, *–* ***бро́с'*** *по йа́блъки* ***ходи́т'***. Е; (101) *Йа гъвор'у́: "****Ни вели́ прийеж'д'ж'а́т'****"*. *Йа гъвор'у́: "****Ни вели́****"*. К; (102) ***Не сла́с' не сла́с'***, *ссади́м мы теб'а́*. К.

Мы оставляем без комментариев особенности побудительных конструкций в говоре, как и оттенки значений побудительных высказываний. Отметим лишь, что приведенные примеры демонстрируют просьбы, советы, требования, запреты разной степени категоричности, высказанные в самых разных ситуациях общения; с этими условиями могут быть связаны (не строго) некоторые структурные компоненты побудительных конструкций: наличие / отсутствие обращения; подлежащего, выраженного местоимением 2 лица; частиц *уж*, *вот*, *вон*, *-ка (-к)*, *ну-ка*, *-то*, *ради Бога*, *будь добра(добры)*, *и всё* (в запретах), *да*; видимо, в этот ряд входят частица *давай(те)* при формах императива 2 лица и повтор формы императива. Имеющийся материал также до некоторой степени дает возможность судить об этикетных особенностях оформления просьбы и запрета в Пустошах.

3.2. В пустошенском корпусе текстов частотны примеры фатического употребления императива: это формы *(по)слушай* (30 примеров), *(по)гляди / погляй* (13 примеров), *смотри* (1 пример), *подумай* (7 примеров), а также *погоди* (15 примеров), основная функция которых – привлечь внимание адресата.

Формы императива в фатической функции отличаются от прочих употреблений императива тем, что к ним могут присоединяться "усилительно-выделительные" частицы *-ти* (*-т'*) (5 примеров), *-то* (2 примера), *-си* (2 примера), а также частица *-ка* и ее фонетические варианты *к'а*, *к'е*, *ки* после *й* (8 примеров).

(103) ***Слу́шай***, *а оди́н гъвори́л: чэты́ри го́да он ътробо̂тъл*, *Пу́тин-тъ*, *гъвори́т: о́н не выполн'а́ит свойо́ зада́нийе.* К; (104)

*Йа гъвор'у́: "**Слу́шъй-ка**, йа́ нъ робо̂ти нахожу́с'а".* К; (105) ***Слу́шай-ти**, – йа́ гъвор'у́, – во́т ы мен'а́* [твой] *оте́ц сва́тъл, сказа́л и до́м пътпишу́ – и ты́ бы мен'а́ вы́гнъл как пришо́л суды́ жы́т'.* К; (106) *Ты **послу́шай-к'а**!* О.

(107) *Етъ с'остра́, пра́вда, робо̂тът' зави́сна, она́ гул'а́т' ни гул'а́ла, и Ори́ша ни гул'а́лъ никовда́, но ту́т йе́ст' кому́ родны́йе, а **погл'ади́** – йа́ одна́.* К; (108) *А **погл'а́й** ч'о надêлъли!* Б; (109) *Во́т етът Ко́л'а, е́тъ вон **вгл'ади́тис'** – дура́к жыво́й.* К; (110) ***Гл'ади́-къ-тъ** како́й вер'зи́ла! А са́ми-то – оте́ц у йово̂ был ма́нин'кий, ма́т'то́жъ ма́нин'ке, Шу́ра, нибол'шы́йа, а вот сы́н-тъ **гл'ади́-къ-т'** како́й.* О; (111) ***Гл'ад'и́-къ-ти**.* О, К.

(112) *Ты́ вот **смотри́**: стра́шнъ, стра́шнъ; пиркрести́сси – не стра́шнъ.* Е.

(113) ***Поду́май**, пло́тники у йово̂ жы́ли, гдê там у йово̂ – гдê инструме́нты там л'ожа́т! Вот е́ти пло́тники жы́ли та́м, уз'бе́ки, – ни уз'бе́ки, а ар'м'а́ни.* К; (114) *Ты **поду́май**, по́ два, по́ три дн'а́ не йêмшы соба́ки сид'а́т!* К; (115) *Ты **поду́май-си**, ка́к мо́жнъ ет так дêлът'?* К; (116) *Ну **поду́май-си**, ни де́ник, ничово̂.* К; (118) *Ну ты **поду́май-то**!* О; (119) *Ты **поду́май** ч'ово̂!* К.

В речи одной из информанток высокую частотность имеет "фатическая конструкция" *слушай меня*, с фразовым акцентом типа ИК-2 на слове *меня*. Такие конструкции помещаются в начале рассказа (а в конце его обычны формулы: *Во́т те ве́сь мой секре́т, Во́т таки́ пироги́; А ты́ говоришь!*), например: (107) *Фс'ê быва́ла – **слу́шъй мен'а́**. Быва́ла фс'ê пра́з'ники, вот примêрнъ Покро́ф, – три́ дн'а́ гул'ба́, гул'а́л'и. Вот Миха́лъф де́н' был, престо̂л у на́с, и то́же три́ дн'а́. Тепе́р' дн'а́-то нихто́, на Па́ску-ту робо̂тъйут!* О.

Зафиксированы и такие фатические высказывания с формами императива, как приветствия: (120) *Ой, здра́ствуй.* К; брань: (121) *Иди́ к ту́ру.* О (*тур* в говоре Пустошей – эвфемистическая замена слова *чёрт*).

3.3. Непрямые употребления императива иногда считаются формами особого ирреального наклонения, омонимичными формам 2 л. ед. ч. императива. Непрямые употребления императива, как правило, не имеют собственно побудительных значений; важнейшей структурной особенностью высказываний с непрямыми формами императива является возможность при

них подлежащего в форме не только 2-го, но и 1 и 3 лица. В говоре Пустошей зафиксированы все типы непрямых употреблений императива, встречающиеся в литературном языке, а также редкие специфически диалектные употребления; ниже почти полностью приведен пустошенский материал по непрямым употреблениям форм императива.

"Императив долженствования":

(122) *На́дът'роди́т'-тъ е́та?* ***Кор'ми́*** *вот!* О;

(123) *И корôф-тъ ско́ра св'оду́т фсêх, и* ***жыви́*** *как хôч'иш.* Б;

(124) *Принес'о́т хлêба буха́нку –* ***одда́й*** *де́н'ги за то́ штъ ъна́ хлêп.* К;

(125) ***Гълоду́й****, вре́ме-тъ фпиреди́ нииз'вêснъ какôйе.* К;

(126) *Пеццо́т рубле́й* ***одда́й*** *пасту́шн'у.* Б;

(127) *Фс'ê, ка́жный до́м, ф ка́жнъм дому́ фсêх зна́йу, ка́к жы́ли, ка́к чово̂, пътому́ шъ тогда́ ни броса́ли газêты гдê попа́лъ, а* ***несú*** *в до́м, осо́биннъ с писмо́м.* (из воспоминаний почтальона). К;

(128) *И* ***жыви́****: ту́т и Герма́нийа р'а́дъм, и ту́т онê жы́ли* [переселенцы в Калининградскую область]. К;

(129) *Де́нишки згреблú, пръписа́лисе дли пропи́ски, и* ***стôй*** *вот он* (дом). Б;

(130) *Выход'и́ бы за н'и́х за́муш, дъ* ***хърон'и́*** *нъ свои́ де́н'ги!* К (см. пример 139).

Имеется один пример императива долженствования с частицей *бы*, по-видимому, выражающей контрфактивное значение: (131) *Но йа́ никово̂ ни пуска́йу.* ***Ищи́ бы*** *в е́тъй, ф селê!* К [Я никого не пускаю (к себе жить, а тебя пустила. Иначе пришлось бы тебе искать в селе, (где поселиться)].

"Условный императив":

(132) *Однô дêла* ***фста́н'*** *– фс'а́ мъст'ерска́йа стои́т.* К;

(133) *Ты* ***да́й*** *одному́ ра́с взаймы́ – приду́т де́сит'.* К;

(134) *Так онê нач'а́л'ники-тъ то́жъ:* ***попро́буй*** *поху́жы* ***пъраб̂ôтъй*** *– вы́швырнут' сра́зу, онê имêйут пра́ва вы́гнат', пра́вда?* К;

(135) *Ну тогда́ бы́ли е́ти, гдê храни́т', а тепе́р' фс'о́ ръзор'о́нъ.* ***Возми́*** *гъсуда́рствъ карто́шку – онê згнойа́т ту́д' ж'е, пра́вда?* К;

(136) ***Случы́с'*** *такôйе – и то́ с ума́ сойд'о́ш.* К;

(137) *Йа́ в Роша́ли, мнê* ***пъкажы́*** *па́лиц – йа́ с'мейу́с' фс'у́ жы́с'т'.* К;

(138) *Йа́йцы кладу́т – да́, их ф четве́рк кра́с'ут, и онê не по́рт'уццъ, онê высыха́йут. Вот кака́й-то си́ла йе́с'т', да́?* ***Свари́*** *– онô проту́хнит.* Е.

Есть два примера условных императива с частицей *бы*, по-видимому, выражающей нереальное условие:

(139) *Слу́шай, вот е́ти вот стърики́ фсê сва́тъли, и у фсêх на кни́шки де́ньги были, и у фсêх де́ньги-тъ пропа́ли. А онê ту́д' жи по́мерли, во́т йа гъвор'у́:* ***выход'и́ бы*** *за н'и́х за́муш, дъ хърон'и́ нъ свои́ де́н'ги!* К [Вышла бы я за кого-нибудь из них замуж, и пришлось бы его хоронить на свои деньги];

(140) *Йе́й бы так,* ***ъбзови́ бы****, сын-тъ како́й – на ма́д' бы и ни згл'ану́л.* О [Если бы она вдруг обозвала своего сына, а сын-то какой (злой и невоспитанный) – он бы с матерью не стал общаться].

"Условно-уступительный императив":

(141) *Ну наси́лу йа дошла́, отту́да – хът'* ***ръзува́йси****,* ***иди́*** *хът' бъсико́м.* О;

(142) *Хот' ч'о́* ***л'ожы́****, хот' отра́ва кака́йа – фс'о ровнô он бу́дит пи́т', вôт дъ ч'овô дъходи́л!* К;

(143) *Ну зе́мл'у-то дели́ли фч'асту́йу,* ***не бу́т'*** *тôкъ штъ нъ однôм мêст'и.* О;

(144) *Она́ ло́фче мен'а́,* ***ни гл'ади́*** *штъ она́ з дв'она́ццътъвъ го́да.* К;

(145) *С'мейа́лис'да пêли.* ***Ни глад'и́*** *што война́,* ***ни гл'ади́*** *што голôдные сидêли.* К;

(146) *Дро́ф е́тих бы –* ***ли́ш пили́****, но та́м не вйêдиш.* Н;

(147) *А вот йе́сли вы́пйет – над ни́м тôка* ***с'мêйси****.* К.

Среди примеров условно-уступительного императива много устойчивых формул (ср. выше *не гляди* в примерах 144, 145, *не будь* 143):

(148) *А у на́с фс'о́ до́ръгъ, фс'о́,* ***ц'о́ ни воз'ми́****, фс'о́.* О;

(149) ***Убе́й*** *не зна́йу.* К;

(150) *Вот е́тът* ***хот' мен'а́ убе́й****, мн'ê фс'о ровнô пъмира́т', а йа́ зъйавл'у́.* К;

(151) *Зна́иш кака́йа но́ч', те́м' –* ***гла́с коли́****!* К.

"Императив побудительного условия":

(152) *Хът'* ***соли́*** *сама́* [солью, освященной в Страстной четверг], *е́тъ то́же дл'а здорôв'йа, и скоти́ни дайу́т.* Е;

Императив пожелания (встретились только примеры в составе устойчивых формул): (153) ***Пръвал'и́с'*** *онê про́пъдъм!* К;

(154) *Ка́к йа с'ни́ми жыла́ – вот* ***спаси́*** *бо́х*. К; (155) *Тепе́р'Пу́тин е́тът йêздит вездê, и гл'ади́т ф тел'еви́зър, ой* ***йадри́*** *их ма́т'!* К.

К переносным употреблениям императива относятся также формы императива в составе идиом:

(156) *Таки́е мешки́ ворôчала –* ***буть-бу́ть****!* А (ср. в литературно-разговорном языке: *мешки будь здоров*, т. е. очень тяжелые);

(157) *Тепе́р' йейо́ ман'е́н'ке пр'ижа́ли –* ***у́й не гъвори́****!* К (ср. в разговорном языке: *слова не скажи*, *не пикни*).

В пустошенском говоре к переносным употреблениям императива близки формы со значением 'попробуй встать на его место и делать то, что он', 'представь, каково это…'.

Особенность значения приведенных ниже форм состоит в том, что говорящий не предполагает, что адресат совершит действие. Во всех примерах представлена однотипная фигура речи: описывается тяжелая ситуация, иногда – требующая действий на пределе человеческих возможностей (эти описания ниже в примерах опущены), затем при помощи форм императива предлагается примерить к себе эту ситуацию. Такие конструкции напоминают "императив условия" с опущенной второй частью высказывания, содержащей следствие; эта часть во всех примерах должна быть однотипна: **и ты бы поняла*, *каково это*.

(158) *Два́ццът'ше́с'т'лêт вот* ***попро́буй пръноси́*** *де́н'ги, и нигдê никому́ ни должна́*. К (К работала колхозным почтальоном);

(159) *А онê –* ***пъкида́й*** *сыры́йе дрова́ в ваго́н высôка!* К;

(160) *Вот та́к и* ***пожыви́****, одна́ пло́хъ жы́т'*. О;

(161) *Сеч'а́с ище ка́к сказат', фс'и гъвор'а́т фс'а́ку шту́ку, болта́йут, а тогда́* ***скажы́*** *вот*. О;

(162) ***Побу́т' не йêмшы*** *фс'о́ вре́ме!* К;

(163) *Ф п'а́т'ч'асôф* ***пъфстава́й-ки-ти****!* К.

В одном подобном примере имеется частица *бы*, однако возможно, что она относится не к форме императива, а употреблена в составе "вводной конструкции" *вот ты бы*:

(164) ***Пърости́*** *вот ты́* ***бы*** *шыст'ори́х!* [Попробуй вырастить, хоть вот ты, шестерых детей]. К.

Конструкция с подлежащим 3 лица имеет близкое, но не идентичное значение:

(165) *И вот на́да*, *е́ти реб'а́ты*, *оди́н па́рин' из Ар'ме́нии*, *ревêл мнê* – ***пъревú́*** *мущи́на три́ц се́м'лêт!* К [(Представь), каково рыдать взрослому мужчине, **и ты бы поняла*, *что действительно тяжело жить в таких условиях*, *в каких он живет*].

4. Таким образом, функциональное распределение форм императива в лексико-грамматической базе данных по говору села Пустоша выглядит следующим образом. Всего в базе данных 487 форм императива, из них прямые побудительные значения имеют 432 формы (88%), в том числе 68 форм в фатическом употреблении. Наиболее частотные непрямые употребления форм императива распределены так: императив долженствования и условно-уступительный императив – по 11 примеров (2,6% каждый), условный императив, императив внезапного действия и императив типа *попробуй проноси* – по 9 примеров (1,8% каждый), прочие примеры непрямых употреблений императива составляют 0,6%. Это распределение очень похоже на распределение в современном русском литературном языке по данным НКРЯ, установленном на материале текстов после 1970 года [2], и может считаться одним из свидетельств восточнорусской диалектной основы русского литературного языка.

Информанты – жители села Пустоша Шатурского р-на Московской обл.

О – Ирина Ильинична Евдокимова (Сергеева), *Ориша,* 1912–2006, в школе не училась.

К – Клавдия Васильевна Швецова, 1922–2007, образование 8 классов.

Б – Клавдия Григорьевна Бобкова, 1932, образование 5 классов.

Н – Надежда Даниловна Фомина, 1933, образование 5 классов.

Е – Елена Григорьевна Жёлтикова, 1936, образование 10 классов.

Ш – Александра Васильевна Лазарева, 1938, образование 10 классов.

1. *Шведова Н.Ю.* (Ред.) Русская грамматика. Т. 1–2. М. 1980.

2. *Добрушина Н.Р.* Повелительное наклонение // Материалы для проекта корпусного описания русской граматики (http://rusgram.ru). На правах рукописи. М. 2013.

3. *Зализняк А.А.* Грамматический словарь русского языка. М. 2010.

4. *Исаченко А.В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. Т. I–II. Братислава. 1965.

5. *Тер-Аванесова А.В.*, *Крылов С.А.* Лексико-грамматические базы данных как инструмент диалектологического описания // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Международной конференции “Диалог 2006”. М. 2006.

6. *Храковский В.С.* Типология императивных конструкций. СПб. 1992.

ДАРЯ *Диалектологический* атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. 1. Фонетика. М. 1986; Вып. 2. Морфология. М. 1989; Вып. 3, ч. 1. Лексика. М. 1997; Вып. 3, ч. 2. Лексика. Синтаксис. М. 2004.

RUSSIAN DIALECTAL TEXT DATA BASES AND THE GRAMMAR DESCRIPTION OF THE DIALECTS

Text data bases are built on the audio material gathered in the expeditions and then fully deciphered and written down in the form of simplified phonological transcription. The analysis of the flections of the present 3rd person singular in the dialect of Rogovatka (Belgorod region, Staryj Oskol district) based on the corpus of texts has shown rather a stable system with low percentage of deviations which may be due to the systemic factors and to the areal influence of the East Ukrainian dialects. The analysis of formation and functions of the imperative forms in the dialect of Pustosha (Shatura region, Moskow district) using the text data base built in 2012 (S. Krylov, A. Ter-Avanesova; www: starling.rinet.ru) has shown a big number of different usages and meanings of the imperative forms, their quantity distribution in the dialect being close to that in the literary language.

ТИЩЕНКО Лариса Миколаївна
(*Слов'янськ*, *Україна*)

Потенціал південнослобожанського діалектного тексту для мовознавчих досліджень

Загальновідомо, що діалектна мова є не лише сукупністю територіально маркованих мовних засобів, але й своєрідним виразником духовної та матеріальної культури народу, тому діалектні тексти є цінним інформативним джерелом для дослідників різних галузей – мовознавців, етнографів, істориків, фольклористів.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. дедалі частіше об'єктом дослідження науковців стає діалектний текст як зв'язна й цілісна одиниця зі складною внутрішньою організацією, аналіз якої дає багато нової інформації для з'ясування структури окремого територіального утворення та діалектної мови в цілому [3; 6; 8; 9]. На підставі інформації, яку дають зв'язні діалектні тексти, можна виявити значну кількість мовних рис, що залишаються поза увагою під час дослідження матеріалів, записаних за спеціальними програмами в режимі "питання-відповідь". Умови реального спілкування, під час якого експлоратор практично не втручається в конструювання тексту діалектоносієм, дають змогу зафіксувати цікавий інформативний матеріал, що має неабияку цінність для дослідження всіх мовних рівнів, зокрема лексичного [1], граматичного [2; 4], фонетичного [7].

Попри значну активізацію дослідження діалектних текстів в українському мовознавстві в останні десятиліття, далеко не всі говіркові групи охоплені такими науковими розвідками. До наукового обігу насамперед уведено матеріали буковинських, гуцульських, східнослобожанських та інших говірок, особливості яких відбиті у відповідних збірниках діалектних текстів, що на сьогодні вже вийшли окремими виданнями. Значна частина діалектних текстів поки що зберігається у вигляді рукописних матеріалів, що готуються до друку. До таких належать і записи текстів, що репрезентують риси південнослобожанських говірок, поширених здебільшого в південних

районах Харківської області. Принагідно впродовж останніх 20-ти років ми здійснювали записи текстів і в суміжних до згаданої території населених пунктах, зокрема в північних районах Донецької області, зважаючи на те, що межі між окремими говорами – надзвичайно цікавий і часто дискусійний предмет дослідження – іноді можуть сягати десятків, а то й сотень кілометрів. Тож чим ширшою і ґрунтовнішою буде джерельна база дослідження, тим більш виважених та чітких висновків можна дійти, послуговуючись її даними.

Серед південнослобожанських говірок, риси яких було зафіксовано в транскрибованих текстах, показовою є говірка села Прелесного Слов'янського району Донецької області, розташованого на правому березі річки Сухий Торець. У 1768 р. на землях, успадкованих відставним поручиком В.В. Бантишем, було засновано слободу Веселу. Новостворене поселення 1780 р. перейменоване на Прелесне.

Першими мешканцями Прелесного були кріпосні селяни поміщика, переселені з Курської губернії. Тут же селилися й люди з різних районів України (16 жителів прибули із Курської губернії, а 753 – з України).

У документах того часу зазначено, що в селянському господарстві широко застосовували дитячу працю. Лише до 5 років діти були "кашники". А потім – няньки, пастушки, погоничі, орачі. На запитання "Скільки років синові?" відповідали: "Та вже пастух, погонич або косар". Із п'яти років діти пасли гусей, свиней, овець. Із десяти років дитина вже погонич, а з дванадцяти – "робітничок": плугатар, молотник.

У Прелесному протягом тривалого часу функціонує створений силами місцевих ентузіастів етнографічний музейний комплекс, до якого належать сільська хата, господарські будівлі, млин.

Одним із найактивніших дослідників місцевої говірки, ентузіастом своєї справи є вчитель української мови та літератури Прелеснянської ЗОШ Панченко Ірина Вікторівна, яка на сьогодні зібрала значну за обсягом фонотеку та відеотеку зразків мовлення свого та сусідніх сіл. Тексти, записані в селі Прелесному, безперечно, є цінним джерелом для різнопланових лінгвістичних досліджень. На підтвердження цієї думки розглянемо особливості одного з текстів, записаного від Жи-

щенко Варвари Кирилівни, 1921 року народження (запис здійснено 15 серпня 2011 р.).

На думку П.Ю. Гриценка, “важливою запорукою успішного розвитку діалектології є повнота емпіричної бази. Зафіксовані факти діалектної мови, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають *новизну* (навіть за умови їх наявності в реєстрі діалектних свідчень), оскільки мовний елемент, окрім структурної, має інші важливі характеристики – функційні та часово-просторові (хронотопічні). Тому особливо цінним у діалектології залишається розширення кола одиниць діалектної мови, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму” [5, 145]. Щоб охарактеризувати одиниці окремого південнослоболжанського тексту як складники діалектної мови ми спробували представити їх у вигляді словника, фіксуючи абсолютно всі слова досліджуваного тексту, що, звісно, викликало багато питань, проте дало змогу з’ясувати: 1) загальну кількість лексичних одиниць, що функціонують у тексті; 2) частотність уживання кожної лексеми; 3) форми окремого слова та частоту вживання кожної з них.

Проаналізувавши укладений за діалектним текстом словник, дійшли висновку, що зафіксований у ньому зразок говірки села Прелесне є надзвичайно близьким до української літературної мови. Проте низкою рис на різних мовних рівнях аналізований текст відрізняється від літературної норми. Так, на рівні фонетики, зокрема в системі вокалізму, у тексті привертають увагу такі особливості: 1) збереження голосного *о* в закритому складі: *Балба\с**о**ўка*, *вих**о**д\ниї*, *в од\н**о**ї*, *в**о**ї\на*, *до сих п**о**р*, *\к**о**нч’іла*, *ко\р**о**ўка*, *Пет\р**о**ўка*, *пир**о**ш\ки*, *по \одн**о**ї*, *п**о**дм’і\наў*, *п**о**дрос\тат’*, *по\т**о**м*, *При\в**о**л’йе*, *При\в**о**л’:а*, *про\х**о**д*, *\т’**о**тка*, *йат\р**о**ўка*, хоч є і *Ки\рил**і**ўна*; збереження голосного *е* в закритому складі трапляється рідше, але теж наявне: *со\с’**е**д*, *со\с’**е**тка*, *с’**е**м*, хоч у цьому ж тексті, проте рідше, є і *с’**і**м*; 2) відповідно до очікуваного в літературній мові (українській чи російській) *е* часто виступає *і*: *б’**і**з*, *б’**і**сп\латно*, *д’**і**в’а\носто*, *д’**і**ватиї*, *д’**і**в’а\ц:от*, *д’**і**\кабр’*, *інт’**і**р’есно*, *інт’**і**р’есне*, *ў Крама\торск’**і***, *м’**і**н’і*, *н’**і**з’:а*, *п’**і**\карн’:а*, *с’**і**л’со\в’ет*, *с’**і**\ч’ас*, *йакан’**і**\бут’*; 3) перехід голосного *и* в *і*: *\бач’**і**ла*, *брига\д’**і**р*, *ви\п’**і**суйут’*, *до с’**і**х пор* (записано від діалектоносія молод-

шого віку, інформант старшого віку вимовляє *и*: *до* ***си****х пор*), *за*ˈ*конч’****і****ли*, *з*ˈ*нач’****і****т’* (із шести зафіксованих випадків чотири – з *і*, два – з *и*), *квар*ˈ*т’****і****ри*, ˈ*конч’****і****ла*, *моло*ˈ*т’****і****лка*, ˈ*м’іт’****і****нг*, *на*ˈ*с’****і****л’ство*, *спа*ˈ*с’****і****ба*, *ус*ˈ*коч’****і****ли*, ˈ*ч’****і****сто*, *ч’****і***, *ч’****і****м*; зворотній перехід *і* в *и* аналізований текст репрезентує як поодинокий випадок: *ц****и****лу*ˈ*вали*; 4) у наголошеній і ненаголошеній позиції *о* часто переходить в *а*: *ви*ˈ*к****а****пуват’*, *за*ˈ*к****а****пуват’*, *п****а***ˈ*гане*, *п****а***ˈ*ганий*, *п****а***ˈ*гано*, *Сл****а****в’анский*, *х****а***ˈ*роша* (10 випадків уживання), *х****а***ˈ*роше*, *х****а***ˈ*рошиї* (2 повтори), *х****а***ˈ*рош’і* (вжито 4 рази), *х****а****ра*ˈ*шо* (у тексті трапляється 16 разів); водночас перехід *а* в *о* трапляється лише в одному випадку: *к****о****ст*ˈ*рул’а* (пор. літературне *кастру́ля* [ВТССУМ, 528]); 5) подекуди спостерігаємо перехід голосного *а* в *і*: *п’****і****с’ат*, *п’****і****т*ˈ*нац:атиї*, *т’****і***ˈ*жолиї*; 6) зрідка виявляється перехід *е* в *и*: *з****и****м*ˈ*л’а*, *с****и****кр****и***ˈ*тар’*, а також *и* в *а* (у власній назві): *Б****а****лба*ˈ*соўка* (відповідно до *Билбасівка*); 7) у дієслівному корені трапляється відсутність чергування *о* з *е*: *по*ˈ*м****о****л’ат’*; 8) відповідно до прислівника *та́кечки*, відомого в літературній мові [ВТССУМ, 1427] та найбільш уживаного в тексті (4 випадки), виступають і фонетичні дублети ˈ*так****и****чк****о*** (тричі), ˈ*такечк****о*** (1 випадок) і ˈ*такечк****а*** (1 випадок).

У системі консонантизму аналізований текст виявляє такі риси: 1) злита вимова губних приголосних із наступним голосним: *д’і****в’а***ˈ*носто*, *д’і*ˈ***в’а****тиї*, *д’і****в’а***ˈ*ц:от*, ***п’і****і*ˈ*с’ат*, ***п’і****т*ˈ*нац:атиї*, ***п’а****т*ˈ*нац:атиї*, хоч є і випадки *за****ў********й****а****же****ᵘ****мо*, *пе****ᵘ****ре****ᵘ****ў********й****а****зка*, ***п***ˈ***й****а****тиї***, ***п***ˈ***й****а****теро***; 2) реалізація *и* як *і* в багатьох випадках засвідчує ще одну виразну рису зафіксованого мовлення – пом’якшену вимову шиплячого *ч’*: ˈ*ба****ч’****іли*, *за*ˈ*конч’****і****ли*, *з*ˈ*нач’****і****т’*, ˈ*конч’****і****ла*, *ус*ˈ*коч’****і****ли*, ˈ*ч’****і****сто*, *ч’****і***, *ч’****і****м*; 3) у мовленні діалектоносія старшого віку наявна заміна *й* на *н’* після губного *м*: ***м***ˈ***н****’асо*, ***мн****’асо*ˈ*рубка*; 4) у кінці слова та складу спостережено м’який *р’*: *сикри*ˈ*та****р’***, *саха****р’***ˈ*ку*; 5) зафіксовано також перехід *ф* у *х* чи *хв*: ***х****ун*ˈ*дамент*, ***хв****а*ˈ*та.*

Фіксування зразків діалектного мовлення за допомогою засобів фонетичної транскрипції дозволяє виокремити й низку цікавих акцентуаційних рис. Так, лексема *документи*, що трапляється в тексті 4 рази, в усіх випадках уживана з наголосом на другому складі *до*ˈ*кументи.* Очевидно, впливом російської мови підтримуваний наголос у словах *дру*ˈ*га* (тобто *інша*) та ˈ*новиї.* Показовим є наголошування іменників І відм. у формі

мн. О. в.: *сапач|ками*, *стру|нами*, *сум|ками.* Напевне, за аналогією до цих форм спостерігаємо й наголос в іменнику II відм. О. в. мн.: *с фла|гами*. Специфічним є також наголошування слів *|должн'і* 'винні'; *праз|ники* – форма Н. в. мн. від розмовного *п|разник* [ВТССУМ, 1102]. У словах *ко|п'їйки*, *ко|п'їйок* від *копійка* немає традиційного переміщення наголосу на останній склад, притаманного подібним формам в українській мові, пор.: *кни́жка – книжки́*, *книжо́к*, *гові́рка – говірки́*, *говіро́к* тощо.

Низку показових рис виявляє аналізований текст і на рівні морфології. Зокрема, функціонування дієслів у тексті демонструє такі риси: 1. В інфінітивних формах за частотністю вживання найбільш вираженою є наявність суфікса *-т'*: *брат'*, *вер|нут'*, *ви|капуват'*, *|вичистит'* тощо. Припускаємо, що зіставлення частотності вживання інфінітивних форм із суфіксами *-ти* і *-т'* на підставі значної кількості південнослобожанських текстів цілком може виявити переважання саме форм із суфіксом *-т'*. 2. У системі дієвідмінювання привертає увагу наявність закінчення *-е* в III ос. одн. (*гу|д**е***, *за|ход**е***, *п'ід|ход**е***, *по|лож**е***, *при|ход**е***, *ух|ват**е***, *|ход**е***) та твердого кінцевого *-т* у дієсловах III ос. мн. майбутнього й теперішнього часів (*да|ду**т***, *пе|чу**т***). Зафіксована також форма II ос. одн. *йі|сиш.* 3. Наявна і так звана усічена форма дієслова (без кінцевого *-йе*) відповідно до III ос. одн. *отв'і|ча.* 4. У формах дієслів I ос. одн. відсутнє чергування: *ви|хо**д**'у*, *по|си**д**'у*. 5. Спорадично трапляються випадки вживання дієслів I дієвідміни із закінченням дієслів II дієвідміни: *си|ре м|н'асо о|то на мн'асо|рубку |сами по|мол'**ат'** //.*

До послідовно виявлених ознак належить і відсутність чергування *к // ц* в іменниках М. в. одн.: У *Балба|соу**к**и(і) во|ни жи|ли // йа на |вибиу**к**'і ро|била / у |мене ро|бота б|ула та|ка / лом / |кайло / |молот / ло|пата // а по|том пос|л'ід'н'е у|рем'а йа на |вигон**к**'і ро|била // ро|дилас'а йа у Пет|роу**к**'і.* Проте трапляються й іменникові форми, що засвідчують чергування приголосних цієї групи у відмінкових формах, напр., *г // з*: *по до|роз'і.*

Зафіксовано також уживання закінчення *-ойу* у формі О. в. одн. іменника I відм. м'якої групи: *зим|л'**ойу***, а також закінчення *-ом* (у двох випадках) в О. в. іменника II відм. мішаної групи: *сикрита|р'**ом***. Іменник II відм. *|голод* у Р. в. одн. вжито

із закінченням *-а*: *ˈголод**а***, хоч інший іменник у тому ж відмінку оформлений із закінченням *-у*: *ˈголос**у***. Спорадично іменник І відм. у М. в. одн. набув закінчення *-и* паралельно до *-і*: *ў Балбаˈсоўк**и***. Очевидно, за аналогією до відмінкових закінчень іменників ІІ відм. у Р. в. мн. (*голуˈб’**іў***) іменник І відм. у цій же відмінковій формі вжито із закінченням *-іў*: *т’отк’**іў***. Хоч парадигма відмінкових закінчень іменників ІІ відм. теж не є сталою. Вона, вочевидь, зазнала впливу російських говірок, що відбилося навіть у фольклорних зразках:

Оі там на ˈгор’і / оі там на кˈрут’іі /
*Оі там же сиˈд’іло ˈпару голуˈб’**іў** //*
Оі де і шо не ўˈз’аўс’а оˈхотник стр’іˈлец’ /
*Уˈбиў розлуˈчиў же ˈпару голуˈб**еі** //*

(Уривок із пісні, яку заспівала Варвара Кирилівна Жищенко).

У системі відмінювання іменника виявлено також уживання закінчення *-і* в іменнику І відм. твердого різновиду відмінювання в Р. в. одн.: *ˈколо ˈхат’**і***, а також те саме закінчення *-і* в іменнику ІІ відм. М. в. одн.: *ў Крамаˈторс’к’**і***.

Окрім специфіки вираження відмінкових закінчень, в аналізованому діалектному тексті виявлено також приклади хитання в граматичній категорії роду. Так, іменник жін. р. *коро́бочка* [ВТССУМ, 576] у мовленні діалектоносія функціонує як іменник чол. р. – *короˈбочок: ˈЛ’іл’а / аˈну даі оˈʸцеі **короˈбочок** / оˈтут / шо маˈлен’киі //*. І навпаки: іменник чол. р. *фарш* [ВТССУМ, 1529] у тексті є іменником жін. р.: *і оˈто сиˈре мˈн’асо ˈ**фарша** назиˈвайец’:а //*. У системі топонімів фіксуємо перехід назви прикметникового типу *Преле́сне* із категорії іменників сер. р. до категорії іменників жін. р. – *Преˈл’есна* (хоч *Привíлля – Приˈвол’йе*), причому зазначена назва репрезентує повну парадигму відмінкових закінчень, властивих говірковому прикметнику жін. р.: *Преˈл’есн**а**, Преˈл’есн**оі**, Приˈл’ес’н’**іі**, Преˈл’есн**у**, Преˈл’есн**оі**, у Приˈл’есн**оі***.

У функціонуванні прикметникових та прислівникових форм привертає увагу стале оформлення найвищого ступеня порівняння за допомогою лексеми *ˈсамиі*: *ˈсаме гˈлаўне*, *ˈсаме стˈрашне*, *ˈсаме бистˈр’іш*, *ˈсаме ˈлуч’:е*. Неозначений займенник *хтось* в О. в. одн. у досліджуваному тексті має форму *ˈкимс’то*. Присвійний займенник *моя* у формі Р. в. одн. виступає із закінченням *-еі* (*моˈй**еі***), а форму М. в. одн. від питаль-

ного займенника *який* виражає флексія *-ом*: *ў йа|к**ом***. Те саме закінчення зафіксоване і в М. в. одн. порядкових числівників: *ў тре|т'**ом**, д'і|в'ат**ом***. У парадигмі відмінювання числівника *тисяча* привертає увагу закінчення *-у* (відповідно до літературного *-а*) в М. в. одн.: *в'ін по|мер |тис'ач**у** д'ів'а|носто ўто|ром |іл'і д'і|в'атом.*

На рівні синтаксису цікавою є побудова словосполучення, у якому відповідно до форм Зн. в. у літературній мові виступають форми іменника та присвійного займенника в Р. в.: *дав свою фотографію – даў фото|граф'ійі сво|йейі.*

Окремої характеристики заслуговує лексичний склад досліджуваного тексту. На підставі статистичного аналізу словника, укладеного за окремим діалектним текстом, було встановлено, що останній містить 3373 лексичні одиниці. Їх зіставлення з даними "Великого тлумачного словника сучасної української мови" [ВТССУМ] дозволило виявити, що 2630 із зафіксованих лексем (близько 78 %) – це слова і словоформи, що функціонують у літературній мові (у ВТССУМ їх подано без особливих позначок або з позначкою "розмовне"). Так, у сегменті розмовної лексики, наявної в тексті, об'єднано такі слова: *в'іц':і|л'а* (пор. [ВТССУМ, 184]), *гар|мошка* (пор. [ВТССУМ, 223]), *дер|жат'* (*держáти – розм.*, 'тримати з метою використання') [ВТССУМ, 286–287], *заўк|луб* (пор. [ВТССУМ, 380]), *з|дорово* 'дуже, сильно' (пор. [ВТССУМ, 455]), *|мамка* – т. с., що 'мама' [ВТССУМ, 643], *о|так*, *о|там* [ВТССУМ, 865], *о|т'і*, *о|то* [ВТССУМ, 866], *о|тут* [ВТССУМ, 868], *п'ідгор|тати* [ВТССУМ, 951–952], *поздо|роўкатис'а* [ВТССУМ, 1020], *поса|дит'* (*посадúти – розм.*, 'ув'язнити, позбавити волі') [ВТССУМ, 1075], *п|разник*, *п|разнуват'* (*прáзнувати*) [ВТССУМ, 1102], *п|тичка* [ВТССУМ, 1187], *|ранений* [ВТССУМ, 1201], *|сил'ний – |сил'на голо|доўка* (*сúльний – розм.*, 'значний за силою впливу, величиною, розміром, розмахом, кількістю') [ВТССУМ, 1315], *|сил'но* 'значною мірою, надто, надзвичайно' [ВТССУМ, 1315], *спа|сат'* (*спасáти* – т. с., що 'рятувати') [ВТССУМ, 1362], *ста|ноўл'ат'* (*становúти – розм.*, т. с., що 'ставити') [ВТССУМ, 1384], *ста|р'і* – (*старúй – розм.*, у значенні іменника 'людина, що прожила багато років'; // т. с., що 'батьки' [ВТССУМ, 1385], *т|рошки* [ВТССУМ, 1480], *|т'отка* (*тьóтя – розм.*, т. с., що 'тіт-

ка’) [ВТССУМ, 1488], *ухва|тити* [ВТССУМ, 1522], *хва|тат’* (*хвата́ти – розм.*, т. с., що ‘хапати’) [ВТССУМ, 1558].

Поява частини лексики, зафіксованої в діалектному тексті, зумовлена відчутним впливом російської мови; вона об’єднує:

1) іменники: *|аўгуст*, *|бабушка*, *|б’іл’ет*, *бол’|ниц’а*, *б|рат’йа*, *вира|жен’ійе*, *водопро|воч’:ік*, *во|йен:иў*, *воз|можнос’т’*, *воў|на*, *воскр’е|с’ен’йе* (*воскр’і|с’ен’:а*), *ў|р’ем’а*, *ўст|р’еча*, *год* (ужито 19 разів), *|д’едушка*, *саха|р’ок*, *свек|ла*, *с’ел’со|в’ет*, *ска|м’еїка*, *со|с’ед* (виявлено 58 одиниць);

2) прикметники: *в’е|с’олиў*, *в’е|л’іка* (*в’е|л’іка о|т’еч’еств’е-н:а воў|на*), *ў|кусниў*, *г|лаўниў*, *го|д’ічниў*, *госу|дарствен’иў*, *граж|данс’киў*, *|должн’і* (‘винні’) (19 одиниць);

3) дієслова: *бол|тац’:а*, *|вистройіт’* (‘вибудувати’; пор., *ви́строїти* – 1) ‘ставити в ряд, шикувати’; 2) *діал.*, ‘гарно, святково одягати кого-небудь’ [ВТССУМ, 155]), *жи|лайу*, *зан’і|мац’:а*, *за|помнили*, *пи|тац’:а* ‘харчуватися’ (від рос. *пита́ться*), *поб’і|дит’*, *поди|мац’:а*, *пожи|лали*, *позна|комилис’*, *|помнит’*, *пон’і|мат’*, *пост|ройіт’*, *по|читуват’* (‘поважати’; пор., *почи́тувати* ‘читати час від часу’ [ВТССУМ, 1097], *почитувати* ‘читати’ [Онишкевич 2, 129]) (31 одиниця); дієприкметники: *пост|ройена*, дієприслівники: *смот|р’а*;

4) прислівники та прислівникові сполуки: *б’ісп|латно*, *в’ез’|д’е*, *во в|р’ем’а*, *ўп’е|р’от*, *ўс’іг|да*, *то^а|да*, *|тоже*, *трудно|вато*, *т’аже|ло*, *хара|шо*, *ш’ч’ас* (21 одиниця);

5) числівники: *ўто|риў* (*ўто|роў*), *дво|йіх*, *д’ів’а|носто*, *|п’ервиў*, *п’іі|с’ат*, *с’ем*, *ш’іі|с’ат* (7 одиниць);

6) займенники: *ўс’о*, *|ета* (*|ето*), *л’у|бийе*, *|самиў* (*|саме*) (у поєднанні з прикметниками та прислівниками для утворення форм найвищого ступеня порівняння: *|саме бист|р’іш*, *|саме г|лаўне* тощо), *|самойе* (*те |самойе*), *та|койе*, *тот* (7 одиниць);

7) прийменники: *|воз’л’е*;

8) частки: *во*, *вот* (уживане для підведення підсумку до сказаного), *ў|род’і*, *да* (ужито 57 разів), *|даже* (5 одиниць);

9) сполучники: *|йес’л’і* (*|йес’і*), *|іл’і*, *но*, *пото|му*, *|тойес’т’*, *ч’ім* (6 одиниць); а також а) форми ввічливості (*досв’і|дан’:а*, *по|жалуста*, *спа|с’іба*); б) вставні слова (*ка|жис’*, *ка|н’ешно*, *на|в’ерно*); в) присудкові слова (*|надо* (*-а*), *н’і|з’:а*); г) імена по батькові (*Констан|т’інович*).

Показово, що в аналізованому тексті лексеми, запозичені з російських говірок, часто функціонують як паралелі до укра-

їнських відповідників, причому з кількісним переважанням останніх: *ўс'о* (10 випадків уживання в тексті) // *ўсе* (19 випадків уживання в тексті) (далі в дужках зазначено лише цифри на позначення частотності вживання відповідних одиниць у тексті); *оˈт'ец* (1 р.) // *паˈпаша* (1 р.) // *ˈбат'ко* (12 р.); *ˈета* (*ˈето*) (4 р.) // *цеї* (*ц'а*, *це*, *ц'і*) (42 р.); *йес'т'* (3 р.) // *йе* (6 р.); *вот* (3 р.) // *ос'* (5 р.) // *от* (31 р.); *то*[а]*да* (1 р.) // *тоˈд'і* (27 р.); *ˈіл'і* (4 р.) // *аˈбо* (3 р.) // *чи* (*ч'і*) (11 р.). До більшості українських лексем у тексті взагалі немає російських відповідників, напр., *ˈдуже* (15 р.) // *очень* (у тексті не вжито жодного разу), хоч маємо і протилежні співвідношення, коли переважають російські паралелі, а українські або взагалі відсутні, або мають нижчий рівень частотності вживання, зокрема: *да* (частка стверджувальна, рідше питальна) (57 р.) // *так* (--); *год* (19 р.) // *р'ік* (--); *ˈйес'л'і* (*ˈйес'і*) (3 р.) // *йакиˈчо* (--); *но* (1 р.) // *аˈле* (--); *роˈд'іт'ел'і* (12 р.) // *бат'ˈки* (5 р.); *моло*ˈ*д'ож* (4 р.) // *ˈмолод'* (1 р.); *тот* (9 р.) // *тої* (4 р.). Наявні приклади, коли кількість російсько-українських відповідників є однаковою, без переважання одиниць якоїсь із мов: *оˈхотник // стр'іˈлец'*; *таˈкойе // таˈке*; *трудноˈвато // труднуˈвато*; *йаˈіч'ки // ˈйаїц'а*; *кˈр'осна // хˈр'осна*; *кˈр'осниї // хˈр'осниї*.

Унаслідок аналізу пропонованого діалектного тексту також встановлено, що він є цінним і для ономастики, бо містить: 1) власні імена, причому як офіційні, літературні, так і їхні розмовні відповідники: *Варˈвара – ˈВар'а*, клична форма *Вар'*; *Катеˈрина – ˈКат'а*; *ˈЙул'а*; *ˈВ'іктор – ˈВіт'ка*; *Іˈван*; 2) прізвища, прізвиська, утворені від прізвищ: *ˈЖишченко*; *ˈЧаїченкова*; 3) назви міст, сіл, районів: *Крамаˈторск*, *Петˈроўка*, *Преˈл'есна*, *Приˈвол'йе*, *Слаˈв'анский*; 4) назви релігійних та інших свят: *ˈПаска*, *ˈп(')ервиї маї*.

Окремі лексеми в тексті можуть становити інтерес для соціолінгвістики як елементи мови різних професійних груп, зокрема це слова *ˈвибиўка*, *ˈвигонка*, *гˈреїдер*, *ˈкаїло*, *коˈток*, *кран*, *лом*, *лоˈпата*, *ˈмолот*, *моло*ˈ*т'ілка*, *окалач'уват'*, *фаˈсонка*, *форˈмоўка*, *ˈц'іпйа*: *йа* ***на ˈвибиўк'і*** *роˈбила / ў ˈмене роˈбота буˈла таˈка /* ***лом*** */* ***ˈкаїло*** */* ***ˈмолот*** */* ***лоˈпата*** *// да / заˈвод ˈЛ'ен'іна /* ***фаˈсонка*** *два // отакˈво ˈйаму йак ˈвирийут'* ***гˈреїдером*** */ а тоˈд'і нас спусˈкайут' по* ***кˈрану*** *туˈди //* ***форˈмоўка*** *буˈла / т'аˈжола роˈбота буˈла / а поˈтом пос'ˈл'ід'н'е ўˈрем'а йа* ***на ˈвигонк'і***

ро|била // о|то рос:те|л'али колос|ки до колос|к'іў // а по|том ***|ц'іпйами*** *о|то поб|йут' / а по|том* ***кот|ком*** *о|то похо|дили // так зер|но* ***ока|лачували*** *//.*

Частину лексем, репрезентованих у тексті, зафіксовано на сьогодні у відомих лексикографічних джерелах із позначкою "діалектне": ***ўго|род*** – *діал.* 'горо́д' [ВТССУМ, 116], ***пос|л'ідн'ій*** – *діал.*, *заст.* 'оста́нній' [ВТССУМ, 1079], ***с|ваїба*** – *діал.* 'весі́лля' [ВТССУМ, 1296], ***с|к'іки***, ***с|к'іко*** – *займ.*, *діал.* 'скі́льки' [ВТССУМ, 1330], ***|т'іки***, ***|т'іко*** – *присл.*, *діал.* 'ті́льки' [ВТССУМ, 1453] тощо. Близьким до виявленого ***с|к'іки***, ***с|к'іко*** є і властивий для досліджуваної говірки займенник ***с|т'іки***, поширений у воронезьких говірках [Авдєєва 2, 216], пор. також *сті́ко* в цих же говірках [Авдєєва 2, 216] та *с'|т'іл'ко* – у східнослобожанських [СДЛЛ, 186]. Зафіксований у тексті прислівник ***|токо***, що пов'язаний як із діалектним *|т'іко*, *|т'іки*, так і застарілим, діалектним *ті́лько* [ВТССУМ, 1454], вочевидь, походить із поліських говірок [Лисенко, 214; Аркушин 2, 203].

Як бачимо, діалектні лексеми, які трапляються в аналізованому тексті, відомі й в інших суміжних та віддалених українських говірках, про що свідчить зіставлення із даними діалектних словників. Так, дієслово ***ўд'і|вац':а*** (*ў|д'іц':а*) відоме і в правобережнополіських (*вд'іти*, рідше *вд'іт'* 'вдягнути на себе одяг' [Никончук, 20]), східноподільських (*ўд'і|ватис'а*, *ўд'і|ватис'* [Березовська, 38–39]), лемківських говірках (*ўд'івати*, *ўд'іти* 'одягати', 'взувати' [Турчин, 38]), пор. також іменники *ў|д'ігало* 'придане нареченої у вигляді одягу' у східнослобожанських говірках [Магрицька, 25], *ўд'а|гачка*, *у|д'агачка* 'одяг' – у південнослобожанських [рукописні джерела]. Дуже близьким до південнослобожанського ***зд'ів|ац':а*** є зафіксоване на Лемківщині дієслово *здзіватися* 'знущатися' [Турчин, 121], пор. також фонетичне оформлення лексем *здзі́ди*, *ззі́ди* 'нез'їдені залишки сіна', *здзі́сти* 'з'їсти' у воронезьких говірках [Авдєєва 1, 144–145], *|з':іди*, *|з':істи* – у південнослобожанських [рукописні джерела]. Іменник ***кал'і|дор***, який трапляється в аналізованому тексті, відомий і в говірках на сході Слобожанщини [СУСГ, 91; СДЛЛ, 72]. Південнослобожанський займенник ***л'у|биї*** 'будь-який' є, очевидно, запозиченням із центральних та західних українських говірок, оскільки він є також у словниках полтавських [Сизько, 24],

бойківських [Онишкевич 1, 421], буковинських [СБГ, 268] говірок. Відоме це слово і в західнополіських говірках, де *л'убúй*, *л'убé* 'про м'ясо без жирних шматків' [Аркушин 1, 295].

За даними аналізованого тексту виявлено чимало спільного з іншими українськими говірками і в прислівниковій парадигмі. Так, прислівник ***наˈп'ешу*** поширений і в східнослобожанських [СУСГ, 135], воронезьких [Авдєєва 2, 27], західнополіських [Аркушин 1, 336] говірках, ***наˈшо*** – у гуцульських [Піпаш, 114] та воронезьких [Авдєєва 2, 37]. Від розмовного українського *отáк* [ВТССУМ, 865], очевидно, походять виявлені в південнослобожанському тексті ***отакˈво***, близьке із воронезьким *отаковó* [Авдєєва 2, 68], західнополіським [Аркушин 2, 18] і буковинським [СБГ, 372] *отакó*, та ***оˈтакечки*** (пор. із воронезьким *отáкички*) [Авдєєва 2, 68]. Лексема ***таˈко*** сягає гуцульського й буковинського *такó* 'отак' [Неґрич, 166], 'ось так' [СБГ, 537]. Зменшено-пестливою формою від загальновживаного *так* є зафіксоване в тексті ***ˈтакичко*** (***ˈтакечко***, ***ˈтакечки***, ***ˈтакечка***), відоме також і у воронезьких говірках (*тáкичко*, *тáкочки*) [Авдєєва 2, 224]. Прислівник ***пошˈтишо*** пов'язаний із середньонаддніпрянським, зокрема полтавським, *пошти́* [Сизько, 34], що функціонує і в східнослобожанських говірках: *почти́* 'майже' [СУСГ, 174]. Імовірно із західних українських говірок постала виявлена в досліджуваному тексті лексема ***ˈтамечки***, ареал поширення якої засвідчено в гуцульських говірках [ГГ, 181]. Окрім того, у південно-західних діалектах відзначено низку фонетично близьких до цього прислівника номінацій: *тáмички* – у наддністрянських [Шило, 249], буковинських [СБГ, 538], *тáмечкі* [Неґрич, 166], *тáмечка* [Піпаш, 188] – у гуцульських говірках. У лексикографічних працях, що репрезентують лексику південно-східних українських говорів, теж зафіксовано низку майже співзвучних лексем: *тáмички*, *тáмичко* [Поповський, 52; СУСГ, 202], *тáмочки* [СДЛЛ, 190; СУСГ, 202], *тáмечки*, *тáмечко*, *тáмочки* [Авдєєва 2, 225]. Очевидно, що всі ці відповідники утворені від прислівника *там*. Аналогічно від прислівника *тут* утворені зафіксовані в аналізованому тексті лексеми ***ˈтутечки***, ***ˈтутечко***, перша з яких відома і в східнослобожанських [СУСГ, 210; СДЛЛ, 196] та воронезьких [Авдєєва 2, 239] говірках, у сучасній українській мові належить до розмовної лексики [ВТССУМ, 1487], а друга – у проаналізованих

нами лексикографічних джерелах не виявлена. Відповідниками до зазначених лексем є західнополіські прислівники *ту́тичка*, *ту́тичк'і* [Аркушин 2, 214]. Із значенням 'додатково до того самого; знову, заново, повторно' функціонує в тексті прислівник ***ше***, що зафіксований також у буковинських говірках [СБГ, 661]. У бойківських говірках ця лексема функціонує як вигук, яким відганяють корів [Онишкевич 2, 380]. Прислівник ***ˈйакичко*** (від *як*) відомий і у воронезьких говірках [Авдєєва 2, 304].

Південнослобожанський займенник ***н'іˈч'о*** виявив тісні зв'язки із буковинським *нічо́*, *нічьо́* [СБГ, 337], львівським [Лексикон, 491], гуцульським *нічо́* [Піпаш, 118], поліським *ничо́* [Лисенко, 137] та закарпатським *н'іч* 'нічого' [Сабадош, 208]. Широко вживаною в аналізованому тексті виявилася лексема ***шо*** (88 випадків уживання в ролі займенника, сполучника, частки). Відома вона не лише в південно-східних [Поповський, 51] та суміжних російських [Авдєєва 2, 295], але і в північних західнополіських [Аркушин 2, 272] та південно-західних українських говірках, зокрема зафіксована у львівських [Лексикон, 816], гуцульських [Піпаш, 227], рідше – у бойківських [Онишкевич 2, 396]. Ця ж лексема є складовою уживаного в тексті займенника ***ˈшото***, та зафіксованого також у західнополіських говірках [Аркушин 2, 273]. Сполучник ***шоб*** (*шоп*) функціонує не так активно, проте є цілком закономірним для системи південно-східних говірок [Поповський, 51; Авдєєва 2, 295].

Числівник ***ˈпервиї***, виявлений у цій південнослобожанській говірці, не є механічним запозиченням із російської мови. Останній активно функціонує в інших південно-східних, зокрема в східнослобожанських [СУСГ, 157; СДЛЛ, 124–125], південно-західних (закарпатських [Сабадош, 220], гуцульських [ГГ, 145; Неґрич, 130], наддністрянських [Шило, 196], буковинських [СБГ, 396]), північних західнополіських [Аркушин 2, 35] говірках, засвідчений і в українських літературних казках XIX століття [Крашеніннікова, 29]. Причому в багатьох західних та північних говірках *пе́рвий* має значення 'двоюрідний': *пе́рва сестра́*, *пе́рвий брат* [Піпаш, 134; Шило, 196; ГГ, 145; Неґрич, 130; Аркушин 2, 35; СБГ, 396]. Як і в східнослобожанських [СУСГ, 181], у південнослобожанських говірках зафіксовано дієприкметник ***ˈранитиї*** (пор. *ра́нений* у сучасній українській мові [ВТССУМ, 1201]). Дієприкметник ***хришˈчона***, ймовірно, сягає західнополіського *хришчо́на* 'те саме, що хресна мати'

[Аркушин 2, 214]. Паралельно до заперечної частки ***н'і*** (10 випадків уживання) виявлена, хоч і рідше вживана (6 фіксацій), частка ***н'е***, що відома також у західнополіських [Аркушин 1, 346], буковинських [СБГ, 333–334] говірках, а також на Львівщині [Лексикон, 489]. У закарпатських говірках *н'е* 'вигук, яким відганяють корову, теля' [Сабадош, 207].

Кілька лексем із досліджуваного південнослобожанського тексту не були виявлені в проаналізованих лексикографічних джерелах, зокрема *ˈц'іпйа* 'ціпи', *хˈтознечка* (пор. *хто́зна*, *хто́зні*, *хто́зня* 'хто знає' [Авдєєва 2, 262]), *ˈйакто* 'якось', *йаˈкиїс'а* 'якийсь'.

Окрім того, привертають увагу сталі сполучення слів, що в південнослобожанському тексті мають окремі значення: *так і так* (про виклад якоїсь справи), *п'ішˈла соˈб'і* 'пішла', *саˈмо соˈбойу* 'мимоволі, природно, без зовнішньої допомоги', *проˈходу не ˈбудут' даˈват'* 'будуть набридати, постійно чіплятися', *н'іˈч'о н'іˈйак* 'зовсім нічого', *ˈзапаху не обˈн'ухайес':а* 'надзвичайно ароматний' (про страви, зокрема про паску).

Отже, південнослобожанський діалектний текст має значний потенціал для характеристики діалектних одиниць цього континууму на різних мовних рівнях. Уважне прочитання й аналіз таких джерел дослідження в загальноукраїнському контексті дозволить не лише констатувати наявність чи відсутність явищ окремих типів, але й виявить загальні тенденції формування й розвитку мови південнослобожанського ареалу.

1. *Волошинова М.О.* Лексика харчування в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

2. *Глібчук Н.М.* Явища міжчастиномовної омонімії в діалектних текстах (на матеріалі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.) // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

3. *Гороф'янюк І.В.* Мовні засоби реалізації просторово-часового континууму в діалектному тексті // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. Вип. 18. Черкаси. 2014.

4. *Гримашевич Г.І.* Транспозиційний потенціал прислівника в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

5. *Гриценко П.Ю.* Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

6. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: діялектні тексти Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

7. *Кобиринка Г.С.* Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

8. *Коваленко Н.Д.* Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

9. *Мартинова Г.І.* Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

Авдєєва	*Авдеева М.Т.* Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж. 2008–2012.
Аркушин	*Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.
Березовська	*Березовська Г.Г.* Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань. 2010.
ВТССУМ	*Великий* тлумачний словник сучасної української літературної мови (з дод. і доп.) / Голов. ред. В.Т. Бусел. К. 2005.
ГГ	*Гуцульські* говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів.1997.
Крашеніннікова	*Крашеніннікова Т.В.* Короткий словник діалектизмів українських літературних казок XIX століття. Дніпропетровськ. 2008.
Лексикон	*Хобзей Н.*, *Сімович К.*, *Ястремська Т.*, *Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів. 2012.
Лисенко	*Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1972.
Магрицька	*Магрицька І.* Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ. 2003.
Неґрич	*Неґрич М.* Скарби гуцульського говору: Березовú. Львів. 2008.
Никончук	*Никончук М.*, *Никончук О.*, *Доброльожа Г.*, *Гримашевич Г.* Назви одягу та взуття правобережного Полісся. Житомир. 1998.
Онишкевич	*Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. К. 1984.
Піпаш	*Піпаш Ю.О.*, *Галас Б.К.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород. 2005.
Поповський	*Поповський А.М.* Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови: Навч. посібник. Дніпропетровськ. 1989.
Сабадош	*Сабадош І.В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
СБГ	Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
СДЛЛ	*Сікорська З.С.*, *Шевцова В.О.*, *Шутова Л.І.* Словник діалектної лексики Луганщини. К. 2002.

Сизько	*Сизько А.Т.* Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області). Дніпропетровськ. 1981.
СУСГ	*Словник* українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ. 2002.
Турчин	*Турчин Є.Д.* Словник села Тилич на Лемківщині. Львів. 2011.
Шило	*Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.

IMPORTANCE OF SOUTH SLOBODA DIALECT TEXTS FOR LINGUISTICS STUDIES

An attempt to show what kind of information on different linguistic levels can be contained in South Sloboda dialect texts, which were written down mostly in the southern and northern regions of Kharkiv and Donetsk regions at the end of the XX–XXI centuries, is made in the article. The author analyses the issue of correlation of different-level peculiarities of analysed texts with the main characteristics of other Ukrainian dialects and literary language. Prospects of research of South Sloboda dialect texts are also outlined.

ТИЩЕНКО Тетяна Миколаївна
(*Умань*, *Україна*)

Лінгвогеографічний підхід до репрезентації діалектного тексту

Діалектний текст – це простір природної реалізації говіркових явищ, засіб фіксації та збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови [9, 15]. Діалектні тексти мають незаперечну евристичну цінність, оскільки вони не просто відтворюють реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики, виразний поділ одиниць за частотою їх використання в говірковому мовленні [10, 9], а й репрезентують позалінгвальну дійсність, мають велике пізнавальне значення. Саме через це кінець XX – початок XXI ст. позначений бурхливим розвитком діалектної текстографії [3; 5; 6; 7; 8; 16 та ін.]. Майже в кожному дисертаційному дослідженні з діалектології української мови в додатках вміщено діалектні тексти з досліджуваних ареалів. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій діалектологи оформляють у вигляді окремих посібників для занять із української діалектології у ВНЗ [12; 14].

Текстографічно сучасні східноподільські говірки представлені так: записи 21 говірки вміщені в збірнику "Говірки Черкащини" за редакцією Г.І. Мартинової [7], 4 говірок – у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів "Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас" І.В. Гороф'янюк [13], 23 – у додатках до кандидатської дисертації Г.Г. Березовської [1], 41 – у колективній монографії "Говірки історичної Уманщини і суміжних земель" [4], 10 – в навчальному посібнику "Українська діалектологія" Г.Г. Березовської [2].

Матеріал записано відповідно до мети й завдань конкретного дослідження, при цьому аналіз фонетичного, фонологічного, морфологічного чи синтаксичного структурних рівнів потребує залучення чималої кількості текстів на будь-яку тему, запропоновану експлоратором, або на яку сам переходить діалектоносій. Як правило, це розповіді про історію села та його

назви, про працю в колгоспі й одноосібне господарювання, про будівництво хати, домашнє господарство, сільський побут, різні види господарської діяльності, ремесла, традиційну духовну культуру, освіту.

В українській текстографії усталилася традиційна подача матеріалу: паспортизація інформації (назва села, дані про інформанта: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, освіта, професія) та запис загальноприйнятою транскрипцією, описаною в передмові. Тематичні тексти, наприклад, про полонинське пастухування (укладач Т.О. Ястремська), звичаї та обряди, в яких використовують одяг та взуття (Г.І. Гримашевич, Г.Г. Березовська), та ін. подані за цією ж схемою. Останнім часом до надрукованих текстів додають записи на цифрових носіях, як наприклад, у працях Г.І. Мартинової та І.В. Гороф'янюк. Такий спосіб представлення говірки уможливлює подальші діалектологічні студії.

І.В. Гороф'янюк у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів використовує іншу форму подачі матеріалу з огляду на призначення книги не лише для філологів, а й пересічного читача: подано затранскрибовані тексти та паралельно наведено розповідь інформантів засобами української графіки з максимальним збереженням говіркових особливостей [13, 6].

У книзі "Східноподільський родильний обряд: лексикографічний та текстовий описи" ми виробили власний підхід до репрезентації записів обрядових текстів. Матеріал зібрано за єдиним питальником у 116 говірках східних районів Вінниччини, західних – Черкащини, північних – Одещини та північно-західних – Кіровоградщини. Назви етапів обряду, обрядодій, учасників і реалій, пов'язаних із обрядом, укладено в словник, а розлогі відповіді на питання "Як відбувався обряд?" і под. винесено в тексти. Таке представлення матеріалу має недолік – ускладнює цифровий запис на один диск. Але водночас дає багато переваг для майбутніх досліджень говірок на всіх структурних рівнях, оскільки відповіді лише на одне запитання відображають панораму діалектних явищ у всіх обстежених говірках.

Дослідники східноподільських говірок зауважують, що їх можна схарактеризувати як різнодіалектну стихію: "зі сходу на них "тиснуть" середньонаддніпрянські говірки, з півночі – накладаються південно-волинські ареали, з півдня – степові" [1, 180]. Лінгвогеографічне опрацювання лексики східнопо-

дільських говірок дало змогу констатувати, що на фонетичному, морфологічному та акцентуаційному рівнях вони є типовими подільськими, хоч і зазнають впливу сусідніх говорів. Тому, репрезентуючи діалектні тексти, ми намагалися групувати їх за географічним розташуванням говірок: західні, центральні, східні, що дозволило досягти відображення ареальної диференціації досліджуваного континууму. Де-факто це є карти різних діалектних явищ, покладені на текст. Для прикладу наведемо тексти, що є відповіддю на запитання "Як називалася перша купіль дитини? Коли і як дитину купали вперше? Що при цьому робили і говорили? Куди виливали воду?", із західних, центральних і східних говірок. Різноареальні розповіді засвідчують аналогійність проведення самої обрядодії, а мовне оформлення передає особливості говірки. Така репрезентація діалектного матеріалу дозволяє простежити особливості фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівнів.

Крайні досліджувані західні східноподільські говірки, як правило, зберігають тверду вимову [р] відповідно до м'якого [р'] у загальнонародній мові, про що зауважував Ф.Т. Жилко [11, 125]. Чимдалі на схід досліджуваної території з'являється кореляція твердості / м'якості приголосних |р| : |р'|, що виразно демонструють тексти:

західна говірка:

*йак ку|пали ди|тину ў |перший раз / б|рали з|начит |з'іл':а / к|в·іти / т|рави / |р'ізн'і / л'у|бисток / м|йату / рум|йанок ўки|дали / ў|с'ак·і та|к·і / шоб ди|тина бу|ла здо|рова і кра|сива / |даже |п·іс'н'а та|ка йе / ку|пала ме^и^|не |мати / ў со|лодк·ім моло|ц'і / і мед ки|дали // ди|тину |п·ісл'а |купе^и^л'у роз|мас'т'уйут' |нош^ж^ки / шоб^п^ **п|рамо** / і цим по|вивачом запо|вивайут / шоб не^и^ |було кара|кате / так во|но жа|хайіц'а / |в·із'ме |кине |ручку / і са|ма се^и^|бе |будит / а|н'і поца|рапайіц'а / а так во|но спо|вите і спит* (Трост.).

центральна говірка:

ти|пер ў |бол'н'іц'і ку|пайут / йа ў|дома ку|пала / |перший |куп·іл' / б|рали |воду / шоб бу|ла |перша во|да / шоб ни |дуже ***га|рача*** */ п|робували |вишче |л'ікт'а / йак|шо не^и^ |дуже пе^и^|че / то^у^|д'і сти|лили пи|л'оночку ў ко|риц':і / і пи|л'оночку скла|дали на |четве^и^ро п·ід го|лоўку к|лали / і пи|л'оночкойу ў|кутували то|нен'койу ди|тину / |воду вили|вали п·ід ро|д'уче |дере^и^во / шоб ди|тина рос|ла / шоб н'іх|то но|гами не^и^ хо|диў* (Мог.).

східна говірка:

*ко|ли при|носили ди|тину з ро|д:ома / то|д'і ку|пали |перше / на до|лон'у к|лали ди|тину / поли|вали йі|йі во|дичкойу з|разу / це по|ка бу|ла |куп·іл'/ |кожин ден' то|д'і ку|пайут' ди|тинку / шоб |луч:е с|пало / |воду т|реба вили|вати ту|ди / де |л'уди не^и |ход'ат' // ўстром|л'айут' |л'ікт'а у |воду / **не^ре^в·і|р'айут'** / у **га|р'ач·іў** ку|пати не^и |можна / шчоб не^и спик|лос'а / п·ід |голову к|лали по|душе^чку / шоб чут' |вишче^н'ко бу|ло* (Тал.).

Дослідники східноподільських говірок зауважують, що в дієсловах 3 ос. одн. і множ. кінцевий [т'] диспалаталізується. Зіставлення текстів із різних східноподільських ареалів дає можливість удокладнити, що така риса найчастіше виявляється в західних досліджуваних говірках, у центральних – уже непослідовно, у східних – відсутня. Наприклад,

західна говірка:

*ди|тину ў|перше ку|пали |чере^с с'ім дн'іў / ко|ли ўже заб|рали до|дому / кипйа|тили |воду / йа|ка з|вец'а |купил' / зали|вали ў ко|рито і ки|дали т|рошки |марганц'у / сти|лили пи|л'онку / ло|жили на ц'у пи|л'онку / гоб|мотували і ло|жили на ц'у пи|л'онку / об^пх|л'упували те^п|лен'койу во|дичкойу / і |мама ц'у ди|тинку |м·ірайе / |ручку / |ношку / гово|рили / шоб |було шчас|ливойу і рос|ти / ди|тинко / виї|майут' ди|тинку с |куп·іл'у / |ложат на |л'іжку / за|мотуйут у пи|л'онку і ўс'о / ко|ли ди|тину **ку|пайут** у|вече^р'і / то **вили|вайут** |воду аж |рано / з|вечора не^и |можна / там / де ни |**ход'ат** но|гами / |б·іл'а |хати у са|дочку* (ВелМ.).

центральна говірка:

*|перша |куп·іл' ди|тини у тої ден' / ко|ли во|на ро|дилас'а / ди|т'а **ку|пайут**' у т|равах / л'у|бистку / чири|д'і / хто шо |майе / **ку|пайут'** ў пи|л'ус'ц':і / прочи|тати оч:е^и|наш / ску|пати / і |куп·іл'/ на д|ругиї ден' |вил':ати п·ід ро|д'уче |дере^во // |куп·іл' ва|рилас'а у бан'а|ку / чи ў каст|рул'і / то|д'і про|ц'ід'увалос'а / і ку|пали ди|тину / йак |буде к|репкиї |куп·іл' / ў ди|т'ати рос|пар'уйуц'а к·істоч|ки / во|но ста|вало ўсе на сво|йе |м·ісце* (Х.).

східна говірка:

*|купил' / |купил' за|вар'ували / во|дичка тип|лен'ка / **пирих|рест'ат'** |ночови / ї ле^и|ген'ко ў пи|л'ушиц:'і **кла|дут'** / бо йак |голе / то жа|хайец'а / а по|том **п·ідли|вайут'** тип|лен'койі / так ї ку|пали / вили|вали дес'п·ід |дериво* (Лук.).

На граматичному рівні в досліджуваних говірках виявлено зміни роду лексем, причиною яких, на думку дослідників перехідних говірок, є міждіалектна взаємодія [17, 41]. Оскільки східноподільські говірки контактують із середньонаддніпрянськими, то їх можна вважати перехідними. Зауважимо, що явища зміни граматичного роду лексем спостережено на всій досліджуваній території, зокрема тексти фіксують вживання лексеми *купіль / купиль* у жіночому і чоловічому родах: *при|воз'ат' із ро|д:ому ди|тинку / |баб^{п}ка / чи там хто / поку|пали / шоб* ***не^{и} |голиї|куп·іл'*** *буў / кв·іточ|ки / |з'іл'.ачко |кидали і шоб* ***не^{и}|чистиї*** *буў* ***|купил'*** */ розмас|тили / ди|тинку спо|вили / а* ***|купил'*** *|вилили п·ід ро|д'уче |дере^{и}во / ку|пали |рано і ў|вече^{и}р'і / два |рази ўден' // |воду вили|вали п·ід |дере^{и}во* (Тарн.); ***|куп·іл' ди|т'ачиї*** */ ди|тину ку|пали ў|перше за |тижден' |п·ісл'а |род'іў / у во|ду за|вар'ували л'у|бисток / ро|машку / че^{и}ре^{и}|ду // ку|пали у нас|тойі траў / у м|йат'і // при ц'о|му гово|рили |росточки / |росточки // во|ду вили|вали / а|бо ў |мис'к·і остаў|л'али / а|бо ў в·ід|ро вили|вали / а вили|вали то|д'і ў|ранц'і // у|же ко|ли |сонце зайш|ло / то* ***|куп·іл'*** *не^{и} |можна вили|вати / на гн'іі* (Пал.); *ди|тину ку|пали ў|перше на д|ругиї ден' |п·іс'л'а |род'іў / ро|билас'* ***|купил'*** */ за|парували тра|ву че^{и}ре^{и}|ду ў |баноц':і / |лили те^{и}п|лен'койі во|дички / нас|п·ід к|лали те^{и}п|лен'ку пе^{и}|л'онку //* (Рос.).

У східноподільських говірках іменники I та II відмін не диференційовані на групи. В Ор. в. одн. іменники м'якої та мішаної груп набувають закінчень твердої. У наведених текстах спостерігаємо це на прикладі лексем *|л'ікт'ом*, *по|вивачом*, *дн'ом*.

Така форма представлення діалектного матеріалу дозволяє простежити і лексичну варіативність. Наприклад, на позначення ромашки лікарської, Matricaria chamomilla, яку використовували для заварювання купелю немовляти, у досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародну лексему ***ро|машка*** (більшість обстежених говірок) та ***рум|йанок*** (Трост., Черп.): *у |з'іл':і |т'іки ку|пали ди|тину // |д'іўчинку ў л'у|бистку / шоб^{п} х|лопц'і л'у|били // ў |купил' ки|дали* ***рум|йанок*** */ г|р'іли |воду / ў |печ·і со|ломойу // наг|р'іли т|рохи / шоб |було те^{и}п|лен'ке / ру|койу погл'а|д'іла / замо|тала у пе^{и}|л'уше^{и}чку / шоб не^{и} |голе к|ласти / бо во|но жа|хайіц'а / пот|рошки п·ідли|вайут' / шоб бу|ла ти^{е}п|л'ішча // |воду вили|вайут' дес' п·ід |дере^{и}во / шоб |л'уди не^{и} хо|дили // по |заходу |сонц'а не^{и} можна* (Черп.). На позначення череди, Bidens tripartite L., напар якої викорис-

товують для приготування купелю, у досліджуваних говірках зафіксовано синоніми ***че^{и}ре^{и}ˈдиц'а***, ***че^{и}ˈрида***, ***ˈр'іжки***, ***ˈд'ідов·і ˈвош·і***, ***ˈбабин'і во ˈш·і***: *ку ˈпали ўже на т ˈрет'ії ден' чи на че^{и}т ˈвертиї ˈтаме^{и}чки / і ˈводу та ˈко / шоб ˈл'ітн'а ˈбула / ˈм·ірали те^{и}мпе^{и}ра ˈтуру // ўсу ˈвати ˈл'ікот' т ˈреба ˈбуло / ки ˈдали ту ˈда г ˈрош·і / ки ˈдали ˈзолото / ки ˈдали л'у ˈбисток /* ***че^{и}ри ˈду*** */ шоб не^{и} ˈбуло п ˈришчик·іў чи ˈрани / і ˈводу не^{и} вили ˈвали не^{и} де по ˈпало / а вили ˈвали п·ід ˈдере^{и}во / шоб по н'ії не^{и} хо ˈдили по т'ії во ˈд'і / шоб ˈдере^{и}во хара ˈшо рос ˈло* (Пер.*)*; *ˈкупе^{и}л' по ˈложе^{и}но нагр'і ˈвати / ки ˈдати ту ˈди т ˈраўку / йа ˈка йе /* ***че^{и}ре^{и}ˈдиц'а*** */ ˈдуже успо ˈк·іїливе і п ˈробували / шоб не^{и} ки ˈп·іў / а ко ˈли ўже ˈкуп·іл' роз ˈводили / то п ˈробували / мо ˈчали ˈл'ікот' з ру ˈки / йак ˈшо не^{и} га ˈрачиї / з ˈначит' ха ˈрошиї дл'а ди ˈтини ˈкуп·іл' / н'і не^{и} ˈможна / ди ˈтина ˈдуже рос ˈпаруйіц'а / ста ˈйе п ˈлакати / не^{и} ˈможна* (Ст.), *ˈрано і ˈв:ечер'і // ни^{е} ˈможна і бу ˈвало ˈбаба ка ˈзала / шо не^{и} ˈможна / а аж на д ˈруг·і ˈсутки ку ˈпали // п·ід ˈмити ˈможна / а ку ˈпати н'і // то ˈд'і ку ˈпайіц'а на* ***ˈр'іжках*** *// йа ˈкажу* ***ˈд'ідов·і ˈвош·і / чи^{е}ре^{и}ˈда*** */ о ˈце у ˈн'ому ку ˈпали ди ˈтину / во ˈно очиш ˈчайе / і ˈмилом* (Добр.), *ў ˈперше ку ˈпайут / ко ˈли при ˈнесли до ˈдому / ˈвар'ат тра ˈвичку /* ***ˈбабин'і ˈвош·і*** */ дити ˈну ку ˈпали ˈкожного дн'а / ў той ден' / ко ˈли во ˈна ро ˈдилас'а не^{и} ˈможна ку ˈпати / ˈкуп·іл' вили ˈвали п·ід ро ˈд'уче ˈдере^{и}во / шоб ди ˈтина ˈбула здо ˈрова і рос ˈла хара ˈшо / йак ˈводу пе^{и}ре^{и}в·і ˈр'али / то ўстаў ˈл'ала ˈл'ікот' ˈж·інка* (Тепл.).

Отже, діалектний текст – це мова в дії, значно докладніша фіксація діалектного мовлення, ніж в атласах і словниках. Вибір способу представлення діалектного тексту залежить від мети, яку ставить перед собою дослідник, і того, кому адресована праця. Компілятивний характер фіксування текстів дозволяє панорамно відтворити діалектні явища різних структурних рівнів на суцільному масиві досліджуваного ареалу.

1. *Березовська Г.Г.* Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках: дис. … канд. філол. наук. К. 2011.

2. *Березовська Г.Г.* Українська діалектологія: навчальний посібник. Умань. 2015.

3. *Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

4. *Говірки* історичної Уманщини і суміжних земель / Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко та ін. Умань. 2008.

5. *Говірки* південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

6. *Говірка* села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–3. Тексти / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003.

7. *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.

8. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

9. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: До 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

10. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

11. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.

12. *Матеріали* діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С.Є. Панцьо, М.Я. Наливайко, Н.О. Свистун, І.М. Бабій та ін. Тернопіль. 2013.

13. "*Палає* пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця. 2014.

14. *Північно-східна* Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І.В. Магрицька, В.Ф. Семистяга, З.С. Сікорська та ін. Львів. 2002.

15. *Тищенко Т.* Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис: навч. посіб. Умань. 2014.

16. *Українські* східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / Упоряд. К.Д. Глуховцева, В.В. Лєснова, І.О. Ніколаєнко. Луганськ. 2011.

17. *Щербина Т.В.* Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. Черкаси. 2009.

Список населених пунктів

ВелМ – Велика Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл.; Добр. – Доброводи Уманського р-ну Черкаської обл.; Лук. – Луківка Катеринопільського р-ну Черкаської обл.; Мог. – Могильна Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; Пал. – Паланка Уманського р-ну Черкаської обл.; Пер. – Перейма Балтського р-ну Одеської обл.; Рос. – Росоша Теплицького р-ну Вінницької обл.; Ст. – Степівка Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тал. – Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Тарн. – Тарнава Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тепл. – Теплик Теплицького р-ну Вінницької обл.; Трост. – Тростянець Тростянецького р-ну Вінницької обл.; Х. – Хижня Жашківського р-ну Черкаської обл.; Черп. – Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл.

LINGUAGEOGRAPHICAL APPROACH TO REPRESENTATION OF DIALECT TEXTS

The article shows the traditional ways of representing of dialect texts and provides own approach for representing of dialect texts according to geographical principle.

ТКАЧУК Марина Миколаївна
(*Київ, Україна*)

Метатекст редуктивної говірки

Останнім часом в українській діалектології посилюється увага до комунікації та мовленнєвої особистості, важливим джерелом пізнання якої є метамовні рефлексії діалектоносіїв, або метатекст[1]. Під останнім розуміють "прагматичне, функційно-семантичне явище, притаманне будь-якому письмовому чи усному тексту і якому властивий текстотвірний потенціал <...>. Метатекст коментує мовленнєву діяльність мовця і допомагає адресатові адекватно декодувати інформацію" [2, 29]. Спробуємо з'ясувати, що для пізнання діалектів загалом і редуктивних говірок зокрема (материнський ареал функціонування яких зруйновано) дає дослідження метатексту.

За умови зміни звичного простору побутування носіїв діалектів відбувається динаміка говірок, що, зокрема, актуалізує вивчення метамовної свідомості носіїв переселенських діалектів. Об'єктом нашого дослідження стали говірки Чорнобильської зони (далі – ГЧЗ), які нині є переселенськими та редуктивними за своїми структурними ознаками, тобто такими діалектними системами, які "внаслідок транслокалізації діалектоносіїв у нове середовище стрімко втрачають чимало первинних ознак, набуваючи рис нового контактного гетерогенного діалекту; зміна структури пов'язана зі зміною величини і структури соціуму, звуженням сфер й інтенсивності використання вихідного діалекту" [3, 21; також див.: 6, 567]. Динаміка самого локусу ГЧЗ спричинила трансформації як на рівні репертуару мовних одиниць (втрата старих, засвоєння нових лексем), так і на рівні семантики, системних зв'язків, функційних особливостей елементів у мовній системі ГЧЗ. Можна було б очікувати, що зміни відбуваються і в мовній картині світу поліщуків-переселенців, що потребує докладнішого аналізу з добором відповідних методик і прийомів дослідження.

З огляду на розширення кола завдань сучасної діалектології й екології мови (насамперед як реконструкції мовного об-

[1] Про різний зміст поняття *метатекст* див. [1; 2].

разу зруйнованого ареалу, так і потреби вивчення трансформацій у переселенських говірках), обов'язковим є удокладнення дослідницької бази, яка забезпечуватиме достатнім і надійним матеріалом. Важливим джерелом вивчення метамовної свідомості носіїв переселенських чорнобильських говірок є діалектні тексти, що відбивають усне мовлення [ГЧЗТ, ГСМ], та зразки мовлення переселенців із зони відчуження, записані автором упродовж 2008–2012 рр. Корпус таких текстів не лише дає змогу проаналізувати структурні особливості говірок на основі емпіричного матеріалу, а й реконструювати мовний образ втраченого діалектного континууму та відтворити мовну картину світу переселенців, їхнє ставлення до власної говірки. Ці інтенції реалізовано у формі метатекстових коментарів.

Зауважимо, що метамовні рефлексії, які виявляються в мовленні носіїв ГЧЗ, не відрізняються від метатексту говірок інших діалектів. Серед них виокремлюються: т. зв. метатекстові оператори, які організовують текст; рефлексиви, які розкривають семантику, мотивацію лексем тощо; оцінні рефлексиви, що стосуються структурних елементів і явищ говірки на тлі інших мовних систем. Метамовні елементи в діалектних текстах усіх типів є важливим джерелом пізнання структури редуктивних ГЧЗ.

Серед мовних елементів, які дозволяють організовувати текст як цілість у мовленні носіїв ГЧЗ, виявлено: маркери, що вказують на джерело повідомлюваної інформації (ˈ*сан'і но* ˈ*хату зоˈвоз'іл ˙іᵘ* // ***коˈзала ˈматка коˈл ˙іᵘс'*** / *шо‿ї* ˈ*воза ўˈз'ал ˙іᵘ до зоˈт'еᵃгл ˙іᵘ* // ˈ*воза но* ˈ*хату* // (Мш) [ГМ 2, 386]); її повторюваність, усталеність у діалекті (ˈ***кажут'*** *верˈба бйе / йа не бйу* ... (Стч) [ГЧЗТ, 286]); вставно-модальні елементи, які передають впевненість, невпевненість, алюзії мовців тощо (***мо'*** *йеˈно д'е там по‿б'ер'еˈгоᵛх і йе* // (Ссл)); мовні одиниці, що зумовлюють синтаксичну організацію тексту (напр., відтворюють діалогічність оповіді (*оˈце пр'ішˈла оˈдо с'оˈгодн'і куˈма /* ˈ***каже*** */ а шо в ˙іᵘ по‿гр ˙іˈби не‿ї'дете? //* ***каˈжу*** */ ў‿меˈне баˈгато роˈботи /* (Гс)). Метатекстових операторів зазвичай у текстах трапляється чимало, типологічно і функційно вони не однакові, виокремлюють ГЧЗ на тлі інших говірок.

Водночас тексти, записані від переселенців із зони відчуження, мають свою специфіку, оскільки збирання матеріалу відбувалося з метою заповнення інформаційної лакуни про ареал

попереднього функціонування говірок Нижньої Прип'яті. Саме тому експлоратор спрямовує інформантів до минулого, рідного мовного середовища: *Говоріть по-своєму*; *А як у вас раніше казали?* тощо . Звідси – часте вживання в текстах ГЧЗ, записаних у нових місцях локалізації, вербальних маркерів, які детермінують часову і просторову віднесеність змісту оповіді, зв'язок теперішнього з минулим, коли мовці проживали на своїй рідній території: ***а коˈлис' / отаˈке шче йа розᶜкаˈжу*** (ЗП); *ну* ***каˈл'іс'*** *же‿жᵘ ˈбеднаст'буˈла / це не те шо* ***т'еˈпер*** *уˈс'о //* (Бр); ***у‿нас там*** *ўс'ак'іх траў буˈло //* ***от‿тут*** *неˈма таˈк'іх //* ***там*** *і чебˈр'ец /* ***там*** *і матеˈр'інка /* ***там*** *і золотоˈтис'ач'ік //* ***а тут*** *йа не‿ˈбачу чебреˈцу / йа йоˈго н'іˈде не‿ˈбачу // матеˈр'інк'і ˈтоже* ***оˈтут*** *дарˈма шо‿ĭ на‿луг пуĭˈдеш /* ***йак у йіх ˈкажут'*** */ да на‿боᵘлоˈта // ну* ***неˈмайе таˈкого / йек у‿нас буˈло*** *// у‿нас на‿луˈгах шчаўˈл'у хваˈтало по‿ˈлуз'і //* (Іл).

При цьому відбувається протиставлення не лише кількох часових площин, а й мовних одиниць (реалізація опозиції "своє" : "чуже"), що допомагає досліднику виокремити елементи автохтонні та засвоєні переселенською говіркою пізніше, тобто залучити релятивну хронологію для дослідження структурних елементів, зокрема лексики, редуктивної говірки. Урахування метатекстових коментарів інформантів, наприклад, щодо появи в говірці окремої лексеми, виявляються надзвичайно цінними для "відсіювання" інформації, "зняття з останньої вторинних нашарувань, породжених функціонуванням об'єкта дослідження в нових (переселенських) умовах" [5, 57], що є визначальним завданням реконструкції образу ГЧЗ. Так, серед флорономенів ГЧЗ зафіксовано давні й нові назви з метатекстовими коментарями респондентів: *заˈйеч ˙ійе* [гриби] */* ***назˈвал'і це ў‿сˈтаре шче вˈремйе*** *// назˈвал'і шо ˈгорк'і чи хто йоˈго зˈнайе мо'йаˈк ˙ії //* (Бр).

Протиставлення "свого" і "чужого" мовлення в діалектних текстах із ГЧЗ дуже поширене, виражається як у коментарях щодо окремих мовних елементів, констатації якихось характеристик, ознак, так і загальними експлікованими оцінками мовлення.

Як зазначає П.Ю. Гриценко, "поняття *своє* мовлення тісно пов'язане з культурним кодом – колективною пам'яттю, традиціями, досвідом свого соціуму, зовнішніми природними умова-

ми життя, подієвим рядом, колом відомих у своєму мікросоціумі осіб; діалект не лише вербалізує все, що оточує кожного члена соціуму, а і водночас є засобом його соціалізації у цій спільноті” [4, 33]. Такий зв’язок із материнським континуумом у носіїв ГЧЗ ще досить сильний, що полегшує лінгвістові збирання й аналіз матеріалу. У діалектних текстах часто виявляємо коментарі інформантів: *ко*ˈ*лодец буў* ˈ*тоже ў‿нас /* ***у вас кажут’*** *кр ˙і*ˈ*н’іца а* ***ў‿нас ка***^{о}ˈ***зал’і*** *ко*ˈ*лод’ец //* (Іл). Чисельність метатекстових коментарів (за О.Ю. Крючковою, метамовні оцінки-висловлювання [7]) при інтерв’юванні носіїв ГЧЗ свідчить про відчутну тенденцію до відштовхування від “чужого” мовного коду. Дистанціювання від мовлення контактних говірок місцевого населення, вочевидь, підтримане і збереженням окремішності в побуті.

Загалом носії редуктивних ГЧЗ чітко усвідомлюють відмінність свого мовлення на тлі інших мовно-територіальних одиниць – навіть у нових умовах побутування. Так, на підтвердження цього засвідчуємо мікротекст: *йак же с’е*ˈ*ло / так... / йак с’е*ˈ*ло йак то ка’* ***йак*** ˈ***горад / так д***ˈ***руг’і*** ˈ***норад*** ˈ*кажут’ / от / а йак с’е*ˈ*ло / йак дру*ˈ*ге с’е*ˈ*ло / так і звут’ і*ˈ*нач ˙е / і га*ˈ*ворет’ і*ˈ*наче //* (Бр); також див.: [ГМ 1, 266–269 та ін.]. Приказка свідчить про закріпленість цієї тези у свідомості діалектоносіїв, її архетиповість, а мікротекст у цілому – про характер збереження мовного образу досліджуваних говірок, спротив мовній асиміляції з носіями контактних говірок: ˈ*в’ісел ˙ил ˙и нас / йа не з*ˈ*найу йак у*ˈ*же* ˈ*в’ісел ˙ил ˙и //* ***йа гово***ˈ***ру п***ˈ***раўда / по‿с***ˈ***войому / по чор***ˈ***нобил’с’ки /***ˈ***мови йа не зми***ˈ***н’айу / ў‿***ˈ***мене чор***ˈ***нобил’с’ка*** ˈ***мова*** *//* (Стч) [ГЧЗТ, 328]; також див. [ГМ 1, 308–309].

Носії ГЧЗ нерідко слушно наголошують на наявності білоруських мовних рис у своєму мовленні, що виказує їхню мовну компетенцію та здатність до первісного лінгвоаналізу:

І. – (1) *Ну по‿на*ˈ*ушному мо по‿дру*ˈ*гому // пона*ˈ*п’ісуйе шо* ˈ*нашої га*ˈ*ворк’і н’е‿розб’е*ˈ*рут’ //* – (2) *Там с*ˈ*кажут’* ***це йа***ˈ***к’ес’ ма***ˈ***д’ар ˙і го***ˈ***вор’ет’*** *//* – (1) *Н’е ма*ˈ*д’ар’і / а* ˈ***наша го***ˈ***ворка до то***ˈ***го / до б’ело***ˈ***рус’оў*** *//* (Кпч); ІІ. *Ў нас разго*^{ч}ˈ*вор та*ˈ*к’і / бо ў нас‿же б*ˈ*л ˙из’ко там за ши*^{і}*ст’ к’і*ˈ*л ˙ометроў Бел ˙о*ˈ*русійа бу*ˈ*л ˙а / дак* ***у нас та***ˈ***к’і разго***^{ч}ˈ***вор не розб ˙е***ˈ***ри‿б ˙е***ˈ***ри***^{і} */ йа*ˈ*к’і / дак м’і так і го*ˈ*ори*^{і}*м / йак го*ˈ*ори*^{і}*м так і* ˈ*п’ішем і ўсе //* (Б) [ГЧЗТ, 228] та ін.; ІІІ. *У‿нас* ˈ*зоўс’ім... /* ***у нас б ˙іл’ш і***ˈ***де так / до Б’іло***ˈ***рус’ійі*** */ у... / і... і до то*ˈ*го ота*ˈ*киї* ˈ*нач ˙е з*ˈ*м’ішани*

[*розго*ˈ*вор* – М.Т.] / *так шо м'і посе*ˈ*редин'і / По*ˈ*л'іс':а т*ˈ*рохи краї д*ˈ*ругиї / в'ід*^{т} *то*ˈ*го / с*ˈ*тепу* // (Гс).

Іноді натрапляємо на судження, яке засвідчує самоусвідомлення поліщуків як окремої етнічної групи за мовними ознаками: *ну‿ї тут‿же / це‿ж Ук*ˈ*райіна* ˈ*тоже / ну м'і пол'і*^{е}*ш*ˈ*чани / м'і не насто*ˈ*йашчийе ук*ˈ*райінци / у нас‿же й‿го*ˈ*вʊ͡ʊ͡рка от не ук*ˈ*райінска /* ˈ*бачте / м'і пол'і*^{е}*ш*ˈ*чани* // (Стч) [ГЧЗТ, 284].

Незважаючи на те, що дослідники метамовних рефлексивів, що стосуються оцінок мовлення, наголошують на протиставленні "свого" мовлення як позитивно оцінюваного та "чужого" як негативно оцінюваного, у ГЧЗ фіксуємо, що іноді розбіжності з літературним стандартом у мовленні дістають негативну самооцінку діалектоносіїв – відзначається "нечисте" мовлення, його "неправильність", про що також свідчать наведені вище приклади (І, ІІ). Аналогічні експліцитно-оцінні висловлювання поширені й у інших українських говірках (не лише переселенських), що вочевидь, зумовлено менталітетом українців – небажанням видатися неосвіченими в розмові з експлоратором як носієм іншого мовного коду – літературної мови, що стереотипно визнається вищою від діалектів[2]; напр., зафіксовано: *ме*^{и}*н'і так зда*ˈ*валос'а / шо йа* ˈ*думайу / ну йаґ же це / чо*ˈ*го у нас та*ˈ*койу / ну не*^{и}*гарнойу / ме*^{и}*н'і то*ˈ*д'і зда*ˈ*валос'* ˈ*мовойу / розмоʊ̆*ˈ*л'айут' / йак*ˈ*шо йе та*ˈ*ка с˙п'і*ˈ*вуча укра*ˈ*йінс'ка* ˈ*мова* // (Мш) [ГСМ 1, 366].

Про відмінність мовлення чорнобильців на тлі інших контактних говірок свідчать і метатекстові коментарі: *дак о*ˈ*там ми прога*ˈ*н'айемо* [кота] *прс‿прс! // а тут* ˈ*чуйу* ˈ*баби нап*ˈ*рот'ів жи*ˈ*вут' ако*ˈ*ту! / а... / дак м'і ўже так см'ійе*ˈ*мос'а / ако... /* ˈ*т'іпа нас зда*ˈ*йец'а шо / а ко*ˈ*ту ти не‿да*ˈ*ла там* ˈ*йісти? //* (НКрд)[3]. Іноді такі комунікативні невдачі (непорозуміння між комунікантами) зумовлені віддаленістю фонетичних і граматичних структур контактних говірок й експліковані як метамовні коментарі. Фонетичні протиставлення виконують смислорозрізнювальну функцію; напр. у с. Лукаші[4] ми зафік-

[2] Про подібні оцінки в російському континуумі див. статтю І.А. Букринської і О.Є. Кармакової в цьому ж виданні.

[3] Записано від переселенки з Черкащини у с. Новий Корогод, Бородянськ. р-н, Київськ. обл., де живуть переважно носії середньополіської чорнобильської говірки с. Корогод, Чорнобильськ. р-н, Київськ. обл.

[4] С. Лукаші Баришівського р-ну Київська обл., куди компактно переселено вихідців із с. Машеве Чорнобильського р-ну після катастрофи 1986 р.

сували непорозуміння між носієм чорнобильської переселенської говірки із виразним гіперичним “оканням” (с. Машеве) і носієм місцевої говірки, яка належить до східнополіських, через поплутання лексем *коˈл’іна* ‘калина’ // *каˈл’іна* ‘т. с.’: (1) *...коˈл’іна / ˈйагоди ˈкупкойу //* (2) *да йа зˈнайу каˈлину // коˈл’іна / ви‿ж ˈкажете коˈл’іна / дак йа на’ [...] йаˈкес’ коˈл’іно //*[5].

Комунікація діалектоносія з носієм “не-свого” мовного коду накладає відбиток на кінцеву якість тексту – вияв / невияв окремих рис у структурі говірки, наявність надлишкових метамовних коментарів, які були б відсутні у спілкуванні з односельцями[6]. Наведені вище приклади переважно ілюструють комунікацію носія чорнобильської говірки і носія “чужого” мовного коду (структурно віддаленої говірки / літературної мови). Водночас інформативними також є і рефлексиви, зафіксовані у спілкуванні носіїв говірок структурно близьких – наприклад, різних говірок ГЧЗ, які після переселення контактують у межах одного населеного пункту, або ж носіїв однієї чорнобильської говірки. У таких випадках комунікативні невдачі неможливі, а метамовні рефлексиви зазвичай зумовлені іншими комунікативними настановами – потребою уточнення мовного факту задля виключення його різного потрактування або ж актуалізацією мовної пам’яті співрозмовника:

Е.: А на Трійцю хату чим прикрашали?[7]

(І.1) – *Ч’ім // гаˈл’:ем //*

(І.2) – *Кˈл’онам’і і таˈтаркайу //*

(І.1) – *У нас каˈзал’і цар‿ˈз’ел’:е ˈМарйе // те ў‿ўас у Бураˈковц’і //*

(І.2) – *У нас каˈзал’і таˈтарка //*

(І.1) – *Таˈтарка / ў‿нас цар‿ˈз’ел’:е каˈзал’і паˈхушче //*

Зауважимо, що в зафіксованих діалектних текстах ГЧЗ т. зв. “лексикографічні коментарі” (із вербалізацією опозиції “своє” : “чуже” або ж без неї) є поширеними порівняно з іншими типами метамовних рефлексивів.

Метамовні коментарі діалектоносіїв також дозволяють коригувати дані (як у наведеному вище прикладі), отримані

[5] Де (1) – носій говірки с. Машеве, (2) – носій говірки с. Лукаші.

[6] Про спілкування носіїв різних мовних кодів див.: [4, 33].

[7] Мікродіалог поліщуків-переселенців, де І.1 – носій говірки с. Буряківка Чорнобильського р-ну, І.2 – носій говірки с.Чистогалівка Чорнобильського р-ну.

лінгвістом-дослідником традиційними лінгвістичними методами – насамперед інформацію (про структурні особливості редуктивної говірки), одержану як відповідь на питання програми або зафіксовану в спонтанному тексті. Йдеться про випадки, коли мовна одиниця (будь-якого рівня) зазнає динаміки в говірці, і часто навіть у наративах чи діалогах (зазвичай – з експлоратором, який репрезентує інший ідіом) виявляються модифікати вихідної одиниці. Факти самокорекції мовців, коли експлоратор провокує респондентів на відтворення вихідного стану говірки, дозволяють не лише виявити питомі елементи її структури, а й простежити напрямки її динаміки, іноді – джерело засвоєння (літературна мова, контактна говірка в новому локусі), відносну хронологізацію слова, його реальні функційні характеристики.

Записування за спеціально укладеною програмою лексики флори, ширше – лексики, пов'язаної з цим лексико-семантичним полем [9], дозволило виявити безліч лексичних елементів, які функційно поступаються іншим мовним одиницям, виявленим у діалектних текстах. Подібні ситуації звичайні і для інших тематичних груп лексики. Одиниці, засвідчені у відповідях на питання на перший погляд рівноцінні за своїм функційним навантаженням (частотністю вживання в говірці). Залучення метатекстових коментарів до аналізу лексики дозволяє диференціювати синоніми, які насправді мають різні семантичні відтінки чи функційно не тотожні. Наприклад, у говірці с. Корогод (як і в багатьох інших ГЧЗ) фіксуємо паралельне вживання в мовленні лексем *кор'зина* // *ко'робка* 'плетений з лози кошик'; водночас інформанти коментують їх уживання: *а о'п'ен'ок / так воб'ше / 'йесл'і 'дерево по'ломате / то в'і ш'е по'бач'іли*^{і} *на‿том / на ц'ом‿же‿ш 'можеш йа'к'і з'разу наб'рат' там* ***д'в'е кор'зи***^{і}***ни ч'і ко'робк'і ў‿нас нази***^{і}***'вайеце*** *пан'і'майете та'к˙е здо'ров˙е / наб'і'райе 'в'ірвеш і вс'о //* (Крд).

Т. зв. "лексикологічні коментарі" мовців можна оцінювати позитивно з погляду одержання нової або ж уточнювальної інформації щодо семантики, мотивації лексичних одиниць тощо. Наприклад, у [ГЧЗТ] натрапляємо на безліч т. зв. лексикологічних коментарів, якими не варто нехтувати при укладанні словників, написанні дескриптивних робіт із діалектної лексикології тощо; здебільшого інформанти дають

доволі точний “лексикологічний” коментар щодо семантики слова, напр. так пояснюють слово *хмеˈреча*: *ˈменшен’к’іᵘй ˈл’ес / ˈл’іств’ени / ˈток ̇і шо ˈкуст’ік’іᵘ таˈк’і ў̆ˈс’ак’ійе* (В) (пор. *хемере́ча*, *хмере́ча* ‘гущавина, зарість на місці зрубаного старого лісу’ [ЛСПГ, 223]); або ж дають визначення кільком діалектним лексемам, оскільки усвідомлюють ситуацію спілкування із “не-своїм” співрозмовником: *ну оˈце‿ш так / nʲ͡ол / наˈзи... / то* ***полї / із‿ˈдошᵘок‿же ˈложени / а то таˈк’і йак оˈце асˈвал’т / буˈла доˈловочка назиᵢᵘвалос’ //*** *ˈв’іб’іта гˈлиᵢнойу / і так // пр’іˈшоў пˈразник ізˈмазалиᵢ / п’еˈсочку ˈб’елого набˈралїᵢ поˈсипалїᵢ красоˈта //* ***теˈпер матˈраси / а то коˈлиᵢс’ назиˈвали соˈлом’еник’і // соˈломкойу напˈхалиᵢ / ˈж ̇іᵘтн’ойу*** */ і лоˈжи і сˈпалїᵢ так //* (Крд); часом тлумачення лексеми переростає в повноцінний текст-оповідь (див. докладне тлумачення лексеми *ˈлуч’н’ік’і* із поясненням про спосіб виготовлення цього приладдя [ГМ 2, 344] тощо).

Коментарі щодо мотивації лексем дозволяють дослідникові глибше проаналізувати лексико-семантичну систему говірки, ґрунтуючись на реальних системних зв’язках в окремій говірці, відтворюваних мовцем; до того ж іноді вдається зафіксувати переосмислення мотиваційних відношень, відбите в мікротекстах різних жанрів (переказах, легендах тощо): *це йа спом’іˈнайу спом’іˈнайу шо меˈн’і ˈмама коˈлис’каˈзала шо воˈно так росˈте // проˈчиᵢсн’ік бо проᵃˈчиста ˈмати йшˈла і‿ў̆‿йеˈйе буў жиˈв’іт боˈл’еў / і‿ваˈна ˈв’іᵘрвала кар’енˈца йаˈкогос’ / йаˈкус’ траˈву ˈв’іᵘрвала / отку̇ˈсиᵢла і‿зноў застр’екˈнула туˈда ў̆‿ˈземл’у // і‿воˈно таˈк ̇е / воˈна меˈн’і коˈлис’і‿поˈказувала // йак ˈв’іᵘт’ан’еш / коˈр’енч’іᵘкˈім’ен:о пр’ім’еˈн’али одᵐ‿к’іˈшечн’іка ў̆ˈнутр’ен’е / дик таˈк’е то‿оˈно ˈначе одˈкусане коˈп’іᵘт’ачко // таˈк’е ˈначе оˈно одˈкусаниї кар’еˈнец* (Ус). Цінну інформацію містять наративи про мотиви виникнення топонімів:

– *ˈНаше сеˈло Зеˈлена Поˈл’ана // а коˈлис’ зˈвалос’ Цаˈрі //*

– А чому так називалось?

– *Ну меˈн’і ˈтоже оˈце так / про суˈс’едн’ійе ˈсела дак і‿ў̆‿гаˈзету п’іˈсали взнаˈвали / а про це сеˈло Цаˈр ̇і дак міᵘ так ˈсамі*ᵘ*йе ˈдумайемо шо то ˈв’ідно цар подаˈр’іў коˈмус’ // і л’ес / там скроз’ буˈло таˈка земˈл’а болоˈтиᵢста оˈр’ешн’ак ̇і б ̇ер’езн’аˈк ̇і / і там у ˈл’ес’е посеˈлілис’ / назˈвали Цаˈр’і / а вже йак колектив’іˈзац’ійа дак назˈвали Незаˈможни / шо*

неза'можни^е^йе 'л'уде не ца'р'і // а'ле і хва'м'іл'ійі Царе'нок // 'саме на та'коі 'горц'і жи'ли Цар˙ен'к'і і мо'йа 'д'ев'іча Цар˙е'нок / фа'м'іл'ійа // а то'д'е вже йак от 'посл'е воі̆'ни^і^ дак у'же ска'зали шо це Неза'можне // с'тали^і^ додот'ков˙ійе за л'он за хм˙ел' за все полу'чат / до'ма ст'роіт / так ба'гато ж˙і^и^т // да'ваіте з'роб˙ім йа'кус' і'накшу 'назву / 'нашо це шоб бу'ло Неза'можне / йак за'йед' у се'ло / а се'ло п'рамо та'ка кра'са / і не'гарно з'веце / і наз'вали зоб'рали соб'ран'ійе Зе'лена По'л'ана / бо пр'і 'л'есу пр'і 'лугу / і це ўже і с'о'годн'і Зе'лена По'л'ана / це ўже пйаде'с'ат 'рокіў / ну це 'посл'е воі̆'ни^і^ 'дес'а о'там у п'еди'с'атих ро'ках // (ЗП); пор. [8, 192].

* * *

Отже, метамовні рефлексиви в діалектних текстах не лише беруть участь в організації тексту як складного цілого, а й дають змогу досліднику удокладнити наявну інформацію про репертуар мовних одиниць, структуру говірки (коментарі щодо семантики, мотивації тощо) та коректно й глибше кваліфікувати мовні одиниці під час реконструкції діалектного ареалу, з'ясувати динаміку редуктивних переселенських говірок. Крім того, вони є матеріалом для дослідження мовної картини світу діалектоносіїв, їх самоусвідомлення як носіїв окремого мовного коду. Зокрема, аналіз метатексту редуктивних ГЧЗ дозволяє говорити про прагнення діалектоносіїв підкреслити свою мовно-культурну окремішність від контактного населення – носіїв інших говірок, що виявляється у вербалізації опозиції "своє" : "чуже", і відповідно – про переважання тенденції збереження їх мовного образу, а також, що підтверджує доцільність вивчення переселенських ГЧЗ й актуалізує завдання розширення їх фонотеки та текстового корпусу з метою реконструкції їх вихідного мовного образу (у материнському ареалі). З огляду на значний інформаційний потенціал метатекст як явище заслуговує на докладне вивчення.

1. *Вежбицка А.* Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М. 1978.

2. *Гилева А.А.* Аспекты изучения метатекста в лингвистике // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. № 10 (т. 44). 2009.

3. *Гриценко П.Е.* Диалекты в современной языковой ситуации Украины // Исследования по славянской диалектологии. 15. Особенности сосуще-

ствования диалектной и литературной форм языка в славяноязычной среде. М. 2012.

4. *Гриценко П.Е.* Феномен диалектного явления // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М. 2015.

5. *Гриценко П.Ю.* Науково-інформаційний Чорнобильський фонд: деякі питання структури // Матеріали науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (м. Рівне, 15–16 травня 1992 р.). Львів. 1996.

6. *Гриценко П.Ю.* Редуктивна говірка // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3. К. 2007.

7. *Крючкова О.Ю.* Оценки речи как выражение специфики народного речевого сознания // http://sarteorlingv.narod.ru/dialekt/ocenki.html.

8. *Міста* і села України. Київщина. Кн. 2. К. 2011.

9. *Ткачук М.М.* Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: дис. ... канд. філол. наук. К. 2011.

ГСМ *Говірка* села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 1 / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика; Ч. 2 / Уклад. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003.

ГЧЗ *Говірки* Чорнобильської зони – умовна назва середньополіських говірок Нижнього Надприп'яття, які нині побутують як переселенські.

ГЧЗТ *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

ЛСПГ *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.

Список населених пунктів

Б – Буда, Бр – Буряківка, Іл – Іллінці, Кпч – Копачі, Крд – Корогод, Мш – Машеве, Ссл – Старосілля, Стч – Стечанка, Ус – Усів Чорнобильського р-ну; В – Варовичі; Гс – Горностайпіль; ЗП – Зелена Поляна Поліського р-ну; НКрд – Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл.

THE META-TEXT OF A REDUCED DIALECT

The article considers meta-text as the researching base for structure reconstruction of resettled dialects of the Chornobyl zone, studying of their dynamics and language awareness of the reduced dialects speakers. Key features of meta-linguistic dialectal reflections, their functional aspects at dialectal texts of reduced Chornobyl dialects were also analyzed.

ТОЛСТАЯ Марфа Никитична
(*Москва*, *Россия*)

Диалектные тексты как источник информации о карпатоукраинских клитиках

В настоящей работе рассматривается отражение диалектных систем фразовых клитик[1] в современных публикациях диалектных текстов из карпатоукраинских (галицких) говоров[2].

0. Современные фразовые клитики в этих говорах – наследие праславянской системы энклитик, подчинявшихся действию закона Вакернагеля, согласно которому все клитики, относящиеся к сказуемому, стремятся занять место в первой тактовой группе фразы. Галицкие говоры – единственные из восточнославянских, сохраняющие эту древнюю черту; на остальной восточнославянской территории "вакернагелевская" система фразовых клитик утрачена. Наличие системы клитик связывает карпатоукраинские говоры с южно- и западнославянскими языками (см. [7]).

Основные разряды фразовых клитик в современных славянских языках, сохраняющих клитики, – это: 1) фразовые частицы (например, *že*, *li*); 2) бывшие формы аориста от *byti в составе сослагательного наклонения; 3) связки – формы настоящего времени глагола *byti в составе перфекта и именного сказуемого; 4) краткие формы косвенных падежей личных местоимений; 5) *sę в составе возвратных глаголов. В отдельных славянских языках развивались также другие глагольные клитики (например, в сербском краткие формы от *xъtěti, служащие для образования будущего времени); по некоторым данным, новые глагольные клитики развивались и в отдельных карпатоукраинских диалектах (возможно, таковы краткие формы от *iměti в конструкциях будущего времени в некоторых гуцульских диалектах [12, 197]; ср. также поведение вспо-

[1] Термин *клитики* (а не *энклитики*) употребляется здесь потому, что в отдельных системах соответствующие элементы могут служить в качестве проклитик в начале фразы (см. п. 5.4).

[2] См. определение этой группы говоров у С.Л. Николаева: "К галицкой (карпатоукраинской) группе украинских диалектов относятся лемковские, закарпатские, западные и восточные галицкие (на север до Малого Полесья), надсанские, тернопольские, покутские, гуцульские, западнобуковинские говоры" [4, 125].

могательного глагола плюсквамперфекта в центральнозакарпатском говоре [9]). Следуя закону Вакернагеля, клитики объединяются в блок, причем порядок клитик в блоке для каждой системы, как правило, жестко определен.

А.А. Зализняк, исследуя древнерусские энклитики, показал, что в живом древнерусском языке закон Вакернагеля действовал “вполне активно и последовательно”, а раннедревнерусскую систему следует считать “наиболее прямым отражением общеславянского состояния” [3, 263, 270]. На основной восточнославянской территории в той или иной форме сохранились клитики первых двух разрядов, т. е. фразовые частицы и превратившиеся в частицу *бы*, а остальные были постепенно утрачены. А.А. Зализняк показал направления и механизмы этой утраты в истории русского языка, приведшие к тому, что конструкции с краткими местоимениями и связками постепенно заменились на соответствующие полноударные варианты, а форма *sę в составе возвратных глаголов превратилась в глагольный постфикс.

1.1. Фразовые клитики – морфосинтаксическое явление, и поэтому с помощью прямого опроса о них может быть получена лишь самая общая информация о наличии той или иной формы в конкретном говоре. Такая информация отражена во 2-м томе *Атласа украинского языка* [АУМ 2, к. 207, 245, 248]; по ней можно составить представление о современной области сохранения фразовых клитик. На картах показаны диалектные различия в тех разрядах клитик, процесс исчезновения которых привел к разрушению их системы в истории русского языка. По данным атласа выделяется ареал распространения “отделяемого *sę”, приблизительно соответствующий территории галицких карпатоукраинских говоров. Внутри этого ареала располагаются несплошные субареалы сохранения кратких форм личных местоимений (бóльший ареал) и связок перфекта (меньший ареал). Из этого можно заключить, что утрата связок перфекта в галицких говорах распространена шире, чем утрата кратких форм личных местоимений; устойчивее всего сохраняется “отделяемое *sę”.

Современная граница “отделяемого *sę” объединяется с пучком изоглосс, выделяющих, по данным С.Л. Николаева, галицкую (карпатоукраинскую) группу украинских диалектов (см. карту).

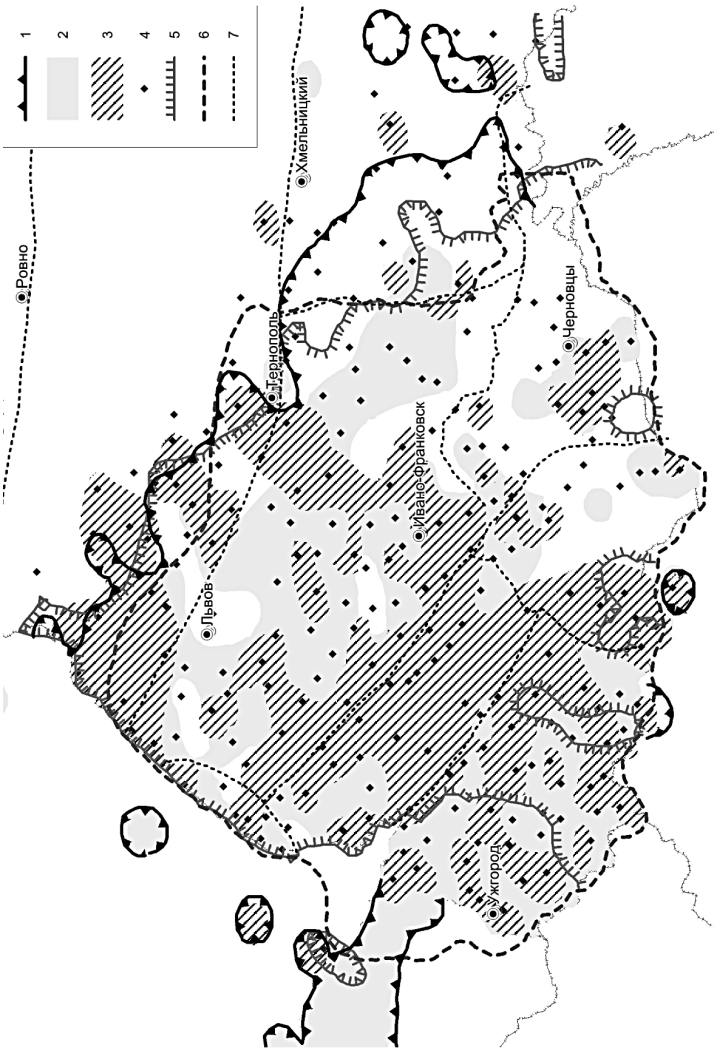

Карпатоукраинские энклитики (по АУМ): 1 – граница "отделяемого *sę" [АУМ 2, к. 248]; 2 – распространение кратких форм местоимений дат. п. *mi, ti* [АУМ 2, к. 207]; 3 – распространение связки в 1 ед. перфекта [АУМ 2, к. 245]; 4 – распространение связки 1 мн. перфекта [там же]; 5 – *medъ > *mōdъ (вне изоглоссы *medъ > *medъ) [4, 135]; 6 – устойчивая окситонеза а. п. *d* [там же]; 7 – границы диалектов [АУМ 2, к. IV].

1.2. Что стоит за данными *Атласа украинского языка* и какие системы клитик распространены на карпатоукраинской территории?

Системы клитик славянских языков различаются по многим параметрам. Это прежде всего:

– состав клитик;

– их ранговая организация, т.е. порядок в блоке;

– место во фразе – в частности, возможность их употребления как проклитик в начале фразы, а также после первообразных сочинительных союзов; наличие / отсутствие запрета на дистантную позицию по отношению к управляющему глаголу; обязательность / необязательность объединения их в блок; позиция их в отрицательных конструкциях и др.;

– отдельные морфосинтаксические явления, связанные с клитиками, например, удвоение клитик, обслуживание одной клитикой нескольких управляющих глаголов, употребление местоименных клитик с предлогами (см. [11, 102–126, 291–320; 12, 203–284; 7]).

Практически все эти параметры показывают диалектные различия на карпатоукраинской территории. Сопоставление на материале объемных диалектных текстов карпатоукраинских систем ужанских говоров на территории восточной Словакии, с одной стороны, центральнозакарпатского говора с. Синевир, с другой, и гуцульских говоров начала XX века, с третьей, показало, в частности, отличия в составе клитик, в их ранговой организации (место возвратного *sę по отношению к кратким формам косвенных падежей личных местоимений), в возможности или невозможности употребления клитик в начале фразы и после первообразных сочинительных союзов (см. [7]).

1.3. Таким образом, для характеристики системы клитик конкретного языка или диалекта практически необходимо заполнить специальную анкету и установить значение каждого параметра. Однако такая анкета не может быть адекватно преобразована в вопросник для полевой работы. Если для литературных славянских языков можно уверенно говорить о допустимости той или иной конструкции с клитиками, то в диалектных системах дело, как правило, обстоит иначе. В южно- и западнославянских диалектах, очевидно, на собственную историческую систему говора накладывается и влияет система

литературного языка, поэтому для информанта допустимыми оказываются и диалектная, и литературная, и “смешанная” конструкции. Этой проблемы нет при изучении карпатоукраинских диалектов (поскольку в литературном украинском языке нет системы фразовых клитик), но и здесь влияние литературного языка (а также, вероятно, регионального койне) сказывается на частотности употребления клитик по сравнению с их полноударными вариантами (для возвратного *sę – с употреблением в качестве постфикса). Допустимость для информанта той или иной конструкции с клитикой еще не дает информации о частотности употребления этой конструкции, между тем именно этот признак показывает существенные диалектные различия[3]. Как статистические, так и системные выводы о клитиках в конкретном говоре можно сделать только на основании анализа диалектных текстов.

1.4. Статистика употребления карпатоукраинских клитик оказывается крайне важным параметром в связи с процессом утраты клитик на основной восточнославянской территории. А.А. Зализняк проследил ход этого процесса в истории русского языка именно путем статистического анализа употребления клитик в большом корпусе памятников, придя к выводу, что “в описанном развитии не было никакого взрыва или резкого перелома; просто полноударные варианты с ходом времени стали употребляться всё шире и чаще, а энклитические всё уже и реже, пока последние не сошли вообще на нет” ([3, 265], об утрате местоименных и глагольных клитик). Разные статистические показатели в разных диалектах, очевидно, могут говорить о степени распада в конкретном диалекте первоначальной системы энклитик. “Трудность здесь только в том, что необходимо обозреть весьма значительные объемы материала – постепенные медленные сдвиги такого рода можно уловить лишь средствами статистики, которая, как известно, становится надежным орудием только при обработке достаточно

[3] Ср. наблюдение П.Е. Гриценко о различной частотности употребления соединительных союзов *і*, *та*, *тай* в разных диалектных системах и сделанный им важный вывод о том, что “хотя показатели соотношения количества употреблений в тексте лишены абсолютной значимости, а оцениваются только как проявление определенных тенденций, все же они могут быть использованы как важный параметр (дифференциальный признак) при сопоставительном описании отдельных диалектов или континуума в целом” [2, 47].

большого материала” [3, 169]. Так, сопоставление частотности употребления препозитивного возвратного *sę и глагольных и местоименных клитик в гуцульском говоре с. Головы начала XX века и в современном центральнозакарпатском говоре с. Синевир обнаружило значительную разницу “в пользу” последней системы, где клитики употребляются более чем на 30% чаще (см. [8]). Эти выводы удалось сделать на основании анализа объемного корпуса текстов для каждой из систем: говор с. Синевир представлен расшифровками экспедиционных записей текстов 1990–2000-х годов общим объемом около 40 а.л.; гуцульский говор с. Головы известен из публикаций текстов начала XX в. (3,7 а.л.) [ШухГГ] и романа П. Шекерика-Доникова “Дідо Иванчик” (1930-е гг., 23,1 а.л.) [ШекДИ].

Помимо этих двух объемных источников, мы располагаем также рядом современных публикаций диалектных текстов. В меньшем, но всё же удовлетворительном объеме представлен материал говоров восточной Словакии в книге О. Лешки, Р. Шишковой и М. Мушинки “Розповіді з Підкарпаття” [РП]. То же можно сказать о публикациях текстов из украинских говоров Румынии в книге М. Павлюка и И. Робчука [УГР], хотя не для каждой диалектной системы здесь хватает материала для надежных выводов. Достаточно представителен текстовый материал говора с. Сокирница Хустского района, данный в приложении к словарю этого говора И. Сабадоша. Напротив, объем текстов в приложении к Словарю торуньского говора [Торунь, 216–227] не позволяет надежно охарактеризовать систему этого говора (см. п. 2.2.3). Наконец, сборники диалектных текстов юго-западных украинских говоров, вышедшие в последние годы [ГПЗН-2000; УЗГТ; ГПЗН-2005; БГ], дают значительный географический охват, но из-за обычно малого объема текстов из каждого отдельного говора позволяют сделать лишь самые общие выводы о диалектных системах клитик; особенно это касается хрестоматии [УЗГТ], включающей материалы из 162 населенных пунктов.

2.1. Между тем очевидно, что для адекватного представления о современных диалектных различиях и истории формирования диалектного ландшафта необходимы сведения об устройстве каждой отдельной диалектной системы. Помимо того, что такие сведения являются базовым материалом для анализа,

сравнения и обобщения, отдельные диалектные системы могут представлять значительные “точечные” отличия от окружающих. “В каждом диалекте при внимательном анализе текстов удается установить факты, явления, характерные для исследуемых ЧДС и отличающие их от других говоров. Такие структурные особенности ЧДС требуют углубленного анализа и как структурные маркеры диалектов, и как элемент диалектного континуума с перспективой определения их географии, установления ареалов бытования и, возможно, времени появления в ареале” [2, 29]. Применительно к системам клитик в качестве примера можно привести системы говоров с. Данила Сучавской области Румынии и с. Ковбасов в восточной Словакии.

2.1.1. Говор с. Данила Сучавской области Румынии охарактеризован публикаторами как смешанный буковинско-гуцульский [УГР, 25]. Он входит в одну группу с говорами близко расположенных сел Марицея, Дарманешти и Мелешівці. Говор представлен текстами от одного информанта. Его систему отличает такая яркая индивидуальная черта (уникальная, насколько можно судить, для украинских говоров), как позиция возвратного *sę между отрицанием и управляющим глаголом (примеров отрицательных конструкций с другими клитиками нет): *Пéрш’ій раз би сид’íла зо дв·і-три неґ’íли, бо jêк н·і с·и‿росстójіт дóбре, онá не^и ст·ій на júіц’ах* (463)[4]; *ч’існику́ н·і с·и‿клад^iéў к’íшк·ú, бо ск’ісájут* (466); *та‿ў не^и с·и‿псуjé* (467, 2x); *К’íстка с·и‿в·íб^и ре та‿ў потóму о^у нá сидúт, не^и с·и‿збаўjиjе, фáіно с·и‿збýжит* (467); *Потóму мújи стéл’у, в·ім·іта́ї сáжу, би не^и с·и‿ўмú^e ла сáж’а ў груб·і* (468); *Так’і си‿пóсте і áн’і кр’íшку н·і си‿іст* (473). Как видим, такие примеры совершенно регулярны. В говоре с. Марицея, представленном текстами от трех информантов, отмечен единичный пример у одного из них: *страшнá дýже^и дóбра шк’íра з н^iéго і фáіна, ні си^e л’íні* (426; других примеров отрицательных конструкций с возвратными глаголами нет) на фоне примеров с обычным для карпатоукраинских говоров порядком у двух других информантов, например, *потóму помалéн’ко стýл’уїмо докýпи^e, гаш дóк’іў си^e ні зрóбе^и бóдзик* (428); *та‿ў ми, мóже, бýли си не записáли* (446); *то такé бýло, шо так’í ми се си н·і*

[4] В круглых скобках при примерах приводится номер страницы указанного издания.

ви́ᵉдит (447). В текстах из сел Дарманешти и Мелешівці примеры порядка *ne + *sę + V также не отмечаются. Появление такого порядка в говоре информанта из с. Данила легко объясняется влиянием румынского языка, где он является нормой (см. [5]); однако следует отметить, что эта черта имеет и славянские параллели – в болгарско-македонской языковой области [11, 115–116; 12, 271]. К сожалению, имеющийся материал недостаточен (на 50 страниц текстов из говоров четырех сел приходится лишь около десятка примеров отрицательных конструкций с возвратным глаголом с препозицией *sę) и позволяет лишь зафиксировать наличие этого локализма – неизвестно, является ли он индивидуальной чертой информанта из с. Данила (ср. положение в Марицее), насколько он распространен в говоре с. Марицея, возможны ли колебания в речи одного информанта, встречается ли он в речи носителей двух других близких говоров.

2.1.2. Говор с. Ковбасов в восточной Словакии представлен почти 100 страницами текста [РП, 93–189] от нескольких информантов. На фоне окружающих говоров и основного карпатоукраинского массива в нем отмечается морфосинтаксический локализм в перфектных конструкциях 1–2 лица. Карпатоукраинской нормой являются двучленные конструкции типа *дав-им* или *я дав*, *дали смо* или *ми дали* (причем частотность выбора той или иной конструкции и употребления клитик различна в разных говорах и является дифференцирующим признаком). Примеры трехчленных конструкций типа *ми смо дали*, как правило, единичны и несистемны. В Ковбасове же такие конструкции, судя по их относительной частоте, входят в норму, ср.: *no na ˈkul’ko ja ˈvid’îv-em | že ˈbîda* (94); *doky my z’me zaraˈbl’ali* (95); *no a ˈja ˈbyv-em ˈxlob moloˈdyj* (96); *ja ˈtam-em zaroˈbiv* (97, 2×); *ta my z’me sa zyˈšli v ˈtranspor’t’î* (102); *my z’me ot ˈtoho ˈbyli daˈleko* (106); *my z’me ˈmali nedoˈstatok pîˈn’azi* (119); *ˈjoj my doˈbr’î z’me ne poduˈrili* (131); *ˈale napriklat jag ˈja byv-em u franˈciji* (141); *jag ˈmy z’me rozbeˈrali ˈstaru ˈxyžu* (142); *ta ˈvy s’te tuˈto vbuˈvali* (142) и др. – на фоне обычных двучленных конструкций: *prodaˈli z’me koˈrovu* (94); *no ˈale ta ˈja ˈsvojî d’îti tag vuˈčiv* (143); *a poˈtomu š’i-m ˈbyla ˈxvora na nervoˈzitu* (127); *my ˈd’îti joˈho š’i ne ˈvid’îli* (131) и т. д. (у разных информантов). См. подробнее [10].

2.2. По материалам диалектных текстов те или иные различия в идиолектах информантов в рамках одного говора представляют собой обычное явление. В данном случае мы, как правило, не можем определить, присущи ли те или иные индивидуальные особенности речи идиолекту информанта в принципе (что может объясняться, например, возрастом, особенностями семейной и жизненной истории, уровнем образования, кругом общения, наконец, личными предпочтениями информанта и его представлениями о престижности) или причиной их появления стала особая коммуникативная ситуация (общение с собирателем – обычно “чужим”, “городским” и т. д., ср. [2, 32–33]; см. ниже п. 2.3). Случай различия идиолектов информантов в говоре с. Марицея в Румынии уже был упомянут выше (см. п. 1.5.1). Приведем еще несколько примеров различий идиолектов из области употребления клитик, а именно по показательному параметру препозиции возвратного *sę.

2.2.1. Материал бойковского говора с. Волосянка Сколевского р-на Львовской обл. опубликован в двух сборниках юго-западных диалектных текстов [ГПЗН-2000, 11–35; ГПЗН-2005, 113–144]; тексты этого говора (в общей сложности от 5 информантов) оказываются единственными в этих сборниках, по которым можно получить статистически надежные данные о препозиции *sę (о методике подсчета см. [8]):

1) 1914 г. р., жен., ?[5]	66% (79/119)[6]
2) 1941 г. р., жен., 7 кл.	69% (27/39)
3) 1954 г. р., жен., средн. обр.	11,5% (3/26)
4) 1925 г. р., жен., 4 кл.	75% (15/20)
5) 1936 г. р., жен., 7 кл.	67% (12/18)

Как видно из этих данных, у всех информанток, кроме третьей, коэффициент препозиции *sę колеблется в пределах от 66% до 75%. Очевидна ориентация более молодой информантки, чей текст показывает 11,5%, на литературную норму (чему способствует и ее среднее образование). Понятно, что при подсчете среднего коэффициента для говора Волосянки ее данные должны быть исключены, чтобы не затемнять общую

[5] Сведения об образовании информантки разнятся в разных местах двух сборников: от неграмотности до 7 классов.

[6] В скобках через косую черту приводится количество примеров препозиции *sę по отношению к общему числу релевантных примеров (с неначальным управляющим глаголом); эти цифры важны для понимания степени статистической надежности подсчетов.

картину. Такие девиантные показатели имеют значение для изучения социолингвистической ситуации в говоре, но непоказательны для определения “ядра” нормы. Однако если бы эта запись была единственной, выводы о системе диалекта, сделанные на ее основе, оказались бы попросту ложными.

2.2.2. Сходную картину показывают диалектные тексты закарпатского говора с. Сокирница Хустского р-на, опубликованные в приложении к словарю этого говора [Сабадош, 430–476], где имеются записи разного объема от двенадцати информантов. Подсчет коэффициента препозиции *sę дает следующие результаты (фольклорные тексты песен и коломыек исключены из подсчетов):

1) 1925 г. р., муж., 8 кл.	26% (7/27)
2) 1925 г. р., жен., 8 кл.	7/7
3) 1943 г. р., жен., 7 кл.	64% (34/53)
4) 1920 г. р., жен., неграм.	3/4
5) 1943 г. р., жен., 7 кл.	6/8
6) 1919 г. р., муж., 4 кл.	74% (66/89)
7) 1920 г. р., жен., 7 кл.	73% (40/55)
8) 1939 г. р., жен., 7 кл.	90% (17/19)
9) 1942 г. р., жен., 7 кл.	3/3
10) 1937 г. р., жен., 7 кл.	80% (16/20)
11) 1936 г. р., жен., 7 кл.	4/7
12) 1930 г. р., жен., 7 кл.	1/2

Мы видим, что в наиболее статистически надежных случаях этот показатель колеблется между 64% и 74%, и во всех случаях, кроме первого, он выше 50%. В этих условиях очевидно, что идиолект первого информанта, показывающий в несколько раз меньшую цифру (26%), обладает особенностями, отличающими его от говора в целом, и не должен приниматься во внимание при характеристике системы говора.

2.2.3. Диалектные тексты из с. Торунь Межгорского р-на Закарпатской обл., опубликованные в приложении к краткому словарю этого говора [Торунь, 217–229], записаны от двух информантов (1935 и 1914 г. р.). Статистика препозиции возвратного *sę по отношению к управляющему глаголу у них кардинально различается: 19% (7/37) в первом случае и 100% (26/26) во втором. Ни то, ни другое значение нельзя признать отражающим систему говора: первое недопустимо низко на фоне второго и на фоне систем близких говоров, второе должно объясняться относительной краткостью текста, в котором не

проявились факторы, способствующие постпозиции *sę, обязательно существующие в каждой системе. Двадцатилетняя разница в возрасте информантов здесь не может играть существенной роли: ср. ситуацию в говоре с. Синевир того же района, где коэффициент препозиции *sę у информантов 1924 и 1940 г. р. составляет соответственно 88,6% (194/219) и 83,6% (560/670) [МКЭ]. Дело просто в том, что синевирский говор в отличие от торуньского представлен достаточным объемом материала, и к тому же первая торуньская информантка очевидно отличается индивидуальными речевыми предпочтениями.

2.3. Ориентация на литературную норму или, напротив, “отталкивание” от нее не обязательно является свойством, имманентно присущим идиолекту конкретного информанта. В статье А.В. Тер-Аванесовой и А.И. Рыко о языковой ситуации в русских говорах Заонежья было показано, что смена языкового кода в разных ситуациях общения характерна для большей части носителей диалектов. При этом специально отмечается, что “аналогом ситуации официального общения для многих пожилых людей стала ситуация общения с лицами младшего поколения (обычно с внуками 12–30 лет). Присутствие диалектолога также создает ситуацию, в которой говорящие стараются использовать «культурный язык»” [6, 234]. Кроме того, имеет значение обсуждаемая предметная область: “Степень насыщенности речи диалектными формами может быть связана с темой разговора. Например, у информантки из Косельги диалектных форм было меньше, пока речь шла о волнующих ее проблемах физического и душевного здоровья, судьбах ее детей и внуков, и больше в рассказе об одном случае из давнего прошлого: пропаже ягненка, которого два дня «водило» вокруг дерева” [там же]. В публикациях диалектных текстов ситуация общения, как правило, остается постоянной (информант – собиратель)[7], однако мы имеем возможность

[7] Исключение составляют редчайшие и ценнейшие записи диалогов диалектоносителей или речи информанта, обращенной к односельчанину (см., например, [БГ, 315–316, 349], где отражена локальная связка 2 ед. и мн. перфекта *сти*). Исследователям же приходится иметь дело главным образом с нарративами, что, вообще говоря, имеет далеко идущие последствия для описания разных языковых уровней, прежде всего грамматики и синтаксиса; нарративы, особенно тексты о прошлой жизни и обычаях, представляют совершенно иную статистику употребления грамматических категорий, глагольных времен и т. д. по сравнению с ситуациями по-

проследить статистику диалектизмов в текстах на разные темы. Применительно к вопросу о препозиции *sę примером могут служить тексты из надднестрянского говора с. Потелич Жовковского р-на Львовской обл. [ГПЗН-2005, 43–52]: информантка (1939 г. р., образование 7 кл.) в рассказе об относительно недавнем строительстве каплички употребляет препозитивное *sę лишь один раз из 11 (т. е. коэффициент препозиции *sę составляет менее 10%), а в рассказах о прежних обычаях и обрядах (обжинках, праздновании Рождества, Троицы, девичьих гаданиях в Андреев день, свадебном обряде) – 9 раз из 18, т. е. в половине случаев. Мы наблюдаем, таким образом, более чем пятикратную разницу в показателях, обусловленную тематикой текста. В текстах из Гнездичева Жидачевского р-на Львовской обл. [ГПЗН-2005, 90–100] информантка 1937 г. р. в рассказе о “бандеровцах” ни разу не употребила *sę в препозиции (17 релевантных примеров), в то время как в тексте информантки 1934 г. р. о свадебном обряде коэффициент препозиции *sę составляет 37,5% (15 примеров из 40).

3. Возвратное *sę – наиболее частотная клитика, и она оказывается единственной, для которой можно получить хотя бы некоторую статистику по отдельным говорам на материале сборников диалектных текстов. При этом оказывается, что диалектные различия показывает не только статистика препозиции *sę, но и статистика его неавтоматической контактной препозиции, т. е. употребления препозитивного sę контактно к глаголу во фразах, где оно имеет возможность стоять левее (см. [8, 487]). А.А. Зализняк показал, что одна из линий распада древней системы энклитик – это “постепенное выведение начальной части фразы из сферы действия закона Вакернагеля с помощью ритмико-синтаксических барьеров, в силу чего энклитики уходят вправо от начальной тактовой группы <...> Так, механизм превращения древней фразы типа *w̄ мене сѧ ему поклони* в современную *от меня ему поклонись* в сущности сводится к максимальному использованию всех допустимых факультативных барьеров: *w̄ мене сѧ ему поклони* → *w̄ мене* // *ему сѧ поклони* → *w̄ мене ему* // *поклони сѧ*” [3, 266]. Таким образом, регулярная неавтоматическая контактная препози-

вседневного общения (самый очевидный пример – редкость в нарративах грамматических форм 2-го лица, частотнейших в диалоговом общении).

ция *sę к глаголу должна показывать некоторую стадию разрушения древней системы энклитик (а ее коэффициент – быть обратно пропорционален коэффициенту препозиции *sę). Это подтверждается в системе закарпатского синевирского говора, для которого подсчеты статистически надежны, ср. процент препозиции *sę у двух информанток с 16-летней разницей в возрасте (после тире – процент неавтоматической контактной препозиции):

1924 г. р.	88,6% (194/219) – 22,9% (19/83)
1940 г. р.	83,6% (560/670) – 24,9% (64/257)

Однако поскольку релевантных контекстов для подсчета доли неавтоматической контактной препозиции *sę, естественно, оказывается в несколько раз меньше, чем контекстов для подсчета доли общей препозиции, статистически надежные данные для отдельного диалекта практически не удается получить из сборников диалектных текстов.

4. Ниже в таблице приводятся статистические данные по препозиции возвратного *sę в некоторых карпатоукраинских говорах на территории Украины по материалам сборников диалектных текстов [ГПЗН-2000; ГПЗН-2005; БГ] и дополнительных источников (для закарпатских говоров)[8].

Даже при заметном статистическом разбросе и невысокой статистической надежности из таблицы видно, что наибольший процент препозиции *sę показывают закарпатские и бойковские говоры, наименьший – покутско-буковинские и южноволынские, а в подольских говорах препозиции не отмечено вообще. Что касается неавтоматической контактной препозиции *sę, то в большинстве говоров слишком мало примеров для надежных выводов. Однако при этом показательными оказываются данные буковинских говоров, в которых дистантная препозиция *sę практически не отмечается (среди более чем 120 релевантных примеров препозитивного *sę, которые отыскиваются в хрестоматии [БГ], дистантных *sę насчитывается

[8] Из сборника [БГ] взяты только образцы говоров “чистых” типов. Для каждого говора подсчитано общее число примеров всех информантов за исключением “маргинальных” (см. п. 2.2). Ввиду тематического принципа расположения материала в [БГ], отчего тексты из одного говора оказываются разбросанными по книге, страницы для этого источника не указываются. Диалектная принадлежность говоров приводится по соответствующему изданию.

только пять, т. е. неавтоматическая контактная препозиция составляет 96%). Регулярная контактность *sę к управляющему глаголу, с одной стороны, говорит о разрушении вакернагелевской системы клитик; с другой стороны, эта черта находит славянские параллели – запрет на дистантную позицию клитик к глаголу характерен для болгарско-македонской языковой области [12, 234–241; 11, 306].

	препозиция *sę	неавт. контакт. препозиция	Источник
Бойковские			
Волосянка Сколів. Львів.	**68%** (133/196)	**48%** (31/64)	[ГПЗН-2000, 11–35; ГПЗН-2005, 113–144]
Стара Ропа Старосамбор. Львів.	**84%** (32/38)	**25%** (3/12)	
Закарпатские			
Сокирниця Хуст. Закарпат.	**74%** (197/267)	**45%** (30/67)	[Сабадош, 430–476]
Синевир Міжгір. Закарпат.	**85%** (754/889)	**24,5%** (83/340)	[МКЭ]
Надсянские			
Плешевичи Мостиськ. Львів.	**34%** (22/65)	**72%** (8/13)	[ГПЗН-2005, 12–22]
Чернилява Яворів. Львів.	**32%** (11/34)	3/6	[ГПЗН-2005, 24–32]
Вижомля Яворів. Львів.	**50%** (17/34)	0/7	[ГПЗН-2000, 46–57]
Надднестрянские			
Гніздичів Жовків. Львів.	**35%** (16/46)	**60%** (6/10)	[ГПЗН-2005, 90–100]
Потелич Жовків. Львів.	**34%** (10/29)	1/6	[ГПЗН-2005: 43–52]
Лисятичі Стрийськ. Львів.	**17%** (4/24)	3/3	[ГПЗН-2005: 70–78]
Солуків Долин. Ів.-Фр.	**44%** (11/25)	2/2	[ГПЗН-2005: 161–168]
Нижній Струтин Рожнятів. Ів.-Фр.	**56%** (10/18)	2/4	[ГПЗН-2000: 36–37]
Гуцульские			
Киселиці Путильськ. Черн.	**53%** (10/19)	3/3	[БГ]
Все остальные гуцульские из [БГ]	**20%** (5/25)	1/1	[БГ]
Покутско-буковинские			
Кам’янка Глибоцьк. Черн.	**41%** (12/29)	8/8	[БГ]
Луковиця Глибоцьк. Черн.	**10%** (1/10)	1/1	[БГ]
Маморниця Глибоцьк. Черн.	**18%** (2/11)	2/2	[БГ]
Бобівці Сторожинецьк. Черн.	**12%** (2/17)	–	[БГ]
Михальча Сторожинецьк. Черн.	**0%** (0/18)	–	[БГ]
Волынско-подольские			
Бутини Сокальськ. Львів.	**10%** (1/10)	–	[ГПЗН-2000: 127–129]
Подольские			
все вместе из [БГ]	**0%** (0/17)	–	[БГ]

5. Другие структурные характеристики диалектных систем клитик на материале опубликованных диалектных текстов в основном не поддаются системному сопоставлению, а лишь единично фиксируются в отдельных говорах. Упомянем кратко некоторые из них.

5.1. Отмечаются отдельные формы местоименных и глагольных клитик[9], в том числе восточные гуцульско-буковинские формы связок 1 мн. *сми*, 2 ед. и мн. *сти* [БГ, 121, 314–316, 335, 349]; возможно, клитикой является форма вспомогательного глагола будущего времени *ме* в примере *ни ˈможна коˈли ˈмісіц’ на сˈході / бо ˈгіт’ко ме си воˈдити ў ˈхакі* (гуцульск., Киселиці Путильськ. Чернівецьк. [БГ, 116]). Ранговая организация клитик, т. е. их порядок между собой, обычно неизвестна, так как фразы с несколькими клитиками встречаются редко (особенно в [БГ]), и наблюдения о диалектных различиях сделать трудно. Исключение составляют сочетания с клитикой сослагательного наклонения *by, которая в нормальном случае в славянских языках, в том числе в карпатоукраинских говорах, предшествует связкам и местоименным клитикам: в покутско-буковинских говорах наряду с “нормальным” порядком отмечен порядок *sę + *by (*коˈлоласи би ў ті пˈрутики* – Лашківка Кіцманськ.; *то ўна ни ўˈмиласи би ні ў хоˈлодні ні ў гоˈр’ечі воˈгі* – Старий Вовчинець Глибоцьк. [БГ, 29, 315]; в обоих говорах при этом есть примеры препозиции *sę); также в сочетании со связкой перфекта: *бо ни лиˈш’еласти би роˈботу* (Кам’янка Глибоцьк. [БГ, 316]). Это может быть свидетельством такой стадии “сращивания” *sę с глаголом, когда оно уже не может быть ничем отделено и превращается в “мобильный аффикс” (ср. выше п. 3); в сочетании со связкой, видимо, отражается изменение ранга *by (поскольку конструкции перфекта со связкой редки, судить об этом трудно).

5.2. Примеры “удвоения” возвратного *sę в буковинских говорах на материале [БГ] были отмечены П.Е. Гриценко [2, 24]; к ним можно добавить: *йак са ˈкончиса роˈбота* (Бернове

[9] По сравнению с нарративами, гораздо больше клитик встречается в фольклорных текстах – песнях, коломыйках, приговорах и т. п. (что связано в том числе с частой “диалогичностью” этих текстов). Однако фольклорные тексты нельзя считать принадлежащими синхронной системе говора; законы функционирования клитик в поэтических текстах не исследованы; кроме того, эти тексты могут быть легко заимствованы.

Кельменецьк.), *ко'ли ми'ні* <u>*са с'поўнилоса*</u> *сім гот* (Бабин Кельменецьк.) [БГ, 93, 295]; в следующих примерах нет уверенности, что препозитивное *си* не является клитикой дат. п.: *а ку'ди це ти так* <u>*си 'віминдриласи*</u> *'цего 'вечіра?* (Карапчів Вижницьк.); *рос'казуйут шо ми* <u>*си*</u> *с та'ким і та'ким* <u>*пос'ваталиси*</u> (Брідок Заставнівськ.) [БГ, 325, 217], – тем более что в последнем примере спорное *си* далеко отстоит от глагола, что, как мы видели, в этих говорах почти не встречается. Характерно, что случаи "двойного *sę" фиксируются именно в буковинских говорах, где по ряду других параметров можно говорить о продвинутой стадии разрушения древней системы энклитик: ср. мнение А.А. Зализняка о том, что "в живой речи двойное *сѧ* представляло собой результат конкуренции старого и нового правил расстановки энклитик, из которых первое требует препозиции, а второе – постпозиции *сѧ*" [3, 191].

5.3. В западной части карпатоукраинской территории встречаются внешне противоположные примеры с одним *sę на два глагола, например: *спе^{и}ре^{и}'ч'ейуц"с"і / спе^{и}ре^{и}'ч'ейут / 'але 'потім 'каже^{и}* (надсянск., Плешевичи Мостиськ. Львів. [ГПЗН-2005, 18]); *шос" с"і ўд'аг'нути чи ў'зути*; *то тре 'було с"і нас"п'і'вати / на'сид'іти* (надднестрянск., Потелич Жовків. Львів. [ГПЗН-2005, 48, 52]). Как показал А.А. Зализняк, с исторической точки зрения это явление – "не что иное, как реликт древнейшего самостоятельного *сѧ* 'себя', которое еще могло заполнять сразу две валентности во фразе" [3, 191].

5.4. В буковинских говорах спорадически встречается *sę в начале клаузы (предикативной группы), причем в с. Топоровцы Новоселицк. Черновицк. это явление регулярно (6 примеров из общего числа 11 в [БГ]), напр.: *кла'ду ў піч // са 'диўл'у йа'ка го'дина* [БГ, 172]; *а так / на 'носин'а то ни віши'вали та'кі прос'ті сороч'ки // са 'мучили // са 'мучили 'дужи // са 'мучили* [БГ, 53]. Это же явление отмечается и на западе карпатоукраинской территории, например: *а пасту'х'и йак 'пасли ку'рови // с"і 'бавили по^{ў} 'р'ізно^{ў}му* (надсянск., Вижомля Яворів. Львів. [ГПЗН-2000, 55]); *пуп'робуї ту'ди 'виже^{и}ни / с"і не ў'ступит* (надднестрянск., Потелич Яворів. Львів. [ГПЗН-2005, 52]). Видимо, шире распространено употребление клитик после первообразных сочинительных союзов (*і*, *та*(*й*), *бо*): *діў'ки <...> 'мали 'кинути га'лунку ў 'воду і си ў'мити* (Чорний Потік

Заставнів. Чернівецьк. [БГ, 177]), *пос'п'і'вали м'ногайа 'л'іта і с'і поросхо'дили* (Гніздичів Жовків. Львів. [ГПЗН-2005, 100]), *у'ни по^{у}ви^{е}лазили на че^{и}'реш'н'у / та‿ĭ с'і 'хапайут* (Солуків Долин. Ів.-Фр. [ГПЗН-2005, 168]), *бо си на'пудиў* (Лужани Кіцманськ. Чернівецьк. [БГ, 339]), в том числе и в закарпатском говоре: *таї с'а пере'йазôвали нô'в'і жебо^{у}лôў'кы* (Сокирниця Хустськ. [Сабадош, 440]).

5.5. В нескольких говорах на западе карпатоукраинской территории отмечены примеры трехчленной конструкции в перфекте (см. п. 2.1.2), например, надднестрянск. *і ми ў'з'ели‿смо со^{у}'л'ари* (Ясниська Яворів. Львів. [ГПЗН-2000, 61]), *ми ўже то'ди но'сили‿смо до^{у} них мо^{у}ло^{у}'ко* (Крупське Миколаїв. Львів. [ГПЗН-2000, 64]); бойковск. *йа ї'шов'‿ім дес'' до^{у} 'цер'кви* (Розлуч Турків. Львів. [ГПЗН-2005, 152]).

6. Карпатоукраинские клитики представляют одно из тех звеньев языковой системы, где в историческом плане происходит переход от старого состояния к новому; статистические различия показывают место конкретного диалекта на этом пути. Смежную проблему являет собой употребление конкурирующих конструкций 1 и 2 лица перфекта в карпатоукраинских говорах, где статистика также показывает диалектные различия и место конкретной диалектной системы на шкале перехода от старых конструкций со связками к новым – с личными местоимениями (ср. п. 2.1.2). На русском диалектном материале того же рода проблему представляет, например, статистическое распределение окончаний род., дат. и местн. п. ед. ч. женского склонения, важное для понимания истории системы склонения во многих диалектных ареалах (см. [1]).

Очевидно, что исчерпывающий анализ современного диалектного ландшафта с точки зрения систем клитик (как и многих других языковых параметров) возможен только на материале значительного корпуса текстов для каждого говора. К этому недостижимому идеалу можно попытаться приблизиться только максимально полной публикацией записей диалектных текстов, препятствием к чему помимо прочего является трудоемкость расшифровки и подготовки диалектных записей к печати. Временным компромиссом могли бы стать предварительные публикации текстов в аудиоформате, что позволяют современные возможности Интернета.

1. *Абраменко О.А.*, *Николаев С.Л.*, *Тер-Аванесова А.В.*, *Толстая М.Н.* Системы соотношения gen. и dat.-loc. *а*-основ в восточнославянских языках: сравнительно-исторический аспект // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16. М. 2013.

2. *Гриценко П.Е.* Феномен диалектного явления: онтология и гносеология // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 17. М. 2015.

3. *Зализняк А.А.* Древнерусские энклитики. М. 2008.

4 *Николаев С.Л.* Балкано-карпатские изоглоссы как реликт позднепраславянского лингвистического ландшафта // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Памяти Г.П. Клепиковой. М. 2008.

5. *Свешникова Т.Н.* Ранговая грамматика румынских клитик // Славянское и балканское языкознание: Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста. М. 1977.

6. *Тер-Аванесова А.В.*, *Рыко А.И.* Говорить по-культурному и лявзятъ по-заонежски (о языковых разновидностях в Заонежье) // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 9. М. 2004.

7. *Толстая М.Н.* Карпатоукраинские энклитики в южнославянской перспективе // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура: 2009–2011. Вып. 2. М. 2012.

8. *Толстая М.Н.* Синтаксис возвратного **sę* в говоре гуцульского села Головы начала XX века // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

9. *Толстая М.Н.* Форма плюсквамперфекта в украинских закарпатских говорах: место вспомогательного глагола в предложении // Балто-славянские исследования 1998–1999. Вып. 14. М. 2000.

10. *Толстая М.Н.* Энклитизация личных местоимений в украинских закарпатских говорах // Slavica Svetlanica: Язык и картина мира: К юбилею Светланы Михайловны Толстой. М. 2013.

11. *Циммерлинг А.В.* Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте. М. 2013.

12. *Franks S.*, *King T.H.* A Handbook of Slavic Clitics. New York. 2000.

АУМ 2 — *Атлас* української мови: в 3 т. Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К. 1988.

БГ — *Буковинські* говірки. Хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.Є. Бузинська. Чернівці. 2006.

ГПЗН-2000 — *Говірки* південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

ГПЗН-2005 — *Українські* говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

МКЭ — *Материалы* Карпатских экспедиций Института славяноведения РАН.

РП — *Лешка О.*, *Шішкова Р.*, *Мушинка М.* Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини. New York; Praha; К. 1998.

Сабадош — *Сабадош І.В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.

Торунь	*Николаев С.Л.*, *Толстая М.Н.* Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. М. 2001.
УГР	*Павлюк М.*, *Робчук І.* Українські говірки Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
УЗГТ	*Українські* закарпатські говірки. Тексти / Упоряд. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.
ШекДИ	*Шекерик-Доників П.* Дідо Иванчік. Верховина. 2007.
ШухГГ	*Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 5. Львів. 1908 (записи из с. Головы).

DIALECT TEXTS AS A SOURCE OF INFORMATION ON CARPATHIAN UKRAINIAN CLITICS

The article deals with the representation of systems of clitics in publications of texts of modern Carpathian Ukrainian dialects. Different dialects show various grades of development of the ancient system of clitics. This is reflected in the frequency of occurrence of clitic constructions. Dialectal texts let us explore frequency of occurrence of the separable particle *sę, that is the most frequent clitic, and to notice certain traits of clitics in different dialects. Results of statystical treatment of clitics in several Carpathian Ukrainian dialects are represented. A conclusion is drawn that some relevant analysis of modern Capathian Ukrainian systems of clitics may be only possible on basis of a sizeable body of texts in each dialect.

ФРОЛЯК Любов Дмитрівна
(*Люблін*, *Польща*)

До питання про корпус українських текстів з Холмщини та Підляшшя: проблеми та завдання його створення

Українська діалектна текстографія за останні тридцять років досягла того рівня накопичення діалектних даних, який вимагає, з одного боку, їх опису та систематизації, а з іншого – створення такої форми джерельної бази, яка охоплювала б значний обсяг діалектного матеріалу з визначеної території, уможливлюючи зіставне, синхронне й діахронне його вивчення та швидкий до нього доступ. Такі можливості може надати створення електронного діалектного корпусу текстів, що, на нашу думку, є одним із актуальних завдань сучасної діалектології.

Особливо актуальним видається створення корпусу текстів із тих територій, де з різних причин відбувається значна редукція діалектного простору. До таких теренів належать й етнічні українські землі поза межами України, зокрема на північно-західному українсько-польському пограниччі. Важливість такого дослідження підкреслюється ще й тим, що, як відзначає М. Лесів, “мова корінного населення Підляшшя та Холмщини, народна культура якого основана на культурі й мовленні найдавніших східнослов’янських племен – волинян і бужан, що від самого початку нашої писаної історії входили до складу Київсько-Руської держави, належать до найстаріших українських діалектів” [18, 86]. Характеристику текстографії з території Підляшшя подано в різних працях: в обґрунтуванні актуальності дослідницької проблеми в згаданих нижче розвідках В. Шимановського [29, 7–11], В. Курашкевича [5], М. Лесева [18, 6]; С. Вархола та Ф. Чижевського [3, XXIV], Г. Аркушина; в окремій статті про завдання української текстографії Г. Аркушина [5, 3–4]; у праці Ю. Бідношиї, який розглядав тексти з Підляшшя з погляду їх етнографічної інформативності [8, 119–123]; у рецензіях Г. Гримашевич [13, 187–189] та Ю. Бідношиї [11, 43] на збірники текстів Г. Аркушина [12], у типології текстів з Підляшшя як джерела діалектологічних досліджень [28]. Однак принципів добору текстів до діалектного корпусу досі ще не було розроблено.

Важливим завданням створення діалектного корпусу текстів є визначення наукового підходу до окреслення поняття тексту та до добору текстів для їх уведення в корпус. Польський текстолог Є. Бартмінський підкреслює, що дедалі частіше текстологи в окресленні поняття текстології, тексту та його обсягу, пристають на позицію антропології слова, яка "дозволяє інтегрувати на культурному, суспільному і соціологічному рівні різнорідні форми комунікації, від слова мовленого, через писемні і друковані комунікати до диференційованих електронних текстів, які динамічно розвиваються" [2, 11]. Антропологічний підхід, як відзначають автори серії праць з антропології слова (Ґ. Ґолдевський, А. Менцвель, Р. Суліма), дає можливість не зупинятися на реєстрації того, що є феноменом і у своїй феноменальності розпорошене, та на з'ясуванні значень і функцій мовних явищ. Силою антропології завжди було те, що до предмету свого дослідження вона підходила з гіпотезою цілісності, що в краплі води – спільноті, яку огортає поглядом, здатна розпізнати "весь світ" [1, 8].

Подібне сприйняття тексту характерне також для корпусної лінгвістики як окремого розділу мовознавства, що остаточно сформувався в першій половині 90-х р. XX ст. й основоположним поняттям якого є поняття корпусу як сукупності текстів, масиву мовних даних, який призначено для розв'язання окреслених лінгвістичних завдань, представлено на електронних носіях, структуровано та відповідно марковано [14, 3]. Дослідники підкреслюють, що одним із базових принципів добору текстів для побудови корпусу є внесення до нього невідредагованих текстів, тобто "мову в них представлено в тому вигляді, в якому вона виявляє себе в мовленні (усному чи писемному); крім цього, в корпусі представлено не існуючі «зразки» чи «приписи» для правильної побудови повідомлення, а найбільш можлива кількість «варіантів» мови, якщо навіть деякі з них знаходяться на периферії мовної системи" [17, 80].

Ця думка про введення до корпусу периферійних текстів є важливою для встановлення принципів побудови сучасного діалектного корпусу, оскільки ще не проведено чіткої межі між діалектним мовленням і просторіччям, не розроблено теорії стилістики діалектного мовлення, розв'язання проблем якої можливе за наявності значного професійно сформованого масиву текстів.

Фахівці з корпусної лінгвістики зазначають, що важливою передумовою створення корпусу текстів є, з одного боку, логічний задум, логічна ідея, яка об'єднає ці тексти, а з іншого – втілення цієї логічної ідеї, тобто розроблення правил організації текстів у корпусі, алгоритми й програми аналізу корпусу текстів, а також пов'язана з цим методологія [23; 20, 255].

Основною ознакою добору текстів для діалектного корпусу повинна стати їхня відповідність досліджуваному діалектному масиву, автентичність, достовірність, просторова та часова локалізація. Тексти з території мовно-культурного пограниччя повинні відображати специфіку регіону, яка полягає в співіснуванні двох невіддільних тенденцій: взаємопроникненні мовно-культурних явищ та збереженні явищ мови та культури як ознак етнічної самоідентифікації. Важливо встановити також поняття тексту як мовно-культурної одиниці, яка підлягає реєстрації та характеристиці в діалектному корпусі. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку українського діалектного континууму, який зазнає зовнішньої та внутрішньої редукції, поняття зв'язного тексту охоплює не лише мовні одиниці значного обсягу, якими оформлено завершену думку (розповідь, опис, роздум, фольклорний твір, діалог і под.), але й так звані "мінімальні тексти" [2, 44–47], до яких належать писемні свідчення з родинних архівів, намогильні написи, неповні (уривкові) свідчення нащадків носіїв підляських говірок, які самі вже активно не володіють говіркою, але відтворюють звучання деяких фраз, словосполучень тощо.

Різночасові джерела, що містять зв'язні писемні та усні тексти, які записано на Підляшші, за їх змістово-стилістичними ознаками можна поділити на кілька груп:

– фольклорно-етнографічні праці, автори яких ставили за мету етнографічний опис населення Підляшшя, залучаючи до нього усну народну творчість як вияв самобутності етнічної групи. Це наукові розвідки з фольклору та етнографії, які містять паспортизовані автентичні тексти у формі цитат чи додатків без їх діалектологічного аналізу;

– етнографічно-лінгвістичні студії, автори яких в етнографічній характеристиці підляшуків спиралися, зокрема, на мовні особливості населення цього терену і подали зразки текстів народного мовлення з елементами лінгвістичного аналізу;

– тексти, які долучено до діалектологічних та етнолінгвістичних праць, метою яких є насамперед опис говірок Підляшшя і суміжних земель;

– матеріали родинних архівів, які відбивають мовлення діалектоносіїв: листування, підписи на фотографіях, щоденники;

– намогильні написи на цвинтарях Холмщини і Підляшшя;

– публіцистичні тексти, написані або виголошені підляською говіркою;

– художні тексти, написані говіркою або стилізовані під говіркове мовлення;

– аудіо- і відеозаписи говіркового мовлення, до яких надано загальний доступ в Інтернеті;

– аудіо- і відеозаписи в архівах і фонотеках.

Для встановлення класифікаційних ознак кожен із названих типів текстів вимагає окремого розгляду. У цій статті ми зосередимося лише на деяких типах текстів, які можуть стати підґрунтям діалектологічних досліджень, коротко окресливши їхнє місце в джерельній базі та характер маркерів, із якими вони повинні ввійти до діалектного корпусу текстів.

Власне лінгвістичні праці з текстами у формі додатків та збірники текстів із Холмщини і Підляшшя почали з'являтися у І половині XX ст., у міжвоєнний період. Так, два тексти з Білгорайського повіту вмістила у своїй монографії про надсянські говірки М. Пшепюрська (1938) [22]. Матеріали, які зібрав В. Курашкевич перед Другою світовою війною, послужили фактичною базою для його розвідок, опублікованих уже після війни. У праці "Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej" учений подав тексти з 4 н. пп. Південного Підляшшя (Любень, Острувки, Кобиляни, Сицина), 5 н. пп. Північного Підляшшя (Цецелі, Малеші, Лосинка, Ожешкове, Огродники), які він записав 1937 та влітку 1938 року [5]. До матеріалів, виданих уже в повоєнні роки, належить праця Я. Токарського, присвячена говірці с. Серпелиці біля Янова Підляського, яка містить кілька текстів [8]. Трохи пізніше опубліковано колективну працю "Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym" (Варшава 1972) за редакцією А. Обрембської-Яблонської, до якої ввійшли різнодіалектні тексти, записані різними дослідниками на території воєводства, зокрема це тексти з н. пп. Грабовець Більського повіту, Дубини і Суховольці Гайнівського повіту та Рогавки Семятицького повіту [7].

Найповнішим зібранням текстів південнопідляських говірок, є видання “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” (Lublin 1998) С. Вархола і Ф. Чижевського. Тут вміщено тексти з 12 населених пунктів, записані від двомовних автохтонів – польською й українською говіркою в населених пунктах колишнього Білопідляського воєводства (з центром у Білій Підляській) [3]. До тексту кожного населеного пункту подано коротку історично-етнографічну характеристику, відомості про релігійну належність громади, зазначено наявність церкви чи костелу, представлено дані про освітні заклади та міграційні рухи на цій території, а також відомості про вік, віросповідання інформантів, деякі дані з лінгвістичної біографії та зауваження щодо специфіки мовлення. Напр., Kobylany: *Informatorzy – autochtoni: małżeństwo Eugenia Nowicka, lat 63 i Tadeusz Nowicki, lat 71, prawosławni, dwujęzyczni, prymarny język ukraiński; w latach 80. rozmawiali w obu językach w rodzinie i w sąsiedztwie. E. Nowicka opowiada szybko, ze zróżnicowaną wysokością głosu; T. Nowicki – wolno i wyraźnie. W wymowie informatorów charakterystyczny jest silny akcent wydechowy* [3, 24].

Для транскрибування укладачі використали фонетичний запис на основі латиниці, застосувавши знаки, що передають розрізнення артикуляції голосних за ознаками вузьке / широке відкриття рота, участь ротової / носової порожнини, рух язика по горизонталі / ступінь підняття частини язика по вертикалі, ступінь лабіалізації, висхідна і низхідна артикуляція дифтонгів, часокількість – довгі і короткі голосні. Так само докладно враховано особливості артикуляції та звучання приголосних. До уваги взято і надсегментні характеристики тексту: позначено синтагматичні паузи, інтонацію речення, емфатичні паузи. Також у записах вирізнено чуже мовлення та іншомовні уривки. Важливо, що записувачі описують мовленнєву поведінку інформантів. Тексти супроводжено виносками із поясненнями значень слів, граматичними коментарями, подаються відповідники спорадично вживаних форм тощо.

Помітним явищем у діалектній текстографії стало видання у 2007 р. у Луцьку праці Григорія Аркушина “Голоси з Підляшшя”, де вміщено тексти із 35 населених пунктів, серед яких 7 н. пп. з Люблінського воєводства – Воля-Угруська, Семятицький повіт, Влодава, та 28 н. пп. із Підляського воєводства – Семятицький, Більсько-Підляський, Гайнівський та Білостоцький

повіти. Важливою ознакою праці є наявність аудіозаписів, що дає можливість зіставити графічне передання звуків із реальним мовленням. Видання Г. Аркушина належить до тих праць, укладачі яких прагнули розширити коло читачів, і тому в збірнику тексти передано транскрипцією та в орфографічному записі. У фонетичній транскрипції, яку використовує дослідник, відображено особливості вимови голосних і приголосних: укання та наближення [е] та [и], дифтонги, спорадична поява звуків [ы] та [ў]; палатальність та напівпалатальність приголосного, оглушення повне і часткове, подовження приголосних і голосних. Тексти різної тривалості й тематики, докладно паспортизовані: є дата запису, дані про інформанта з його короткою лінгвістичною біографією, назви населених пунктів (офіційна та місцева), зазначено умови здійснення запису (у студентській експедиції, наодинці з експлоратором тощо). Оскільки збірник текстів Г. Аркушина було докладно прорецензовано [11; 12; 13], відзначимо лише, що тексти представлено з усією необхідною супровідною інформацією про час, місце, обставини запису, а також про носіїв говірки.

До найновіших збірників текстів належить праця І. Ігнатюка "Українські говірки Південного Підляшшя [опис, тексти і словничок]", яка з'явилася друком 2013 р. Тут вміщено 86 текстів, які було записано в період від 1970 до 2004 року. Важливо те, що І. Ігнатюк – місцевий житель і веде розмову з інформантами їхньою говіркою, тобто немає умов для перемикання кодів. Тексти записано адаптованим українським алфавітом із зазначенням наголосу, дифтонгів. Усі тексти паспортизовано. Подано дані про час записування, локалізацію та відомості по інформанта, напр.: *говорив Владислав Ігнатюк. Рік нар. 1924. Сусід, село Данці. Ґм. Ганна, пов. Влодава. Записано в серпні 1970 року*; *Анна Ігнатюк. Дівоче прізвище Онищук, рік нар. 1911, родом з села Жуки, ґм. Тучна, пов. Біла Підляська, моя дядина. Записано в серпні 1970 року в селі Данці.* Тут з'являються такі означення інформанта: *мій двоюрідний брат, моя двоюрідна братова, муж моєї родички Ґандзі.* Подано варіанти назв населених пунктів та власних імен інформатів, напр., *Довгоброди – Дубогроди*, варіанти імен – *Говорив Микола (Миколай) Семенюк* [16].

Як бачимо, праця І. Ігнатюка є зразком своєрідного сприйняття говірки її носієм з висоти загальнодіалектологічних знань.

Такі праці надзвичайно інформативні й можуть бути використані у вивченні говіркового мовлення в когнітивному аспекті.

Порівняння останніх хрестоматій – Ф. Чижевського та С. Вархола, Г. Аркушина та І. Ігнатюка – виявляє, з одного боку, необхідність уведення до діалектного корпусу пояснювальних записів з уточненням принципів транскрипції, яку використовують укладачі збірників текстів, з історичним та соціолінгвістичним коментарями, а з іншого боку – необхідність систематизації текстів насамперед за говірками з їх віднесенням до території, а потім встановлення хронологічних маркерів, тематичних та жанрових характеристик тексту, а також маркеру відношення особистості збирача до говірки (носій говірки, носій іншої говірки цього самого діалектного масиву, носій іншої мови тощо).

Іншого підходу вимагають тексти з фольклорно-етнографічних та етнографічно-лінгвістичних праць, які серед записів з Підляшшя та Холмщини є найдавнішими за часом їх появи.

Фольклорно-етнографічні описи життя українців XIX ст. з території Польщі містять як записи фольклорних текстів, здебільшого пісень, так і власне діалектні тексти. Найбільш відомими є праці М. Янчука "Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Констант. у. Сѣдлец. губ."; "Образцы народныхъ говоровъ малорусскаго нарѣчія. Сѣдлецкыя разнорѣчыя уѣздовъ Бѣльскаго, Константиновскаго и Радинскаго" в праці "Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія" П. Житецького (пісні); О. Ріттіх "Приложение к материалам для этнографии Царства Польского. Губернии Люблинская и Августовская, 1864" (нарис народної культури та тексти пісень); зразки фольклору в "Трудах этнографическо-статистической экспедиціи въ Зап. Русскій край" Чубинського, тт. 2, 5, 7); К. Яроцького "Бытовыя черты Русинки Холмскаго края по пѣснямъ" (Живая старина, 1892, вип. IV, с. 125–134). Фольклорно-етнографічні праці, у яких вміщено матеріали з Підляшшя, мають різну цінність для діалектологічних досліджень. На увагу діалектологів, безперечно, заслуговують матеріали XIX ст. з Підляшшя, вміщені в названих вище працях М. Янчука, П. Житецького, П. Чубинського, які найбільше відповідають потребам сучасного діалектографічного дослідження.

Фольклорні тексти з Холмщини і Підляшшя знаходимо також у праці В. Шимановського "Звуковыя и формальныя

особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Обзоръ, съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ" 1897 р., у якій проаналізовано матеріали, говірок з колишніх Красноставського, Білгорайського, Холмського та Грубешівського повітів Люблінської губ. та Більському і Володавському повітах колишньої Сідлецької губ.; крім записів пісень, уміщено зв'язні тексти – зразки народного мовлення з 16 населених пунктів Холмщини: з Холмського повіту (Руда, Скородів, Гнішув, Павлове, Депультичі, Волковяни), Грубешівського повіту (Степанковичі, Сагрин, Сліпче, Підгірці), Білгорайського повіту (Тарногрод, Біща) та з Томашівського повіту (Потирин, Шлятин, Типін, Переспа). Тексти належать до різних жанрів: пісні, переважно обрядові (Депултичі, Павлове, Подгірці, Сліпче); приповідки і приказки (Степанковичі, Сагринь Грубешівського повіту); казки "Хумек Приступа і дурней" (Волковяни (Укувани)), про господаря і циганського сина (із Тарногрода); про загублений перстень (із Гнишева) та ін. Тексти передано спрощеною транскрипцією на основі гражданки, при цьому автор праці пояснює особливості передачі говіркової вимови [29, XXXI].

На початку XX ст. виходить праця І. Бессараби "Матеріалы для этнографіи Сѣдлецкой губерніи", у якій подано опис українських підляських говірок з околиць с. Ломази [21, 1–40, 259–299] та вміщено зразки мови, паремії й тексти пісень із сіл Любенка й Докудів [21, 41–119, 239–259], а в кінці книги – словник діалектних слів [21, 300–319]. Розповіді різного жанру на 16 тем автор наводить у розділі "Образцы Ломазскаго говора. Народные разсказы". Це переважно легенди, розповіді-перекази, анекдоти, які часто мають усталену форму, що необхідно враховувати під час як класифікації текстів, так і їх використання в дослідженнях. Як зазначає автор, тексти він записав у Любенці в 70–80-х рр. XIX ст., частину – дослівно, а частину – відтворив на основі кількох розповідей; які саме розповіді було скомпоновано з кількох – дослідник не вказує [21, 77]. Це зауваження є важливим, оскільки свідчить про суб'єктивний вибір укладачем одного з варіантів тексту, що повинно бути зазначено під час характеристики тексту в корпусі.

Отже, праці В. Шимановського та І. Бессараби, окрім узагальнювального наукового опису говіркового мовлення, містять різножанрові тексти, записані спрощеною транскрипцією на основі гражданки. Укладачі намагаються якнайточніше пе-

редати звучання слів, напр.: *На Грумни́ци напьетьця пі͡евэнь водици, а на Юрія найі͡эсьця ву͡ол травици* [21, 81]. Однак, як бачимо з наведеного вище мінімального тексту, запис не дає чіткого розуміння вимови деяких звукосполук (напр., чи відбувається асиміляція приголосних у слові *напьетьця*). Таким чином, постає питання про придатність таких текстів для діалектологічних досліджень та про критерії їх уведення до діалектного корпусу.

Залучення до діалектного корпусу записів говіркового мовлення не викликає сумнівів. У зв'язку зі значною редукцією українського діалектного простору зростає значення записів XIX–XX ст., зокрема текстів із Ломаз і Докудова. Відзначимо, що в науковій літературі мало свідчень докудівської говірки, що, за класифікацією І. Ігнатюка (який на терені Південного Підляшшя виділяв 5 типів говірок – луговицьку, хмацьку, полівицьку, говірку на *-ил*, *-іл* та архаїчну), належить до мертвої на сьогодні архаїчної говірки [16, 20–21]. Однак у збірнику текстів "Українські говірки з Підляшшя [опис, тексти і словничок]" (2013), який уклав І. Ігнатюк, міститься 4 тексти з Докудова в записах 80-х рр. XX ст. [16, 50–51, 55], що разом із матеріалами І. Бессараби уможливлює відтворення певною мірою архаїчної говірки та визначення її місця серед інших південнопідляських говірок.

Відзначимо, що дискусія про придатність для діалектологічних досліджень текстів, які містяться в етнографічних, фольклорних збірках з української етнічної території, виникла ще в 60-х рр. XIX ст., коли діалектологія та етнографія розвивалися в одному нурті, але вже намагалися розрізнити предмети дослідження. У кінці XIX – на поч. XX ст. на цьому питанні зосереджувалися й дослідники українських (руських) говірок та фольклору Холмщини та Підляшшя (М. Янчук, В. Шимановський та ін.), які застерігали від ототожнення говіркового мовлення і мови фольклору, яка лише частково відбиває діалектні ознаки. В. Шимановський підкреслював, що не можна нехтувати фольклорним матеріалом, який є частиною живої народної мови, але треба пам'ятати, що не всі пісні мають однакову цінність як джерело опису говірок, різною мірою відбиваючи явища говіркового мовлення [29, 2; 30, 71]. Придатність для використання фольклорних матеріалів для діалектологічних досліджень визначається для вченого також

відповідністю записів звучанню та наявністю паспортизації. Так, він відзначає точність записів (особливо казок) у "Трудах этнографическо-статистической экспедиціи въ Зап. Русскій край" П. Чубинського [29, 8–9], водночас вказуючи на неналежний рівень матеріалів зі статей Войціцького та Альбертова; зауважено, що в деяких якісних матеріалах, як тексти пісень у праці Яроцького, вміщених у "Живій старині", відсутня паспортизація, хоча "за змістом і формою пісень, можна сказати, що вони записані дуже близько від Холма" [29, 9].

Подібного погляду дотримувався й І. Бессараба, який у праці "Матеріалы для этнографіи Сѣдлецкой губерніи" (1903) підкреслював, що зразки різних жанрів усної творчості відрізняються за ступенем наближення до говіркового мовлення. Відзначаючи багатство народного мовлення у приповідках, прислів'ях та приказках, він, зокрема, зауважував, що "складъ рѣчи въ этихъ пословицахъ вполнѣ народный, и служитъ образцомъ современнаго народнаго Ломазскаго говора; а если встрѣчаются отклоненія отъ разговорной рѣчи, то очень рѣдко" [21, 84]. Водночас учений класифікував паремії досліджуваної місцевості за їх наближенням до розмовного мовлення, звертаючи увагу на наявність серед них запозичень із польської мови, а також виразів із ширшим ареалом функціонування тощо. Щодо придатності народних пісень як джерела вивчення говірок дослідник зауважував: "Народныя пѣсни данной мѣстности, какъ это справедливо замѣчено этнографами, не могутъ вполнѣ служить образцомъ мѣстнаго говора, такъ какъ онѣ сложились по большей части подъ вліяніем другихъ говоровъ в мѣстностяхъ иногда довольно отдаленныхъ […]; но нѣкоторыя пѣсни, очевидно, мѣстнаго происхожденія, такъ какъ по складу народной рѣчи и особенностямъ ея формъ весьма близки къ подляшскимъ говорамъ" [21, 85]. Як бачимо, дослідник наголошував на розрізненні загальноукраїнських пісень, які могли бути певною мірою адаптовані говіркою, та пісень місцевого походження, тексти яких містять діалектні явища різних структурних рівнів.

І. Бессараба звернув увагу на невідповідність "форм віршованої мови та розмовної" у текстах українських пісень, ареал яких не обмежено Підляшшям: це розбіжності в наголошуванні, у словниковому складі (напр., *личко – твар*; де другим наведено факт ломазького говору), у звуковій реалізації окре-

мих фонем (*не вмила – не вмі͡ела*), у словотвірній моделі слова (*скрыпонька – скрыпочка*), у структурі граматичної конструкції (*у скрипоньку грати – на скрыпочци грати*), у морфологічному вираженні форми слова (*молода – молодая*) та ін. [21, 86–87]. Однак учений підкреслив, що “звуковыя особенности Ломазскаго говора въ большинствѣ случаевъ соблюдаются во всѣхъ малорусскихъ пѣсняхъ какого бы онѣ ни были происхожденія” [21, 85]. Справедливість цього зауваження підтверджує також наш аналіз сучасних записів загальнонародних українських пісень у виконанні носіїв підляських говірок із с. Трещотки. Аналізовані нами тексти виявляють послідовну їх адаптацію до говірки насамперед на фонетико-фонематичному рівні: тут спостерігаємо, зокрема, реалізацію */о/, /ě/ дифтонгами [у͡о], [і͡е] та монофтонгом [у], ствердіння приголосних, більшу, ніж в інших говорах і літературній мові, навантаженість фонеми [у], що зумовлено різними причинами тощо [27, 98–104].

Уведення до текстотеки різночасових записів фольклорних творів уможливлює на прикладі змін у текстах простеження динаміки окремих говіркових рис. Так, у матеріалах І. Бессараби, які він записав у Ломазах та Любенці у 60-х рр. XIX ст., знаходимо варіант відомої української пісні “І шумить, і гуде”, де спостерігаємо, зокрема, дієслівну форму 3 ос. із закінченням на твердий приголосний (*шумитъ*), дифтонг як реалізацію фонеми /о/ у наголошеній позиції (*дру͡обны*), відсутність протези та відхилення від чергування у префіксі *-одо-* (*одозвався*), закінчення *-ом* у формі М. в. прикметника (*на солодком*): “*І шумитъ, і гудэ, дру͡обны дощикъ ідэ, / А хтожъ мэнэ молодую до домоньку довэдэ. / Одозвався козакъ на солодкомъ мэду…”* [21, 89]. Зіставлення тексту з пізнішими записами з цього регіону вказує на стійкість низки діалектних ознак. Так, у збірнику “Співаюче Підляшшя” (записи Оксани Савчук 2004 р.) знаходимо подібний варіант пісні: “*І шумит, і гуде* / *Дрібний дощик іде*, / *А хто ж мене молодую* / *Та й додому заведе*. // *Обозвався козак* / *На солодком меду*…” [25, 71]. Як бачимо, відмінність лише у відсутності дифтонга у слові *дрібний*, яку можемо пояснити тим, що говірка села Добривода, де здійснено запис, відрізняється від сусідніх говірок саме відсутністю дифтонгів.

Тотожність, збіг форм у записах різних пісень з одного населеного пункту від тих самих або різних діалектоносіїв

можуть підтверджувати системний характер діалектної ознаки, а розбіжність вказує на варіантність діалектної риси або розхитування системи: напр., у записах О. Савчук, які здійснено в сс. Вілька Нурецька, Полична, Ріпчиці та ін. у різних піснях натрапляємо на форми *дивчина* (*дивчину*), *дивчинонька* [25, 43–51], що свідчить про послідовність вираження кореневої голосної фонеми звуком [и] після твердого приголосного, а вживання форм *маршєлок*, *маршілок* у текстах з одного села – про варіантність у засвоєнні запозиченого слова [25, 181–182]. Зауважимо, що І. Бессараба свого часу відзначив уживання форми *дивчина* і под. як притаманну лише пісенним текстам, на відміну від "розмовної" говіркової *ді͡євчина* [21].

Великої ваги набувають збірники фольклорних творів, які укладено дослідниками – носіями говору. Такими є "Фольклорні записи з Підляшшя" (11 зошитів) та сім збірок народних пісень різних жанрів І. Ігнатюка [Ігнатюк, 12], який не лише зібрав тексти близько 1200 пісень, але й упорядкував їх звукові записи.

Таким чином, розгляд текстів усної народної творчості, а також аналіз поглядів учених щодо їхньої цінності як джерела діалектної інформації дозволяє ствердити, що фольклорні тексти можуть становити евристичну цінність для вивчення говіркового мовлення і ширше – культури етносу. Особливої уваги вимагають записи пісень як текстів, які поширюються активніше за інші фольклорні твори, а тому їхня вербальна структура піддається як адаптації до говіркових норм, так і нівеляції діалектних рис.

Фольклорні тексти перед їх внесенням до діалектного корпусу вимагають насамперед оцінки щодо відповідності їх мови місцевому говору та щодо тривалості побутування твору на території досліджуваного регіону. Необхідно також встановити ареал поширення цих творів та їх походження: належать ці твори до загальноукраїнських, регіональних чи вузько локальних, запозичених чи автохтонних. Зауважимо, що специфікою мовно-культурної ситуації на польсько-українському пограниччі є широке побутування двомовних текстів, зокрема обрядових пісень, легенд, казок, прислів'їв та под., тексти яких містять діалектні ознаки і повинні ввійти до корпусу із відповідними кваліфікаторами.

На особливу увагу заслуговують писемні матеріали, серед яких і публіцистичні тексти, написані підляською говіркою,

або зі вставленням текстів говіркових на ламах часопису “Над Бугом і Нарвою”. Прикладом такого тексту може слугувати багатий на історико-культурні та мовні факти нарис про трагічні події 1944 року на Підляшші та вшанування пам’яті загиблих “Пашкуовщина – на сторожи паметі”, який написано говіркою, спрощеною транскрипцією із передачею особливостей місцевого мовлення. Автор нарису В. Сосна так підписав його: “*Що учув од люди, А що сам знав, Тоє всьо з Пашкуовщини Володька Сосна написав*” [Сосна, 13]. Зокрема, у нарисі йдеться про пам’ятну стелу, яку встановили односельчани на честь загиблих, де напис відтворює говіркову лексику, антропонімію, граматичні конструкції притаманні говірці, що також свідчить про доцільність внесення подібних пам’ятних написів до корпусу діалектних текстів.

Отже, огляд різножанрових текстів з говірок Холмщини та Підляшшя дозволяє стверджувати, що дослідники зібрали й зберегли значний текстовий масив, який чекає на систематизацію та структурування у форматі діалектного корпусу текстів на електронних носіях. У розумінні тексту необхідно керуватися антропологічним підходом, який враховує множинність мовленнєвої діяльності діалектоносія та надає можливість подальшого дослідження текстів корпусу не лише у власне діалектологічному, але й в етнолінгвістичному, соціолінгвістичному, когнітивному та текстологічному аспектах. У доборі текстів для діалектного корпусу доцільно враховувати їхню автентичність, відповідність досліджуваному діалектному масиву, достовірність, яку забезпечує, зокрема, просторова та часова локалізація, а також зв’язок з історичними процесами досліджуваного регіону. Тексти з території Холмщини та Підляшшя повинні відображати специфіку формування та розвитку говорів мовно-культурного пограниччя.

Класифікація текстів повинна враховувати їх жанрово-стилістичні особливості, оскільки кожен тип тексту вимагає спеціальних підходів та маркування в діалектологічному корпусі. Так, особливої уваги та оцінки щодо їх придатності як джерел діалектологічного дослідження вимагають тексти творів усної творчості, намогильні написи, стилізовані під діалектне мовлення літературні твори. Класифікаційні ознаки та вимоги до діалектних текстів, які ввійдуть у лінгвістичний корпус, потребують уточнення і подальшого опрацювання.

1. *Antropologia* słowa: Zagadnieia i wybór tekstów / oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima. Warszawa. 2003.

2. *Bartmiński J.*, *Niebrzegowska-Bartmińska S.* Tekstologia. Warszawa. 2012.

3. *Czyżewski F.*, *Warchoł S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. Lublin. 1998.

4. *Kolberg O.* Chełmskie, cz. I // Dzieła wszystkie. T. 33. Poznań. 1964; Kolberg O. Chełmskie, cz. II. Dzieła wszystkie. T. 34. Z materiałów pośmiertnych wydał I. Kopernicki. Wrocław-Poznań. 1964.

5. *Kuraszkiewicz W.* Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa. 1963.

6. *Niebrzegowska-Bartmińska S.* Wzórce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej. Lublin. 2007.

7. *Teksty* gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym / red A. Obrębska-Jabłońska. Warszawa. 1972.

8. *Tokarski J.* Gwata Serpelic: fonetyka, fleksja. Wrocław. 1964.

9. *Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.

10. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. №1. 2011.

11. *Бідношия Ю.* Діалектні тексти закордонних українців як джерельна база етнографічних студій // Народна творчість та етнологія. №2. 2013.

12. *Бідношия Ю.* Слухаймо Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. №2 (90). 2007.

13. *Гримашевич Г.* “То такі подобни єзик бил до українського…” (Рец. на кн.: Аркушин Григорій. Голоси з Підляшшя (Тексти). – Луцьк: РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 536 с.) // Волинь-Житомирщина. Вип. 17. 2007.

14. *Захаров В.П.* Корпусная лингвистика. СПб. 2005.

15. *Зілинський І.* Проба упорядкування українських говорів // Записки НТШ. Т. CXVII–CXVIII. Львів. 1913.

16. *Ігнатюк І.* Українські говірки Південного Підляшшя [опис, тексти і словничок]. Люблин. 2013.

17. *Козлова Н.В.* Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. Т. 11. Вып. 1. 2003.

18. *Лесів М.* Особливості говору українців Холмщини та Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. К. 1997.

19. *Лесів М.* Українські говірки в Польщі. Варшава. 1997.

20. *Мальцева М.С.* К определению термина “лингвистический корпус” и его вариантов // Социально-экономические явления и процессы. №7 (029). 2011.

21. *Матеріалы* для этнографіи Сѣдлецкой губерніи. Собралъ И.В. Бессараба. СПб. 1903.

22. *Пшепюрська-Овчаренко М.* Мова українців Надсяння. Перемишль. 2007.

23. *Рыков В.В.* Прагматически ориентированный корпус текстов // Тверской лингвистический меридиан. Вып. 3. 1999.

24. *Сосна В.* Пашкуовщина – на сторожи паметі // Над Бугом і Нарвою. №5. 2011.

25. *Співаюче* Підляшшя: українські народні пісні Північного Підляшшя у записах Оксани Савчук. Більськ. 2006.

26. *Труды* этнографическо-статистической экпедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный Отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія. Собранныя д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 1–7. СПб. 1872–1878.

27. *Фроляк Л.* Адаптація текстів загальноукраїнських пісень носіями підляських говірок // TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych OL PAN. T. X. Lublin. 2015.

28. *Фроляк Л.* Тексти з Підляшшя як джерело діалектологічних досліджень // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. Вип. 19. Одеса. 2016.

29. *Шимановській В.* Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Обзоръ, съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ. Варшава. 1897.

30. *Янчук Н.* Некоторые особенности Корницкого говора // Труды Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском университете. Кн. 7. М. 1885.

ABOUT THE CORPUS OF TEXTS OF PIDLIASSIA: PROBLEMS AND TASKS OF ITS CREATION

The article deals with the practical aspects of dialectological texts corpus and its creation. The author presents an analysis of the declared the problems of the corpus dialogical creation for study of texts of Podlasie as sources of dialectology researches. The author analyzes texts with the different nature, attempts to determine the suitability of these texts to the dialectological research and to give their characteristics needed to dialectological texts corpus creation.

ХОБЗЕЙ Наталія Василівна
(*Львів, Україна*)

Текст і словник: площини перетину

Увага до публікації текстів у сучасній українській діалектології більш ніж очевидна. Адже за останнє десятиріччя з'явилася низка різних за обсягом видань. Однак проблеми, які сформулював П.Ю. Гриценко 2003 року: "*для чого* і *як* необхідно записувати, транскрибувати й публікувати діалектні тексти, створювати діалектні текстотеки, які сфери і прийоми їх використання" [1, 7], – і надалі залишаються актуальними.

Серед "сфер використання" текстів є й лексикографія.

1. ***Словник як текст***. Не тільки в мовознавчому, а й в інших сучасних середовищах зацікавлення словниками стає дедалі звичнішим – переклад, орфографія, наголошування, значення, походження слів – те, що шукає читач. Є також зворотний процес. В Інтернеті час до часу створюються групи, учасники яких обговорюють значення слів, які користувачі чули в різний час у різних місцевостях. Жанр словникарства впливає й на тексти інших жанрів. Упродовж незначного відтинку часу в українській літературі з'явилися й "Лексикон таємних знань" Т. Прохаська (Львів, 2003), і "Лексикон інтимних місць" Ю. Андруховича (Чернівці, 2011). Щоправда, якщо в Ю. Андруховича *лексикон* таки має значення 'словник' [СУМ 4, 473], де *словник*, відповідно, – це 'книга, в якій в алфавітному чи тематичному порядку подано слова якоїсь мови (із тлумаченням, перекладом на іншу мову і т.ін.)' [СУМ 9, 367], то в Т. Прохаська *лексикон* – радше, 'запас слів; лексика' [СУМ 4, 473] (а відповідно, *лексика* 'сукупність слів певної мови, її окремих сфер чи діалектів', 'словниковий склад твору або творів якого-небудь письменника' [СУМ 9, 367]).

Однак, імовірно, назви українських літературних творів навіяні й "Хозарським словником" Мілорада Павича із підзаголовком – "роман-лексикон на 100000 слів" (український переклад 1998 р.). "Книга не має видимої фабули, її неможливо переказати. Це радше величезний каталог сюжетів і мотивів, позичених ланцюжком авторів скрізь, де тільки можна, – із міфології, апокрифів, повір'їв, Біблії, житій, літописів, наукових текстів тощо. Для роману-лексикону Павича затісними є будь-які жанрові рамки. Це текст, що постійно обманює, обіцяючи

мудрість, але ховаючи цю мудрість подалі від профанів. Його можна порівняти хіба що зі змією, що ковтає свій хвіст і ховає всередині істину. За формою "Хозарський словник" – радше відкритий гіпертекст із купою посилань, що не вимагає негайного прочитання від першої до останньої сторінки. На те він і словник, щоб відкривати його в потрібний момент і читати (чи навіть опрацьовувати) окремі статті" [4].

Діалектні словники (давні та сучасні) зазвичай подають значення слова, зрідка ілюстрацію, здебільшого невелику й для самого значення малоінформативну. Іноді мета, із якою автор розмістив цитату в словниковій статті, залишається читачеві невідомою. Таке спостерігаємо в більшості лексикографічних праць, однак наведу приклади тільки з "Наддністрянського реґіонального словника" Г. Шила: *ло́шітко* 'лошатко': *Лош'ітко загубилос'і* [НРС, 163]; *мацьо́пкий* 'малесенький': *Але воно таке мац'опке* [НРС, 171]; *ней* 'хай, нехай': *Ней спит!* [НРС, 185]; *нех* див. *ней*: *Нех спит!* та ін. [НРС, 186].

Натомість діалектний словник, де ілюстраціями слугують спеціально дібрані тексти, має змогу перетворитися в гіпертекст, який від одного реєстрового слова "веде" читача до іншого. Це словник, що не вириває реалії чи поняття з культурного контексту, а демонструє їх у межах цілісної картини світу, кодами до якої стають слова. Наприклад, у гуцульських говірках є слово *дримлюх*. У словнику можна подати значення 'кропива глуха пурпурова (Lamium purpureum)', додати ще традиційну для словників ремарку *бот.* і вважати статтю завершеною. У "Гуцульські говірки: короткий словник" таке реєстрове слово відсутнє [ГГ]. У словнику "Гуцульські світи. Лексикон" [ГС, 243] вміщено ще й цитату, яка уможливлює певні перспективи прочитання діалектного матеріалу: *Як дитину нападут нічниці, купают ї в виварі дрімлюха і кладут єго під голову* [Шух 5, 250]. Читач може подумати, що *нічниці* – 'безсоння', і на цьому задовольнити свою цікавість, а відкривши словникову статтю *нічниці*, зможе підтвердити свій здогад, адже словник фіксує вираз *наслати нічни́ць* 'позбавити сну': *Бізі́ўно*, *ка́же Васили́на*, *шо хто́сь на нас нічни́ці насла́в* (Богдан), *Не вільно́ бра́ти ва́три с ха́ти ве́чером*, *як є мала́ дити́на*, *бо ва́троў мож нічни́ці насла́ти і дити́на не буде спа́ти* (Зелена Надвірнянського р-ну) [ГС, 425–426]. Однак основне значення слова пов'язане з духовною культурою – 'душі померлих дівчат,

жінок, які з'являються вночі й позбавляють сну', при цьому словник подає і давні, і сучасні ілюстрації: *Нічнеці – то душі загиблих не своєв смертев дівок*, *що находя на чоловіків і відбирают сон у тих*, *хто хочет спати*, *а насилают сон на тих*, *кому не можна спати* (Річка); *Як чоловікови шо умре*, *або він загубит гроші*, *то він за тим забанує*; *з того він не може спати*, *бо єго нападают нічниці приступає до него така вмерла чельидина*, *йка до него має жьиль*, *або сама за ним банує* [Шух 5, 249]; *Се такі дївки*, *шо по смерти їх душі йивйиют си чоловікови у ночі*, *вони відбирают єму сон*, *або знов на того*, *шо має чогос пильнувати насилают сон. Вони показуют си лиш тому*, *до кого вони чуют йикус пімсту*, *чьисом нападают вони дітий такого* [Шух 5, 202].

Хоча "Гуцульські світи" не відображають усього лексичного багатства гуцульських говірок, а містять слова, які позначають ключові поняття гуцульської культури, проте із наведених тут текстів можна перейти до реєстрових слів *ватра*, *чельидина*, *чоловік*, *дівка*, *банувати*, *бізівно* та ін., які своєю чергою документують нам інші культурні фрагменти та вказують подальший шлях до пізнання не тільки мовного, а й духовного світу гуцулів.

Кожна словникова стаття є міні-текстом, сукупність яких творить гіпертекст.

Важливим мотто до всієї роботи (хоча наводжу їх тільки зараз) вважаю слова У. Еко, висловлені у праці "Роль читача": "Створюючи текст, його автор застосовує низку кодів, які надають певний зміст висловлюванням, які він використовує. До того ж автор (якщо він призначає свій текст для комунікації) має виходити з того, що комплекс кодів, які він застосував такий же ж, як і в його можливого читача. Іншими словами, автор повинен мати на увазі деяку модель можливого читача (далі М-Читач), який, як передбачається, може інтерпретувати сприйняті висловлювання в тому ж дусі, в якому письменник їх створив" [3, 17].

Видавалося б, що словник, який є засобом декодування текстів, не має допускати жодної інтерпретації. Мабуть, найближчими до досягнення мети є термінологічні словники, хоча й тут можлива багатозначність, а отже, і різне декодування[1].

[1] Тут наведу і український, і російський (на який я опираюся) переклади У. Еко, які відразу ж засвідчують деякі відмінності у прочитанні тексту різними перекладачами та редакторами:

2. ***Текст у словнику***. Важливість корпусу текстів під час створення кожного словника незаперечна. Сучасні технології дають змогу оперувати власне міні-текстами, а не просто скарткованими вибірковими цитатами. Проте для діалектологічних словників укладачі, наразі здебільшого, і далі йдуть проторованим шляхом – виписують на картках чи створюють в комп'ютері цитати-фрагменти.

Текст важливий не тільки для формулювання значення тих маловідомих загалу слів, які виявляємо в потоці діалектного мовлення, а й для виявлення відмінностей у значеннях загальновживаних слів. Саме записи текстів часто сприяють виявленню нових значень чи додаткових компонентів значень.

Тому і звичні для нас слова, які часто навіть не потрапляють до діалектних словників (а звідси, не відомо, чи слово вживається в конкретному обширі чи ні), можуть мати в різних читачів різне декодування.

Слово *паска* в говірках південно-західного наріччя, як і в літературній мові, має два значення: 'Великдень, Пасха' та 'обрядовий хліб, який печуть спеціально до Великодня та освячують у церкві'. Окрім цього, у гуцульських говірках слово *паска* має значення 'писанка за типом орнаменту' [ГС, 453]. Однак сам великодній хліб не всюди однаковий та має відмінності і в зовнішньому вигляді, і в складниках, із яких замішують тісто, зрештою, і в призначенні самого виробу [докладно див.: 5, 6]. Саме "літературність" слова і "традиційність" реалії спричинили відсутність слова у низці діалектних праць, наприклад, у словниках наддністрянських та буковинських говірок [СБГ, НРС] (натомість у збірнику буковинських діалектних текстів

"Щоб організувати текст, його автор повинен покладатися на низку кодів, що надають певного змісту висловлюванням, які він використовує. Щоб зробити свій текст комунікативним, автор повинен вважати, що ансамбль кодів, на які він покладається, є такий самий, як ансамбль кодів, що їх поділяє його можливий читач. Отже, автор мусить передбачати зразок можливого читача (надалі Зразковий Читач) здатного інтерпретаційно трактувати висловлювання так само, як генеративно трактує їх автор" [2, 28].

"Создавая текст, его автор применяет ряд кодов, которые приписывают используемым им выражениям опредленное содержание. При этом автор (если он предназначает свой текст для коммуникации) должен исходить из того, что комплекс применяемых кодов – такой же, как и у его возможного читателя. Иначе говоря, автор должен иметь в виду некую модель возможного читателя (далее – М-Читатель), который, как предполагается, сможет интерпретировать воспринимаемые выражения точно в таком же духе, в каком писатель их создавал" [3, 17].

багато фрагментів, у яких вжито назву *паска* [див.: БГХ, 166–199]), хоча й маємо у цих словниках відповідник *баба* в одному зі значень – у наддністрянських: ‘солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, який випікають до Великодня’: *К’іл’ко баб’ів напекли’сте?* (із поширенням – 6 населених пунктів) [НРС, 30] та, ймовірно, що й у буковинських: ‘вид здобного хліба’ (із поширенням – 6 районів) [СБГ, 20]. У гуцульській традиції паска має свої особливості випікання, а також різне призначення, що й засвідчує словник “Гуцульські світи. Лексикон” (подано скорочений текст словникової статті) [ГС, 451–453]:

па́ска ‘великодній хліб, оздоблений виробленими з тіста хрестами, пташками тощо, призначений для освячення, споживання на Великдень та роздавання за простибіг’: *По тім сїдають усї до стола, кушають свяченої паски промовляючи: “Дай Боже ґіждати від нинї за рік; дай Господоньку ґіждати у мирности, у єдности усїм людим и нам”* [Он2, 39–40]; *Давнїйшими лїтами (20–30 лїт) не вмів тут нїхто упекти паски, але кождий купував у містї у Надвірній, у тамошних міщанок. Нинї бере ґаздиня “8–20 кварт муки” (“по заможности”) і “причиньиї” паску. Як “рошчина” підкисне, додає муки, яєць, молока, коріня і “місит”. При своїй роботі заняті майже всї домашнї – ті місять, те “віроблєї” прикраси на верх паски, инше приладжує корінє. Не одна ґаздиня не вміє ще й нинї сеї штуки. Є много ґаздів, що печуть паску самі, инші знов наймають собі “пекарів” або пекарок і платять за упечене по 60 сотиків. Як тїсто виросло, вирабляють із нього паску і кладуть у “велику бльиху”; кругом (верх паски) кладуть з тіста “обруч”; відтак вироблюють (з тіста) хрест (аби файно росла) і ставлять його верх паски; на серединї хреста і на його чотирох кінцях кладуть пять “плащів” (се є паланичок краєм покроєних ножем), а на кождий з тих плащів кладуть по “гусцї” (малі булочки з дзюбками), врешті біля кождої гуски кладуть по дві “долонї” (то божа рука, аби сї паска удала) з пальцями (з тіста). Виробивши таку паску, зачиняють двері, приказують усім стояти (аби паска не запала сї, аби росла у гору) і всаджують її в піч. По сїм умиває ґаздиня руки і мокрими іще “гладит на віґлї кожду дитину по лици і приповідає: “Абис такий величний, як хлїб пшеничний, а ґіўчьити”: “Абис така велична, як паска пшенична”. Всім ходить про те дуже, щоби паска “удала сї”* [Он2, 35–36]; *Вкинувши віхопник у піч, саджає ґаздиня на вели-*

кій лопаті першу паску, *помастивши єї зверха сметаною або маслом*; *підчас чого стріляє з пістоляти ґазда*, *що дивить ся з надвіря у вікно*, *а ґаздиня промовляє: "Йика ти лїзеш у піч ладна*, *гладонька*, *така аби-с вілїзла!" – значить: абис не попукала*, *бо з того*, *як паска у печи пукне*, *ворожать*, *що умре ґазда або ґаздиня або маржина*, *або той*, *на котрого ґаздиня саджаючи паску у піч*, *"помінит си"* [Шух 4, 231]; *Як сї трафит*, *шо кавалок паски відлетит*, *то хтос не діжде другого Великоднї. У нас самих раз сї трафило*, *шо відросла одна гуска и відкачьила сї гет – то умер ґітвах* [Он2, 36].

У "Гуцульських світах" зафіксовано й словосполучення *пéрша пáска* – 'паска, яку випікають першою та освячують на Великдень': *Як упече ся "перша паска"*, *призначена до посьвяченя в церкві*, *ложать її серед стола*, *почім печуть меньші паски призначені до покраяня на "дорý" – поману*, *опріч того "перéпічки" – малі хлїби*, *та иньше печиво*, *а в деяких селах печуть ще "стільник" = "застівник" – великий хліб*, *в який тичать глухим кінцем тілько яєць*, *кілько є душ у хатї* [Шух 4, 232], а також *худóбйина пáска* – 'великодній хліб, який висушують, розтирають та дають худобі як ліки впродовж року (замішують на тісті, з якого випікають великодню здобу, додають яйця, сир, сало, бджоли, які загинули у вулику, тощо)': *З кождого тїста*, *призначеного на печиво*, *яке ґаздиня пече на сьвята*, *надто з сира*, *яєць*, *солонини і т.и*, *лишає ґаздиня по трохи на "худóбйину паску"*, *яку з того усего замісить*, *домішуючи ще черваточини з улія*, *погиблі бжоли*, *цукор*, *що оси роблять*, *і вимісуючи*, *промовляє: "Абис була така старлива*, *така плідна*, *така приязна*, *така легка*, *як бжола*; *йик бжола сидит при купі та вертає си*, *хоть аби куда пішла*, *і одна другу не лишит*, *а вертає у улій*, *так моя худоба аби через цїлий рік вертала ід своїй кошьирі*, *ци ніч*, *ци днина*, *йик іде бжола у вічко*, *а так аби сї плодила*, *йик бжола плодит сї*, *йик сї роїт". – Тоту паску сушать*, *труть на муку*, *мішають із сілю та дають маржинї з нагоди усяких слабостий*, *на які вона западає* [Шух 4, 232–233].

У наддністрянській говірці Болехова слово *паска* вживають зі значенням 'великодній хліб': *Тепло*, *як сі напалило*, *пішло догори*, *і вно дáвит зверху*, *і вно за тото припалює перше верх*, *середину і так донизу йде. Накриваю*, *аби не згоріла паска*, *бо буде дéгот*, *чорне. Через десєт хвилин*, *так люди хочут показати*, *шо в мене сі паска пече*, *на ціле село чути – відкрив*

шубер і закрив, *лиш відкрив і закрив*, *і то до́ста*, *і запахє на всю вулицю. Так накрита вна сі пече*, *вна темнішша вже не бу́де. Отака*, *як зробиласі*, *така вна вже бу́де. Хіба хочеш*, *аби була темнішша*, *то ше си здоймеш папір під кінец*, *якшо хочеш* [Гн]; натомість слово *бабка* позначає просто здобну булку, споживання якої не пов'язане із Великодніми традиціями: *Ниніка на снідані буде бабка з молоком* [Гн].

Для кожного з нас великодній виріб із тіста, який позначає слово *паска*, має свій особливий, часто родинний, код (солодка – несолодка, оздоблена – не оздоблена), а тому прочитавши слово у словнику чи тексті, кожен згадає свій Великдень (*Паску*), свій "великодній хліб". Тому такими важливими у словнику стають міні-тексти. Відчитування коду, про яке говорить У. Еко, мало кого з нас "скерує" до "паски з гусками". Варто зазначити, що оздоблення паски виробленими з тіста хрестами характерне не тільки для гуцульської та закарпатської традиції, однак, видається, що на цих теренах вона таки найбільш "орнаментальна". Саме тому О. Надрага у книзі спогадів "Серед львівських парків", згадуючи, які паски випікала мама перед Великоднем, називає одну з них *гуцульською паскою*, адже її мама навчилася робити на Гуцульщині [Нд, 96].

Міні-тексти словника можуть слугувати ілюстраціями до значень та водночас задіювати зовсім інші коди, які з реєстровим словом не пов'язані, що спостерігаємо, наприклад, у прочитанні "Лексикону львівського" [ЛЛ].

3. ***Словник у публікаціях діалектних текстів***. Складовою багатьох наукових видань є словники малозрозумілих слів. Проте серед публікацій діалектних текстів на них натрапляємо не завжди. Усталеної традиції пояснювати малозрозумілі слова в такого типу працях також немає. Наприклад, у хрестоматії текстів буковинських говірок [БГХ] укладачі подають такі слова наприкінці кожного рубрикованого тексту, а в публікації "Українські говори Румунії" автори окремим розділом праці подають "Словник діалектних текстів" і зазначають, що тут змінні слова подано в такому відмінку чи дієвідмінюваній формі, в якій вони зареєстровані в текстах, а номер у кінці словникової статті вказує на сторінку книжки, де реєстрове слово чи його фонетичні варіанти знаходяться [УГР, 633]. Наприклад:

"**пома́ну** *ім. ж. роду знах. відм. одн.* (< рум. pomană) милостиню (Суч.). 456, 470, 503, 507, 542" [УГР, 686];

“**си_токмúли** *дієсл. мин. часу 3 ос. мн.* приставали на угоду, домовлювалися (Мар.). 195” [УГР, 697];

“**скопéц** *ім.* посудина (Суч.). 396” [УГР, 698].

Відсутність діалектних словничків у збірниках текстів звужує коло читачів, обмежуючи його тільки лінгвістами й носіями говору.

1. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М. Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

2. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Перекл. М. Гірняк. Львів. 2002.

3. *Эко У.* Роль читателя. Исследования по семиотике текста / Перев. С. Серебряного. М. 2005.

4. *Купріян О.* “Хозарський словник” Мілорада Павича: текст на межі смислів, метафор і абсурду // http://sumno.com/article/hozarskyj-slovnyk-milorada-pavycha-tekst-na-mezhi-/

5. *Мазур Г.* Назви великоднього хліба в українських говірках Карпат // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

6. *Шелемех В.* Назви хліба в календарній обрядовості в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя // Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. Poznań. 2012.

БГХ *Буковинські* говірки: Хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006.

ГГ *Гуцульські* говірки: короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 1997.

Гн *Гнатишак Ю.* Слова з Болехова / Машинопис. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів.

ГС *Хобзей Н.*, *Ястремська Т.*, *Сімович О.*, *Дидик-Меуш Г.* Гуцульські світи. Лексикон. Львів. 2013.

ЛЛ *Хобзей Н.*, *Сімович О.*, *Ястремська Т.*, *Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 2. Львів. 2012.

Нд *Надрага О.* Серед львівських парків. Львів. 2004.

НРС *Шило Г.* Наддністрянський реґіональний словник. Львів; Нью-Йорк. 2008.

Он2 *Онищук А.* Народний календар. Звичаї й вірування привязані до поодиноких днів у році // Матеріяли до української етнольоґії. Т. 15. Львів. 1912.

СБГ *Словник* буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.

СУМ *Словник* української мови: в 11 т. К. 1970–1980.

УГР *Павлюк М.*, *Робчук І.* Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

Шух *Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріяли до українсько-руської етнольоґії. Т. 1–5. Львів. 1899–1908.

ХОЛОДЬОН Олена Миколаївна
(*Київ*, *Україна*)

Діалектний текст у дослідженні семантики дієслова в українських східнополіських говірках

У сучасній діалектології помітно зросла увага до семантики слова, зокрема до дієслівної лексики; на це вказують спеціальні праці та характер відбиття семантики у словниках та атласах. Значну інформацію про особливості семантики, її незвичні вияви подають діалектні тексти.

Розглянемо роль діалектного тексту (ДТ) у дослідженні семантичної структури дієслова у східнополіських говірках (на матеріалі лексеми *пекˈти*); в основі студії – зібрані за спеціальною програмою матеріали та записи зв'язного діалектного мовлення в говірках Чернігівської та Сумської обл.

Системний опис передбачає аналіз не тільки зібраного за спеціальною програмою матеріалу, а й ДТ як цілості, що фіксує особливості говірки – як типові, що мають регулярний вияв, так і спорадичні [8, 245]. Часто ціннішим за коротку відповідь на питальник є мікротекст-оповідь, що народжується в процесі комунікації з діалектоносієм; при цьому питальник слугує засобом отримання ДТ [9, 108]. Чимало використаних контекстів виокремлено із записів розмов із діалектоносіями під час отримання відповідей на запитання.

Для вияву семантичної варіативності важливою умовою є формальна цілісність лексеми з тією допустимою варіативністю, яка не руйнує цієї цілісності [4, 151]. Так, у східнополіських говірках лексема *пекˈти* 'готувати їжу, нагріваючи, прокалюючи на вогні або на жару' (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд) має ще фонетичні варіанти: *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР).

Дієслово *пекˈти* входить до складу ЛСГ із категорійно-лексичною семою 'готувати їжу' і перебуває в "конкуренції" [10, 164] з іншими дієсловами ЛСГ – *вaˈрити*, *сˈмажити*, *тушкуˈвати*, *копˈтити*, які мають семантичний інваріант – 'готувати їжу'.

Семантична структура лексеми *пекˈти* детермінована характером його синтагматичних зв'язків у висловленні, ступенем сталості / змінності цих зв'язків. Залежність семантики перехідного дієслова *пекˈти* від усталюваних / усталених у мовній практиці зв'язків робить значеннєву структуру рухомою, відкритою (докладніше див.: [4, 165]). Поступове вирізнення окремих сем із цілісного значення синтагми *пекˈти* + об'єкт зумовили різноспрямований розвиток семантики цього дієслова.

ЛСГ із категорійно-лексичною семою 'готувати їжу' відзначається складною структурою, має організуючу диференційну ознаку (ДО) 'об'єкт дії'. За наявності різних ДО у структурі ЛСГ можливе поєднання кількох ДО. Такими нерозчленованими ДО інколи виступають об'єкт дії, спосіб дії та місце дії. При цьому різним об'єктам дії відповідають різні способи, тобто відбувається закріплення способу дії за об'єктом дії з урахуванням місця дії, а звідси – синкретизація різних ДО [5, 69]. Подаємо способи вербалізації дієсловом *пекˈти* різних сем (як належних до макрополя 'готувати їжу', так і вторинних, що не входять до цього семантичного простору).

1. Борошняні вироби:

1) 'готувати хліб, пиріг, коржики тощо в печі, духовці': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

2) 'готувати пиріжки на сковороді на газовій плиті': *пекˈти* (Лн);

3) 'готувати млинці на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

4) 'готувати оладки на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См).

2. Картопля:

1) 'готувати картоплю в печі, духовці на деку': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт,

Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

2) 'готувати картоплю в горщику в печі, духовці': *пекˈти* (Авд, Вт, Гл, Зм, Кпт, Кч, Лн, Мк, Мт, Ос, Рт, СД, Сд, См, Сх, Тл, Уш, Чв, Яд), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Кр);

3) 'готувати картоплю на сковороді в печі': *пекˈти* (Вт, Уш);

4) 'готувати картоплю в попелі, в жару': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

5) 'готувати деруни на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

6) 'готувати картопляники на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пекˈти* (Пр).

3. М'ясо, сало:

1) 'готувати м'ясо, сало в печі, духовці': *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а:ˈк'ец:а* (Кл), *п'еˈчеш* (Гр, См);

2) 'готувати м'ясо в горщику в печі, духовці': *пекˈти* (Авд, Дг, Вт, Гл, Зм, Кпт, Кч, Лн, Мк, Мт, Ос, Рт, СД, Сд, См, Сх, Тл, Уш, Чв, Яд), *п'аˈк'ец:а* (Вв, Кр);

3) 'готувати м'ясо на сковороді в печі': *пекˈти* (Вт, Уш).

4. Капуста:

а) 'готувати капусту в горщику в печі, духовці': *пекˈти* (Дг, Кпт, Лн, Мк, СД):

[Експлоратор]: – А що таке "печена капуста"?

[Інформант]: – *каˈпусту поˈс'ікли сˈв'іжу / јакˈшо је ˈкисла / ў чуˈгунчик чи ў чугуˈнок //*

[Екс.]: – Чим посікли капусту?

[Інф.]: – *хоч ноˈжем / хоч теˈпер тертушˈки је оˈтиjі // так воно так же / тоˈд'і у п'іч / оˈл'іjі і* ***спекˈли*** *//* (Мк).

5. Молочні продукти:

1) ‘готувати молозиво в печі’: *пекˈти* (Дг, Дм, Кс, Ос, Мк, СД, Уш):

[Екс.]: – А молозиво робили?

[Інф.]: – *роˈбили //*

[Екс.]: – Коли?

[Інф.]: – *оˈце јак оˈтелиц’:а коˈрова / ˈпервиї ден’ˈдојіш / на дˈругиї ден’ˈдојіш і тˈрохи тˈрет’ого / у чуˈгун / ˈсахару / јаˈјец наˈбили і* ***спекˈли*** */ от тоˈб’і і моˈлозиво //* (Мк).

6. Фрукти:

1) ‘готувати яблука, груші тощо в печі, духовці’: *пекˈти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *ˈп’ект’і* (Нв, Хр, Шп), *п’ект’* (Мл, СР), *п’аˈк’ец:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п’а:ˈк’ец:а* (Кл), *п’еˈчеш* (Гр, См).

Дієслова зі значенням ‘готувати їжу’ можуть доповнювати (“розцвічувати” [14, 150]) додаткові компоненти значення, що зафіксовано у відповідях діалектоносіїв на питання в межах ЛСГ із категорійно-лексичною семою ‘готувати їжу’, де питальником передбачено іншу лексему, напр.:

1) ‘готувати вареники на пару’:

[Екс.]: – Як ви робите вареники?

[Інф.]: –*ʲета / ˈд’елаје / ˈм’ес’е /ʲету / муˈкуʲету і уклаˈдаје туˈди чарˈн’іку і* ***п’еˈк’е*** *над ˈпаром ваˈр’ен’ік’і ˈʲетије // чарˈн’ічније / ˈјагади з чарˈн’ік’і //* (Мл).

2) ‘спекти щось несмачне’:

[Інф.]: – *јак несмашˈне / дак не ˈхочеш // хот’ ˈкаже / таˈке дˈруг’іǐ раз / шо хот’ на саˈбаку ˈвисип // не ˈхочеш јоˈго ˈјісти // хот’ на саˈбаку јоˈго ˈв’іл’:і // а шче оˈто јак іспˈеˈчеш / да шче јак не уˈдас’ц’а / дак буˈваје / шо ˈв’ел’м’і і мˈјак’е і сˈмашне / а буˈваје / шо таˈк’е ниˈјак’е // дак у нас / оˈто ˈкажут’ / ˈГоспад’і! / таˈкого* ***напˈјок*** *таˈкого шо ˈможна скот јім ˈпасти / јак уˈдариш каˈрову / дак і каˈрова адˈв’ернец:а // буˈваје от таˈк’е // адˈно п’еˈчеш / дак і суп от ˈвариш / друˈг’іǐ раз смашˈнен:иǐ хот’ˈв’іп’іǐ / а дˈруг’іǐ раз ниˈјак’е //*

[Екс.]: – Що можна і скот їм пасти, так?

[Інф.]: – *да // ну ˈкажут’ шо уˈдариш / дак і ˈкарова адˈв’ернец:а //* (Гр).

Конкретна реалізація семантики слова виявляється в контексті, де одні значення нейтралізовані, а інші – актуалізовані,

таким чином, опис будь-якої лексеми неможливий без виявлення її контексних зв'язків [11, 14; 14, 153].

У діалектному мовленні різні значення *пекˈти* оприявнені в інших ЛСГ дієслів. Так, діалектоносії, відповідаючи на різні запитання, вживають лексему *пекˈти* зі значеннями:

1) 'ударити' (ЛСГ фізичної дії на об'єкт):

[Екс.]: – Буває таке, що Ви щось робили і себе ненароком ударили?

[Інф.]: – *уˈдарила //*

[Екс.]: – Вам же боляче! І спересердя ото кажуть…

[Інф.]: – ***упекˈла*** *// у нас ˈкажут' / о-ох* ***упекˈла*** */ саˈма сеˈбе так* ***упекˈла****! //* (Дг);

2) 'говорити правду' (ЛСГ мовлення):

[Екс.]: – Є люди, що правду кажуть. Це правильно чи ні?

[Інф.]: – *ја ˈдумају ж пˈрав'іл'на // челаˈв'ек і па пˈраўд'і* ***п'а:ˈче*** *// н'а: бˈр'еше ўже //* (Кл);

[Інф.]: *па пр'аˈмої* ***п'еˈче*** *так //* (Гр).

3) під час реалізації значення 'говорити все підряд: суттєве й безглузде' (ЛСГ мовлення) поряд з іншими синонімами зафіксовано *пекˈти* (Вл, Мт, Сд, Яд); при цьому виявляється супровідна сема 'говорити швидко':

[Екс.]: – Ви говорили коли-небудь з людиною, яка швидко говорить?

[Інф.]: – *у нас то ˈЈосипаўна там јес'т' таˈка / то таˈка ˈдобре так гаˈмонит' // ден' би ĭ нич сˈлухаў би јіˈјі // јес'т' таˈкије // јес'т' таˈкије / шо ўˈм'ијут' гамаˈн'іт' / јес'т' таˈк'іје / шо не ўˈм'ијут' //*

[Екс.]: – Дак що людина робить, коли бистро гамонить?

[Інф.]: – *у нас от ˈЈосипаўна / дак це / јак ваˈна / седиˈмо утˈр'ох на ˈлавац':і / јак пˈрийде ваˈна / дак оĭ / не упˈравитес' нехˈто сˈлова ўсˈтавит' / ви сˈвого неˈчого не ўсˈтавите // ваˈна јак начиˈнаје / дак це ˈначе / Л'евиˈтан оˈто каˈлис' /* ***пеˈче ĭ пеˈче ĭ пеˈче*** */ ўсе сваˈје // шоб шос' даˈбавит' / це неˈз':а даˈбавит' // ˈлоўко / і ўсе зˈнајеш ўсе да пˈрикладу там / не так / шоб л'а-л'а-л'а шо-паˈпало / шос' расˈказује таˈке //* (Сд);

[Екс.]: – То повільно людина балакає, а якщо швидко?

[Інф.]: – *тоĭ / зˈначит' јак ˈбистро /* ***пеˈче*** *буˈло ˈкажут' /* ***пеˈче*** *ˈначе / і не розбеˈреш // је же і таˈки баˈлакајут' / шо і не розбеˈреш ˈдаже шо / не поĭˈмајеш і сˈлова //* (Мт);

4) ‘зіпсуватися під дією гарячої води (про дріжджі)’ (ЛСГ приготування їжі):

[Екс.]: – Горілку робили коли-небудь?

[Інф.]: – *раˈбила //*

[Екс.]: – А як?

[Інф.]: – *і теˈпер рабˈл’у гаˈр’ілку // ˈгонимо //*

[Екс.]: – А як?

[Інф.]: – *ну а јак? // у биˈтон наˈкидајеш ˈсахару і ˈкидајеш драж'чи / напри'м’ір ˈвос’ем килаґˈрам у'кинула ˈсахару / паўкиˈла драж'ч^у^оў у'кинула / но шоб ваˈна таˈка не гаˈр’ача буˈла / таˈка ˈтеплен’ка буˈла там / аˈбо јак гаˈр’ача / дак* ***запеˈчуц:а*** *драж'чи //*

[Екс.]: – Запечуться? Як це?

[Інф.]: – *ваˈно ж у гаˈр’ачаму драж'чи запеˈчуц:а //*

[Екс.]: – Якими вони стають?

[Інф.]: – *ну шо ваˈно не ґраје // ваˈни то і раз…/ расˈтанут’ ваˈни да ˈтики із јіх неˈма тоˈго / а таˈка / шоб ˈтеплен’ка ваˈдичка буˈла // ну а таˈд’і шче јак ја / дак два дн’і ваˈно паґˈраје //* (Уш).

Навіть найдокладніші програми для записування діалектного матеріалу, змодельовані з урахуванням парадигматики й синтагматики досліджуваних одиниць діалектної мови, не охоплюють багатьох мовних рис, які виявляються в текстах [3, 3]. Цінною характеристикою ДТ є його спонтанність; він твориться безпосередньо в акті комунікації та є різновидом мовного простору, в якому відбивається реальне співвідношення елементів говіркової структури, проступають їх незвичні, досі не фіксовані значення слова [3, 10–11]. Під час невимушеного, спонтанного спілкування зафіксовано такі значення *пекˈти*:

1) ‘покриватися шкіркою, гниллю під дією сонця (про мертве тіло людини)’:

[Інф.]: – *ну там же на Хворосˈт’ан’ц’і / не ў ˈгород’і там ˈколо ˈхати / а на хваˈзен’д’і / коˈроўка буˈла / дерˈжаў і ˈд’іти / д’іўˈчата ж // одˈна за тим же / чи за Приˈнозају / чи / ну у Коноˈтопи дв’і ˈдочки // дак не откриˈвали ж ґˈроба // ну* ***із'n’ікс’*** *уˈже ж / ˈвоздух і ˈчорниї јак ну //*

[Екс.]: – І оце кожа стала чорна?

[Інф.]: – *так ˈкажут’ / шо ˈтеје / не откриˈвали / не ˈможна окриˈват’ // не ˈможна / шо ўже воˈно пошˈло ўже / ну / жаˈра і / ну / ˈжарко і сˈв’іжиї чолоˈв’ік // а ˈсерцем боˈл’іў / ну / ну / а*

жа'ра // чо'го ж ти по'шоў ко'сит'? // не'добре с'тало / у'паў і не 'теје / не л'у'деї же не'ма не'кого / 'поки до 'теје / дак / а жа'ра / жа'ра // 'нача'лос' / 'сорок г'радусиў // іш'че т'реба жит' / а во'но он ја'ке // і ко'рову прода'ватимут' і та'ке // не откри'вали / 'кажут' / бо не 'можна ж // ***за'п'ікс'а*** *сам у'же ж // неха'роше // то ж по'коїник у'мер св'ї'жен'ке ж / а то ж на 'сон'ц'і с'в'іжиї чоло'в'ік / с'к'іки ж поўд'н'а* ***'п'ікс'а*** */ ну на 'сон'ц'і* ***спек'тис'а*** */ із'жариц':а // ка'зали / 'чорниї јак 'угол' // ну хто ўже там заби'рали чи јак во'но там / чи ўби'рали / чи так мо поло'жили кос'т'ум да јак же // да не даї Бог //* (Лн)[1];

2) 'добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи':

[Інф.]: – *у нас л'іс да ў нас ха'з'аїство 'оде ў нас па'бите па к'лапт'ах / павикуп'л'али / о'це ти / ја / 'Гул'а / о'це па'бите отако'во / па квад'ратах //*

[Екс.]: – Це ж паї?

[Інф.]: – *дак па'ји / дак це зем'л'а / а л'іс непа'јованиї / це гасу'дарствен:иї // у'же па'бите на 'кус'т'а отако'во! // там Гала'в'ін / буў тої / ја раска'жу // бо миї же з'ат' і тої ра'биў і цеї же 'робит' у 'л'іс'і / дак ја ба'гато чо'го з'нају // дак ва'ни о'це тої / це Гала'в'ін дер'жит' / а то шче буў Га'лоўченко / зам то'го / ја ж бу'ло / ја јо'го о'так 'бачила так / јак о'це вас // о'так / о'так / Га'лоўченка і Краў'чук тут буў / хаї јіх а'гон' папе'че! // і 'јісти ва'рила Краўчу'ку // прији'ж:али о'де / ўстре'чали / на'чал'никам буў / дак ўстре'чали то'го / дак т'реба бу'ло 'јісти ва'рит' // дак о'це буў Га'лоўченко тут / дак wин не ста-а… теї / не* ***спек'лос'*** *у јо'го шчос'/ дак wин у Багус'лав'і // пере'јіхаў у Багус'лаў // а тут ку'пиў Га'лоўченко / је'к'іс'тої / ја ўс'іх не з'нају / но це Гала'в'ін 'точно // Гала'в'ін / а це шче је'к'іс' // і о'це паде'лили о'цеї л'іс наш на ўта'к'іје кус'к'і / кус'к'і / кус'к'і і павикуп'л'али // те'пер о'це 'кажут' Јану'ковичаў син о'це ўс'ім 'буде ўла'д'іт' //* (Крп).

Однією з властивостей спонтанності ДТ є непередбачуваність виникнення, тому деякі значення *пек'ти* не зафіксовані на диктофон:

1) 'іти':

[Інф.]: – ***пе'чем*** *да ди'ректара* (Уш);

[1] Н.Ю. Шведова називає такий контекст змістовим, який не спирається ні на синтагматику слова, ні на внутрішньогрупові чи міжгрупові зв'язки слова. Такого контексту вимагає значення, що посідає відокремлене місце й пов'язане з екстралінгвістичними ситуаціями та оцінками [14, 152].

2) ‘зробити операцію; відрізати’:

[Інф.]: – ***одпеˈчут’*** *ˈногу та і ўсе* (Гл);

3) ‘переживати, хвилюватися’:

[Інф.]: – *чоˈго ви так* ***печеˈтес’а****?* (Уш).

Значення ‘вживати алкогольні напої’ було виявлено різними способами: 1) під час спонтанної, неспровокованої розмови: *даˈваї п’екаˈн’ом* (Ів) (при цьому діалектоносій використав невербальний засіб передачі інформації – відповідний рух руки по шиї); 2) під час відповіді на пряме запитання (ЛСГ споживання) після низки синонімів – *п’аˈк’е* (Кр); 3) під час відповіді на питання іншої ЛСГ (ЛСГ буття); лексему *п’аˈкут’* уживано тоді, коли було досягнуто оцінно-емоційної реакції діалектоносія:

[Екс.]: – Є такі люди, які не вміють розраховувати?

[Інф.]: – *јо / јо-јо // јо таˈк’іје хˈлопци таˈк’іје / шо* ***њут’*** */ дак јім уˈже хот’ і ˈкол’к’і / дак* ***прапˈјут’*** *// јаˈни ж* ***прапˈјут’*** *// ўˈс’ак’іје јо маˈја гаˈлубка на сˈв’ет’е //*

[Екс.]: – Як ото тоді людина живе, коли за один день усі гроші?

[Інф.]: – *за д’ен’ то н’е прав’еˈд’е јак даˈдут’ // јо таˈк’е / шо* ***њут’*** *// јо таˈк’е / шо паˈлуче ˈп’ен’с’іју* ***прапˈје*** */ шо* ***ње*** */ а таˈди ˈход’е ў ˈлаўку ˈп’ішец:а //*

[Екс.]: – Як пишеться?

[Інф.]: – *ну /ˈп’ішет’у ˈлаўц’і ˈпокул’паˈлуче / таˈди ад:аˈје // ˈета так жиˈвут’ / маˈја гаˈлубка // јак* ***ње*** *јаˈкаја // јо у нас тут / шо* ***њут’*** *//*

[Екс.]: – І багато п’ють, да?

[Інф.]: – *јо / а јон шо б’аˈр’е і* ***ње*** */ прасˈпиц:а і зноў //ˈwоз’ме і зноў* ***ˈв’іње*** */ а таˈди гˈрошеї н’еˈма іˈд’е у ˈлаўку пˈрос’е //*

[Екс.]: – Дак це молоді чи старі п’ють?

[Інф.]: – *јо ї таˈк’іје / шо ўже п’інс’іаˈн’ерк’і ў нас / а јо ї н’е п’інс’іаˈн’ерк’і* ***њут’*** *//*

[Екс.]: – Оце жінки п’ють?

[Інф.]: – *ої / так* ***њут’*** */ шо ˈГоспад’і //* ***њут’*** *ˈв’ел’м’і ў нас //* ***њут’*** *јо ˈженич’іни малаˈдије таˈк’іје / шо // і јо п’інс’іаˈн’ерк’і / шо ја ж вам каˈжу / шо* ***њут’*** *//* ***њут’*** *уˈс’і //*

[Екс.]: – Дак а чого?

[Інф.]: – *а-а паразпаˈторувал’і і* ***њут’*** *// шо јаˈна із ˈжиру з’ˈд’елаје / даˈјут’ гˈрош’і і јаˈна гуˈл’аје // шо јаˈна раз ˈхоче* ***п’іт’*** */ раз ˈхоче* ***п’іт’*** */ маˈја гаˈлубка //*

[Екс.]: – А що вони не їдять нічого?

[Інф.]: – *ча'му? // куп'л'аје ж і 'јес'т'і / 'бул'ба јо ја'каја / то шче / кура'н'онка ја'кога д'ар'жит' чи јаї'цо ја'које та 'поїд'е ў 'лаўц'і наб'а'р'е // т'е'п'ер' у 'лаўц'і б'а'р'і / шо 'хоч'еш // 'воз'ат'а'б'і г'рош'і // а'б'і г'рош'і //*

[Екс.]: – І вони оце кожен день п'ють?

[Інф.]: – ***пју-ут'****! // јо / ја ж вам ка'жу і мала'дије тут та'к'іје / шо 'каждиї д'ен'* ***<u>п'а'кут'</u>*** *//*

[Екс.]: – А є такі, що менше п'ють?

[Інф.]: – ***'в'іпје*** */ јо ў'с'ак'іје / јо ў'с'ак'іје 'ета // јо ў'с'ак'іје //* (Кл).

Таким чином, дієслово *пек'ти* у наведеному контексті є експресивно маркованим; експресивна семантика дієслова формується на основі відхилень від соціально-нормативних показників дієслівного денотата [1, 311], зокрема перебування людини в стані алкогольного сп'яніння зазнає осуду в соціумі, тому діалектні назви відбивають негативну оцінку. Досліджуване дієслово в цьому контексті, з одного боку, передає значення дії та емоційної оцінки процесу, а з іншого, засвідчує периферійне місцерозташування в структурі ЛСГ.

З погляду діалектоносія, дія 'викликати відчуття фізичного болю, що виникає від дії вогню або чого-небудь гарячого' набула глибшого осмислення, що призвело до вживання лексеми *пек'ти* в сакральному мікротексті – мовні вислови, які в плані вираження характеризуються формальною сталістю й відтворюваністю, а в плані змісту відбивають народну віру в надзвичайну дієвість і силу озвученого слова, яке здатне позитивно чи негативно впливати на ситуацію та її учасників [7, 166]. До них зараховують особливі види мікроконтекстів, що "виражають побажання, прокльони, ритуальні констатації та своєрідні імперативні стимули чи забобони" [12, 25], зміст яких виходить за межі профанних уявлень про устрій світу та просторові відношення в ньому. Побажання *хаї јіх а'гон'папе'че*! (Крп) (контекст поданий до значення 'добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи') висловлює прагнення діалектоносія встановити та підтримати справедливість у соціумі; корелює зі східнослов'янськими формулами прокльонів, репертуар яких надзвичайно багатий і різноманітний.

Отже, аналіз ДТ розширює репертуар значень лексеми *пек'ти*, які складно передбачити питальником і відповідно за-

фіксувати під час експедицій. ДТ як структурно-семантична єдність може впливати на мовні одиниці, які входять до його складу, та допомагає виявити "нові, додаткові значення, які існують у системі в прихованому, латентному стані, або породжені контекстом" [13, 11], напр., у семантичній структурі досліджуваної лексеми спостережено енантіосемію: 'готувати їжу, нагріваючи, прокалюючи на вогні або на жару', 'добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи' – 'зіпсуватися під дією гарячої води (про дріжджі)', 'покриватися шкіркою, гниллю під дією сонця (про мертве тіло людини)'.

Дієслова, які передбачають суб'єкта та містять сему способу виконання дії, у прямому значенні оцінки не містять. Метафорично вони вербалізують предикати психічного стану людини, міжособистісних стосунків та набувають оцінних конотацій [2, 57], напр., значення 'говорити швидко, прямо все підряд: суттєве й безглузде', 'вживати алкогольні напої' та ін.; вживання таких дієслів свідчить про пошук діалектоносієм найбільш точного в семантичному відношенні слова.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин. 2005.

2. *Вольф Е.М.* Метафора и оценка // Метафора в языке и тексте. М. 1988.

3. *Говірки* Чорнобильської зони: Системний опис / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1999.

4. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

5. *Гриценко П.Ю.* Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.

6. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

7. *Жуйкова М.В.* Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Луцьк. 2007.

8. *Коваленко Н.Д.* Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

9. *Колесников А.О.* Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл. 2015.

10. *Копорская Е.С.* Семантические преобразования слова контекстуально стимулируемые и контекстуально нестимулируемые // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. М. 1982.

11. *Кочерган М.П.* Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). Львів. 1980.

12. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. 1995.

13. *Тураева З.Я.* Лингвистика текста (Текст: структура и семантика). М. 1986.

14. *Шведова Н.Ю.* Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. М. 1982.

Список населених пунктів

Авд – с. Авдіївка, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, Сумська обл., Вл – с. Вільне, Коропський р-н, Чернігівська обл., Вт – с. Вертіївка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл., Гл – с. Головеньки, Борзнянський р-н, Чернігівська обл., Гр – с. Гірськ, Щорський р-н, Чернігівська обл., Дг – с. Дягова, Менський р-н, Чернігівська обл., Дм – с. Домошлин, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Зм – с. Змітнів, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, Сумська обл., Кл – с. Клюси, Щорський р-н, Чернігівська обл., Кпт – с. Кіпті, Колоцький р-н, Чернігівська обл., Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл., Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Кс – с. Киселівка, Менський р-н, Чернігівська обл., Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н, Чернігівська обл., Лн – с. Ленінське, Кролевецький р-н, Сумська обл., Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Чернігівська обл., Мл – с. Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл., Нв – с. Новосілки, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Ос – с. Осьмаки, Менський р-н, Чернігівська обл., Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, Сумська обл., Пч – х. Пручаї, Прилуцький р-н, Чернігівська обл., Рт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл., СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Сд – с. Сядрине, Корюківський р-н, Чернігівська обл., См – с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Чернігівська обл., Сх – с. Сахутівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, Сумська обл., Уш – с. Ушня, Менський р-н, Чернігівська обл., Хр – с. Хрінівка, Щорський р-н, Чернігівська обл., Чв – с. Червоне, Коропський р-н, Чернігівська обл., Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Яд – с. Ядути, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.

DIALECTAL TEXT IN VERB MEANING RESEARCHING IN UKRAINIAN EASTERN POLISSIA DIALECTS

In the paper it was made an attempt to define the role of dialectal text in researching of semantic structure of lexeme *пек'ти*. It was revealed that in dialectal text new meanings became apparent which were difficult to predict by questionnaire; established with the help of dialectal text meanings expand the semantic scope of word.

CZYŻEWSKI Feliks
(*Lublin*, *Polska*)

Uwagi o tekście gwarowym jako jednostce języka (na przykładzie tekstów gwarowych wschodniej Lubelszczyzny)

Tekst jako jednostka języka

Pojęcie tekstu jako jednostki języka w podręcznikach do nauki gramatyki oraz słownikach i encyklopediach językoznawczych występuje od niedawna. Wcześniej bowiem nie dostrzegano tej jednostki języka, por. np. polskie gramatyki akademickie z lat 60. XX w. [9; 3], podobnie w gramatykach języka ukraińskiego, np.: [22]. Także w opracowaniach słownikowych z lat 60. XX w. znajdują się ogólne stwierdzenia o tekście jako strukturze pozycyjnej. *Słownik terminologii językoznawczej* definiuje tekst następująco: "Ciąg linearny elementów i struktur językowych (fonicznych, morfologicznych, syntaktycznych) tworzący określoną strukturę relacyjną (pozycyjną). Przeciwieństwem tekstu jest system jako układ tych samych elementów i struktur, ale przeciwstawiających się sobie w sposób wielokierunkowy na zasadzie opozycji jakościowych (treściowo-zakresowych)" [6, 572]. Zagadnienie tekstu jako jednostki języka pojawia się w niektórych opracowaniach akademickich dopiero w latach 90. XX w. [18][1], wiąże się to z upowszechnieniem wyników badań lingwistyki tekstu (gramatyką tekstu), por.: [14, 312][2], [21, 215]. Lingwistyka tekstu stara się opisać ogólne prawidłowości rządzące budową tekstów, por. [15, 312] i łączy się z teorią aktu mowy [21, 215]. Teoretyczne rozważania w zakresie tekstu z uwzględnieniem bogatego materiału źródłowego będącego podstawą przygotowywanego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* [1] podjęło jako jedno z pierwszych w Polsce środowi-

[1] Terminu *tekst* w znaczeniu 'jednostki języka' nie odnotowuje np. Alicja Nagórko w swoim *Zarysie gramatyki polskiej*; stwierdza tylko, że "teksty wytwarzane [są]w aktach mowy, [...] że tekstem jest dla językoznawcy, każda wypowiedź, nawet krótki okrzyk w rodzaju *Pożar*! Tekstem będzie też *Pan Tadeusz* [...]" [10, 13].

[2] Lingwistyka tekstu – jak pisze Kazmierz Polański – "Rozwija się od lat sześćdziesiątych [XX w.] głównie w Niemczech [...] i w Wielkiej Brytanii. [...] Lingwistykę tekstu można (stwierdza na początku lat 90.) wciąż uważać za znajdującą się *in statu nascendi*. Mimo iż ukazało się już z tego zakresu wiele prac, nie dopracowała się do tej pory jednolitej teorii" [15, 312].

sko lubelskie [2][3]. Badania nad tekstem już od początku obciążone były, jak pisze Z. Kubiszyn-Mędrala, tym, że "Określenie tekstu dość mocno związane jest z pojęciem tekstu prymarnego pisanego [podkreśl. moje, F. Cz.], podczas gdy prymarne ustne przekazy formalne określane są mianem wypowiedzi" [10, 127].

Podsumowaniem pewnego stanu badań do początku lat dwutysięcznych nad rozumieniem tekstu jest wypowiedź Z. Kubiszyn-Mędrali: "Określanie tekstem jednostek językowych o różnych zakresach sprawia, że jest on uznawany za jednostkę systemu językowego *langue* [3], bądź za jednostkę planu *parole* [11; 1]. Uznając tekst za jednostkę planu *parole*, J. Bartmiński dla jednostki planu *langue* wprowadza termin *tekstem*, mający analogicznie jak *fonem*, *morfem*, *leksem* sufiks – *-em*, świadczący o <byciu jednostką systemu językowego>. Tekst umieszczany bywa także w płaszczyźnie pośredniej między systemem (*langue*) a użyciem (*parole*) [16, 43]" [10, 130].

Podręczniki, słowniki i encyklopedie definiując termin *tekst*, wskazują głównie na aspekt strukturalny. Na przykład według Janusza Strutyńskiego, autora podręcznika akademickiego, tekst to "każda skończona wypowiedź zarówno jedno – jak i wielowyrazowa, równa wypowiedzeniu albo składająca się z szeregu następujących po sobie wypowiedzeń, która dotyczy określonego tematu i pochodzi od jednego nadawcy [podkreśl. moje, F.Cz.]" [18, 321]. Podobnie w *Encyklopedii języka polskiego*: "Tekst według lingwistyki tekstu to spójny (koherentny) zbiór następujących po sobie zdań albo jakikolwiek komunikat (przekaz, niekoniecznie słowny) dający się odgraniczyć od innych komunikatów przekazów" [18, 215]. Na strukturalną płaszczyznę tekstu, szczególnie na jego koherencję zwraca uwagę Kazimierz Polański w *Encyklopedii języka polskiego* w artykule hasłowym *Spójność składniowa tekstu*, pisząc m.in. "Badając warunki spójności tekstu, ustalono, że istotnym jej współczynnikiem są elementy składniowe, pojawiające się wprawdzie wewnątrz zdań, ale mające funkcje ponadzdaniowe" [21, 366]. Z kolei Zygmunt Saloni definiując tekst podkreśla jego koherencję semantyczną "Tekst określa się na ogół jako spójny, gdy stanowi swego rodzaju całostkę se-

[3] Genezę rozważań prof. Jerzego Bartmińskiego o tekście wiązać należy z wcześniejszą współpracą z prof. Renatą Mayenową (por. prace z zakresu teorii tekstu, tj. zbiory studiów wydanych pod red. M.R. Mayenowej w latach 70. i 80. XX).

mantycznie odnoszącą się do określonej, dającej się potocznie wyodrębnić jako jednolita sfery rzeczywistości pozajęzykowej" [15, 505].

Podobną definicję tekstu jako jednostki formalnie i semantycznie koherentnej podaje *Encyklopedia języka ukraińskiego*: "Писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю. Одиницею тексту є реально вичленовуваний найменший словесний масив, що складається з лінійно розташованої сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність, після якої йде інша цілісність того ж рівня" [20, 627–628].

* * *

Tekst jako jednostka strukturalnie i semantycznie spójna

W poszukiwaniu formuły i struktury tekstu, a więc próbie odpowiedzi na pytania: czym jest tekst, czemu służy i jak jest zbudowany, jak to robi A. Duszak [5], można przyjąć w naszych rozważaniach nad tekstem gwarowym stanowisko Zofii Kubiszyn-Mędrali, wyrażające się w sformułowaniu: "Im większa jest klarowność odpowiedzi na te pytania, tym większa przejrzystość strukturalna tekstu i jego reprezentatywność jako typu zachowania komunikacyjnego" [10, 132].

Materiał analityczny[4]

W artykule przywołuje się materiał pochodzący z zebranych przez autora w latach 80. XX w. tekstów ze wschodniej Lubelszczyzny (określanej też jako południowe Podlasie i Chełmszczyzna). Część materiałów została opublikowana w książce *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny* [Teksty 1998]. Opisywane sytuacje powstawania tekstów (wypowiedzi informatorów), to sytuacje znane autorowi artykułu z autopsji. W ponad 90% badanych miejscowościach autor zapisał materiał, zwracając szczególną uwagę na kontekst dialogu i polilogu, w którego rezultacie powstawał tekst, por.: [Teksty 1998].

W świetle przywołanych rozważań za tekst uznać można poniższy przykład: nadawca, 72.letni mężczyzna, – odbiorca zaś to

[4] Przykłady w artykule podaje się w zapisie półfonetycznym, łacinką. Zapis ten można porównać z oryginałem tekstów zawartych w publikacji *Polskie i ukraińskie teksty...* [Teksty 1998].

osoba z zewnątrz. Dialog odbywa się w obejściu gospodarskim. Zapis dokonany został na taśmie magnetofonowej.

[Wóz żelazny]

wuz żylazny to składał s'e ... sz czens'c'i drewńanyx ji żelaznyx //[5] *do drewńanyx to ... bedz'em zalyczac'/ tak jak // koła // koło składało s'e s pjasty / spryxuf / ji tag zvane dzwońak'i // o // potem tak'e nasady s kłońicam'i // no ji* [...] *ta czens'c'/ to pszedńa // ji czens'c' dol'na / do kturej tej... drewńana/ do kturej pszykrencało s'e os'// os' była pszymocovana tag zvanym'i cybantam'i// to jusz ... puz'ńej to robjone było// no ji do pszedńej czens'c'i / tak jak u nas / po* [!] *pszevażńe pojedyncze vozy / to m'ely tak'e... tag zvane hołoble // no / a o jile ktos' jez'dz'ił na pare końi / to dyszel' był // nastempńe tył/ tak samo // była... czens'c' dol'ńa / ktura... do kturej pszymocovało s'e* ^{u} *os'// no ji, tag zvana łapka*[6] */ f kture były fsadzane kłońice // ji tesz / os' była pszymocovyvana ... cybantami // os' była vytaczana ... vyrabjana ... pszes kovala renczńe / bo tam k'edys' to tam ńikt ńe uptaczał / tyko koval' dup'iłovyvał raszplem / tak jak pov'ina* [!] *dopasovyvał do... tag zvana buksa // była vb'ijana v koło / f te pjaste // no jusz / ji ta* ^{u}*os' była dopasovyvana do tej buksy // potem s'ruba jedna / druga /* żeby koło ńezlatyvało *// o... / no już był vuz gotovy / jak ot kovala vyszet / znaczy zdolny do użytku //* [Teksty 1998, 3].

Przedstawiony fragment spełnia warunki koherencji formalnej i semantycznej. Jest to ciąg występujących po sobie logicznie zdań i wypowiedzeń tworzących całościową jednostkę semantyczną, tj. opis wozu gospodarskiego. Podany przykład stanowi w świetle przywołanej definicji jednostkę zwaną tekstem.

Cechy tekstu mówionego

Mówienie jako akt komunikacji językowej

Mówienie jest aktem komunikacji zachodzącym między nadawcą a odbiorcą w określonej sytuacji (kontekście). Inaczej akt komunikacji przebiega w monologu, inaczej w dialogu. Wszystkie

[5] W niniejszym tekście stosuje się znaki: "/" oznaczający krótką pauzę oraz "//" – długą pauzę. Taki zapis stosuje się w opublikowanej książce *Polskie i ukraińskie teksty...* [Teksty 1998]. Natomiast w dalszej części artykułu – w odniesieniu do części przykładów – stosuje się znaki interpunkcyjne przyjęte w ortografii literackiej, to jest na miejsce znaku "/" oraz "//" wprowadza się odpowiednio przecinek i kropkę [Teksty 1998].

[6] Zawarta w tekście forma łapka zamiast ławka, powstała na tle mieszanie wargowych *w* z *p*.

możliwe sytuacje, w jakiej powstaje tekst mówiony, wymagają opisu uwzględniającego kryteria socjolingwistyczne. W związku z utrzymującym się wśród językoznawców odmiennym stanowiskiem, co do odpowiedzi na pytanie: czy chodzi o inne użycie tego samego języka (jego realizację), czy też trzeba mówić o dwóch różnych językach, por.: [14, 101–102], jest istotna kwestia kontekstu.

Monolog o określonej strukturze syntaktycznej jako potencjalny dialog

Opowiadanie informatora-nadawcy, dzięki wprowadzeniu przez siebie retorycznych pytań przekształca się formalnie z monologu w pozorowany dialog, por. *No ale puńi* [!] *czym zabronujesz? No czym?*

Materiał analityczny

Nadawca tekstu: 67.letni mężczyzna, autochton, odbiorca: mężczyzna, osoba z zewnątrz. Rozmowa odbywa się w obejściu gospodarskim.

[O bronowaniu zboża gałęzią]

ja sam gałenz'o bronował końuszyne // bo końuszyne czervone/ to śe śeje v ofśe // no ale ᵘov'es śeje fcześńe // a końuszyne /tszeba śać puźni/bo ona boji s'e mrozu// żep ak [!] *ona zmar... tego ... to jusz ona vymarz'ńe // no ale puńi* [!] *czym zabronujesz? // no czym? // vz'oł / proszę pana / gałens'/ i gałenz'o ćongaj [Śmieje się] to puni [później] trava s'e vżuciła // pysz ji ju // o taki był żyvot //*[7] [Teksty 1998, 39].

Przedstawiony tekst pokazuje, iż nadawca ma potencjalne możliwości zmiany monologu w dialog, zarówno dzięki zróżnicowaniu wypowiedzenia, tj. zastosowaniu zdań oznajmujących i pytających. Dodatkowo opisywany kontekst, tj. różny czas siania zbóż i traw i wynikający stąd skomplikowany stan wykonywania zabiegów pielęgnacyjnych, powoduje nietypowe i zarazem humorystyczne zachowanie rolnika (bronowanie gałęzią). Informator-nadawca, opowiadając o swojej nietypowej uprawie zboża, reaguje równocześnie śmiechem. Przywołany kontekst pozwala na pokazanie zdystansowanego odniesienia nadawcy do opisywanej rzeczywistości.

Monolog o strukturze zwrotów typu *panoczku*

Czy istnieje w tekście mówionym forma wypowiedzi, jaką jest monolog? Według Franciszka Nieckuli monolog jest silnie nace-

[7] Tekst zapisany pismem fonetycznym, z wykorzystaniem niektórych znaków polskiego alfabetu literackiego, np. *tszeba*, tj. *sz* zamiast š, itd.

chowany obecnością odbiorcy "w zasięgu słuchu i wzroku", z tego powodu monolog (np. opowiadanie o czymś, o kimś, nakłanianie kogoś do czegoś) można uznać za "rozbudowane fragmenty dialogu". Po pierwsze, w takim tekście występują wyrazy, zwroty itp., które nie pełnią roli komunikatu, lecz służą jedynie nawiązaniu lub podtrzymaniu więzi z odbiorcą, po drugie, nadawca na ogół pozostaje w kontakcie wzrokowym z odbiorcą.

Fizyczna obecność milczącego odbiorcy (słuchacza) w czasie wygłaszanego przez nadawcę monologu, opowiadania powoduje, że w tekście występują formy i wyrażenia, które służą utrzymaniu więzi ze słuchaczem, pozostają one poza planem danej wypowiedzi, por. *panoczku*, *prosze cie*, *rozumi pan* itd.

Materiał analityczny

(1) Nadawca tekstu: 70.letni mężczyzna, autochton, odbiorca: 20.letnia dziewczyna, autochtonka. Nadawca i słuchaczka znają się na co dzień. Rozmowa odbywa się w domu informatora. Tekst opowiadania utrwalony został na taśmie magnetofonowej.

[Boże Narodzenie]

*A na w**e**czeru?*[8] *To kuti**a**. W st**u**py nat**o**fczona... Jaczm**i**ń pop**a**ronyj, rozum**i**jesz! pop**a**ronyj jaczm**i**ń.* [...] *To pr**o**sze cie, m**a**ty ber**e** ż**e**szki wod**e**ju p**a**ryt' [jaczmiń]. Wun**o** [łupyna] spustyćcia i w ruk**a**ch tak**o** szur**u**je.* [...] [Czyżewski, Warchoł 1998, 9].

*K**u**pymo wutki. K**u**pymo wydr**u**bku, **a**bo ant**a**łok p**y**wa i wże, pr**o**sze cie, tuhd**y** cilutka* [...] *hul**a**nka* [Czyżewski Warchoł 1998, 9].

(2) Nadawca tekstu: 80.letnia kobieta autochtonka – odbiorca, eksplorator, osoba z zewnątrz. Rozmowa przeprowadzona w "cztery oczy" w mieszkaniu informatorki.

[Okres wielkanocny: śniadanie wielkanocne]

Zasiadamy do stołu, jaka rodzina je. A mama już ... nam donosi to wszystko, i bierze świencone jajko pobije, kroji po takim kawałeczku i naz dziely, rozumi pan, i naz dziely i już jemy ... te śniadanie [Teksty 1998, 127].

(3) Nadawca tekstu : 72.letni mężczyzna, autochton – odbiorca, eksplorator – osoba z zewnątrz. Informator w swoim mieszkaniu opowiada swobodnie, w "cztery oczy"; tekst utrwalany został na taśmie magnetofonowej.

[Sianokosy]

*Idi**o**m kos**i**ti, pan**o**czku. K**o**sy na pl**e**czy, spiw**a**jem. Idi**o**m, kos**i**mo, spiw**a**jem, postoj**o**m, spiw**a**jem.* [...] *jed**i**n za dr**u**hym / jed**i**n*

[8] Akcent w tekstach ukraińskich oznacza się za pomocą wytłuszczonej litery.

*za dr**u**hym. I r**a**z, i r**a**z , i r**a**z. J**e**den dr**u**hoho h**o**nit, pan**o**czku.* [Teksty 1998, 131].

Tekst gwarowy jako tekst ustny[9]

Jeśli gwarę zdefiniujemy jako terytorialną odmiankę języka ogólnonarodowego, różniącą się od innych gwar na płaszczyźnie fonetyczno-fonologicznej i morfologicznej, to tak rozumianą gwarę będziemy traktować jako odrębny język (system językowy) *langue.* Sposoby realizacji gwary jako języka przez autochtoniczną ludność chłopską zawarte zostają w jednorazowych, spontanicznych tekstach mówionych mieszkańców wsi. Teksty te są więc ustną realizacją gwary, inaczej mówiąc analizowane teksty winny być analizowane na płaszczyźnie *parole.* Teksty wytworzone indywidualnie i spontanicznie charakteryzować się będą wariantywnością i na poziomie artykulacyjnym (prozodyczno-dźwiękowym), i na poziomie organizacji wypowiedzi (struktury wypowiedzeń). Z drugiej strony zaś tekst można opisywać, ustalając wiązkę cech relewantnych, a więc na poziomie systemu językowego (*langue*). Tak rozumiany tekst stanowić będzie wówczas jednostkę systemu.

Tekst spontaniczny a tekst kliszowany

Tekst jako twór jednorazowy i spontaniczny może być zorganizowany w określoną gatunkowo wypowiedź (według Jerzego Bartmińskiego jest to tzw. tekst kliszowany).

Tekstem kliszowanym jest na przykład bajka, por. "Jak wróż pomógł odnaleźć szlachciance zaręczynowy pierścionek", zaczynająca się od słów: *Buv sob**i** tak'**i** star**y**k. Czułuv'**i**k. I ny ... un ny^m**a**f sz^cz**o**ho ż**y**ty/. To na**u**czyfsia vuryż**y**ty, o. Bude vruż**e**ty, **a**le un ny u... ny vm**i**w* [Teksty 1998, 213–215].

Bądź pieśń, por.:

[Teczet reczka]

*T**e**czet r**e**czka nywyl**i**czka z wyśń**o**oho s**a**du*
*kl**e**cze k**o**zak difczyn**o**ńki s**o**bi na pur**a**du.*
*Oj p**o**rad' mni difczyn**o**ńko jak ridn**y**ja m**a**ty*
*Czy ja m**a**ju żynyt**y**sia czy na t**e**be żd**a**ty* [Teksty 1998, 215];

Wymienione teksty włączymy do tekstów folkloru, pozostają one jednak poza rozważaniami niniejszego artykułu nie z powodu na odmienność/czy brak gwary, ale ze względu na organizację wypowiedzi.

[9] W rozważaniach nad tekstem wprowadza się niekiedy pojęcie dyskursu, por. m.in. [1; 7; 8; 12]. Część językoznawców, np., B. Boniecka, uważa, iż określenie *dyskurs* jest synonimem tekstu. W niniejszym artykule kwestii tej się nie omawia.

Tekst ustny jako tekst spontaniczny i jednokrotny

Cechy tekstu oralnego[10], tj. powstałego w tym samym czasie i miejscu w akcie komunikacji ustnej między nadawcą a odbiorcą, określa się w opozycji do tekstu w piśmie. Podstawą opozycji tekstu mówionego do tekstu pisanego jest obecność płaszczyzny prozodyczno-dźwiękowej, w tym pierwszym i jej brak w tekście pisanym. Powstaje pytanie: czy płaszczyzna dźwiękowa w tekście mówionym jest cechą relewantną i jedyną. Jak stwierdza Swietłana M. Tołstaja: "Ustna (dźwiękowa) czy graficzna forma tekstu jest [...] cechą podstawową, ale równocześnie jedynie zewnętrzną. Za bardziej istotne należy uznać odniesienie tekstu do ustnego lub piśmiennego modelu komunikacji: pierwszy zakłada jednoczesność (synchroniczność) nadawania i odbioru komunikacji (tekstu), drugi – ich niejednoczesność, następstwo, rozdzielenie w czasie. Tekst ustny ma określonego, obecnego w momencie mówienia adresata, podczas gdy pisany sugeruje nieokreśloność i wielość adresatów [...]. Tekst ustny w zasadzie jest jednokrotny, istnieje tylko w momencie jego wypowiadania i nie jest odtwarzalny [podkreśl. moje, F. Cz.] (powtarzalny) w odróżnieniu od tekstu pisanego, którego czas istnienia ograniczają jedynie możliwości techniczne jego przechowywania i odtwarzania i który jest obliczony na wielokrotne użycie" [19, 27].

Materiał analityczny

Rozmowa eksploratora z dwojgiem starszych małżonków w ich mieszkaniu. Nadawca: małżeństwo – odbiorca: słuchacz, osoba z zewnątrz, nieznana wcześniej.

[Obrzęd weselny]

*No mołod**u** sad**y**ły. Stawl**e**ły d**i**żku. Na d**i**żku kuż**u**ch. A na kuż**u**ch mołod**u**. I dop**i**ro ... śpiw**a**ły j**i**ji. Śp**i**wały ... tam r**u**żne sfuj**i** t**y**ji pi**e**śni ... i rosplit**a**ły k**o**su. No jak wże rospl**i**ły k**o**su. Ruspust**y**ły. No i p**o**tem prychod**y**ł toj mołod**y**j. No ji kupow**a**ł jij**i**. Tarhuw**a**łysie. No dob**y**ły t**o**ho t**a**rgu. No i dop**i**ru do bługo... do błuhosł**a**wyn i do szl**u**bu.* [Teksty 1998, 324–325].

Przytoczony fragment opowiadania cechuje jednoczesność uczestniczenia w prezentowanym opowiadaniu-monologu zarówno nadawcy (informatora), jak i odbiorcy (eksploratora), dlatego też tekst ten ma charakter potencjalnego dialogu.. Wymieniony

[10] Język mówiony określa się jako "[...] swobodne, spontaniczne użycie języka w przygodnych, naturalnych sytuacjach komunikacyjnych" [14, 101; 17].

tekst ma jednokrotny charakter, jest więc nieodtwarzalny (inaczej niż teksty kliszowane, np. pieśni ludowe), zob. uwagi wyżej.

Konteksty dialogu a zmieniające się funkcje nadawcy i odbiorcy

Pogląd na istotę tekstu mówionego sformułowany przez Swietłanę M. Tołstaję uzupełnia Franciszek Nieckula, wskazując na rozbudowany – o określone kody – kontekst dialogu. Zachodzące między nadawcą i odbiorcą relacje wynikają z ukształtowanego kodu kinezycznego[11], proksemicznego[12] i kulturowego[13], por.: [14, 104]. Z tego powodu rozmowa charakteryzuje się często zmiennością ról pomiędzy nadawcą i odbiorcą.

Materiał analityczny

Sytuację zmienności ról przedstawia następujący tekst: nadawca: 89.letni mężczyzna, autochton, – odbiorca (eksplorator, osoba z zewnątrz). Rozmowa prowadzona w obejściu informatora.

[Ogród warzywny]

[E.: A jak się nazywały te warzywa, które się kisiło?] *Kapusta.* [E.: A jeszcze co?] *uogurki. Pomidoruf bardzo mało ftedy było*, *tak. Pomidoruf ftedy nie*, *za pomidory nie wiedział. Ugurki*, *kapusta. Jak tszeba było kisić*, *panie*, *to już mieli gużontki* [!]. *Na kapuste całkom* [!] *dale to / bo ... kapusta*, *panie*, *nie beńdzie. No musi być jusz... ziemia uodpowiednia.*[E.: Ta, dobrze uprawiona?] *No*, *no*, *dobrze uprawiona*, *tak.* [Teksty 1998, 366].

W podanym fragmencie rozmowa charakteryzuje się zmiennością ról. Eksplorator (E.) w przywołanym tekście raz jest odbiorcą (słuchaczem), innym razem nadawcą komunikatu (t.j. wtedy, gdy w trakcie opowiadania kieruje szczegółowe pytania do informatora). Podobnie zmienia się rola informatora; na początku będącego nadawcą (gdy opowiada o dawnym ogrodzie warzywnym), następnie zaś już jako odbiorca dialogu (gdy słucha pytania eksploratora).

[11] Przez określenie "kod kinezyczny" rozumie się mimikę i gestykulację mówiącego.

[12] Określenie "kod proksemiczny" oznacza przestrzeń oficjalną bądź nieoficjalną zarówno dużą, jak i małą, w której odbywa się dialog.

[13] Kod kulturowy – to znaki sytuacyjne, które łączą się z przyjętymi w danym społeczeństwie wszelkimi kulturowymi regułami zachowania w różnych okolicznościach. Prowadzić to może do znacznej redukcji znaków językowych w komunikacji ustnej bez szkody dla porozumienia się. Tak np. wypowiedziany wyraz *wóz* uznać należy za tekst, pod warunkiem, że np. nadawca i odbiorca znajdują na podwórku gospodarza w pobliżu wypełnionego zbożem wozu, a na niebie gromadzą się burzowe chmury. Przywołane informacje mogą być wyrażone w zdaniu: *Czy możesz mi pożyczyć w tej chwili wóz?*

[Jednostki miary]

[E.: A ćwierć i 4 ćwierci, to co dawały?] *cztery ćwierci to było sto kilo, o.* [E.: A według miary waszej, to ile?] *W worki się sypało, do workuf, od beczek* [!] [E.: A korca nie było, korzec?] *Nu. Nu kożec* , *meter, kożec.* [E.: A dawniej jak się mierzyło?]. N*a korcy, o. Wiele ty nakopał e... ziemniakuf ? A może tam tszy, cztery korcy ta* ... [Teksty 1998, 366].

Nawiązany dialog między nadawcą-informatorem a odbiorcą-eksploratorem, a następnie dynamiczna zmiana roli obu podmiotów, wynika z potrzeby uszczegółowienia wiedzy w zakresie jednostek miary.

Forma polilogu w tekście gwarowym

Forma dialogu, jak pokazuje analizowany materiał, może być rozbudowana, do kilku nadawców. Ten rodzaj wypowiedzi można określić mianem polilogu.

Materiał analityczny

Nadawca: informatorki: dwie kobiety, jedna (I): 80.letnia, druga (II): 74.letnia, obie autochtonki, sąsiadki; – odbiorca: eksploratorka, autochtonka, młoda dziewczyna. Nagranie dokonane zostało w mieszkaniu jednej z informatorek.

[Obróbka lnu]

I: *Aj, tupiro już jak jego sklepio, to już tszepaczki, tszepalnicy je, zrobiona taka, fprawiona. I tszypaczko jego tak pożonnie bije, bije, bije. O. Jedne puł, puźnij drugie puł ubraca.* II. *W garść weźnie...* I: *i tupiro jego już skrencajo, już skrencajo j kładno jusz f taki koszyk* [Teksty 1998, 97].

W ustnej realizacji języka autonomiczna pozycja monologu podlega silnemu nacechowaniu obecności odbiorcy, zmienia się w potencjalną formę dialogu. Dokonuje się to dlatego, że – jak zauważa Franciszek Nieckula – "nadawca w trakcie mówienia pilnie śledzi mimikę i gesty odbiorcy, żeby poznać jego reakcję. Stosownie do tego, jak sobie interpretuje zachowanie słuchacza, permanentnie zmienia plan wypowiedzi" [14, 105]. Do zmiany wypowiedzi może dochodzić także i wtedy, gdy informatorowi towarzyszą domownicy, sąsiedzi, por.:

Materiał analityczny

Informatorzy: małżonkowie: nadawca I: mężczyzna 84.letni i nadawca II: 74.letnia kobieta – odbiorca, eksplorator – osoba z zewnątrz. Rozmowa prowadzona w domu.

[Dawna obróbka płótna]

II. *Pszynosiło się wałek do domu. I ten wałek muczyło się, f takim zolniku, takie statek... uokrongły...* [E.: zolnik?] *zolnik się nazywa. Tak, zolnik. I ten... To płutno tam sie kładło w ten zolnik. A gotowało sie wode, na goronco w... na sto... tych ...do gotowania, żeby było ...* I: *Tak muw, żeby dobże było ...*, II: *No, ja wiem. – Tak się gotowało, żeby ta woda sie gotowała dobże. A pupiołu... Ale popiuł sypało się na takie no... płachte. I nakrywało sie ten zolnik. Sypało sie popiuł. Ale popiuł musiał bydź z dżewa. Dobrego dżewa dymbowego. On był taki mocny. I lało się te wode* [Teksty 1998, 222].

Płynność i spontaniczność jako cecha wypowiedzi ustnej, w przywołanym przykładzie została zachwiana. Tekst jest urywany, plan wypowiedzi zmieniany. Wynika to z wysokiej samokontroli informatorki II (nadawcy komunikatu), by dokładnie odtworzyć "proces wybielania płótna lnianego", dodatkowo samokontrolę wypowiedzi informatorki-nadawcy komunikatu potęguje świadomość obecności osób towarzyszących rozmowie, iż jej wiedzę "o obróbce płótna" każdy z uczestniczących w dialogu może zweryfikować, co sugeruje sformułowanie informatora I (męża): *Tak muw, żeby dobże było ...* i natychmiastowa odpowiedź głównego autora relacji, informatora II: *No, ja wiem.*

Wnioski

Podjęte już w latach 60. XX w. rozważania dotyczące tekstu jako jednostki języka stanowią punkt odniesienia na temat metod opisu tekstu gwarowego. Gwara jako system językowy realizowana jest przez tekst, a więc na poziomie *parole.* Jednocześnie poprzez opis użyć tekstu porwala na ustalenie cech relewantnych i koniecznych dla zdefiniowania jako jednostki koherentnej strukturalnie i semantycznie. Opis ten prowadzony na tle aktu komunikacyjnego pozwolił scharakteryzować w tekście gwarowym nadawcę i odbiorcę. Akt komunikacyjny realizowany jest w formie monologu, przybierającego często kształt potencjalnego dialogu (ze względu na fizyczną obecność odbiorcy i (ze względu na strukturę monologu typu *panoczku*). Z kolei dialog realizowany w różnych kontekstach może prowadzić do zmiennych układów w relacjach nadawca – odbiorca. Wnioski wynikające z analizy pokazują, że tekst gwarowy inaczej niż tekst folklorystyczny charakteryzuje się spontanicznością i jednokrotnością. Dalsze badania nad tekstem gwarowym powinny wykazać jego specyfikę w stosunku do języka ogólnonarodowego.

1. *Bartmiński J.* Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej // Bartmiński J., Boniecka B. Tekst. Problemy teoretyczne. Lublin. 1998.
2. *Bartmiński J.*, *Boniecka B.* Tekst. Problemy teoretyczne. Lublin. 1998.
3. *Dijk van T.A.* Some Aspects of Text Grammars. Mouton. 1972.
4. *Doroszewski W.* Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa. 1963.
5. *Duszak A.* Tekst, dyskurs. komunikacja międzykulturowa. Warszawa. 1998.
6. *Gołąb Z.*, *Heinz A.*, *Polański K.* Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa. 1968.
7. *Grabias S.*, Język w zachowaniach społecznych. Lublin. 1997.
8. *Grzegorczykowa R.* Głos w dyskusji o pojęciu tekstu i dyskursu // Tekst. Problemy teoretyczne / Red. J. Bartmiński, B. Boniecka. Lublin. 1998.
9. *Klemensiewicz Z.* Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego. Warszawa. 1960.
10. *Kubiszyn-Mędrala Z.* Tekst i dyskurs telewizji // Skarżyński M., Szpiczakowska M. Rozmaitości językowe. Ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu. Kraków. 2002.
11. *Labocha J.* Pojęcie wypowiedzi w lingwistyce // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. T. 49. 1993.
12. *Labocha J.* Tekst, wypowiedź, dyskurs // Gajda S., Balowski M. Styl a tekst. Opole. 1996.
13. *Nagórko A.* Zarys gramatyki polskiej. Warszawa. 1996.
14. *Nieckula F.* Język ustny a język pisany // Bnartmiński J. Współczesny język polski. Wrocław. 1993.
15. *Polański K.* Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław. 1995.
16. *Sawicka G.* Determinanty tekstów i dyskursów // Regulacyjna funkcja tekstów. Łodź. 2000.
17. *Schank G.*, *Schönthal G.* Gesprochene Sprache. Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden. Tübingen. 1983.
18. *Strutyński J.* Gramatyka polska, wydanie szóste zmienione i poprawione. Kraków. 2005.
19. *Tołstaja S.M.* Tekst ustny w języku i kulturze / Przeł. W. Fal // Tekst ustny. Texte oral. Materiały z międzynarodowej konferencji w UMCS w Lublinie 15–17 września 1986 / Pod red. M. Abramowicza i J. Bartmińskiego. Wrocława. 1989.
20. *Ukrajins'ka* mowa. Encykłopedija / Red. W.M. Rusaniws'kyj i inne. K. 2000.
21. *Urbańczyk S.*, *Kucała M.* Encyklopedia języka polskiego. Wrocław. 1999.
22. *Żowtobriuch M.*, *Kułyk B*. Kurs suczasnoji ukrajins'koji literaturnoji mowy. Cz. 1. K. 1972.

Teksty 1998 *Czyżewski F.*, *Warchoł S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. Lublin. 1998.

REMARKS ON DIALECTAL TEXT AS A LINGUISTIC UNIT AS EXEMPLIFIED BY DIALECTAL TEXTS OF EASTERN LUBLIN REGION

The article describes dialectal text understood as a structurally coherent unit (at the syntactic level) and semantically coherent one in the context of act of communication. These problems were distinguished and discussed within the pattern of: sender > receiver and context. The empirical material consists of dialectal records made by the author in the 1980s in the eastern Lublin region (Polish and Ukrainian dialects).

The dialectal text is, like a spoken text, spontaneous and single-time (unlike a folklore text as a cliché text). Different contexts of the act of communication in which the receiver is constantly present were shown (from his/her physical presence where s/he responds with facial expressions and gestures to the receiver-interlocutor). Dialectal text is realized in potential and actual dialogue.

Further studies on dialectal text should seek to determine relevant and necessary features that would enable its distinction as a linguistic unit.

ЩЕРБИНА Тетяна Василівна
(*Черкаси*, *Україна*)

Текстова репрезентація прийменникової системи південної зони середньонаддніпрянського діалекту

Прийменники постійно перебувають у колі зацікавлень мовознавців, бо належать до тих граматичних класів слів, лінгвістичний статус яких неоднозначний. З-поміж актуальних проблем діалектології важливим є дослідження специфіки прийменників в українських говорах, адже саме в мовленні діалектоносіїв виявляється багатогранність і неосяжність слова. На відміну від інших мовних одиниць, які вивчають різними методами, зокрема й за допомогою питальників, службові слова доцільно досліджувати лише в опорі на діалектні тексти. Тільки у зв'язному мовленні виявляється повний перелік функцій граматичних одиниць, характерних для того чи того ареалу, адже прийменники безпосередньо беруть участь в організації синтаксичних і семантичних текстових структур.

Прийменникові конструкції українських діалектів неодноразово ставали об'єктом наукових розвідок. Зокрема, проаналізовано словотвір прийменників верхньонадборжавських говірок (В. Німчук) [7], склад, семантику й структуру прийменникових конструкцій південнокарпатських говірок (В. Добош) [6], східнополіських говірок (М. Железняк) [5]. На матеріалі діалектних текстів описано моделі локативних і темпоральних синтаксем у східнослобожанських говірках (Т. Сердюкова) [8], прийменникові дієслівні словосполучення в східностепових говірках (Л. Білик) [2], прийменники в наддунайській степовій говірці (М. Делюсто) [4]. Важливу інформацію про поширення й специфіку функціонування прийменників представлено в "Атласі української мови" [1] та регіональному "Атласі українських говірок Північної Буковини" К. Германа [3].

Докладної уваги потребують граматичні особливості південної зони Середньої Наддніпрянщини, прийменникова система якої не була об'єктом діалектологічних досліджень. Цей мовно-територіальний континуум викликає науковий інтерес

ще й з огляду на неоднорідність у діалектному відношенні: тут виявлено сукупність явищ, притаманних різним говорам української мови (докладніше див.: [ГЧ, 3–17]).

Метою цієї статті є докладний аналіз складу, специфіки функціонування й варіантів вияву прийменниково-відмінкових конструкцій у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту. Джерелом дослідження послугували зв'язні діалектні тексти, представлені в збірнику "Говірки Черкащини" [ГЧ].

Аналіз діалектних текстів (86388 слів) засвідчив високу частотність уживання прийменників, що, ймовірно, пов'язано зі специфікою усного мовлення діалектоносіїв: пригадуючи якийсь факт, подію зі свого життя, мовець часто робить паузу після прийменника й продовжує фразу цим же прийменником (*та бу*ˈ*л*˙*а* ˈ*замужим тут же* ***в*** */* ***в*** ˈ*нейі вже* ˈ*д'іти бу*ˈ*л*˙*и з*ˈ*росл'і* (Тн); *во*ˈ*на така голос*ˈ*на бу*ˈ*ла / прудᵐ*ˈ*ка / і* ***на*** *балач*ˈ*ки / і* ***на*** */ і* ***на*** *по*ˈ*ходку* (Жр)), уточнює інформацію (*Д'і*ˈ*тей ку*ˈ*пали* ***у*** ˈ*йому /* ***у*** ˈ*доброму на*ˈ*мист'і* (Лз); ˈ*рус'к*˙*і нас захва*ˈ*тили* ***у*** ˈ*сорок т*ˈ*рет'ім* ˈ*год'і /* ***у*** ˈ*сорок /* ***у*** ˈ*сорок п*ˈ*йат'ім* ˈ*год'і //* (Мд); *бо все* ˈ*пол*˙*е бу*ˈ*л*˙*о* ***в*** *т'іх /* ***в*** *сал*ˈ*датах* (Іс); *о*ˈ*тут* ˈ*можит' бут'* ***биз*** *ц'іх /* ***биз*** *па*ˈ*ц'орок /* (Лз)), або й використовує як самостійне слово, завершуючи речення (*ма*ˈ*шина за*ˈ*ходила гет' с*ˈ*м*˙*іливо* ***биз*** *//* (Пс)).

Ядро прийменникової системи говірок південної зони середньонаддніпрянського діалекту становлять первинні прості прийменники *на* (25, 3 % уживань), *з (із)* (16 %), *в (у)* (15 %). Менш продуктивні препозитиви *за* (7, 6 %), *до* (7, 5 %), *по* (6, 6 %); по 2, 2 % слововживань становлять прийменники *від* (*од*), *під*, *коло*, *без*, *через*. Периферію прийменникової системи досліджуваного ареалу формують прийменники *після* (1, 4 %), *перед* (1, 3 %), *при* (1, 2 %), *для* (1 %), *про*, *попід*, *між*, *проти* – по 0, 5 %, *над*, *з-під* (*із-під*), *к*, *кругом*, *наверх*, *замість* (*замісто*) – по 0, 2 %, *позад* (*позаду*), *серед*, *посеред*, *поверх*, *нижче*, *рівно з*, *напроти*, *об*, *вздовж*, *поперед*, *дужче до* – по 0, 1 %.

Прийменник ***на*** (217 уживань) у зв'язних текстах поєднується з формами знахідного й місцевого відмінків. Конструкції ***на + знах. в.*** (159 уживань) більш продуктивні порівняно з конструкціями ***на + місц. в.*** (58 уживань), що, ймовірно, пов'язано зі специфікою реалізації категорії відмінка в говірковому мовленні, зокрема семантичною потребою передавати інформацію формами знах. в. Прийменниково-відмінкові форми ***на*** +

знах. в. представлені кількома функціональними різновидами, основний із яких – позначення конкретного об'єкта дії (*з верху на шите кирзи* ***на*** *чоботи* (Рз), *молоч ко // о то ка зали вур да* ***на*** *його* (Рб), *приши валас'а / так йак* ***на*** *нитку з'ібрана та ка* (Лз)); об'єкта призначення (*зир но заби рал и / та вже ка зал и / шо* ***на*** *гарм ійу буде* (Іс), *наб рав* ***на*** *кохту й* ***на*** *сп ід ниц'у / наб рав* ***на*** *со рочку* (Жр), *од н'і чоботи* ***на*** *гурт* (Бл)). Засвідчено об'єктні конструкції ***на + знах. в.***, що з функціонально-семантичного боку співвідносні з безприйменниковими структурами ***дієслово + оруд. в***. інструментальний чи знаряддя дії (***на*** *вири тена п р'али вовну* (Ів), *с ковороду б рали* ***на*** *ро гач і сунули в п іч* (Мх), *а там на вигон'і п ід води / й* ***на*** *п ід воду нас ви зут'* (См)); або ж їх використовують у значенні конструкцій ***на + місц. в.*** (***на*** *балалай ки г рал и /* ***на*** *г і тари г рал и /* ***на*** *все* (Рз), *п р'али* ***на*** *п р'адку бу ло* (Ів), *ни ма ж шо йісти /* ***на*** *жорна п іди із мелиш* (Бл); ***на*** *би тел'н'у били / кост риц'а к рупна од л'італа / а по том* ***на*** *терниц'у терли* (ВЯ); *дв і картоп лини об чистили / на терли* ***на*** *тир тушку* (ВЯ)).

Прийменниково-відмінкові форми ***на + знах. в.*** функціонують у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту з атрибутивною семантикою (*о це та ка шири на ма тер'ійі /* ***на*** *чо тир'і п ілки* (Лз), *ма н'іжка / бу вайе і од на сторо на / і бу вайе* ***на*** *дв і поло винки* (Лз), *хата бу ла* ***на*** *чо тир'і шибочки ниви личк і* (Мх), *д'іжшки бу ли* ***на*** *д вадц'ат' л'ітр'ів д'іжшка* (Мх), *да йут' / а шчос' та ке / йа кус' бов тушку* ***на*** *о дин д ва ку сочка кар тошки* (Пс)); кількісним значенням (*то д'і до бавил и* ***на*** *сорок / а то д'і до бавил и* ***на*** */ п іди с'ат там* (Іс), *йак л упнул а / то в ійі з мерзлис'а* ***на*** *той // сил'но* (Тн)). Аналізовані конструкції репрезентують обставинні відношення мети (*прийіжǰали із До нец'кого / то да ла та ке /* ***на*** *по каз* (Бл), *ци ганшчина бу ла / зб і рали кур'і* ***на*** *кур'атину* (Лб)); часу (*оби зат'ілно* ***на*** *д ругий ден' над'і вайут' йі йі з борник* (Рз), *йак ми н'і* ***на*** *іми н'іни ни давно в нучка бу л а* (Рз), *о це бу ло* ***на*** *Пок рову та ка бу л а п риказка д'ів чача* (Ст), *мазал и / й п ід водил и / й* ***на*** *Т ройц'у / й* ***на*** *Паску / й* ***на*** *Пок рову* (Рз), *йа ро дилас'а то* ***на*** *Мако вейа* (См), *пот'ім* ***на*** *Анд рейа ц'і ба лабушки справ л'айут'* (БМ)). Сполучення ***на + знах. в.*** є засобом вираження різних відтінків просторових відношень: динамічної локалізації одного предмета щодо іншого із вказівкою на кінцевий пункт поширення

дії (*хтос' ˈп ˙іде* ***на*** *ста ˈвок прат'* (Фл)); просторового орієнтира (*похрис ˈтилас'* ***на*** *вс'і чо ˈтир'і с ˈторони* (Ів)); напрямку руху (*і ˈд'іт'* ***на*** *Ниви ˈсел'івку* (См), *там і ˈде* ***на*** *Ш ˈполу / із Ш ˈполойі* ***на*** *ˈКийів* (Тш), *це в ни ˈд'іл'у бу ˈло ˈл'уди* ***на*** *ба ˈзар'* (Мл)). Зауважимо, що локативні конструкції ***на + знах. в.*** зі значенням напрямку руху до об'єкта – найменування міста чи країни в кількох говірках досліджуваного ареалу функціонують з негативним емоційно-експресивним забарвленням: *поп ˈравили* ***на*** *Гир ˈман'ійу* (у полон) *// ну / ˈдейак ˙і повт'і ˈкали* (Мд), *соби ˈрайс'* ***на*** *Либи ˈдин* (у лікарню) / *йа ти ˈбе одви ˈзу* (Жр), *д'ед ни жу ˈрис'а / пови ˈзем те ˈбе* ***на*** *Ш ˈполу* (у лікарню) (Жр) – пор. емоційно нейтральне *у Ш ˈполу* (по покупки) (Жр).

Окремим типам аналізованих сполучень притаманний семантичний синкретизм: поєднання об'єктних і просторових відношень (*розкол ˙о ˈтил ˙и і пос ˈтавил ˙и знов* ***на*** *тип ˈл ˙ен'ке / ни* ***на*** *га ˈр'аче / а* ***на*** *тип ˈлен'ке* (См)); локативних і мети (*во ˈна йде то ˈд'і* ***на*** *ог ˈл'адини* (Рз), *а то ше хо ˈдил ˙и ка ˈзал ˙и* ***на*** *о ˈденки // і* ***на*** *бала ˈлайки / і* ***на*** *г ˙і ˈтари / і* ***на*** *гар ˈмошку //* ***на*** *гар ˈмошку най ˈб ˙іл ˙ше* (Рз), *ну чо ˈго ж йа йду* ***на*** *т'і ˈмазан'а* (Рз), *ˈп ˙ісл'а старос ˈт'ів / то моло ˈда йде до моло ˈдого* ***на*** *розг ˈл'адини* (Ст), *с ˈватат' / то йдеш у ˈсамий пи ˈред* ***на*** *за ˈпитан'а* (Рб), *це і ˈду* ***на*** *тол ˙о ˈку /* ***на*** *ˈмазку* (Тш)); часу й мети (*в ˙ін же і* ***на*** *н'іч до ˈдому ни при ˈходив* (Мл), *попро ˈсил ˙ис'* ***на*** *н'іч в л'у ˈдей* (Тн)); атрибутивних і об'єктних (*ˈмода та ˈка / ˈначе п ˙іш ˈл ˙а* ***на*** *карту ˈзи* (Рз)).

У кількох випадках конструкції ***на + знах. в.*** функціонують як синонімічні до ***за + знах. в.*** (*зерна да ˈдут' по сто грам* ***на*** *трудо ˈден'* (Тн)), ***для + род. в.*** (*ко ˈжухи це з о ˈвец' бу ˈли / бу ˈли* ***на*** *чолов ˈі ˙к ˙ів і* ***на*** *ж ˙і ˈнок //* (Ів), ***в + знах. в.*** (*у од ˈн'ій сп ˙ід ˈниц'і на ˈвивор'іт / а* ***на*** *ни ˈд'іл'у пиривир ˈталас'а на ли ˈце і йдут' на ба ˈзар* (Мх)), ***до + род. в.*** (*мати бу ˈл ˙о ˈкаже / нага ˈдайіш ми ˈне / ди ˈтино /* ***на*** *ˈмене ˈкаже / нага ˈдайіш ме ˈне* (Іс)), ***біля + род. в.*** (*і св ˙ет / х ˙і ˈба ж ˈможна* ***на*** *та ˈку к ˈнопку виши ˈват'?* (Бл) (кнопка – невеликий примітивний світильник).

Менш продуктивна в говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту модель ***на + місц. в.*** Ці конструкції засвідчені з об'єктним значенням (*о ˈце йак ко ˈжух ота ˈкий* ***на*** *ˈкому* (См), *по ˈдушка бу ˈла / а хто* ***на*** *кула ˈц'і спав* (Мх), ***на*** *мужи ˈков ˙і / і шта ˈни / ˈб ˙іл'і та ˈк ˙і* (Тм), *по ˈла / поло ˈвина о ˈс'о // і* ***на*** *по ˈл'і о ˈце о ˈтут два ˈнадц'ат ˈниток* (Рй), *повиши ˈвайім*

на *т'їх сороч|ках ґист|ки* (Бл), *та та|кий в˙ін кул'|турний / та пал'|то* ***на*** *|йому |сивий |ком˙ір / та йа крут|нус' / та вс'а гр'аз'* ***на*** *|йому* (Ів)); різними відтінками локативної семантики (*п|р'ад'іво бу|ло // то це рос|те* ***на*** *вго|род'і* (Фл), *йа зим|л'анку |викопайу та* ***на*** *сво|їй о|селі / а* ***на*** *чу|жу йа |товпиц'а ни |буду* (Фл), *моло|да ж / си|дит'* ***на*** *|покут'і* (Тм)); атрибутивними відношеннями (*|Боти ро|зин'ав˙і / ше й* ***на*** *каблу|ку та|к˙і* (Тм)); атрибутивно-об'єктними (*а во|но ж н'і* ***на*** *хун|дамент'і н'і|чого* (Фл), *ти|пер у|се* ***на*** *си|ровац':і / а то|д'і вил˙и|вал˙и* (Ст)); локативно-об'єктними (*йа п|лачу / бо бо|лит'* ***на*** *|ножц'і* (Мл)). Засвідчено сполучення ***на + місц. в.*** зі значенням орудного інструментального (*кра|с'іво од'і|валас'а // |шила* ***на*** *ма|шинц'і* (Мл)).

Діалектні тексти репрезентують фразеологізовані конструкції ***на + знах. в.***: *ну йа ко|синку но|сил˙а / це йак* ***на*** *|ноги п˙ідн'і|мал˙ас'* (Ст) (= стала заможнішою), *кажут' /* ***в|пала вже на*** *|ноги* (Бл) (= знесилилась).

Отже, для прийменниково-відмінкових сполучень з прийменником ***на*** характерна висока функційна активність і широкий спектр семантичних відтінків, найбільш типовими з яких є об'єктні, атрибутивні й локативні.

Прийменник ***з*** у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту представлений кількома фонетичними варіантами: *з*, *с*, *із*, *з^с^*, *іс*, *із^с^*, *ж*, *іж*, функціонування яких залежить не лише від фонетичного оточення (*о|то та|кий по|вивач /* ***іж*** *|чого в˙ін ро|бивс'а /* ***ж*** *|чого |ранче там* (Тш), *пир'іж|ки пик|ли* ***з*** *ка|пустойу /* ***з*** *кар|топлийу /* ***з*** *|йаблуками /* ***із*** *с|ливами* (Мх), *кат|л'етів н'і* ***ж*** *|чого вкус|н'іших ни|ма* (Ст)), але й від темпу мовлення й особливостей артикуляції мовця (*йа ви|л˙ил˙а* ***із*** *в˙ід|ра* (Рз), *хо|дила* ***з^с^*** *д|руж^ш^койу* (Лб), *м˙ій брат прий|шов* ***із*** *вой|ни* (Тм)). Тексти засвідчують функціонування препозитива ***з*** у сполученні з формами род. й оруд., рідше – знах. в. Коло відношень, виражених цим прийменником, широке; найбільш продуктивна – функція вказівки на сировину чи матеріал виготовлення (***із*** *за|м˙іса |робл'ат' |вал'ки* (БМ), *о|це* ***з*** *|дерива ви|довбували та|к˙і* (Рз), *ру|башки / пол˙от|н'ан'і /* ***с*** *полот|на |шили* (Рз), *йіх пли|л˙и йак і посто|л˙и /* ***із*** *си|риц'і* (Пг), *|тухл'і но|сил˙и ота|к˙і ни|важнин'к˙і /* ***із*** *рим˙і|н'аки* (Ст), *та|к˙і китич|ки п|летин'і* ***із*** *|заполоч˙і* (Ів), ***з*** *сук|нини зро|бив кну|та* (Мл), *пли|ли* ***з*** *око|лоту і со|ломйан'і ба|л'етки /* ***із*** *око|лоту* (Бл),

пли|ли ***із*** *|вовни косин|ки* (Тм)). Часто трапляються конструкції ***з + род. в.*** локативної семантики (*а ви|ход'ат'д|ругий раз із |хати* (Мл), *прийш|ли ми* ***з*** *|т'ійі ваку|вац'ійі* (Фл), *це ж |в:ечир'і йдут'* ***із*** *в|с'ого кут|ка* (См), ***з*** *Ниви|сел'івки вс'іг|да |мода йшла* (См), *ди|мар тут |топиц'а і йо|го* ***з*** *с'і|ней ни |видно* (Мл), *із|н'ав* ***з*** *|воза с |того / кол|госпного* (Тн), *чу|жа // во|на* ***с*** *Подо|рожн'ого* (Тн), і *йа* ***з*** *сво|йейі |хати н'і|куди ни соби|райус'а* (Ст), *тик|ла |р'ічка Рос' / іш|л˙а* ***із*** *|Т'асмина /* ***із*** *|того /* ***із*** *Дн'іп|ра / і в |Т'асмин упа|дал˙а* (Рз)). Менш продуктивні в досліджуваному ареалі сполуки ***з + род. в.*** на позначення об'єктних відношень (*ташли|чани см˙і|йалис'а* ***з*** *мак˙ійів|чан* (См), *у |нейі по|сунулас' та|р'ілка найк|рашча* ***з*** *рук* (Пг), *во|ни пос'м˙і|йалис'* ***із*** *|мене* (Рз), *ко|л˙и роз|д'ілас'а ж во|на* ***з*** *|того ко|жуха* (Тн)). Зрідка трапляються конструкції-виразники предикативних відношень (*а во|на /* ***із*** *стар|шин же ж тих / г|лавна* (Тн)), суб'єктних (*на ма|шину с'і|дайут'хто* ***з*** *товари|ш˙ів і* ***з*** *ро|дини* (Мл)), причинових (*л'уди |дохли* ***з*** *|голоду* (Тн), *то* ***з*** *|того |т'іху л'у|дей ба|гато вими|рало* (Жр), *ну н'іх|то з нас* ***з*** *|голоду ни здох* (Лб)), часових (***з*** *|осин'і та|ка гол˙о|довка бу|л˙а* (Іс)), атрибутивно-об'єктних (*|л˙ис'т'а* ***з*** *вир|би |йіл˙и / з шов|ковиц'|лис'т'а |йіл˙и* (Тн)), кількісних (*в˙ін б˙і|жит'* ***з*** *у|сейі |сил˙и / |мамо / йдут'|н'імц'і / |ц'іла ко|са* (Блк)).

Прийменниково-відмінкові форми ***з + ор. в.*** у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту використовують в атрибутивній функції, характеризуючи предмет за ознакою, вираженою назвою іншого предмета (*по|душки / а|бо пови|шиван'і / а|бо* ***з*** *п|рошвом* (ВЯ)); на позначення об'єктних відношень (*і ми* ***з*** *йі|йі /* ***з*** *йо|го доч|койу / доч|ка бу|ла |Марфа* (Ст), *то во|на йшл˙а* ***з*** *дво|ма сунду|ками |зам˙іж* (Ст), *|мати ос|талас'* ***з*** *|нами втр'ох* (Тн), *|дуже* ***з*** *но|гами п|лохо* (Бл), *то|д'і при|ходит'* ***із[с]*** *чоло|в˙іком* (Тм), *|бодн'а ви|л˙ика |с:ал˙ом / г|л˙ечики* ***іс*** *с|мал'цим* (Гр)); предикативних (*чоботи бу|ли* ***з*** *п˙ідк|л'ейками* (Тм), *кар|туз об˙і|зат'іл'но* ***з*** *|сов˙іс'т'у* (Лз), *шап|ки* ***з*** *за|л˙омами бу|л˙и* (Рз)). Спорадично функціонують сполуки ***з + оруд. в.*** на позначення обставинних відношень способу дії (*по су|с'ідс'ки бу|ли пол'і|цайі / то |вит'агли ми|не* ***з*** *|бойим* (Мд)), суб'єкта дії (*та на|ч:емо* ***з*** *|матирийу / а|бо й са|ма* (Ів)). Відзначено поодинокі випадки заступлення форм оруд. в. на род. в. (*|л'ізли і во|ни* ***з*** *л'уд'ми ізд'і|валис'а |т'іки так // йак хто хо|т'ів* (Бл)).

Зрідка трапляються в текстах поєднання прийменника ***з*** із формами знах. в., що ілюструють відношення приблизної кількості (*со|баки бу|ли то зали|т'іли та пор|вали ма|бут' штук* ***із*** *с'імди|с'ат в˙іс'імди|с'ат* (Пс), ***з*** *|тиждин' по|був чи то дв˙і ни|д'іл'і* (Бл)). Типові для досліджуваних говірок конструкції, які перебувають на межі вільних і стійких сполучень слів (*там мо|йе здо|ровйа ос|талос'а / о|то |хата* ***з мо|йейі |сил˙и*** (Ст); *в˙ін по вол˙ос|т'ах ро|бив / а* ***сил'а|нин із |себе*** // (Ст), *а* ***жи|ли ми|т'іки з ско|тини*** *то |бат'ко про|дас'т'* (Бл), *все ст|ройіл˙и* ***із*** *сво|го /* ***із сво|йіх |пучок*** (Лб)).

Широко представлений у південних середньонаддніпрянських говірках прийменник ***у (в)***. На відміну від літературної мови, вибір цього препозитива в досліджуваному ареалі не залежить від фонетичних умов (*а* ***в*** *с|вит'і йе в˙ід|лога* (Рз), *дочко /* ***у*** *о|т'і сороч|ки / ни|доноски ста|р'і // |дочичко /* ***в*** *|мене т|ройе |т'іки о|то ж бу|ло йіх / то мо|тала* ***в*** *ста|ре* (Ст), *гни|лу кар|топл'у зби|рал˙а //* ***в*** *сти|пу по |р'іл':і хо|дил˙а* (Тн), *нас заб|рав |д'ад'ко* ***у*** *|хату до |себе* (Мл), *дв˙і нас /* ***в*** *су|с'ідках бу|л˙и / а то |дал'ш˙і под|руги* (Тн), *ро|дивс'а* ***у*** *с'ім|йі кол|госпника* (Мх)); більш поширений прийменник ***в*** (97 уживань), ніж ***у*** (32 використання). Препозитив ***у (в)*** поєднується з формами род. (найбільш частотні), знах. і місц. (менш поширені) відмінків. У сполученні з формами місц. в. прийменник ***у (в)*** продуктивно функціонує з семантикою місця дії, вказуючи на локалізацію в межах просторового орієнтира (*ше йа* ***в*** *|хат'і ни то|пил˙а* (Пг), *ку|пил˙и |хату* ***у*** *Ново|миргородс'ком ра|йон'і* (Ст), *та* ***в*** *бо|л˙от'і л˙и|жал˙и т|ройе |суток у во|д'і // а то|д'і пириб|рал˙ис'а* ***в*** *л'іс* (Тн), *ми лижи|мо* ***в*** *бороз|н'і* (Тн), ***в*** *кла|довц'і сма|лили* (Мл), *шо в нас* ***у*** *гос|под'і йе* (Бл)); на контакт з внутрішньою частиною просторового орієнтира (*|вимокне во|но* ***в*** *став|ку* (Фл), *м˙і|сили* ***в*** *д'і|ж˙і / а пал'а|ниц'і* ***в*** *|ночовах* (См), *|ц'ілий ден'га|р'аче* ***в*** *пи|ч˙і* (Кп)). Поширені конструкції ***у (в) + місц. в***. з об'єктним значенням (*о|то з|валас'а в˙ід|л˙ога* ***в*** *с|виц':і* (Рз), *хо|дили чу|ж˙і |л'уди* ***у*** *посто|лах* (Рб), *Ми хо|дили* ***в*** *сви|тах /* ***у*** *ко|жухах* (Лз)). Менш продуктивні сполуки з темпоральними відношеннями (*ну /* ***в*** *ма|йу ни|хай йа ту|ди п˙іш|ла* (Жр)), предикативними (*вс'і|равно бу|ла* ***в*** *ма|лому |возрас'т'і* (Бл), *а |ранче вс'і* ***в*** *|косах хо|дил˙и* (ВЯ)), атрибутивними (*зав|йазуйіш / у|с'і г|руди* ***в*** *на|мист'і* (Мк)). Спорадично засвідчено конструкції ***у (в) + місц. в***., синоніміч-

ні до ***з + род. в.*** (*н'і куди ни ди в ˙іц'а / і* ***у*** *в ˙ід р'і на пийтис'а / і ни росхи л'айтис'а* (Рз), *мама* ***у*** *пи ч ˙і поп ˙іл ˙ виби рал ˙а* (Ст)); ***для + род. в***. (*шпил' ками зас'т'і балис'а // да / ш пил'ка та / шо* ***в*** *голо в ˙і* (Рй)), фразеологізовані сполучення (*Ро била мо йа ни в ˙істка* ***в стро ках*** (Тм), *а йа ше* ***ни бу ла в д'і ж ˙і*** */ ни м ˙і сила* (ВЯ)).

Із формами род. в. прийменник ***у (в)*** у досліджуваному ареалі здебільшого є виразником об'єктних відношень, зокрема стосунку до особи (*д'ід* ***у*** *мене но сив ку банку та ку* (Рз), *о це* ***в*** *нас та ка жизн'* (Рз), *та* ***у*** *чоло в ˙іка ко жух був у стан по шитий / б раво / а* ***в*** *ж ˙інки полук ругл ˙ий* (Пг), *бу ла сист ра* ***в*** *йіх Ма р'йа* (Фл), *а* ***в*** *йіх бат'ко був Анд рей* (См)). Засвідчено поодинокі випадки використання конструкцій ***у (в) + род. в***. з об'єктно-локативним значенням (*там вир ба в пала оту ди /* ***у*** *су с'ід ли жал ˙а* (Рз)).

У сполученні з формами знах. в. прийменник ***у (в)*** виражає широкий спектр семантичних відношень, зокрема темпоральні (*заб рал ˙и ме не ше* ***у*** *той /* ***у*** *вой ну* (Тн), *йідимо вно ч ˙і /* ***в*** *г лупу н'іч* (Тн), *а* ***в*** *ра д'анс'к ˙і ча си бу ло во но и наче* (Мл), *це ж* ***у*** *жни ва т'а гали й со лому би ками* (Мл), *т'іки* ***в*** *п разник над'і вали та ке* (Лз), *та* ***в*** *голо довку брат у Б р'анс'ке од в ˙із* (Жр)); локативні зі значенням напрямку руху всередину предмета (*в Камйанц'і нас у же поса дили /* ***у*** *т'і / де скот воз'ат' / йак во ни нази вайуц'а / б ˙ісовойі ду ш ˙і /* ***у*** *ското вози о т'і* (Мд), *бу вайе й* ***в*** *хату ходит' в ˙ін* (См)) чи в простір (***в*** *поле йди мо ро бит'* (Мд), *б ˙і жат' попи реду / і о то* ***в*** *саму Голов к ˙івку так* (Тн), *червоно с'у ди о це* ***в*** *цей край / а* ***в*** *цей / до Дн'іп ра / чорно* (Тн)), зрідка – способу дії (*ко жух був* ***у*** *стан по шитий* (Рз)); об'єктні (*то це х лопц'і* ***в*** *битки гу л'али* (БМ), *та* ***в*** *молоч ко* ***в*** *те т'і зир н'атка та з варич':а* (Тн)). Спорадично засвідчено фразеологізовані конструкції (*йе а в рей* ***дас'т'у набор*** (Мт), *а це во но* ***ни йде в милостину*** (ВЯ)).

Прийменник ***за*** в південних середньонаддніпрянських говірках поєднується з формами знах. в. (50 використань), оруд. в. (14 уживань), род. в. (1 випадок). Конструкції ***за + знах. в.*** репрезентують об'єктні відношення (*та йа г рош ˙і запл ˙а тил ˙а /* ***за*** *те колисо* (Тн), *бо ми ж ни* ***за*** *г рош ˙і ро бил ˙и / а ро бил ˙и* ***за*** *сто грам х л'іба* (Тн), *чи з годна / д'івчина* ***за*** *моло дого ц'ого йти* (Лб), *благода р'іт' Бога* ***за*** *разну ф рукту /* ***за*** *пло ди /* ***за*** *да ри* (Пс)); компаративні (*б ˙ілшин'ка бу л ˙а / на пйат' год*

сˈтарша ***за*** *ˈмене*[и] (Тн), *вдобˈнˈіша куˈфайка* ***за*** *жаˈкет* (Рй)); належності (*все розшуˈкали /* ***за*** *бˈрата митˈрична / в йаˈкому гоˈду роˈдивсˈа* (Тн)); часові (*уˈже* ***за*** *ˈвосˈімсˈат год / ˈпенсˈійу полуˈчайу* (Мд), ***за*** *ˈтиждинˈ до ˈцˈого на сˈвайбу кˈликала* (Лб), ***За*** *моˈйейі ше ˈпамйати у кохточˈках хоˈдилˈи* (Жр)); напрямку руху (*та це Чигˈрин уˈже /* ***за*** *Чигˈрин туˈди забˈралˈи* (Тн)). Поширене використання конструкцій ***за + знах. в***. як синонімічних до *через + знах. відм.* на позначення причинових відношень (*а нас хоˈтˈілˈи з ˈхати ˈвигнатˈ* ***за*** *оˈту ˈземлˈу* (Ст)); ***за + оруд. в.*** – відношень місця (*воˈна отаˈко* ***за*** *ˈконˈі пирийшˈла миˈнˈі доˈрогу* (Ів)), способу дії (*бо оˈтак упри ˈтик ˈйідутˈ / пˈідˈвода* ***за*** *пˈідˈводу / а ми на ˈсаночках* (Бл)); ***про + знах. в.*** – об'єктних (*ти гоˈвориш / ˈдонˈу /* ***за*** *моˈйі / ˈчунˈі* (Мд), *ˈлˈуди тиˈпер пириˈпитуйутˈ* ***за*** *ˈмене* (Бл), *Оˈце ж* ***за*** *ˈчепчик цей і баˈлакали* (Лз), *а* ***за*** *оˈдежу ниˈма чоˈго баˈлакатˈ* ***за*** *вˈзуванку* (Фл), ***за*** *заро ˈбˈіток ми ни ˈдуже там ˈдумали* (Жр), *зˈнайу ˈпомнˈу* ***за*** *свˈійкуˈток і* ***за*** *своˈйе сиˈло ше* (Лп)).

Непродуктивне для досліджуваного ареалу поєднання прийменника *за* з формами оруд. в. Їх засвідчено з локативним значенням (*нидаˈлеко* ***за*** *Линˈінгˈрадом* (Бл)), об'єктною семантикою (*вˈін сожалˈіˈвав* ***за*** *ˈвишнˈойу* (Лп), *воˈна миˈне там / там* ***за*** *мˈнойу вˈхажуйе* (Бл), *хˈлопцˈі ˈкосˈатˈ уˈже / а йа* ***за*** *ˈйіми загрˈіˈбала* (Бл)), інколи ці сполуки функціонують у значенні ***по + знах. в***. (*молоˈдий пˈіˈшов* ***за*** *ˈмузикойу в Вирˈбˈівкуˈ* (Лб)). Лише 1 випадок ілюструє використання прийменника ***за*** з формою род. в. – з темпоральною семантикою (*роˈбилˈи й* ***за*** *ˈнˈімцˈів / роˈбилˈи й* ***за*** *соˈвˈецˈких* (Іс)).

Прийменник ***до*** в діалектних текстах, як і в літературній мові, функціонує в поєднанні з формами род. в., однак у мовленні носіїв південних середньонаддніпрянських говірок ці конструкції репрезентують ширший спектр семантичних відношень. Продуктивні в межах зазначеного ареалу конструкції ***до + род. в***. для вираження локативної семантики спрямування дії до меж якогось простору чи предмета без проникнення в їх середину (*іˈти спˈіˈватˈ / аж у Роˈшошинцˈі / туˈди* ***до*** *колˈгоспу* (Пг), *в цˈу сˈторону /* ***до*** *Днˈіпˈра / ˈчорне буˈлˈо ˈнебо* (Тн), *ˈмати ˈбила ˈпужалном аж* ***до*** *Скаˈженого* (Жр)), спрямування дії в межі якогось простору чи всередину предмета (*та буˈлˈо йдиˈмо* ***до*** *ˈцеркви* (Ст), *ну зˈразу ідиˈмо* ***до*** *сˈілˈсˈкойі ˈради* (Мл), *воˈна ˈтому биˈре хлˈіˈбину і одˈноситˈ* ***до*** *ˈхати* (Рб), *то*

в ˙ін п ˙і ˈшов ***до*** *мага ˈз'іна* (Жр)). Сполучення ***до + род. в.*** функціонують як засіб оформлення різноманітних відтінків часових відношень – зі значенням часового періоду (*бу ˈло ˈранче ше* ***до*** *ˈголоду хаз'айну ˈвали* (Бл)), невизначеного відрізку часу, до початку якого відбувається чи відбувалася дія або стан, у якому перебуває людина (*дожи ˈла* ***до*** *цих п ˙ір* (ВЯ), *сто ˈйіт' та д'і ˈжа / іс тим ˈт'істичком* ***до*** *д ˈругого ˈразу* (ВЯ)), кінцевий момент дії, яку виконували до початку якогось часового відрізку (*гу ˈл'айут'* ***до*** *ˈвечора* (Мл), *бу ˈло й за ˈсиʒуйімос'а аж* ***до*** *ˈранку* (Мк)). Спорадично конструкції з *до* в поєднанні з іменниками нечасової семантики у формі род. в. вказують на темпоральні відношення (*с ˈк ˙іки в нас найми ˈчок бу ˈло* ***до*** *ˈцейі ˈд ˙івчини* (Жр)). У сполученні з формами род. в. іменників конкретної предметної чи особової семантики прийменник ***до*** функціонує як виразник об'єктних відношень (*йа ни мог ˈла* ***до*** *йо ˈго об ˙із ˈвац'а* (Фл), *хл'і ˈбинойу притуˈл ˙ил ˙а* ***до*** *ˈноса* (Пг), *при ˈходит'* ***до*** *ˈнейі ба ˈгатий* (Рб)). Специфічними діалектними конструкціями є сполуки зі значенням способу дії (*а ˈт'іки ж во ˈни ˈшили ˈдочичко ни так йак / а* ***до*** *зак ˈрасок* (Ст)); кількісним (*ˈвимитут'* ***до*** *зир ˈнини* (Тн), *заб ˈрали* ***до*** *ˈграма / і ко ˈрову / й би ˈка* (Пс)); предикативним (*та ˈпер во ˈно* ***до*** *З ˈлатопол'а /* ***до*** *Ново ˈм ˙іргорода / те си ˈло* (Жр)). Окремим типам сполучень ***до + род. в***. притаманний семантичний синкретизм, зокрема з іменниками конкретно-предметного значення ці конструкції набувають об'єктно-просторових відношень (*п ˙ідйі ˈж:айіте до ˈц'ого /* ***до*** *ко ˈлод'аз'а бли ˈзен'ко* (Рз), *по ˈйіхали* ***до*** *моло ˈдого* (Мл), *ш ˈіс'т'ни ˈд'іл'во ˈна ни ˈп ˙іде* ***до*** *кри ˈниц'і по ˈводу* (Тм)). Сполучення ***до + род. в.*** у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту функціонують зі значенням ***з + род. в***. (*дуже о ˈце ˈрад'і бу ˈл ˙и / до ˈкого* ***до*** *д'ів ˈчат старос ˈти хо ˈдили* (Ст); ***для + род. в***. (*йа ше й кружи ˈв ˙ів напли ˈту* ***до*** *ко ˈсинок* / (Ст)).

Прийменник ***по*** в досліджуваному ареалі функціонує в сполученні з формами місц. й знах. в. Більш продуктивні конструкції ***по + місц. в***., які реалізують просторову семантику місця поширення дії (*в ˙ін* ***по*** *вол ˙ос'т'ах ро ˈбив* (Ст), *і* ***по*** *в ˈс'ому си ˈлу / в ˈмене*ᵘ *ро ˈдини ба ˈгато* (Мл), *бу ˈли ˈланки та куку ˈруза / а* ***по*** *н'ій гарбу ˈзи* (Мл)); часу дії (*в ˈс'ака по ˈгода бу ˈвайе / бу ˈвайе /* ***по*** *ха ˈрош ˙і по ˈгод'і по ˈйіде* (Лз), *все за ˈм ˙ітила о ˈто* ***по*** *ˈпервос'т'і* (Бл), ***по*** *пˈразниках гу ˈл'али по ˈразному* (Мк)); причини (*то Бог* ***по*** *ˈмилост'і нас прос ˈтит'*

(Пс)); способу дії (*во|но со|б˙і в ко|л˙исц'і // |руки* ***по*** *швам / |ноги* ***по*** *швам* (Тш)); кількості (*то нам да|вали* ***по*** *кус|ку х|л'іба* (Фл), *та на п|л˙еч˙і* ***по*** *пу|ду |жита* (Іс), *да|вали на трудод|н'і* ***по*** *гра|мин'і |того зир|на* (Кп)). Відзначена тенденція функційного заступлення локативною структурою ***по + місц. в.*** конструкцій ***на + знах. в.*** (*хо|дила* ***по*** *свай|бах* (Тм), *ми в су|с'ід'ів* ***по*** *чирда|ках / по са|райах хо|валис'а* (Лб)), ***за + оруд. в.*** (*ни плач / |мат'інко /* ***по*** *ко|с'і / а зап|лач / |мат'інко* ***по*** *кра|с'і* (Лб)).

Конструкції ***по + знах. в.*** малопродуктивні для досліджуваних говірок, в основному їм притаманні відношення кількості (*но|сил˙а* ***по*** *ш˙іс'т'циг|лин / а то* ***по*** *три* (Ст), *од|наково |сил'но* ***по*** *ба|гато сп˙іднц|ц'ів но|сили* (Тм), *в |кажд'ій |хат'і бу|л˙о* ***по*** *дв˙і д'ів|чат* (См), *то|д'і д'і|л˙ил˙и* ***по*** *ш˙ізди|с'ат |соток / а |заразс* ***по*** *ш˙іс'т' |соток* (Гр), ***по*** *пйади|с'ат грам х|л'іба д'і|лили* (Кп)), меншою мірою – атрибутивні (*др'іб|нен'ке /* ***по*** *пйат' разс|к˙ів* (Тм), *год* ***по*** *пйат|надц'ат'ота|к˙і ж д'ів|чата* (Мх)); предикативні (*а граз' бу|л˙а* ***по*** *ко|л'іна* (Кп)), а також синкретичні відношення мети й локативні (*да / |йіздили* ***по*** *моулоу|ду й з|валис'а сва|ти* (Рз), *во|ни йдут'* ***по*** *рушни|кове* (Рб)); об'єктні й мети (*і* ***по*** *го|р'уче по|йіхала в Ірк|л'ійівку* (Тн)).

Обмежене коло відношень характерне для прийменників ***під*** (21 уживання), ***попід*** (5 уживань). Прийменник ***під*** (*п˙ід, пиід*) засвідчено в основному з формами оруд. в. з локативною семантикою (*зас|нул˙а* ***п˙ід*** *|тином і спл'у там* (Тн), *за|жарка* ***п˙ід*** *п|рип˙ічком сто|йала* (Мх), *а* ***п˙ід*** *|самойу Мар|йан˙івкойу бур'а|ки* (Жр)). Із формами знах. в. цей прийменник виражає об'єктно-локативні відношення (*сно|пи но|сили / і п˙ід|таскували* ***п˙ід*** *|копи* (Ів), *зам˙і|сила й* ***п˙ід*** *по|душку пок|лал˙а* (См), ***п˙ід*** *|кушчик си|р'ен' /* ***пиід*** *си|р'ен'і / |висипал˙о те на|с'ін'а* (Бл)). Рідкісні й малопродуктивні конструкції зі способовими відношеннями не лише для досліджуваного ареалу (*во|ни* ***п˙ід*** *|вусики та|ко |шил˙ис'а /* ***п˙ід*** *пойа|сок* (Рз)), але й для східностепових говірок [2, 5]. Структури зі складним прийменником *попід* за семантикою наближені до словосполучень з прийменником *під* на позначення спрямованості чи шляху руху (*бойеи|мос'а йти / ну йди|мо // п˙іш|л˙и |****поп˙ід*** *го|ройу* (Тн), *|мама на|дойе мол˙о|ка і ни|се на с|танц'ійу |****поп˙ід*** *пойіз|дами* (Гр), *вс'арав|но хо|дили* ***по|п˙ід*** *ха|тами кол'аду|вали* (Кп)).

Прийменник ***через*** (*чириз, чериз, череиз, чеиреиз*) у досліджуваних діалектних текстах засвідчений лише з формами

знах. в., у конструкціях з якими реалізує об'єктні відношення (***чириз*** *ˈл'ін'ійу пирˈійіхали* (См)); просторові місця (*а в нас* ˈ***чириз*** *шл'ах жив курˈкул'* (Бл), ***чириз*** *доˈрогу / був у нас* ˈ*погр'іб* (Бл), *а* ˈ***чириз*** *одˈну* ˈ*хату чи* ˈ***чириз*** *дв˙і /* ˈ*тамички вдоˈва жиˈве* (Бл)); шляху руху (*воˈни ни хоˈт'іли* ***чириз*** *хронт / шчоб* ***чириз*** *хронт пириˈб˙ігти* (Фл), *з* ˈ*тейі сороˈни хоˈдили хˈлопц'і* ˈ***чириз*** ˈ*воду* (Жр)); просторово-атрибутивні (*зго*ˈ*ри сˈтежка буˈл˙а /* ˈ***чириз*** *дв˙ір* ˈ*наший* (Тн)); причинові (*оˈто* ˈ***чириз*** *то й* ˈ*турки на нас назˈвали* (Бл), *ни бˈрали удˈружаних / та йа* ˈ*зам˙іж* ˈ***черіз*** *те йшла в:ойˈну* (Кп)); способу дії (*ну миˈн'і шоб буˈл˙о* ˈ***чириз*** *суд іˈти* (Пг)); часові (*оˈце* ˈ*кажний стˈройіц'а / та йа* ˈ***чириз*** *ден' оˈце* (Розсошинці), ***черіз*** *уˈремйа й молоˈдий приˈходит'* (Лб), *миˈн'і* ˈ***черечз*** ˈ*м˙іс'ац'* ˈ*буде дивйаˈносто год* (Кп)).

Невелике коло семантико-синтаксичних відношень характерне для прийменника ***при***. Конструкції ***при + місц. в***. реалізують в основному темпоральні відношення, причому частіше ***при*** поєднується з іменниками нечасової семантики (*це ше і* ***при*** *миˈн'і воˈно таˈке буˈл˙о* (Рз), *а найˈлуче* ***при*** *Бˈрежн'ев˙і буˈл˙о* (Тн), *три кˈласи в˙ін тоˈд'і* ˈ*к˙інчив* ***при*** *вˈлас'т'і ше* ***при*** *т'ій* (Бл), ***при*** ˈ*н'імц'ах і ни* ˈ*сил'но гуˈл'али* (Лб)); зрідка *при* позначає об'єктні відношення (*оˈце таˈке буˈло оˈруж˙ійа* ***при*** *них воˈйен:их* (Бл).

Прийменнник ***перед*** представлений у південних середньонаддніпрянських говірках фонетичними варіантами *перед*, *перид*, *пирид*, *пеᵘреᵘд*, *переᵘд*. У поєднанні з формами оруд. в. він реалізує об'єктні відношення (*пох*ˈ*вастац':а ж* ˈ***перид*** *остал'ними* (Мк), *придуˈрилас' дурˈнойу* ˈ***перед*** ˈ*ними* (Кп)); локативно-об'єктні (*а та ж стоˈйіт'* ˈ***пирид*** ˈ*к˙ін'ми* (Жр)); темпоральні відношення часової попередності (*оˈце пожиˈл˙и / а* ˈ***перид*** *войˈнойу* (Тн), *впйат' ми п˙ішˈл˙и в л'іс / вноˈч˙і ж /* ˈ***пирид*** ˈ*утром* (Тн)). Система часових відношень у досліджуваному ареалі відображає загальну модель об'єктивно існуючих темпоральних відношень. Утворюючи антонімічну пару до препозитива *перед*, прийменник ***після*** в поєднанні з формами род. в. репрезентує часові відношення наступності (ˈ***п˙ісл'а*** *роˈботи* ˈ*випили по сто грам* (Мл), ˈ***посл'і*** *войˈни мосˈковки ноˈсили* (Фл), *вооˈбично / засˈватуван':а /* ˈ***п˙іс'л'а*** *Р'іздˈва* (Лб)).

Прийменники *від*, *коло*, *без*, *для*, *з-під*, *позад*, *серед*, *посеред*, *проти*, *поверх*, *наверх*, *нижче*, *кругом*, *замість*, *напроти*, *вздовж* в аналізованих текстах поєднуються лише з формами

род. в., однак щодо функційних особливостей ці препозитиви різні: для кількох із них властива багатозначність, інші ж реалізують якийсь один різновид семантико-синтаксичних відношень. Специфікою реалізації прийменника ***від*** у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту є його функціонування у варіанті ***од*** (*від* засвідчуємо 1 раз). Конструкції *від (од) + род. в.* найчастіше виражають локальні відношення спрямування дії від меж якогось простору, об'єкта або від зовнішнього боку предмета (*ну хай тин / а ˈхата ж далиˈчен'ко* ***од*** *ˈтину* (Фл), *т'істо гет'* ***од*** *руˈки одстаˈйе* (ВЯ), *то сход'* ***од*** *ˈцейі ж ˈхати вниз* (Жр)). Функціонують названі сполуки з об'єктним значенням (*ˈвечор'ів два вт'ікˈл˙а* ***од*** *ˈйого* (См), *своˈбодн'і* ***од*** *фаˈшис':ких заˈгарбник˙ів* (Лп)); семантикою причини (*йак наˈдумайу оˈце /* ***од*** *ˈчого здиˈхал˙и* (Тн), *то* ***од*** *ˈт'іху уˈмерл˙и* (Жр), *чут' ни повм˙іˈрали* ***од*** *ˈц'ого ˈжита ж* (Лб)); кількості (*і тоˈд'і ˈбудеᵘм ˈйісти* ***од*** *пуз* (Фл)); вказівки на походження (*та воˈно* ***в˙ід*** *роˈси ше набиˈрал˙ас'а / і це Роˈсошинц'і назˈвал˙и* (Рз), *це уˈсе* ***од*** *ˈБога йде* (Пс)); призначення (*ˈтепле воˈно / ˈможе /* ***од*** *дошˈчу / ˈможе / й* ***од*** *ˈхолоду /* ***од*** *ˈв˙ітру* (Лз)); початку відліку (*то* ***од*** *ˈтого чисˈл˙а ˈпенс'ійа* (Тн)).

Діалектну специфіку досліджуваних говірок репрезентує й прийменник ***коло*** (*ˈколо*, *ˈкол˙о*). У текстах цей прийменник використовують для позначення загальної просторової близькості, окреслюючи незначну віддаленість предмета (*ˈ****кол˙о*** *ˈц'ого коˈл˙од'аз'а* (Рз), *стоˈйали на горˈі ˈ****коло*** *воˈр'іт* (Ів)); об'єктних відношень, позначаючи елемент, складник предмета (*а ˈ****коло*** *платˈка воˈни зˈвуц'а китичˈки* (Рз), *тут ˈ****коло*** *соˈрочки ˈп˙ідтичка* (Ст), *ˈ****кол˙о*** *ˈвоза криж˙ів˙ˈниц'а* (Ст), *башл˙иˈки буˈли ˈл'енти* ***коло*** *ˈйого* (Рб)), об'єкт, на який спрямована дія (*а ˈ****коло*** *ˈнейі тˈреба ж вˈхажуват'* (Бл), *роˈбили ˈ****коло*** *зимˈл'і* (Бл), *ˈнада ˈ****коло*** *хˈл'іба роˈбит'* (Бл)). Зауважимо, що літературний відповідник цього прийменника – *біля* – у досліджуваних говірках не функціонує.

Прийменник *без* засвідчено у фонетичному варіанті *биз* (*без* – лише 1 слововживання). У поєднанні з формами род. в. він реалізує об'єктні (*уˈход'ат'* ***биз*** *ˈмене / заˈпитуйут' / чи согˈласна* (Рб), *йа* ***биз*** *моло˙ˈка ни ˈбуду н'іˈйак* (Рб)), предикативні (*виˈсоке / а тоˈд'і буˈло* ***биз*** *дна* (Тм), *воˈно* ***биз*** *п˙ідкладки й* ***биз*** *ˈвати /* ***биз*** *н'іˈчого* (Сг)) відношення. Нечастотний щодо функціонування в діалектних текстах прийменник *для*, що в

сполученні з формами род. в. позначає об'єкт (*а* ***дл'а*** *ˈмене тоˈд'і ни буˈло таˈкого ˈголоду* (Фл)) чи виражає відношення мети (*с'ір'аˈки ˈшилис'а* ***дл'а*** *хуˈдоби хоˈдит'* (Рз), *хоч би збиˈр'ігс'а оˈдин довˈбак / буˈло б ше вам* ***дл'а*** *ісˈтор'ійі* (Рз)); призначення (*буˈли таˈкˇі / ˈт'іки* ***дл'а*** *ˈтого // т'і шоб* ***дл'а*** *хˈл'іба* (См), *повс'агˈден:а оˈдежа / шчиˈталас'а* ***дл'а*** *мужиˈка* (Лз)).

Інші прийменники вузько представлені в досліджуваних текстах (менше 1 %), однак у структурно-семантичному відношенні вони утворюють строкату картину. Різні відтінки локативних відношень репрезентують поєднання з формами род. в. прийменників ***поверх*** / ***наверх*** – статичної локалізації із вказівкою на контакт з поверхнею предмета (***наˈверх*** *од'іˈйалˇа покриˈвало* (ВЯ), *корˈсет вд'іˈвавс'а* ***поˈверх*** *соˈрочки* (Лз)), ***кругом*** – на локалізацію по колу (***круˈгом*** *ˈцеркви ˈл'уди* (Кп)), ***поперед*** – на місце перед просторовим орієнтиром (ˈ***попирид*** *йіх жиˈла ˈбаба Паˈраска* (Жр)), ***позад*** – на місце за просторовим орієнтиром (ˈ*мати стоˈйіт' оˈтут* ***поˈзад*** *ˈмене* (Пг)), ***посеред*** – на центральну частину просторового орієнтира (*впаˈду* ˈ***посирид*** *дˈвору / та ниˈма миˈне коˈму й пˇідвисˈти* (Ст)). Прийменник ***над*** у сполученні з оруд. в. репрезентує відношення локалізації щодо просторового орієнтира (*кирˈниц'а буˈла* ***над*** *шˈл'ахом* (Жр), *розˈвˇішували* ***над*** *ˈполом* (Мх)). Прийменник ***між*** (*мˇіж*, *миж*, *мижду*) у конструкціях з формами знах. та оруд. в. реалізує просторові відношення, обмежені кількома предметами (*простовоˈлоса ни виˈходила надˈвˇір / і* ***миж*** *ˈл'уди* (ВЯ), *йак* ˈ***мижду*** *ˈнами ше й брат у ˈмене був* (См)).

Об'єктні відношення притаманні конструкціям ***об + знах. в.*** (ˈ*бат'ко буˈло* ***об*** *ˈд'іжку / наоб:иˈвайе ˈц'ого ˈжита* (Лб)), ***про + знах в***. (*оˈто той ни ˈхочиц'а* ***про*** *таˈке розˈказуват'* (Мл), *баˈлакайімо* ***про*** *все* (ВЯ), *то це таˈке* ***про*** *карˈйер йа роскаˈжу* (Іс)). Діалектна специфіка виявляється також у використанні ***про + знах. в***. у значенні ***проти + род. в***. (*буˈлˇи таˈкˇі шо за ˈн'імц'ами / а буˈлˇи таˈкˇі / шо й* ***про*** *ˈн'імц'ів* (Бл)). Малопродуктивні для досліджуваних говірок конструкції ***замість*** (***замісто***) **+** ***род. в***. з об'єктним значенням заміщення (***замˇісˇт'*** ˈ*сахар'у був ˈсахарний буˈр'ак* (Мх), *ми* ***заˈмˇісто*** *ˈтого / шоб скаˈзат' / шо у нас д'ід скуˈпий* (Жр)). Зрідка в мовній практиці діалектоносіїв функціонує прийменник ***к (ік)*** з часовою семантикою (*приˈйіхалˇи ми* ***к*** *утˈру* (Тн)), в основному це лексикалі-

зовані конструкції (*к Р'ізд|ву*, *к |Паск˙і* (Жр, Лб)), або ж ілюстрування інформантом чужого мовлення (*ри|б˙ата / д'ір|ж˙ітес' / дирж˙іт'ес' /* ***к*** *вам |помоч˙ і|д'от* (Лп)).

Лексико-граматичний клас прийменників у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту становить відкриту систему, яка постійно поповнюється. Цей процес репрезентує утворення складених прийменників *дужче до* (у значенні *ближче до*, *рівно з* (*йа с'у|ди ж си|жу |****дужче до*** *|печ˙і ота|ко* (Пг), *го|р'ішче бу|л˙о та|ке /* ***|р'івно с*** *потол˙|ком* (Бл)) і виявляє діалектну специфіку аналізованих говірок.

Як бачимо, особливості функціонування прийменників у досліджуваному ареалі виявляються в асиметрії між формальним вираженням і семантико-синтаксичними відношеннями прийменниково-відмінкових форм. Аналізовані прийменники поєднуються з різними відмінками, однак продуктивність цих конструкцій неоднакова. Загалом конструкції з об'єктними, локативними, темпоральними й атрибутивними відношеннями побудовані за типовими для багатьох українських говірок моделями, проте в семантичному й функціональному плані вони не тотожні; окремим різновидам аналізованих конструкцій притаманний семантичний синкретизм.

Отже, аналіз діалектних текстів засвідчив специфіку й своєрідність прийменникової системи південних середньонаддніпрянських говірок. Репертуар мовних одиниць, що утворюють систему названих службових слів, у цілому не відрізняється від системи прийменників Середньої Наддніпрянщини, що забезпечує цілісність досліджуваної діалектної зони з іншими ареалами південно-східного наріччя. Ядро прийменникової системи аналізованих говірок становлять слова *на*, *з (із)*, *у (в)*, периферійні – *за*, *до*, *по*, *під*, *попід*, *перед*, *коло*, *при*, *над*, *об*, *після*, *через*, *між* та ін.

Діалектну специфіку репрезентує використання одних прийменниково-відмінкових конструкцій у значенні інших, їх варіювання залежно від конкретного змісту висловлювання, його емоційного забарвлення; формальне варіювання прийменників. Причину цих явищ убачаємо в збереженні залишків архаїчних явищ і виникненні інновацій, взаємодії різних за часом постання й умовами формування говірок досліджуваного ареалу.

1. *Атлас* української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

2. *Білик Л.С.* Дієслівні словосполучення у східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ. 2003.

3. *Герман К.Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. ІІ. Словозміна. Службові слова. Чернівці. 1998.

4. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

5. *Железняк М.Г.* Складні прийменники в українських східнополіських говірках // Українське мовознавство. № 16. 1989.

6. *Добош В.І.* Синтаксис південнокарпатських українських говорів (прийменникові конструкції). Текст лекцій. Ужгород. 1977.

7. *Німчук В.В.* Словотвір прийменників у закарпатських говірках української мови // Українська діалектна морфологія. К. 1969.

8. *Сердюкова Т.І.* Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослобожанських говірках: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 2002.

ГЧ *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.

Список населених пунктів

Рз – Розсошинці, Пг – Погорільці, Ст – Стецівка, Ів – Іванівка, Мд – Медведівка, Тн – Тіньки, Івк – Івківці, Мл – Мельники Чигиринського р-ну, Рб – Ребедайлівка, Бл – Баландине, Рй – Райгород, Лз – Лузанівка, Тм – Тимошівка, Фл – Фляркiвка, Лб – Лебедівка, Мх – Михайлівка Кам'янського р-ну, См – Самгородок, Тш – Ташлик, Бл – Балаклія, Мк – Макіївка, БМ – Буда-Макіївка, Пс – Пастирське, ВЯ – Велика Яблунівка, Гр – Гречківка Смілянського р-ну, Жр – Журавка, Лбд – Лебедин, Мт – Матусів, Сг – Сигнаївка, Лп – Лип'янка, Іс – Іскрене, Кп – Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

TEXT REPRESENTATION OF PREPOSITIONAL SYSTEM IN SOUTH ZONE OF MIDDLE DNIPRO DIALECTS

The article analyzes the prepositional system of Middle Dnipro dialects based on the materials of dialect texts. The features of prepositions functioning in researched zone are revealed in the asymmetry between the formal expression and semantic and syntactic relations of prepositional and case forms. Constructions with objective, locative, temporal and attributive relations are formed by means of models typical for a lot of Ukrainian dialects, yet they are not identical in the semantic and functional forms. The dialect specificity is represented by means of formal modifications of prepositions, the use of prepositional and case constructions in the meaning of others, their variety depending on the certain contents of expression, its emotional and expressive coloring.

ЯСТРЕМСЬКА Тетяна Олександрівна
(*Львів*, *Україна*)

Динаміка діалектних явищ у тексті

Переваги дослідження діалектного мовлення на основі тексту очевидні, адже, з одного боку, текст дає змогу зберегти для нащадків унікальне мовлення наших прабатьків, почути з їхніх уст історію, а з іншого – проаналізувати всі мовні рівні, зокрема морфологію та синтаксис, які потребують широкого контексту, аби виявити "поведінку" діалектних явищ. Як зазначив П.Ю. Гриценко, саме тексти "можуть забезпечити дослідника достатнім матеріалом для моделювання говірки як системи чи ідіолекту" [7, 3–4].

Аналізуючи діалектні явища, важливо не тільки зафіксувати їх сучасний стан, а намагатися простежити їхню динаміку. Щодо виявлення та відтворення діалектних рис важливими є історичні тексти, писемні пам'ятки різних хронологічних зрізів, етнографічні та фольклорні матеріали, які можуть "відкрити не зауважені раніше дослідниками структурні елементи мови, важливі характерні риси динаміки", а також подають "цінні коментарі діалектоносіїв або експлораторів стосовно окремих елементів говірки" [8, 151].

Дослідження діалектних явищ у динаміці демонструють тісний зв'язок діалектології та історії мови, адже історичні джерела дають змогу сформувати систему мови конкретного періоду, з'ясувати час найраніших фіксацій чи "приблизно реконструювати діялектну історичну вертикаль" [12, 15]. Водночас діалектні матеріали можуть допомогти локалізувати пам'ятку [13], а також засвідчити збереження давніх рис української мови.

Праці з історичної діалектології мають важливе значення "для виявлення діалектних особливостей української мови, показу їхньої живучості в мові, визначення діалектної основи давньої української літературної мови, а також діалектного поділу в минулому" [6, 76; див.: ЄЄ; 2; 3; 5–6; 9–11; 15–19].

Об'єктом нашого дослідження є наддністрянські говірки південно-західного наріччя, мовленню носіїв яких притаманні давні риси, зафіксовані в історичних джерелах. На підставі діалектних текстів початку XX ст. [К], середини XX ст. [ШТ; ГУМ], кінця XX – початку XXI ст. [ЗТ[1]; ЗТ[2]; ЗР] та історичних

текстів (переважно з теренів Західної України) [ЄЄ; СУМ[14-15]; КСУМ[16-17]; СУМ[16-17]] зроблено спробу окреслити основні фонетичні та морфологічні риси, які репрезентують динаміку діалектних явищ. Більшість зафіксованих рис демонструє давність української мови. Як свідчать опрацьовані джерела, їх можна датувати XIII–XIV століттями.

Фонетичний рівень

1) перехід [а] в [е], [і], рідше [и] після м'яких і шиплячих [АУМ, кк. 41–47, 49, 183]:

ІТ[1] *и всєкъ ижє ѡставить братью*; *не ѡсоужеить да не ѡсоужени боудєтє*; *землѧ потрєсє сѧ* [ЄЄ, 10]; *дєвєть слоу(г)*; *твердость памєти*; *дали за єго дшоу и памє(т) и за наше здравїє*; *на здоровє* [СУМ[14-15] 1, 291; 2, 122, 337, 557]; *є(ст) длѧ васъ на Кр(с)тѣ повѣшєный*; *на памєть Вознєсєниѧ*; *роблєного в мисахъ и в тарєлєхъ*; *и бы тотъ свешченикъ до целли не впалъ* [КСУМ[16-17]]; *злато прєсти*; *нє в жєртахъ говорил*; *нє лиший єѣ* [3, 40–41];

ДТ *взьила жінка дитину на руки*; *шчасьцьи*, *шо йі ни забило*; *памйитка сьвідчит* [К, 19, 23]; *йак суха́ зимл'е́ / с'ійали за́рас / йак мо́кра зимл'е́ / жда́ли тро́хи*; *ви́росте пйет' цинтиме́тріў / де́с'іт* [ШТ, 213]; *ажимс'і тр'ісла*; *ˈдес'іт' кˈласіў*; *два м'іс'іц'і*; *ˈаби ˈмала на то жиˈт'е*; *про с"ˈв'ето* [ГУМ, 222, 224, 225, 236]; *друшˈк'и заˈч'ели с'п'іˈвати*; *пуˈчалос'і веᵘˈс'іл'і*; *наї вас Бог благоᵘслоᵘˈвит шˈч'ес'с'тем*; *серˈпами ˈж'еᵘли*; *поᵘ зеᵘˈлених с"ˈв'етах їде с"ˈв'ето Іˈвана* [ЗТ[1], 98, 102, 131]; *приїˈшоў гоᵘсˈподар наїˈмати ˈж'ети*; *то йак чиˈйе шˈч'ес"т'е* [ЗТ[2], 40, 41, 54]; *св'ашˈченик ... в'ідмовˈл'ейе за здоˈровйе*; *моˈнах'іў поᵘвигаˈн'ели*; *на Стˈр'ітен'е*; *йа поᵘˈйіхала доᵘ ˈЖоўкви на Св'іˈту Гоᵘˈдину* [ЗР];

2) реалізація ненаголошеного [о] як [у] ([оᵘ]) [АУМ, кк. 55–56]:

ІТ *аплстоулъмъ* [ЄЄ, 13–14]; *чєрє(с) тоую дорѹгѹ* [СУМ[16-17] 8, 140]; *посадив єѣ оуднѹ* [3, 41];

ДТ *дуᵒ вуᵒдú*; *ми ма́йім убл'іх*; *йдем дудо́му* [ШТ, 215, 216, 217]; *ў ˈнашуму ˈл'іс'і*; *туˈб'і пˈраўду гуˈвору* [ГУМ, 214, 222, 223]; *хуˈдила чуˈтири кˈл'аси*; *на ˈдобру дуˈрогу*; *виˈходе мулуˈда на пуˈр'іх* [ЗТ[1], 94, 97, 105]; *ˈмала_м гуˈрох таˈк'иї*; *веᵘˈзут мулуˈко на зˈдачу*; *ˈмолоᵘд' с"і муˈлила*; *мулуˈда ˈмус"іла ˈмати ˈбалеᵘц* [ЗТ[2], 36, 39, 45, 104]; *ˈпасли куˈрови*; *там моᵘˈлебени пˈравили*; *ˈруку дугоˈри йа ни ˈможу п'ідˈвести* [ЗР];

[1] ІТ – історичний текст, ДТ – діалектний текст.

3) зближення звуків [е] та [и] [АУМ, кк. 37, 225]:

ІТ *родитили … и дроугы; рєкоша к нємоу оучитилю; ѡслаблєнъ жєлами, правы творєть* [ЄЄ, 12–13]; *ѡдного днѧ … планити ро(с)топѧтʼсѧ; чи(р)вони(ми) золотыми* [СУМ[16-17] 11, 226; КСУМ[16-17]]; *во истєнꙋ; въсєдръжитил* [3, 40];

ДТ *на виликодны сьвита*; *плачи жінка* [К, 19]; *плачу́ бу́ло ц'іле́ сило́* [ШТ, 213]; *ў сериˈдин'і*; *тай ˈкажи*; *йаї ˈтого ни пиричиˈтайу*; *ˈчути креᵘк там*; *так деˈтино* [ГУМ, 213, 223, 231]; *ˈмама спикˈла / шо ˈмала* [ЗТ[1], 112]; *три ниˈд'іли*; *пиˈр'іх буў ˈфаїниї зˈверху*; *сˈтуд'н'а беᵘˈтоᵘнова / глеᵘˈбока* [ЗТ[2], 38, 40, 49]; *зйаˈвила ту Приˈчиста ˈД'іва*; *то дв'і ниˈд'іл'і триˈвало*; *там ˈбула дириˈвл'ана ˈцерква*; *ў сиˈл'і*; *аї / шчо роˈбиᵉтиᵉ*; *балˈкон заˈб'ели* [ЗР];

4) відсутність заміни етимологічного [о] на [а] [АУМ, кк. 59, 395]:

ІТ *богатыми и оубогими; при томъ были … па(н) лютикъ нєбогатый* [СУМ[14-15] 1, 103; 2, 32]; *ц҃рковъ ... хотячи богатити; богато зло(т)о(м) ни(т)ковы(м) ... гафтованые; съ ꙋмилєнїєм слєз горѧчихъ; на богатство сѧ здобываютʳ; вода гаси(т) горѧчїй огєнь; єго ... горячую милость; колачо(в) св҃тити нє каза(л)* [СУМ[16-17] 2, 134; 7, 45; 14, 173; КСУМ[16-17]]; *горячим* [3, 42];

ДТ *а йаґ бугáч і мáйе зв'ітки / купýйе бл'éху* [ШТ, 212]; *суˈс'іди / хˈлопц'і таї богаˈт'іш:і* [ГУМ, 238]; *клаˈдут ˈподушку ... шчоб ˈбула буˈгата* [ЗТ[1], 63]; *нас буˈгато йшло*; *вуˈни таˈк'і бугаˈч'і*; *беᵘˈрут зи соᵘˈбойу колаˈч'і ... оᵘбˈм'ін'уйуц"с"і колаˈчами* [ЗТ[2], 37, 49, 67]; *боˈгато ˈвил'ічилос'*; *йа пйу ту ˈводу / а воˈна меˈн'і йак гоˈр'ача* [ЗР];

5) наявність протетичних приголосних [в], [г] [АУМ, кк. 124–126, 402]:

ІТ *своимъ воуч(є)никомъ; трєпєтъ и воужасъ* [ЄЄ, 14]; *дали єсми имъ та села у вѣки… и с лѣсом, и с вокном и с рѣками*; а також *вочы* [СУМ[14-15] 1, 189; 2, 78]; *два ло(к)тѣ гатла(с)у чи(р) воного; до ꙋго(р) по га(н)кры є(з)ди(л) на цє(р)ков; єслибы хто з нинєшни(х) гєрєтїко(в) до ц҃ркви Каѳоличєско(є) навєрнꙋлъсѧ; в прирожоной своєй гисторїи*; а також *воко, воколица, вокъно, восень* [СУМ[16-17] 1, 144; 6, 190, 205; КСУМ[16-17]]; *не воставилъ, волованый, гєретик* [3, 43];

ДТ *даўн'іше вурáли і диривйéними плугáми ... п'ідвóрували / скурóдили*; *воᵘр'іхи дóбри рóдит* [ШТ, 212–213, 215]; *ˈтутка*

ўже ти|пер го|пен'к'і госи|н'і; *|зарас на н'у |воком*; *л'іхта|р'іў вос"|в'ічиних* [ГУМ, 213, 249, 251]; *ўс"і сто^у|йали во^у|р'іх'и |лускали*; *про^у да|вали мо^у лит|веник'и / вобраз|к'и* [ЗТ[1], 111, 121]; *г|рош'і |дали на во^у бра|зи*; *спраў|л'али во^у б|жинк'и^і* [ЗТ[2], 46–47]; *ме|не бо|л'іли |вочи фест*; *на |воч'і ни |витко |було н'і|чого*; *йа ўже на йід|не |воко^у |була*; *буў до^у д|руго^у йі |восен'і*; *прийш|ли ... з йа|кимос'|вобразом* [ЗР];

6) відсутність лабіалізації [е] в [о] [АУМ, кк. 38, 401]:

ІТ *от оусєго хотара … шєстая часть*; *по шєсти коп*; *индикта семого*; *положили полшеста ста копъ грошей* [СУМ[14-15] 1, 357, 395]; *полмисковъ шесть*; *на шєсть ѡтринъ*; *по сємой Сѹботє*; *сємого дня*; *жєлиза ши(н) сто сємъдєсѧтъ и шєсть* [КСУМ[16-17]];

ДТ *при|йіхала п'іў |шестуйі* [ГУМ, 222]; *|шеста го^у|дина ўста|вали*; *то |було |сорок |семого |року* [ЗТ[2], 56, 106]; *|сема го|дина*, *|шеста го|дина*, *до^у |вечера* [ЗР];

7) відсутність заміни початкового [йе] ([йі]) на [о] в числівникові *один* [АУМ, к. 225]:

ІТ *єдноу землю*; *єдна част*; *єдного бога*; *за єдинъ волосъ*; *ни за єдинъ нитъ* [СУМ[14-15] 1, 344–345]; *єдно сєло*; *є(д)но тєлѧ є(д)ну яловицу тоѣ сироты* [СУМ[16-17] 9, 69]; *єдєнъ лѣс, єдєн а҃глъ* [3, 40];

ДТ *єден .., як вимірив*, *тай за́бив Турка башу*; *йидно́го ра́зу ўзьиў собі́ стрільбу́* [К, 18, 21]; *йіде́н учи́тел'* [ШТ, 215]; *йід|ні |каут |чоўник* [ГУМ, 213]; *ве^и|с"іл'а |було йі|ден ден'* [ЗТ[1], 110]; *то^у|ди йе|ден |н'іме^и ц с"і |питайе*; *йід|ну не^и|д'іл'у / д|ругу / т|рету* [ЗТ[2], 38, 63]; *ўс'о |йедно Бох по|казуйе нам* [ЗР];

8) реалізація давніх сполук *ръ* (*рь*), *лъ* (*ль*) як *-ер-*, *-ел-* [АУМ, кк. 68, 71, 397]:

ІТ *кырница* [СУМ[14-15] 1, 519]; *кырниця, што течетъ у пожитокъ (вѣчный)*; *нє плачъ, ѡ нєвѣсто, погамѹу слєзы … пєрєєстань плакати, ѡтры слєзы*; *з^ѕ слєзъ и з^ѕ крви оубогихъ людій на богатство сѧ здобываютъ^ѕ* [СУМ[16-17] 15, 120; КСУМ[16-17]]; *истєкала кирница* [3, 41];

ДТ *хо^у|дили по ке^и рни|ц'ах / до трох / б|рали |воду / но|^у сили |писком* [ЗТ[1], 116]; *та|ка |була |йама / йак ки^е р|ниц"а / шо |воду с"і |бере*; *|робим х|рести^е к'и^і … на ки^е р|ници* [ЗТ[2], 58, 89]; *п'іш|ли |мама у су|с'ідну кер|ниц'у*; *во|ни ту кер|ничку п'іш|ли |вичистили*; *во|на сто^у|йала над кир|ницейу*; *визи|вайеш ў со|б'і с|лези* [ЗР];

9) відсутність подовження приголосних у формах іменників середнього роду [АУМ, к. 94]:

ІТ *нєдавномоу захованю; здєржаню чистои, явнои вѣры … коу дєржаню зоуполна чєсти; на своємъ збожю* [СУМ[14-15] 1, 388, 389]; *бе(з) ве(р)ху и трасє(н)я; шафа до схованѧ; єстъ ошꙋка(н)є такоє барзо бри(д)коє Бг҃ꙋ* [КСУМ[16-17]];

ДТ *пішо́ў на польо́ваньи* [К, 21]; *на ве́сну бади́л'і забра́ти; вз'е́ти з него нас'ін'і* [ШТ, 215]; *то жи|т'е; з|б'іж'а на |поли; |доўги во|лос'і* [ГУМ, 225, 231, 232]; *пу|чалос'і ве^и|с'іл'і; |через^с дур|не |в'ішан'е буў бим с'а ўтопиў* [ЗТ[1], 98, 100]; *с к|лоч'ем ўз"аў той пи|р'іх; |наше^и жи^е|т'а та'к'е; п'іш|ли на в'ін|чан'е* [ЗТ[2], 40, 59, 63]; *то йе с|ц'ілен'а в'іт |Господа; йа п|рошу про оздо|роўлен'а; зан'і|маўс'а |виселен'ам |того се|ла; По|ложен'а |пойаса; Благо|в'ішчен'а* [ЗР];

10) диспалаталізація [с], [ц] у суфіксах *-с'к-* (*-ис'к-*), *-ц'к-* [АУМ, кк. 102]:

ІТ *єврѣискыи* [ЄЄ, 16]; *воиско єго мл(с)ти на помо(ч) давати; воєвода молдавскы и … панъ шандръ нѣмєцкы… королю польскому* [СУМ[14-15] 1, 38, 188]; *пристꙋпилъ Хмєлнѣцкїй гєр'штъ Корацкий, и Тогай Бєй водзъ Тата(р)скїй з вєликими войсками своими … Лвꙋвъ штꙋрмовали; пятдесят копъ грошей литовских; нас погодили з обох рукъ попрїятелску; до волоскихъ границъ* [СУМ[16-17] 4, 194; КСУМ[16-17]];

ДТ *пириста́ли бу́ти на́пади тата́рск'і* [ШТ, 221]; *і |войска |дуже |було; ту|во/ н'і|мецки си|ло; ше до аўстр'ійскойі в'ійни* [ГУМ, 231, 232, 254]; *до^у |того |нашо^уго укра|йінского христи|йанского ш|л'убу с|тати* [ЗТ[1], 104]; *ту йе н'і|мецка ку|л'он'ійа; |руск'і то ўже ни |дали з ве^и|р|тепо^ум ху|дити; п'і|шоў на |пол'ску |воїну; то йе |мудра д'іўчи|ниско* [ЗТ[2], 39, 40, 108]; *|наша К|рех'іўс'ка чудот|ворна |Мати |Божа; |Папа |Римскиї; ту бу|ло тр'а|совиско; о^уд'аг|нула плаш|чиско та|киї ста|риї; |в'ійско то|д'і ўже спо|лохалос'а* [ЗР];

11) диспалаталізація [р'] [АУМ, кк. 115–116, 184]:

ІТ *лазороу грѧди; прєды двєрми; входѧи двєрми* [ЄЄ, 14]; *ігоуменъ и архимандритъ Бистричъскаго монастира; настоятель того монастыра* [СУМ[14-15] 1, 122; 2, 58]; *на(с) вєликаа бура змєтовала; пришла боура и вѣтры на морє; Иван бꙋракъ; тайную вечеру господню змѣнили; прє(д) ѡсвчєнє(м) цркви вєчєрꙋ да(л); на вєчєрꙋ запрошꙋютъ; во(и)ду до нєго и буду з ни(м) вєчєрати* [СУМ[16-17] 3, 96–97, 102–103; 4, 8–9; КСУМ[16-17]];

ДТ *фтворайи сьи гора*; *сї якóсь ви́ратували*; *дава́й*, *жі́нко*, *вичéру* [К, 19, 20, 21]; *ворáли на цукрóвий бурáк* [ШТ, 220]; ˈ*бачиў / йак з цˈвинтару вихоˈдила*; *туˈб'і пˈраўду гуˈвору*; *і буˈрак і л'он / шо даў* [ГУМ, 215, 223, 224]; *зи дˈвору на дˈверах*; *на дˈругу веиˈчеру*; *ти м'ії рат'іўˈник* [ЗТ[1], 103, 110, 131]; *роуˈбили радˈно // ˈдали йедˈно меˈн'і накˈритис"і*; *на пудˈв'іру стоуˈйала ˈбочка* [ЗТ[2], 40, 49]; *три бураˈки курмоˈв'і*; *де ти йіˈдеш / ˈкаже доу монастиˈра*; *Мат'інка ˈБожа так нас ўс'іх раˈтуйе*; *хаї в'ін пу подˈв'іру ˈб'ігайе* [ЗР].

Морфологічний рівень

1) закінчення *-и* "як рефлекс давнього фонетично зміненого закінчення *-и (-і)*" [4, 32[2]] у Р., Д., М.в. одн. в іменниках І відміни [АУМ, кк. 172, 182, 401]:

ІТ *посадять на церковной земли*; *маршалку Волынское земли*; *оу понєдѣлнико пєрвоі нєдѣли поста* [СУМ[14-15] 1, 395; 2, 35 (пор.: *то сѧ дѣяло … оу пѧтокъ пѧтоѣ нєдѣлѣ*)]; *соль земли*; *нє было на зємли жадного чл҃вка*; *ѡфѣровалъ … на вєчєри ѡстатнєй* [СУМ[16-17] 4, 8; 11, 224–226; КСУМ[16-17]];

ДТ *на в'іўˈци так йе сˈкручини* [ГУМ, 273]; *ми Маˈруси в'іˈнок ўˈшили*; ˈ*було дв'і* ˈ*доли*; ˈ*поралис'і на* ˈ*кухни* [ЗТ[1], 103, 104]; *напекˈли пируˈг'іў на* ˈ*кухни*; ˈ*робим х'рестиекˈ'иі … ў сˈтайни / … на киерˈници*; *кˈлан'елас"і поу* ˈ*вулици*; *ваˈрила свиˈни*; *хоуˈдила поу стеиˈрни* [ЗТ[2], 37, 89, 104, 110, 111]; *закˈрила ў сˈтайни*; *йе ў капˈлици*; *сиˈд'іли … такˈво на земˈли*; *воуˈна ў р'іˈци /* ˈ*мила хˈлопчика* [ЗР];

2) закінчення *-и* в іменниках ІІ відміни [АУМ, кк. 182, 400]:

ІТ *в поли*; *на поли жита … досы(т)*; *на конци чєтвєртаго лєта* [СУМ[14-15] 1, 493; 2, 181]; *ста(л) на полы*; *ꙋ поли*; *стеречи кони* [КСУМ[16-17]];

ДТ *на тім самім місци*; *зібрали сї на поли на єднїм місци*; *по тьім та́ньци* [К, 19, 20, 22]; *на к'інці́ найл'і́пший виногра́д*; *на тім м'і́сци … р'іў* [ШТ, 215, 218]; *на свойім* ˈ*поли*; *на* ˈ*сонци пиеˈчи*; *на* ˈ*камини ни сˈтавили* [ГУМ, 224, 236, 264]; *вуˈна ў тому в'інˈци* [ЗТ[1], 104]; *на* ˈ*м'ісци кусˈтелу*; *на криˈвим* ˈ*танци*; *хл'іб[п] духуˈдиў на* ˈ*поли* [ЗТ[2], 53, 55, 69]; *при к'інˈци* ˈ*с'ічн'а*; *на т'ім* ˈ*м'ісци*; *на т'імˈво* ˈ*м'ісци посˈтавили*; ˈ*ж'інка до* ˈ*н'ого і так по плеˈчи йоˈго* [ЗР];

[2] Д. Гринчишин зазначає, що: "переконливим свідченням того, що голосний переднього ряду [и (і)] вимовляється як голосний переднього ряду [и], є їх сплутування; пор.: *милости і милосты*, *милостию і милостью*" [4, 34].

3) закінчення *-и* в іменниках ІІІ відміни [АУМ, кк. 174–175]:

ІТ *господарь рускоѣ зємлѣ … пєрємыскоѣ волости; безъ хитрости* [СУМ[14-15] 1, 396]; *вѣдає(ш) заповѣди; преступленія заповѣди Божей; помочи шꙋкати; смакъ щасливости; любовъ кꙋ порѧдковой власности мѣла; начнєть Бг҃ъ оу совѣсти строфовати; которыѣ милости нє чинѧть* [СУМ[16-17] 10, 154; КСУМ[16-17]];

ДТ *п'іў ˈпершуйі ... ночи; с'іˈрак то буў з'і ˈшерсти; ни ˈмала таˈкойі с'ˈм'ілости* [ГУМ, 222, 235, 249]; *ˈд'екуйе ж'інˈкам / шчо неᵘ поᵛˈшкудуˈвали сˈвойі ˈночи; неᵘˈсут на ˈопов'іди ... кс'ондз ті ˈопоᵛв'іди заˈписуйе; тˈрийц'іт' санˈтимеᵘтр'іў гˈрубости; за ˈмойі ˈпам'іти* [ЗТ[1], 104, 118, 119, 129]; *неᵘ ˈбуло н'іˈйакоᵛйі веᵘˈселоᵛсти; до дˈругойі гоᵛˈдини ˈночи* [ЗТ[2], 101, 109];

4) закінчення *-ови*, *-еви* в іменниках ІІ відміни в Д., М.в. одн. [АУМ, кк. 177, 178]:

ІТ *слово … къ королєви польскому; па(н) своємоу владарєви алюбо своємоу слоузє; а єщє єсмы дали оброкъ тому монастирєви* [СУМ[14-15] 1, 122, 178, 291]; *Осипови котълярови, Иванови сницирови; Миколаєви; папежови лаяти; за ѡцє(т) конєви на ноги* [КСУМ[16-17]];

ДТ *чим би сьи ґаздо́ви віддьи́чити* [К, 22]; *ву ˈна клаˈн'алас'і ˈтатови / ˈмам'і; с'п'іˈвайут так ˈсамо ˈтатови / ˈбаб'і / ˈд'ідови; пˈсови заўˈйазуйут ˈоч'і* [ЗТ[1], 97, 106, 115]; *бˈратови буў р'ік; с"п'іˈвайе дˈрушка дˈружбови; ˈбуло по рубˈлеви йідˈно йіїˈце* [ЗТ[2], 36, 69, 109]; *поᵛˈказувала ˈтому ˈмонахови; в'ін ˈвир'ішиў ˈтому ˈтуркови помсˈтити; с'і зйаˈвила кˈн'аз'ови* [ЗР];

5) закінчення *-ийу* в іменниках ІІІ відміни в О.в. [АУМ, к. 176]:

ІТ *м(и)л(о)стию жаловали; пор.: из божїєю помощїю* [СУМ[14-15] 1, 188, 494]; *жебы есте дѣти свои хитростию и ересию латинскою не отравили* [СУМ[16-17] 8, 22]; пор.: *ходить нощєю, лєстєю имоуть* [ЄЄ, 15];

ДТ *ˈночийу виши ˈвала боᵛ л'амˈпи ˈбули* [ЗР];

6) закінчення *-ий* у Р.в. мн. іменників на зразок *люди*, *діти*, *гуси*, *гроші* [АУМ, кк. 197, 395]:

ІТ *жєнъ и дѣтии, на исхожища поутии, прѣнєснє мощии* [ЄЄ, 15]; *дѣтій своихъ на доброе не учили; и заповѣдїй єгѡ стережи; ты(х) рєчи(и) которие збираємо або до пєрєхованѧ; да(л) є(м) … на масло и на сы(р) пѧ(т) гроши(и)*; пор.: *оубогихъ людій* [СУМ[16-17] 7, 96–97; 8, 21–22; 10, 154; КСУМ[16-17]];

ДТ *с тих гроший чирипки стали* [К, 19]; *ма́йімо ... кури́й і гусе́ᵘй*; *призначи́ли ду ме́не три́йц'іт л'уди́й*; *а ма́ти ду д'іти́й* [ШТ, 212, 213]; *і нима л'удиї*; *тˈройи д'іˈтий* [ГУМ, 223, 224]; *шо там л'уˈдиї п'ішˈло*; *гˈрошиї ниˈма* [ЗТ[1], 63, 103]; *ў л'удˈиї заби*ᵉ*рали ху*ˈ*добу*; *ни в'ідгаˈн'ала д'іˈтиї в'іт ˈцеркви*; *бу*ˈ*гато сˈвойіх гˈрошиї до*ᵘ*лоᵘˈжиў*; *звоˈзиᵉли л'уˈдиї / хто за Украˈйіну боᵘˈроўс"і* [ЗТ[2], 37, 44, 45, 54]; *ни пусˈкали тут л'уˈдиї* [ЗР];

7) збереження давніх форм двоїни [АУМ, к. 257]:

ІТ *чотыри жонъки а двє дєвъцє*; *конА двє нєдѣли хова(т)* [СУМ[14-15] 1, 335; 2, 36]; *по двѣ копѣ яє(ц)*; *двѣ нырцѣ* [КСУМ[16-17]];

ДТ *д'іли́лас'а зимл'а́ на три руц'і́*; *нас було́ дв'і ж'інц'і* [ШТ, 207, 219]; *шˈтири ˈлаўц"і ту ˈбуло*; *ˈбуло шˈтири хˈлопц"і / шˈтири ˈд'іўчиᵉн'і*; *ˈбуло*ᵘ *нас три ˈд'іўчин'і* [ЗТ[2], 47, 56, 101]; *йа за дв'і не*ᵘˈ*д'іли ўсˈтала*; *дв'і неˈд'іл'і воˈно триˈвало*; *дв'і не*ᵘˈ*д'іл'і ў л'іˈкарни ˈбула*; *дв'і ˈд'іўчин'і ˈпасли хуˈдобу*; *ў ˈмене ... три бˈрат'і*; *три ст'іˈн'і ˈпадайе а йа п'ід о*ᵘˈ*дˈнойу стоˈйу* [ЗР];

8) прикметники здебільшого мають тверду основу:

ІТ *старыми и давными хотарьми*; *подлугъ давного обычая*; *нынѣшнимъ и потым будущимъ*; *до нинѣшного часѣ* [СУМ[14-15] 1, 276; 2, 58]; *давного вѣка*; *давного обычаю*; *з*ˢ *давны(х) ѡ(т)цѡв*; *в то*ˢ *же ча(с) в де(н) сѹботны(и)* [СУМ[16-17] 7, 160; КСУМ[16-17]];

ДТ *вз'е́ти ду*ᵒ *ву*ᵒ*ди́ л'ітно́йі* [ШТ, 215]; *в зати́шним м'і́сци* [ШТ, 221]; *прийшˈла суˈсˈ'ідна ˈд'іўчина* [ГУМ, 234]; *то ни с"в'ето ˈбуло / то буў ˈбудниї ден'* [ЗТ[1], 113]; *ў о*ᵘˈ*сˈтатну суˈботу ˈпереᵘˈд*ᵐ *Веᵘˈлик'им ˈпостом*; *с тих суˈс"ідних ˈселіў*; *йа ро*ᵘˈ*сˈкажу старо*ᵘˈ*даўниї о*ᵘˈ*бˈр'ад*ᵐ [ЗТ[2], 48, 90]; *ўже ˈп'ізна го*ᵘˈ*дина буˈла*; *то ўˈписуйут'ў кˈнигах ˈдаўних*; *йа їду до ˈцеркви ў Велиˈкодниї поне*ˈ*д'ілок*; *ˈпоўно йе/ ў ˈбудниї ден'/ і ў неˈд'іл'у і моло*ˈ*д'і і сˈтарші* [ЗР];

9) енклітичні форми особових та зворотного займенників у Р., Д.в. одн. [АУМ, к. 207]:

ІТ *вѣроуя воу мА нє оумрть* [ЄЄ, 14]; *тот маєт на сА видѣти вєликую казнь*; *чєрє(с) сА*; *оучини ми право*; *ты ми первей примовилъ… ты мя первей назвалъ татемъ* [СУМ[14-15] 2, 331]; *причастника мА прїйми*; *такъ мя будешъ оучити* [СУМ[16-17] 4, 8; КСУМ[16-17]];

ДТ *набрала си гро́ший*; *хоць му ни ў смак* [К, 19, 22]; *ну /ˈдумайу си*; *ˈсˈ"іла йа си п'іт пˈлотом*; *напиш'ід ми*; *ни дас'ц' ми ˈйісти*; *ˈл'ітноў воˈдоў* [ГУМ, 222, 234, 273]; *ше си нагаˈдала / брат*

*м'ії пас ко*ᵘ*рови* [ЗТ², 56]; *снит ми с'і шчо йа / ў*ˡ*дома*; *так си з* ˡ*нами* ˡ*файно по*ᵘ*гово*ˡ*риў*; *так си з* ˡ*нами* ˡ*файно по*ᵘ*гово*ˡ*риў* [ЗР];

10) залишки давніх форм займенника *він* у непрямих відмінках [АУМ, к. 208]:

ІТ *єго дѣти*; *наступъники єго*; *єму самому*; *дали єсмы ємоу … два сєл(а) … гдє моу є(ст) до(м)* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 85]; *во(и) ду до нєго*; *нє пойдꙋ ѡ(т) нєгѡ*; *вкусила єго за руку, молитися и кланятися єму* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 9; 8, 22; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *про́сит йиго́*, *аби́ го додньа ви́провадиў на доро́гу* [К, 22]; *т*ˡ*ратити* ˡ*коло* ˡ*него* [ГУМ, 236]; *запро*ᵘ*по*ᵘˡ*нуйут йі*ˡ*му …* ˡ*де*ᵘ*с'ат'* ˡ*л'ітр'іў го*ᵘˡ*р'іўк'и*; *в'інчу*ˡ*вали йі*ˡ*го чим хто м'іх* [ЗТ¹, 108, 111]; *йі*ˡ*го с" ко*ᵘˡ*рови с*ˡ*лухали*; *с"і с*ˡ*тали с"м'і*ˡ*йати з* ˡ*него*ᵘ [ЗТ², 57]; *йа до*ᵘ ˡ*него ка*ˡ*зала*; *зава*ˡ*лило йіго і ўс'о*; *тої чуло*ˡ*в'ік шо жиў там йіму с*ˡ*ниўс'а сон* [ЗР];

11) у дієслівних формах 3 ос. однини І дієвідміни (зворотні дієслова) відсутній кінцевий *т*:

ІТ *ѡ(т)вєржє сѧ* [ЄЄ, 15–16]; *я(к)сѧ боудє моглъ остати добры(и)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 134], проте у пам'ятках XVI–XVII ст. домінують форми із *т*: *роускїи краинѣ замыкаю(т)сѧ горами ѡ(т) полꙋднѧ*; *хто ся на початъку поткнетъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10, 108–109; КСУМ¹⁶⁻¹⁷]

ДТ *поле*, *називає ся Бакаїха*; *фтворайи сьи гора і двері ўтворили сьи* [К, 18, 19]; *п'іў* ˡ*першуйі здайес"і ночи* [ГУМ, 222]; *р'і*ˡ*ка нази*ˡ*вайес"і Д'н'іс*ˡ*тер*; *ўкла*ˡ*н'ейес'і* ˡ*перша д*ˡ*рушка*; *пес йак с"а* ˡ*диве*ᵘ [ЗТ¹, 63, 105, 131]; *наї во*ᵘˡ*на с"і* ˡ*виспи*; ˡ*зерно* ˡ*сипе*ᵘ*с"і*; ˡ*паску не*ᵘˡ*сес"а с"в'ітити*; ˡ*хоче*ᵘ*с"і хо*ᵘˡ*дити ко*ᵘ*л'аду*ˡ*вати* [ЗТ², 36, 48, 56]; *нази*ˡ*вайес'і По*ˡ*ложен'а* ˡ*пойаса*; *с* ˡ*кимос'с'і зди*ˡ*байе / з*ˡ*найеш / йа*ˡ*когос'ко*ˡ*ханка / зди*ˡ*байес'і*; *пи*ˡ*тайес'і* ˡ*ж'інки* [ЗР];

12) давні форми інфінітива на -*чи* [АУМ, кк. 234, 395]:

ІТ *казал сѣна насѣчи*; *ни стеречи, служити єму*; *имают нам помочи* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 27, 191, 386]; *стеречи кони*; *постєрєчи жє тыхъ ц҃рквєй*; *яко будєтє мочи зьє(д)нати* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *ў тих б*ˡ*л'ахах мо*ᵘ*г*ˡ*ли пе*ᵘˡ*чи ко*ᵘ*ро*ᵘ*ва*ˡ*йі* [ЗТ¹, 123]; *дах за*ˡ*чаў те*ᵘˡ*чи* [ЗТ², 67]; *хл'іп пи*ˡ*чи* [ЗР];

13) дієслівні форми майбутнього часу утворено за моделлю "*бути* + форми минулого часу дієслова" [АУМ, к. 244]:

ІТ *казали єсмо … воротити, кто що будє(т) бра(л)*; *єго буду(т) нєгора(з)до судили* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 143]; *будєтъ войтъ*

побудовалъ; бꙋдет кнѧзь … засєал житъ; я(к)сѧ боудє моглъ остати добры(и) [СУМ$^{16-17}$ 3, 134];

ДТ *не ку|да |буду шу|кала; чо|го ти |будеш там ху|диў* [ГУМ, 213, 222, 249]; *мо^{у}ло^{у}|д'і … ни |будут |постили |ц"ілиї ден'; го^{у}|р'іўк'и н'іо^{у}д|на |д'іўчина ни |пила … бо |будут |д'іти не^{и} здо^{у}|ров'і / йак |будут ро^{у}|дили; там с'і по^{у}то^{у}р|гуйут / і ўже |будут же^{и}|нили* [ЗТ^{1}, 109, 114–115, 118]; *ми бу|дем т'і|кали / ту б|лис"ко б|рама йе; йа вас не^{и} |буду зач'і|паў; нам |коло^{у} мо^{у}ска|л'іў не^{и} |буде^{и} с"і |в'ічно |жило* [ЗТ^{2}, 38, 112]; *йа |думайу |буду хо|дила / мо|лилас' / б|рала ту |воду* [ЗР];

14) давні форми минулого часу з особовими енклітиками[3] [АУМ, к. 245]:

ІТ *миколаю стрыхарꙋ задалє(м) на цє(г)лꙋ fr. 130 а сто(р) говалє(м) кожъдꙋю тисѧчꙋ; далє(м) гро(ш) // 9; да(л)єм … мацоу пшєницѣ; до пєрєхованѧ того що смо … зоставили* [КСУМ$^{16-17}$]; пор. у пам'ятках XIV–XV ст.: *помирили сѣ єсми; и присѧглъ єсмъ; казали єсмо оуси(м) людє(м) воротити* [СУМ$^{14-15}$ 1, 143; 2, 190–191];

ДТ *мітла́, каза́ўйис, жи йак до́бри пі́де, то буде́ два нови́х* [К, 23]; *зложи́лис'мо і ввéче^{и}р'і йдем дудо́му; по́т'ім приступа́лисмо до цукрового бурака́; булам три дни* [ШТ, 217, 220]; *ажимс'і тр'ісла; п'ід'ішлам / в'ін м'ін'і наговориў; ду в'ійни ру|билисмо на свойім |поли; хо|дилисмо / полу|чалисмо до ш|коли шо пот|р'ібно* [ГУМ, 222, 223, 224, 225]; *доу |л'ісу т'і|кали_смо; хо|т'іли_с'те |з'ат'а |мати; |вид'іла_м ў|чора фуд|бол г|рали |наш'і і по^{у}|л'ак'и* [ЗТ^{1}, 63, 105, 116]; *|мала_м шкарла|ти^{е}ну; хувала_м_с"е то^{у} по^{у} |селах / то^{у} ў ц"отк'и^{е}; та_ї_с"мо йшли / йшли /прийшли* [ЗТ^{2}, 37, 39]; *п'іш|ла по^{у}мо|лила_м с'і і ми|н'і на ду|ші |лекше с|тало; ўже_м то|то ўс'о пере|жила; а |шо-с'те ро^{у}|били; |жили_с'мо йак на|лежит'; то^{у}|д'іка ўже_смо п|равили/ на І|вана; так_смо т|роха і / п|р'італи ў |церкв'і* [ЗР].

Аналіз діалектних та історичних текстів (у цій статті порівняно тільки деякі фонетичні та морфологічні особливості) дав змогу не тільки провести паралелі між минулим і сучасним, а й дійти цікавих висновків.

[3] Зазначмо, що дотепер у діалектологічних працях не усталено написання таких форм: разом, через дефіс, із апострофом чи з дужкою, що вказує на нероздільну вимову двох слів (у прикладах передаємо її за допомогою нижньої риски).

Виразною ознакою діалектних текстів є усічення слів, зокрема випадіння одного або кількох звуків. Окрім згаданих вище прикладів енклітичних форм займенників (*ти*, *си*, *ми*), пам'ятки XVII ст. фіксують, зокрема, приклади синкопи, наприклад: *в тѣли сатомъ, сатѹю милость, висхнєт море, хтѣли, пришла боура* та ін. [3, 44; СУМ[16-17] 3, 96], які значною мірою властиві сучасним діалектним текстам (*с"єˈтиї* 'святий', ˈ*хт'іти* 'хотіти', ˈ*каут* 'кажуть', *в'ічуˈвайу* 'відчуваю', *приˈн'ати* 'прийняти', ˈ*зан'ати* 'зайняти', *всхˈнец'а* 'засохне', *п'ід'ісхˈла* 'підсохла'). На нашу думку, усічення є важливою ознакою тексту, адже свідчать про живе мовлення, на яке впливають не тільки фонетичні процеси, історичні зміни, а й екстралінгвальні чинники (зокрема швидкість та виразність мовлення, ситуація та учасники діалогу) [див. також: 4, 255].

Ще одна особливість аналізованих текстів – паралельні форми, які фіксуємо не тільки в текстах одного періоду (ІТ) чи населеного пункту (ДТ), а в межах одного джерела (ІТ) чи ідіолекту (ДТ). Наприклад, у пам'ятках XVI–XVII ст.: *межи ныхъ – мєжє собою, мєжє люде*; *тѣтки Єлисаведи – до Єлисавиди* [3, 40]; *єдно – ѡ(д)но*; *нє было на зємли – ѡ(т) зємлѣ, дѣтій – дѣтєй, люди(и) – людє(и), грошєй – гроши(и)*; *задалє(м) – проси(л) ємь* та ін. [КСУМ[16-17]]. Діалектні тексти рясніють дублетними формами, зокрема в межах того ж тексту: *л'ўди зачáли / за'чéли ... дóбре жúти* [ШТ, 212], *нас булó дв'і ж'інц'і* (*ж'інки* – другий раз) [коментар Г. Шила. – *Т.Я.*] [ШТ, 219], *таˈка ˈбула ˈйама / йак киᵉрˈниц"а / шо ˈводу с"і ˈбере – ў криᵉˈниц"у ўпаў* [ЗТ², 58]; *йе ў капˈлици – йе ... ў т'ії капˈлиц'і*; *сиˈд'іли ... такˈво на земˈли – воˈна ˈбула ў земˈл'і* [ЗР] та ін. На нашу думку, саме така внутрішньотекстова варіантність указує на те, що тексти не є штучно створеними чи уніфікованими відповідно до певних стандартів, це особливий, унікальний вияв комунікації; вони свідчать не про законсервованість мови, а про її постійний поступ і пошук. Матеріали дослідження також підтверджують, що "саме тексти здатні зберегти й відтворити реальне розмаїття варіантів формальної структури говірки, неоднорідність функцій її елементів, стратифікацію носіїв діалекту з їхніми мовними особливостями" [8, 153]. Варіанти в діалектних текстах поєднують архаїку (давні форми) та сучасність (сучасні форми, часто спричинені нівеляцією діалектних явищ під впливом літературної мови), адже "багатогранність діалектних відмінностей – це жива іс-

торія, розпластана у просторі, – це немов просторова проекція пережитих історичних процесів” [1, 213].

Отже, у статті на прикладі архаїчних рис української мови (на матеріалі староукраїнських джерел та діалектних текстів) представлено діалектні явища в динаміці, адже саме текст дає змогу показати багатство та багатогранність мови.

1. *Аванесов Р.И.* Вопросы фонетической системы русских говоров и литературного языка // Известия АН СССР. ОЛЯ. Т. VI. Вып. 3. 1947 (май-июнь).

2. *Багнюк Н.* Поліські живомовні елементи в середньошрифтовому Євангелії // Волинь – Житомирщина. № 22(1). 2010.

3. *Бичкова Т.* Південно-західні діалектні риси в апокрифах у контексті становлення української літературної мови // Діалектологічні студії. 5: Фонетика. Морфологія, словотвір. Львів. 2005.

4. *Герман К.Ф.* Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Чернівці. 1995.

5. *Гринчишин Д.* Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці села Потік Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. // Діалектологічні студії. 5: Фонетика. Морфологія, словотвір. Львів. 2005.

6. *Гринчишин Д.* Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

7. *Гриценко П.Ю.* Кроки до інформаційної повноти // Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г. Мартинової. Черкаси. 2008.

8. *Гриценко П.Ю.* Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст. К. 2014.

9. *Дидик-Меуш Г.М.* Бойківські риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI століття // Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя. Львів. 2009.

10. *Дидик-Меуш Г.М.* Лемківські риси в мовній тканині староукраїнського неканонічного євангельського тексту // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст. К. 2014.

11. *Добосевич У.* Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. Львів. 2003.

12. *Коць-Григорчук Л.* Вступне слово // Лінгвістично-географічне дослідження українського діялектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.

13. *Коць-Григорчук Л.* Діялектні риси “Лексикону…” Памва Беринди – свідки походження автора // Лінгвістично-географічне дослідження українського діялектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.

14. *Коць-Григорчук Л.* Походження автора пам’ятки і метод накладання ареалів // Українська та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Вип. 5. Львів. 2007.

15. *Макович Х.* Діалектні фонетичні риси в мові рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. // Мовознавство. 2013.

16. *Макович Х.* Писемна пам’ятка: між минулим і сучасним українських діалектів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 56. Ч. 1. 2012.

17. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-х рр. Варшава. 1930.

18. *Осінчук Ю.* Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року. Львів. 2012.

19. *Свєнціцький І.С.* Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях // Питання українського мовознавства. Кн. 3. 1958.

АУМ	*Атлас* української мови: в 3 т. Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К. 1988.
ЄЄ	*Німчук В.В.* Наддністрянські діалектні риси в "Євсієвому Євангелії 1283 року" // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: філологія. Вип. XIX–XX. Івано-Франківськ. 2008.
ЗР	*Романина І.* Добірка діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі (рукопис) / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
ЗТ[1]	*Говірки* південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2000.
ЗТ[2]	*Українські* говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2005.
К	*Франко І., Гнатюк В.* Квестіонар для збираня місцевих переказів // Хроніка НТШ у Львові. Вип. IV, вересень – грудень. Ч. 33. 1907.
КСУМ[16-17]	*Картотека* "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
СУМ[14-15]	*Словник* староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2 т. К. 1977–1978.
СУМ[16-17]	*Словник* української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–15. Львів. 1994–2010.
ШТ	*Тексти* // Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957.

DYNAMICS OF THE DIALECTAL PHENOMENA IN TEXTS

The article analyses the phonetic and morphologic features of the historical monuments of 13th to 17th century that origin mainly from the Western Ukraine and dialect texts of 20th to 21th century from the Ukrainian Dnister dialects. The main attention is focused on such aspects: preservation of archaic features in the modern texts and representing dynamics of the dialectal phenomena.

Публікації текстів українського діалектного мовлення

1. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Берестейщини: тексти. Луцьк. 2012. 536 с. + 1 електрон. оптич. двосторон. диск (DVD).

2. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Волинського Полісся: тексти. Луцьк. 2010. 542 с. + 2 електрон. оптич. диски (CD-ROM).

3. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007. 536 с. + 1 електрон. оптич. диск (CD-R).

4. *Бандрівський Д.Г.* Додаток. Записи суцільних текстів // Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області. К. 1960. С. 98–102.

5. *Бідношия Ю.І.*, *Дика Л.В*. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К. 2008. 480 с.

6. *Бідношия Ю.* Діалектні тексти із села Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. Львів. 2005. С. 327–331.

7. *Буковинські* говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006. 384 с.

8. *Верхратський І.* Взорці бесіди батюків // Верхратський І. Говір батюків. Львів. 1912. С. 87–250.

9. *Верхратський І.* Взорці бесіди галицких лемків // Верхратський І. Про говор галицких лемків. Львів. 1902. С. 164–387.

10. *Говірка* села Машеве Чорнобильського району. Тексти. Ч. 1. / Укл. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003. 456 с.; Ч. 2. / Укл. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003. 608 с.

11. *Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD "Говірки Західної Полтавщини") / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012. 324 с.

12. *Говірки* історичної Уманщини та суміжних земель / Ред. Т.М. Тищенко. Умань. 2008. С. 81–246.

13. *Говірки* південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000. 156 с.

14. *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD "Говірки Південної Київщини") / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008. 369 с.

15. *Говірки* Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Лєснова. Луганськ. 2013. 304 с.

16. *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD "Говірки Черкащини") / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013. 881 с.

17. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / Упоряд. П.Ю. Гриценко, Н.П. Прилипко, О.А. Малахівська, Л.А. Москаленко, Л.Г. Ані-

сімова, Ю.І. Бідношия, С.П. Гриценко, Л.В. Дика, М.В. Поістогова, Л.В. Рябець. К. 1996. 358 с.

18. *Говори* української мови: Збірник текстів / Упоряд. С.Ф. Довгопол, А.М. Залеський, Н.П. Прилипко. К. 1977. 590 с.

19. *Горбач О.* Із записів південногуцульської говірки с. Бродина, пов. Радівці (Rădăúţi). Весілля // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. К. 1997. С. 302–306.

20. *Горбач О.* Народні пісні з с. Бродина // Горбач О. Зібрані статті VIII. Історія мови. Діялектологія. Лексикологія. [Фотопередрук]. Мюнхен. 1997. С. 252–274.

21. *Горбач О.* Тексти // Горбач О. Зібрані статті VIII. Історія мови. Діялектологія. Лексикологія. [Фотопередрук]. Мюнхен. 1997. С. 238–250, 373–374.

22. *Гримашевич Г.* Одяг і взуття Житомирщини в повір'ях та обрядах // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 564–579.

23. *Гура А.В.*, *Терновская О.А.*, *Толстая С.М.* Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. М. 1983. С. 54–153.

24. *Дурново Н.* Хрестоматия по малорусской диалектологии. Пособие при преподавании русского языка в высших учебных заведениях. С приложением карты. М. 1913. 77 с.

25. *Жегуц І.* Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен. 2001. 47 с.

26. *Жилко Ф.Т.* Записи говірок української мови // Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966. С. 214–299.

27. *Зразки* діалектного мовлення гуцулів // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я. Закревська. К. 1991. С. 271–289.

28. *Курило О.* Матеріяли до української діалектології та фольклористики. К. 1928. 135 с.

29. *Лесюк М.* Тексти // Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008. С. 206–326.

30. *Матеріали* діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С.Є. Панцьо, М.Я. Наливайко, Н.О. Свистун, Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій, Т.М. Миколенко, І.Я. Кость. Тернопіль. 2013. 160 с.

31. *Миголинець О.* Українські закарпатські говірки. Збірник текстів. Ужгород. 2002. 66 с.

32. *Николаев С.Л.*, *Толстая М.Н.* Образцы текстов // Словарь карпатоукраинского торуньского говора: с грамматическим очерком и образцами текстов. М. 2001. С. 217–229.

33. *Павлюк М.*, *Робчук І.* Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003. 784 с.

34. “*Палає* пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014. 148 с. + диск DVD.

35. *Панькевич І.А.* Взірці бесіди // Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага. 1938. С. 411–546.

36. *Пащенко В.М.*, *Бережняк В.М.* Південно-західна макросистема діалектних систем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 68 с.

37. *Пащенко В.М.*, *Бережняк В.М.* Південно-східна макросистема діалектних систем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 68 с.

38. *Пащенко В.М.*, *Бережняк В.М.* Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 62 с.

39. *Північно-східна* Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області). Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І.В. Магрицька, В.Ф. Семистяга, З.С. Сікорська, М.Г. Чорнописький, В.О. Шевцова. Львів. 2002. 256 с.

40. *Полесские* заговоры (в записях 1970–1990 гг.). М. 2003. 752 с. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).

41. *Приступа П.І.* Тексти // Приступа П.І. Говірки Брюховицького району Львівської області. К. 1957. С. 114–133.

42. *Пшепюрська-Овчаренко М.* Зразки мови // Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Перемишль. 2007. С. 153–183, 263–266.

43. *Розповіді* з Підкарпаття: Українські говірки Східної Словаччини / Упоряд. О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка. New-York; Praha; Київ. 1998. 321 с.

44. *Романина І.* Діалектні тексти про чуда з Наддністрянщини // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 558–562.

45. *Сабадош І.* Додатки. Тексти, записані у говірці села Сокирниця Хустського району // Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008. С. 430–476.

46. *Сватівщина*. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К.Д. Глуховцева, Є.С. Дзюба, В.С. Курило, І.О. Ніколаєнко, В.В. Просін, З.С. Сікорська, В.О. Шевцова. Луганськ. 1998. 134 с.

47. *Скопненко О.І.* Тексти // Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001. С. 154–172.

48. *Старобільщина*. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К.Д. Глуховцева, В.С. Курило, В.В. Лєснова, О.А. Міхно, І.О. Ніколаєнко, З.С. Сікорська, В.О. Шевцова. Луганськ. 2000. 128 с.

49. *Східнослобожанські* українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Науково-навчальний посібник / Ред. К.Д. Глуховцева. Луганськ. 2006. 110 с.

50. *Тищенко Т.М.* Тексти // Східноподільський родинний обряд: лексикографічний і текстовий опис. Умань. 2014. С. 152–368.

51. *Українські* говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005. 235 с.

52. *Українські* закарпатські говірки: Тексти / Упоряд. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004. 400 с.

53. *Хібеба Н.* Повір'я та звичаї бойківського весілля. 2. // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 548–553.

54. *Хобзей Н.* У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записах для "Атласу української мови". Додатки // Українська мова в Галичині: історичний вимір. Львів. 2011. С. 286–306.

55. *Черенкова А.Д.* Переходные украинско-русские говоры // Черенкова А.Д. Воронежские диалектные тексты как источник для изучения русского национального языка, истории и культуры народа. Учебное пособие. Воронеж. 2009. С. 294–307. (Прил.: CD "Видеоиллюстрации к текстам").

56. *Шелемех В.* Діалектні тексти про страви з Надсяння // Діалектологічні студії. 8. Говори південно-західного наріччя. Львів. 2009. С. 315–332.

57. *Шило Г.Ф.* Тексти // Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957. С. 207–227.

58. *Ястремська Т.* Полонинське пастухування Гуцульщини в текстах // Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів. 2008. С. 217–271.

59. *Ananiewa N.* Tekst z Szaróweczki na Podolu // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.

60. *Arkuszyn H.*, *Rieger J.* Teksty gwarowe ze wsi Szczedrohir na Polesiu // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. XII / Red. J. Rieger. Warszawa. 2010. S. 237–242.

61. *Bronikowska R.* O czarach, urokach i bosorkach. Teksty z Łemkowszczyzny // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadsańskie / Red. J. Rieger. Warszawa. 2002. S. 367–381.

62. *Cechosz I.* Teksty z Gródka Podolskiego // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995. S. 229–235.

63. *Cechosz I.* Teksty z Oleszkowców koło Gródka Podolskiego // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995. S. 237–240.

64. *Czyżewski F.*, *Warchoł S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wshodniej Lubelszczyny. [Rozprawy Slawistyczne]. 9. Lublin. 1998. 497 s.

65. *Dzięgiel E.* Teksty z Hałuszczyńców pod Tarnopolem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.

66. *Dzięgiel E.* Teksty ze Żwańca nad Dniestrem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.

67. *Golachowska E.* Teksty z Tarnorudy nad Zbruczem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 193–196.

68. *Krasowska H.*, *Rieger J.* Teksty z Bukowiny: przykład języka młodej inteligencji // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 243–247.

69. *Krasowska H.*, *Rieger J.* Teksty z Panki na Bukowinie // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 213–214.

70. *Kuraszkiewicz W.* Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Wydanie drugie zmienione i rozszerzone. Warszawa. 1963. 167 s. + VI map.

71. *Mazur H.*, *Rieger J.* Teksty z Obertyna na Pokuciu // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadsańskie / Red. J. Rieger. Warszawa. 2002.

72. *Paňkevič I.* Chrestomatie ukrainských textů ze současné a staré ukrainské literatúry. Praha. 1964.

73. Pociłujko O. Teksty ze Starego Skałatu i Połupanówki pod Tarnopolem z komentarzem językowym // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 131–136.

74. *Rieger J.*, *Nepop L.* Teksty z Burtyna koło Połonnego z komentarzem językowym // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 137–143.

75. *Rudnyćkyj J.B.* Dialektische Texte // Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Wiesbaden. 1993. S. 97–111.

76. *Smierczko A.*, *Cechosz I.* Teksty z Lublan koło Sambora // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 215–222.

77. *Ukrajinská* ńarečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967 / R. Šiškova, M. Mušinka, A. Mušinka. Praha. 2005. 184 s. + doprovodné CD.

Л.Я. Колєснік, М.В. Поістогова

Відомості про авторів

Жулинський Микола Григорович, академік НАН України, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України.

Онищенко Олексій Семенович, академік НАН України, голова Українського комітету славістів.

Аркушин Григорій Львович, д. ф. н., проф., керівник Західнополіського ономастико-діалектологічного центру Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бігусяк Михайло Васильович, к. ф. н., доц., директор Наукової бібліотеки ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника".

Букринская Ирина Анатольевна, научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Вербич Наталія Сергіївна, к. ф. н., науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Вербовий Микола Володимирович, к. ф. н., доц. кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький національний університет".

Глібчук Наталія Мирославівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Глуховцева Катерина Дмитрівна, д. ф. н., проф., завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гороф'янюк Інна Валентинівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гримашевич Галина Іванівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Гриценко Павло Юхимович, д. ф. н., проф., директор Інституту української мови НАН України.

Гуйванюк Ніна Василівна, д. ф. н., проф., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Делюсто Марина Сергіївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Исаев Игорь Игоревич, к. ф. н., старший научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Іщенко Олександр Сергійович, к. ф. н., в.о. заступника директора з наукової роботи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Кармакова Ольга Евгеньевна, к. ф. н., и. о. заведующей отделом диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Касаткин Леонид Леонидович, д. ф. н., проф., главный научный сотрудник отдела современного русского языка Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Касаткина Розалия Францевна, д. ф. н., главный научный сотрудник отдела фонетики Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Кобиринка Галина Степанівна, к. ф. н., докторант, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Коваленко Борис Олексійович, к. ф. н., доц., декан факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Коваленко Наталія Дмитрівна, к. ф. н., проф. кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Колесников Андрій Олександрович, к. ф. н., доц. кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Колєснік Людмила Ярославівна, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Кунцэвіч Любоў Пятроўна, к. ф. н., вядучы навуковы супрацоўнік аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ДНУ "Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі".

Курцова Вераніка Мікалаеўна, к. ф. н., дацэнт, загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ДНУ "Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі".

Лесюк Микола Петрович, д. ф. н., проф., завідувач кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Литвиненко Яна Олександрівна, викладач кафедри педагогіки та інноваційних технологій КЗ “Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти”.

Мартинова Ганна Іванівна, д. ф. н., проф., завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Osowski Błażej, dr., adiunkt, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Поістогова Марина Валеріївна, к. ф. н., науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Ровнова Ольга Геннадьевна, к. ф. н., старший научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Руснак Наталія Олександрівна, д. ф. н., проф. кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рябець Людмила Віталіївна, к. ф. н., старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Sierociuk Jerzy, dr. hab., prof., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Тер-Аванесова Александра Валерьевна, к. ф. н., ведущий научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Тищенко Лариса Миколаївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”.

Тищенко Тетяна Миколаївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Ткачук Марина Миколаївна, к. ф. н., молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Толстая Марфа Никитична, научный сотрудник отдела славянского языкознания Института славяноведения РАН.

Фроляк Любов Дмитрівна, dr. hab., prof., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Хобзей Наталія Василівна, к. ф. н., старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Холодьон Олена Миколаївна, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Czyżewski Feliks, dr. hab., prof., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Щербина Тетяна Василівна, к. ф. н., доц., заступник директора з наукової роботи Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ястремська Тетяна Олександрівна, к. ф. н., старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

УДК 81'28
ББК 81

Д44 Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій / Відп. ред. П.Ю. Гриценко. – К.: КММ, 2015. – 496 с.

Рецензенти:
Л.Т. Масенко, доктор філологічних наук, професор
Є.А. Карпіловська, доктор філологічних наук, професор

ISBN 978-966-1673-29-7

У книзі вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції "Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій" (Київ, 23–24 березня 2015 р.), присвяченої актуальним теоретичним і практичним питанням діалектної текстографії. У наукових розвідках висвітлено проблеми інформаційного потенціалу діалектного тексту порівняно з іншими типами лінгвістичних джерел – атласами, словниками, дескриптивними працями; розкрито можливості дослідження мовного ландшафту, його динаміки та іншомовних зв'язків крізь призму діалектного тексту. Розглянуто прийоми аналізу діалектного тексту, методологію й засади створення діалектних фонофондів, текстотек і звукових атласів; способи репрезентації інформації в зібраннях діалектних текстів. У виданні представлено дослідження мовознавців України, Білорусі, Росії та Польщі.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, кого цікавить доля народної мовотворчості.

The book contains materials of International Scientific Conference "Dialect text as a source of language studies" (Kyiv, 23–24 March 2015) dedicated to relevant theoretical and practical issues of dialect textography. In scientific studies the questions of dialect text information potential comparing with other types of linguistic sources – atlases, dictionaries, descriptive works were highlighted; the opportunities of linguistic landscape research, its dynamics and cross-language parallels through the dialect text were revealed; the methods of dialect text analysis, methodology and principles of creation of dialect spoken corpora, text library and sound atlases were considered; the ways of information representation in dialect texts were also analyzed. The publication presents the studies of linguists from Ukraine, Belarus, Russia and Poland.

The book is intended for scientists, teachers, students and all those who interested in the fate of people's linguistic creativity.

Редколегія:

П.Ю. Гриценко, *д. філол. н.*, *професор* (відп. ред.);
М.М. Ткачук, *к. філол. н.* (відп. секретар); Л.В. Рябець, *к. філол. н.*;
Г.С. Кобиринка, *к. філол. н.*; Н.С. Вербич, *к. філол. н.*;
О.С. Іщенко, *к. філол. н.*; М.В. Поістогова, *к. філол. н.*;
Л.Я. Колєснік; О.М. Холодьон.

Інститут української мови НАН України © 2015
Автори © 2015
ТОВ «КММ» © 2015

Наукове видання

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:
текст як джерело лінгвістичних студій

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор: П.Ю. Гриценко

Художній редактор: Л.М. Чуприна
Технічний редактор: І.П. Тарасов
Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 04.03.2014. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 31.
Шрифт Times. Наклад 300 прим.

Видавництво ТОВ "КММ"

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373

Віддруковано на ТОВ "АТОПОЛ",
м. Київ, просп. Московський, 9

Говори української мови
Говірки чорнобильської зони
Тексти
Український діалектний фонофонд
Говірки західної Полтавщини
Говірка Південної Київщини
Микола ПАВЛЮК, Іван РОБЧУК
говори Румунії
Говірка села Машеве Чорнобильського району
Частина друга
Юрій Бідношия, Людмила Дика
Говірки Бориспільщини
сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови
Українські закарпатські говірки
Тексти
Григорій Аркушин
Голоси з Волинського Полісся
(тексти)
Розповіді з Підкарпаття
Vyprávění z Podkarpatí
Oldřich Leška • Růžena Šišková • Mykola Mušinka
Ukrajinská nářečí východního Slovenska
Говірки Черкащини
Микола Лесюк
Мовний світ сучасного галицького села
Rozprawy Slawistyczne
Feliks Czyżewski · Stefan Warchoł
Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny
Українські східнослобожанські говірки:
Сучасні діалектні тексти
Буковинські говірки:
хрестоматія діалектних текстів